

ZAMAK
MAGLIČ CASTLE

MARKO
POPOVIĆ

Publikacija je rezultat rada na projektu
Ministarstva prosvete i nauke
Procesi dezurbanizacije i urbanizacije
na području srpskih zemalja srednjeg veka (br. 147004).

Republika Srbija – Ministarstvo kulture,
informisanja i informacionog društva

Republika Srbija – Ministarstvo
prosvete i nauke

Štampanje ove publikacije pomogli su
Ministarstvo kulture, informisanja i informacionog društva Republike Srbije
i Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

Maglički
ZAMAK

ARHEOLOŠKI INSTITUT BEOGRAD
posebna izdanja

ARHEOLOŠKI INSTITUT, Posebna izdanja
ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE, Monographs

IZDAVAČI / PUBLISHED BY
ARHEOLOŠKI INSTITUT BEOGRAD
ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE KRALJEVO

ZA IZDAVAČE / EDITORS
Slaviša Perić, *direktor Arheološkog instituta Beograd*
Gordana Tošić, *direktor Zavoda za zaštitu spomenika kulture Kraljevo*

RECENZENTI / REVIEWED BY
Miloš Blagojević, Gordana Milošević

LEKTURA / LECTOR
Mirjana Radovanović

PREVOD / TRANSLATED BY
Marina Adamović-Kulenović

DIZAJN I PRELOM / GRAPHIC DESIGN AND PREPRESS
Danijela Paracki & D_SIGN, Beograd

ŠTAMPA / PRINTED BY
ALTANOVA, Beograd

TIRAŽ / PRINTED IN
800 primeraka

MARKO POPOVIĆ

Maglički
ZAMAK
MAGLIČ CASTLE

Beograd, 2012

Sadržaj

7

UVOD

13

POLOŽAJ, ODLIKE TLA, NASLEĐE PROŠLOSTI I KOMUNIKACIJE

21

MAGLIČ U ISTORIJSKIM IZVORIMA

29

OTKRIVANJE MAGLIČA

35

SISTEMATSKA ISTRAŽIVANJA

ZATEČENO STANJE LOKALITETA ...35

ETAPE ISTRAŽIVANJA ...37

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA ...49

STANJE TERENSKE DOKUMENTACIJE I ARHEOLOŠKIH NALAZA ...51

KULTURNA STRATIGRAFIJA ...53

55

STARIJE UTVRĐENJE

63

SREDNJOVEKOVNI ZAMAK

FORTIFIKACIJE ...64

CRKVA SVETOG ĐORĐA ...90

PALATA ...105

STAMBENA ARHITEKTURA ...119

CISTERNE ...141

ODLIKE ARHITEKTURE FORTIFIKACIJA I STAMBENIH ZDANJA MAGLIČKOG ZAMKA ...144

149

TURSKA TVRĐAVA

157

ARHEOLOŠKI NALAZI

193

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

203

KATALOG NALAZA

227

MAGLIČ CASTLE – Summary

239

BIBLIOGRAFIJA

245

PRILOG

Vesna Bikić

TRPEZNO POSUĐE IZ MAGLIČKOG ZAMKA

UVOD

Tragovi starih utvrđenja, najčešće bezimernih ruina zasutih šutom i obraslih vegetacijom, rasuti širom nekadašnjih srpskih zemalja, još uvek se opiru vremenu svedočeci o minulim epohama. Te ruševine, koje po pravilu dominiraju isturenim visovima ili su tek nagoveštene svojim jedva uočljivim tragovima, privlačile su pažnju i razigravale maštu mnogih generacija, o čemu svedoče brojne legende o njihovim nekadašnjim žiteljima. Interesovanje naučne javnosti za ova drevna odbrambena uporišta išlo je naporedo s prvim ozbiljnijim pristupima istorijskim istraživanjima. Do sada je tokom terenskih prospekcija evidentirano više stotina lokaliteta sa ostacima starih utvrđenja.¹ Većina njih je u potpunim ruševinama, koje još čekaju svoje istraživače, a samo mali broj je arheološki istraživan ili ima uočljive ostatke fizičkih struktura koje pružaju mogućnost za donošenje utemeljenih zaključaka o njihovom nekadašnjem izgledu, funkciji i vremenu nastanka ili etapama razvoja.

Kada su u pitanju srednjovekovna utvrđenja, interesovanje naše naučne javnosti bilo je najčešće usmereno na veće i bolje očuvane komplekse, o kojima ima podataka u izvornoj istorijskoj građi. Na tim lokalitetima su pretežno i vršena arheološka istraživanja, koja su omogućila produbljenije analize fizičkih struktura i pouzdanija datovanja. Ne ulazeći u kritička razmatranja ishoda dosadašnjih proučavanja srednjovekovnih fortifikacija u oblastima nekadašnjih srpskih zemalja, valja istaći da su rezultati nekih veoma obimnih istraživanja ostali neobrađeni i neobjavljeni, što otežava celovit pristup proučavanju ove teme. Reč je prvenstveno o Magliču, kome je posvećena ova monografija, zatim o Kozniku, ali i o nekim drugim značajnim nalazištima poput Gradine u Postenju.

Pre pristupa ovim proučavanjima treba najpre jasno razgraničiti šta zapravo predstavljaju srednjovekovne fortifikacije, ne samo u funkcionalnom već i morfološkom značenju. U terminološkom smislu, ova nekadašnja uporišta odbrane, gotovo bez izuzetka, označavana su pojmom *srednjovekovni grad*. Ako pođemo od nekadašnjeg značenja te reči, kao odrednice koja se prevashodno odnosi na utvrđeno mesto, ne bi trebalo da bude zabune. Reč *grad* u starosrpskom, kao i u drugim slovenskim jezicima, izvorno se odnosila na ograđen, branjen, odnosno fortificiran prostor, bez obzira na njegovu veličinu ili složenost struktura. Čak i manastirska obziđa su tokom srednjeg veka označavana tim pojmom. Tokom razvoja naselja pojam grada se širio najpre na utvrđena podgrađa, odnosno urbanizovane prostore, a potom i na neutvrđene urbane naseobine, dobijajući tako svoje sadašnje značenje. Nažalost, ova reč se u izmenjenom značenju, bez odgovarajućeg objašnjenja, u savremenom srpskom jeziku često koristi za označavanje srednjovekovnih utvrđenja. To prosečno obrazovane čitaoce, ali i neke od poslenika nauke navodi na neutemeljene zaključke o etapama urbanizacije srpskih zemalja u srednjem veku. Da bi se krenulo ka razrešenju ovog problema, neophodno je pristupiti razvrstavanju, odnosno tipološkom opredeljivanju srednjovekovnih utvrđenja u strukturalnom i funkcionalnom smislu, i to kako fortificiranih celina tako i njihovih pojedinih delova. To bi, takođe, podrazumevalo i jasno terminološko određivanje, što je u evropskoj kastelologiji, kada su u pitanju glavni govorni jezici, već davno obavljeno. U tom pravcu, kod nas su načinjeni tek prvi pokušaji.²

Ne upuštajući se u celovito razrešavanje ovog složenog problema, koji svakako zahteva posebnu studiju, ovom prilikom pokušaćemo da utvrdimo, u prostornom i funkcionalnom smislu, tip utvrđenja, to jest dela utvrđenja koji bi se mogao odrediti pojmom *zamak*. To je bilo u neposrednoj vezi sa našim radom na pripremi ove monografije, uz pokušaj da se definiše pravo značenje Magliča.

Termin *zamak*, poznat i u drugim slovenskim jezicima, kod nas je do sada retko bio u upotrebi. Odgovara engleskom terminu *Castle*, francuskom *château*, nemačkom

Schloss (ali i *Burg*), italijanskom i španskom *castello* i ruskom *замок*, u značenju fortificirane rezidencije, odnosno utvrđenog vladarskog ili vlasteoskog dvora. Međutim, iako je osnovni pojam jasan, valja istaći da ni u zemljama Zapadne i Srednje Evrope ova terminologija nije dosledno primenjena, s obzirom na postojanje mnoštva raznolikih primera. Drugim rečima, često je teško razgraničiti utvrđenja koja imaju pretežno vojno-stratešku ulogu od onih gde rezidencijalni kompleks odnosi prevagu, budući da su te funkcije često međusobno povezane. Taj problem se pojavljuje na pojedinim područjima i u terminološkoj ravni. Na području francuskog i nemačkog govornog područja postoji praksa bližeg, odnosno jasnijeg terminološkog određivanja, pa se tako za manja utvrđenja na važnim strateškim položajima i sa jasnom vojnom funkcijom, bez obzira na obim rezidencijalnog stanovanja, koristi termin *château-fort*, odnosno *Burg*, dok se ona koja prevashodno predstavljaju utvrđene rezidencije označavaju kao *château*, odnosno *Schloss*. Međutim, ova podela nije uvek dosledno sprovedena, te nije redak slučaj da se za isto utvrđenje u različitim prilikama pojavljuju oba navedena termina. Za razliku od navedene francuske ili nemačke prakse, engleski termin *castle* i italijansko-španski *castello* imaju šire značenje koje obuhvata obe navedene funkcije, bez obzira na to koja je od njih primarna. Važno je napomenuti da ovaj poslednji, moglo bi se reći „mediteranski termin“ prelazi sa istim širim značenjem i u srednjovekovni srpski jezik u oblicima *kašteo* ili *kostel*. Ovi termini, koji se sreću u dubrovačkim dokumentima i u oblastima bližim Pomorju, prevashodno označavaju manja utvrđenja strateškog značaja bez primarnih rezidencijalnih funkcija. U tom smislu, veoma je podsticajan podatak iz ugovora o savezu koji su 1253. godine sklopili Dubrovčani sa bugarskim carem protiv kralja Uroša, u kojem se pored gradova (градѣ) srpskog Pomorja, po svemu sudeći fortificiranih urbanih naseobi-

¹ Дероко 1950; Здравковић 1970; Микулчић 1996; Мијовић, Ковачевић 1975; Поповић 1995, 33–56; Поповић 1997, 1–33.

² Поповић 2006а, 189–201.

na, pominju i kasteli (καστέλλε) kao utvrđena vojna uporišta. Ovaj rani primer terminološkog razlikovanja vrsta fortifikacija u srpskoj srednjovekovnoj jezičkoj praksi iziskuje posebnu razradu, ali ona izlazi iz okvira ovoga rada.

Kao što je poznato, zamak u zemljama Zapadne Evrope nastaje u nemirnim vremenima 9–10. veka sa ciljem da posedniku zemlje, kako lokalnom vlastelinu tako i predstavnicima krupnog plemstva, uključujući i vladara, omogućí bezbedan boravak, a po mogućstvu i pribežište za lokalno stanovništvo. Ta utvrđenja, prvobitno građena u vidu zemljano-palisadnih fortifikacija, tokom 11, a naročito 12. veka dobijaju zidane strukture, koje se u narednim stolicima posebno usavršavaju sledeći razvojne tokove evropske vojne arhitekture zasnovane na iskustvima iz krstaških ratova.³ Prvi i središnji element zamka predstavljala je masivna stambena kula – *keep* ili *donjon*, sa dvorištem okruženim obziđem, spoljnim rovom i branjenim ulazom.⁴ U daljim etapama razvoja, posebno tokom 13. i 14. veka, zamak dobija sve složenije strukture, ali i nove vojno-strateške funkcije. Pored donžona, koji gubi centralnu poziciju ali ostaje poslednje uporište odbrane, grade se visoki solidni bedemi sa više kula, ispred kojih se obrazuju i spoljne linije odbrane. Glavnu unutrašnju funkcionalnu promenu predstavlja pojava rezidencijalnih zdanja koja, oslonjena na bedeme, okružuju središnje dvorište. Tu se, uz odaje namenjene stanovanju, kao najznačajniji prostor izdvaja velika dvorana u kojoj se odvijao javni život srednjovekovnog dvora.⁵

Zapadnoevropski zamkovi grade se u okviru feudalnih poseda, uz pokušaj prilagođavanja prednostima reljefa, što je naročito izraženo u zemljama nemačke krune u kojima su gotovo po pravilu građeni na dominantnim, teško pristupačnim visovima.⁶ Pored ovog uobičajenog tipa, javljaju se i zamkovi u okviru sistema urbanih fortifikacija, najčešće kao vladarske rezidencije, koji zadržavaju svoju unutrašnju strukturu sa donžonom i stambenim zdanjima.

Za razliku od zapadnoevropskih iskustava, tokovi razvoja vojne arhitekture u Vizantiji i u zemljama koje su se razvijale u njenom okruženju išli su drugim putem. U vreme kada nastaju zamkovi na evropskom Zapadu, u Vizanti-

ji nije postojala potreba za takvim vidom bezbednog rezidencijalnog stanovanja. U morfološkom smislu, vizantijska vojna arhitektura poznaje tip fortifikacija koji po spoljnim odlikama podseća na zamak, ali se od njega razlikuje svojim prevashodno vojno-strateškim funkcijama.⁷ To bi na prvom mestu mogla biti citadela ili *kula*, kao uporište poslednje odbrane u kojem boravi zapovednik utvrđenja. Formalne sličnosti su još veće ako zamak uporedimo sa kastelima – malim utvrđenjima na strateškim visovima, koji predstavljaju dominantan tip vizantijskih fortifikacija u doba carske dinastije Komnina.⁸ Valja reći i to da je, uz ostala dostignuća vojne arhitekture Romeja, i komninski kastel imao uticaja na puteve razvoja zapadnoevropskih fortifikacija. Tek u poznijim razdobljima, nakon latinskog osvajanja Carigrada, u grčkim zemljama na Balkanu pojavljuju se prva utvrđenja sa tipološkim odlikama zamka.⁹

Da bi se jasno razgraničili funkcionalno različiti tipovi utvrđenja, koji su u korpusu svojih fortifikacija često veoma slični, potrebno je ukratko se zadržati na njihovoj komparativnoj analizi. Zamak se u okviru složene utvrđene celine po svojim osnovnim elementima odbrane gotovo uopšte ne razlikuje od tvrđavske citadele ili *kule* – akropolja, odnosno unutrašnjeg utvrđenja kada su u pitanju vizantijske fortifikacije. Zajedničke odlike su im solidna bedemska ograda, određen broj kula na najpogodnijem položaju za odbranu i branjeni ulaz. Posebnu ulogu u sistemu odbrane u oba slučaja ima Glavna kula – Donžon, koja se može nalaziti u središtu utvrđenog prostora ili, što je češće u kasnijim epohama, u okviru bedemske ograde. U odbrambenom smislu, Glavna kula – Donžon i citadela – Zamak imaju funkciju poslednjeg uporišta odbrane. Ono po čemu se bitno razlikuju u morfološkom ali i funkcionanom

³ Fournier 1976; Warner 1971; Fugedi 1986; Lawrence 1988; Clouson 2004.

⁴ Chatelain 1973; Ritter 1953, Симић 2010.

⁵ Џајс 2005, 51–65.

⁶ Piper 1912, 1–37.

⁷ Foss, Winfield 1986, 125–168; Lawrence, A.W. 1983, 171–227.

⁸ Müller-Wiener 1961, 5–122; Foss 1982, 145–201, Поповић 1993, 169–185.

⁹ Andrews 1953, 219–236; Bon 1969, 680–684.

smislu jeste postojanje rezidencijalnog stambenog kompleksa u zamku, ponekad sa dvorskom crkvom ili kapelom. Ista razlika se uočava i prilikom upoređivanja zamkova kao posebnih korpusa, sa isključivo vojno-strateškim utvrđenjima tipa burga ili vizantijskog kastela.

Nakon pokušaja da se pojam zamka definiše i izdvoji od drugih tipova utvrđenja, trebalo bi se osvrnuti na srpsku praksu u razvoju fortificiranog rezidencijalnog stanovanja. Utvrđenja na području srpskih zemalja, kao što je poznato, u ranijim razdobljima poznog srednjeg veka predstavljala su vizantijsko nasleđe 11–12. stoleća, ili su građena u vidu skromnih zemljano-palisadnih utvrda, kao što je to, izgleda, bio slučaj u Bosni. Tokom 13. i prvih decenija 14. veka, uz retke izuzetke, ne uočava se pojava podizanja novih utvrđenja. Izuzetak u tom smislu predstavljaju samo srpski primorski gradovi i zaposednuta vizantijska urbana središta na jugu. Čini se da u tim vremenima utvrđenja nemaju vitalnu funkciju, posebno kada su u pitanju središnje oblasti države. Veći značaj, kako izgleda, mogla su imati samo utvrđenja u graničnim oblastima.¹⁰ U tom razdoblju ni dvorovi srpskih vladara i vlastele nisu fortificirani, što bi ukazivalo na osećanje relativne sigurnosti, naročito u odnosu na moguća dejstva spoljnog neprijatelja.¹¹

Zamak kao vladarsko, a i vlasteosko središte ili dvor u okvirima bedema predstavljao je relativno poznju pojavu. Tek sa nastupanjem nemirnih vremena, od sredine 14. veka, glavne vladarske i vlasteoske rezidencije smeštaju se u utvrđene prostore, što će u daljem razvoju nagovestiti i prototip urbane prestonice. Nagoveštaji ove transformacije i promena u organizovanju dvorskog kompleksa uočavaju se i znatno ranije. U skladu s tim transformacijama nastaje i Maglič kao izrazit primer dvora u zamku, kome je i posvećena ova monografija. Bio je to nagoveštaj jedne pojave koja u srpskim zemljama dolazi do punog izražaja tokom druge polovine 14. veka, kada se dvor sa slobodnih neutvrđenih prostora seli u okvire bedema, strukturalno se pretvarajući u zamak, kao model bezbedne rezidencije bliske onovremenoj evropskoj praksi.

Ulazak kompleksa vladarske rezidencije, kao i plemićkih dvorova u branjene okvire utvrđenja jasno se uo-

čava na primerima Kruševca i Stalaća. U prvom slučaju, rezidencijalni kompleks, sa dvorskom crkvom – Lazarićem, naknadno je opasan bedemima.¹² U susednom Stalaću, zamak sa stambenim kompleksom, kojim je dominiralo zdanje „palate“ sa dvoranom, jasno se izdvaja u sastavu veće utvrđene celine, čije značenje još uvek nije pouzdano razjašnjeno.¹³ Vladarski zamkovi u urbanim središtima srpskih zemalja, u Beogradu, Smederevu, a potom i Jajcu, javljaju se tek u prvoj polovini 15. veka, kao veoma pozna pojava u odnosu na onovremenu evropsku praksu. U nemirnim vremenima koja su prethodila turskim osvajanjima primer suverena sledilo je i plemstvo, a naročito velmože koje su upravljale pojedinim oblastima države. Tako i vlasteoski dvor postepeno prelazi u branjene okvire bedema – u zamkove od kojih neki, izgleda, postaju regionalna upravna središta i deo sveukupnog odbrambenog sistema, što predstavlja temu koju tek treba detaljnije proučavati. Taj proces, koji se jasno uočava od sredine 14. veka, do punog izražaja dolazi tokom prvih decenija narednog stoleća. Usled slabe istraženosti, teško ga je pratiti u pojedinostima, posebno kada su u pitanju fizičke strukture. Ostaci zamkova koji su prepoznati u Kozniku, Dobrunu,¹⁴ Lipovcu,¹⁵ Petrusu, zatim na Boraću u Gruži,¹⁶ a možda i Bovanu,¹⁷ Trubarevu,¹⁸ kao i na više drugih lokaliteta još čekaju svoje istraživače.

Dosadašnja saznanja o zamkovima na području srpskih zemalja omogućavaju sagledavanje nekih njihovih odlika, ali ukazuju i na probleme koje tek treba rešavati. U odnosu na površine branjenog prostora, kod naših utvrda ovoga tipa uočavaju se znatne razlike. Kao najznačajniji u

¹⁰ Popović 1985, 11–32; Popović 1996, 67–87.

¹¹ Поповић 2000, 233–245.

¹² Ковачевић 1980, 13–28; Поповић 1989, 80–81.

¹³ Minić, Vukadin 2007.

¹⁴ Поповић 2002, 93–114.

¹⁵ Поповић 2002a, 157–177.

¹⁶ Jovanović 1985, 153–169.

¹⁷ Jovanović 1991, 153–163.

¹⁸ Милић 1990, 140–144.

tom smislu izdvaja se Beogradski zamak, sa površinom od preko 3000 m², a zatim slede Maglič (oko 2000 m²) i Koznik (1800 m²), dok je Smederevski zamak bio prostorno nešto skromniji (oko 1600 m²). Kod manjih zamkova se površina opasana bedemima kreće između 350 m² i 1000 m². Slično je i u Bosni, gde većina utvrđenja koja bismo mogli opredeliti kao nekadašnje zamkove ima skromnu branjenu površinu od 100 m² do 1000 m². Izuzetak bi predstavljali samo značajniji vladarski zamkovi poput Bobovca ili zamka u Jajcu.¹⁹

Jasno se da uočiti da osnovni branjeni okvir predstavlja bedemsko platno sa odgovarajućim brojem kula, koje je u pojedinim slučajevima ojačano i prednjom linijom odbrane u vidu spoljnog bedema sa rovom. Glavna kula – Donžon kod srpskih zamkova, za razliku od zapadnoevropske prakse, predstavlja isključivo uporište odbrane i ne služi za stanovanje. Njen položaj je, po pravilu, uvek u okviru bedemske ograde, što je slučaj i sa glavnom – branič-kulom u citadelama.

Oblici osnova bedema branjenih prostora koji bi se mogli opredeliti kao zamkovi ne razlikuju se od drugih sličnih malih utvrđenja podizanih gotovo po pravilu na teže pristupačnim visovima. Položaji bedema, broj i raspored kula, kao i pristupne komunikacije prilagođavani su oblicima reljefa i njihovim prednostima za odbranu. U tom smislu bi se teško mogao prepoznati neki ustaljeni model.

Stambeni kompleksi u okviru zamkova srpskih zemalja, sudeći prema očuvanim ostacima, funkcionalno odgovaraju onovremenoj evropskoj praksi. Dvorske „palate“ su po obliku svojih osnova i načinu građenja predstavljale veoma jednostavna ali, po svemu sudeći, funkcionalna zdanja. Osnovni korpus građevine činili su obimni zidovi građeni lomljenim, pritesanim kamenom i krečnim malterom kao najčešćim vezivom. Upotreba klesanog kamena bila je sasvim retka i ograničena isključivo na obradu prozora ili portala. U okviru stambenih zdanja, prema našim dosadašnjim saznanjima, nije bilo zasvedenih prostorija. Umesto svodova su primenjivane drvene međuspratne konstrukcije. Unutrašnje pregrade, stepeništa i tremovi bili su takođe

od drveta, a u pojedinim, ređim slučajevima neki zidovi su mogli imati bondručnu konstrukciju. Osnovni krovni zastor, po svemu sudeći, bila je drvena šindra, budući da među ostacima utvrđenih stambenih kompleksa uglavnom nema tragova krovnih opeka niti pouzdanih svedočanstva o olovnom pokrivaču. U celini posmatrano, uloga drveta kao građevinskog materijala bila je izuzetno značajna. Obilna upotreba drvene građe, uključujući i reprezentativne rezidencijalne građevine, bila je uobičajena u unutrašnjosti Balkana tokom celog srednjeg veka. U graditeljskom nasleđu srpskih zemalja o tome svedoče arheološki proučeni ostaci dvorova u Bobovcu i Kraljevoj Sutjesci, Kruševcu, Stalaću i Smederevu, kao i čitavom nizu manastirskih celina.

Među ostacima značajnijih rezidencijalnih zdanja u zamkovima na našem području, kao što je to bilo uobičajeno i u onovremenoj evropskoj praksi, posebno se izdvaja dvorana. Ova, moglo bi se reći najznačajnija odaja srednjovekovnog dvora nalazila se u pojedinim slučajevima u okviru posebnog zdanja, kao što je to bilo u Magliču, Stalaću, Smederevu i Golupcu, a čini se da je još češće bila izdvojena prostorija u okviru palate, na šta bi ukazivali primeri iz Zvečana, Kruševca, Bobovca i, po svemu sudeći, i Beograda. Jedna od odlika dvorane, pored veličine prostora, jesu dekorativno oblikovani prozori, a verovatno i druge pojedinosti arhitekture – kamini, peći, kao i oslikani zidovi, o čemu bi, osim Zvečana,²⁰ svedočili i noviji nalazi iz zamka u Petrusu.²¹

Sakralna zdanja u okvirima bedema naših zamkova predstavljala su, kako izgleda, retku pojavu. Ostaci nevelikih crkava do sada su, uz maglički primer, pronađeni još samo u Zvečanu²², utvrđenju Markovo kale kod Vranja, Boraču u Gruži²³ i Bobovcu²⁴. U neposrednoj blizini zamka

¹⁹ Поповић 1997, 20–22.

²⁰ Гиљфердинг 1972, 255.

²¹ Madas 1979, 37–45.

²² Јовановић 1963, 143.

²³ Јовановић 1985, 153–156.

²⁴ Anđelić 1973, 66–98.

u Kozniku, čiji je posednik mogao biti Radič Postupović, veliki čelnik despota Stefana, čini se da je postojala i crkva, o kojoj za sada svedoče samo nalazi kamene plastike.²⁵

U ovom kraćem uvodnom pregledu izložena su naša dosadašnja saznanja o zamkovima u srpskim zemljama poznog srednjeg veka. Jasno je uočljivo da o ovoj temi raspoložemo relativno malim brojem pouzdanih i, u većoj ili manjoj meri, proučenih primera. U tom smislu, detaljna obrada rezultata do kojih se došlo tokom istraživanja Magličkog zamka predstavljaće dragocen doprinos. Kao što je poznato, u Magliču su obavljena veoma obimna arheološka i arhitektonska istraživanja u razdoblju 1974–1985. godine, o čemu svedoči brojna dokumentacija. Takođe, veoma uspešno su izvedeni konzervatorsko-restauratorski radovi, kojima ne samo da je zaustavljeno njegovo propadanje već su bedemima i kulama u značajnoj meri vraćene izvorne forme. Međutim, sva ta dragocena građa ostala je

već skoro trideset godina po okončanju radova nepublikovana i nepoznata široj naučnoj i stručnoj javnosti. Odlučujući se na to da obradimo i objavimo rezultate višegodišnjih radova u Magliču, bili smo svesni mogućih propusta i neminovnih nedorečenosti, budući da nismo učestvovali u samim istraživanjima na terenu. Želimo da naglasimo da pristup ovom poslu ne bi bio moguć bez saglasnosti istraživača Magliča, poč. Obrenije Vukadin i arh. Slobodana Đorđevića, koji su nam stavili na raspolaganje celokupnu dokumentaciju, za šta im dugujemo našu najdublju zahvalnost. Takođe, zahvalni smo Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu za razumevanje, podršku i pomoć u radu na pripremi ove monografije. Na kraju, treba spomenuti i izuzetnu predusretljivost koleginice T. Mihailović i kolektiva Narodnog muzeja u Kraljevu što su nam omogućili da obradimo celokupan fond sačuvanih arheoloških nalaza iz Magliča.

²⁵ Ђорђевић 1980а, 333–336.

POLOŽAJ, ODLIKE TLA, NASLEĐE PROŠLOSTI I KOMUNIKACIJE

Maglički zamak leži na bregu iznad desne obale Ibra, na oko 20 km južno od današnjeg Kraljeva. Podignut je na uskoj zaravni stenovite kose koja čini jedan od zapadnih ogranaka masiva Stolova. Iz tog pravca je, prema severoistoku, i jedini kopneni prilaz utvrđenju. Sa ostale tri strane spuštaju se strme padine do obala Ibra i klisurastog useka rečice Maglašnice. Nadmorska visina zaravni na kojoj se nalazi zamak u padu je od istoka ka zapadu za oko 10–12 m i kreće se između kota 367.00 i 378.00, što je oko 120–130 m iznad obale Ibra.

Prema svom geografskom položaju, Maglički zamak se nalazi na granici dve predeone celine koje deli donji tok Ibra – Nadibar sa zapadne strane, gde se iznad leve rečne obale nalazi i selo Maglič, i Podibar sa istočne, u čiji okvir ulazi breg sa ruševinama Zamka.²⁶ Sam predeo Podibra ka jugu obuhvata pobrđa Kopaonika, a na severu se pruža do ušća Ibra i desne obale Zapadne Morave. Najveći deo ovog predela ispunjavaju brdski masivi blagih strana i zaravnjenih vrhova, od kojih su najviši oni sa nadmorskim visinama između 900 m i 1300 m. Znatno je naseljeniji ravniji deo koji je bliži priobalju reka. Brdovit južni planinski deo je retko naseljen. Samo zaleđe Magličkog zamka, posebno ka istoku i jugu, odnosno masivu Stolova, pusto je i teško pristupačno. Najbliže selo u Podibru je Zamčanje, u čijem ataru se na oko 4,5 km ka jugu, uz desnu rečnu obalu, i nalaze ruševine Zamka. U naše vreme se utvrđenju prilazilo isključivo preko Ibra, iz sela Maglič, dok su prema kopnenom zaleđu postojale samo zarasle šumske staze.

Predeo Podibra, kao i Gokčanice, leži na serpentinskim, ređe granitnim stenama i kristalastim škriljcima. Serpentin-ska oblast nastaje čim se izađe iz priobalne ravnice i obuhvata ogranke Stolova i Crnog vrha. Ka jugu, prema Gokčanici,

Sl. 1. Maglički zamak, opšti izgled

Sl. 2. Maglički zamak, aerosnimak iz 2006. g.

serpentin je izmešan sa trahitom. Rudišta su poglavito oko trahitoidnih stena. Na područjima južno od Magliča, u Rudnjaku i dalje prema Plani ima srebrovitog galenita, koji se javlja na dodiru trahitnih i serpentinskih masa.²⁷ Na severnoj strani Stolova ima dobrih šuma, dok su zapadne padine ogoljene. Tu se gole i divlje serpentinske strane strmo spuštaju ka Ibru. Samo na dva mesta kraj desne obale Ibra – u Zamčanju, severno, i Cerju, južno od Magliča – ima nešto ravnog i pitomijeg zemljišta. Tu su uglavnom livade sa malo obrađenih njiva.

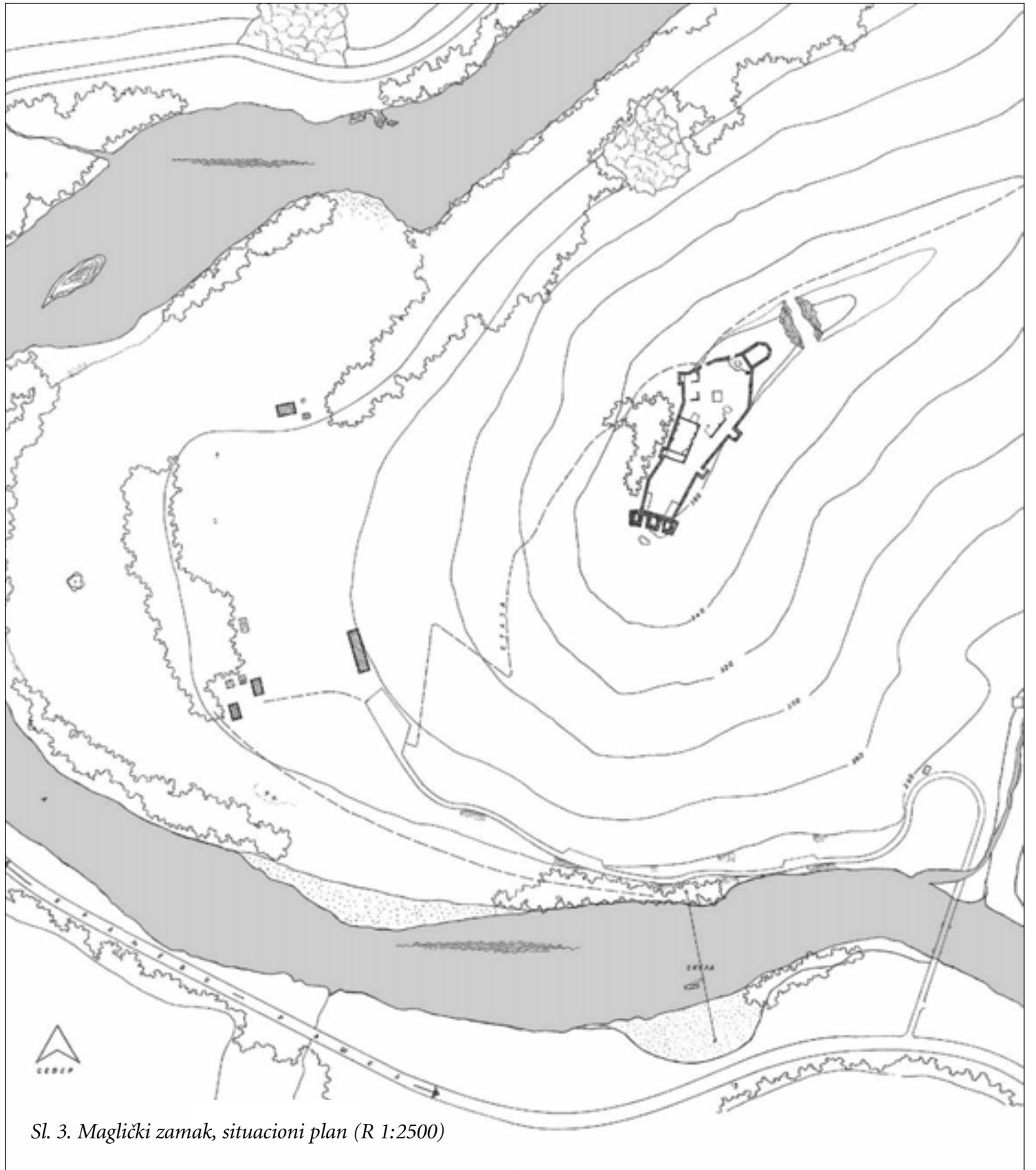
Privredni resursi predela u bližem okruženju Magliča su veoma oskudni, što je posebno uočljivo kada se posmatra

masiv Stolova. Obradivog zemljišta gotovo da i nema, a zatravljene površi u višim delovima pružaju skromne mogućnosti za planinsko stočarstvo. Predeo na levoj obali Ibra, u ataru samog sela Maglič, nešto je pitomiji i tu, osim livada, ima i malo obradivog zemljišta. Ovakvi prirodni resursi uslovljavali su stepen naseljenosti, koji je nešto bolji zapadno od Ibra, dok je istočno okruženje Magličkog zamka praktično nenaseljeno. Kada je F. Kanić sredinom druge polovine 19. veka boravio u Magliču, zabeležio je da „ovi siromašni brđani žive od ribolova i izrade predmeta od drveta, naročito bokastih posuda za rakiju, odnosno čutura“.²⁸ Ovo njegovo viđenje veoma dobro odslikava kakvo

²⁶ Павловић 1948, 225–226.

²⁷ Павловић 1948, 227–228.

²⁸ Каниц 1985, Књига II, 21.

Sl. 3. Maglički zamak, situacioni plan (R 1:2500)

je bilo stanje u prošlosti, a ono se ni kasnije nije bitno menjalo.

Za razliku od skromnih mogućnosti ratarske proizvodnje, brdsko područje Podibra, posebno predeo južno od Magliča, bogato je rudama srebra i gvožđa, što je u širem smislu deo kopaoničke rudne oblasti. Tragovi starog rudarstva su mnogobrojni, osobito u Gokčanici i dalje prema jugu u Plani.²⁹ Još je K. Jireček krajem 19. veka registrovao u okolini Plane velike količine šljake i duboka rudarska okna. Kod obližnjeg Rudnjaka on je uočio i tragove stare topionice gvožđa. Ruda je ispirana u Rudnjačkoj reci.³⁰ Sećanje na staro rudarenje veoma je živo i u narodnim kazivanjima. Priповеда se da su nekada okna otvarali i rudu vadili „Latini“. O njihovoj nekadašnjoj delatnosti, odnosno rudarenju, svedoči čitav niz toponima. Veruje se da je ruda prenošena na konjima u Predole i da je tu na istoimenoj rečici „plakana“, odnosno ispirana i topljena, o čemu na terenu svedoče velike gomile troske. Na lokalitetu Kola u istom kraju ima rudarskih okana za koje se kaže da su ostali od „Latina“.

Bliže Magliču, tragova starog rudarenja koje se pripisuju „Latinima“ ima u Brezni, na oko 6–7 km uzvodno, i u Plandištu. O tome da se ruda vadila i u severnom delu Podibra svedoče, uz narodna kazivanja, i nalazi na terenu. „Latinima“ se pripisuju „zakopine“ u Dragosincima i Gračacu, kao i tragovi starih rudarskih okana u Matarugama i Ribnici, nedaleko od manastira Žiče.³¹

Značajna rudišta postoje i zapadno od Ibra duž Lopatničke reke i dalje prema Troglavu, gde ima ruda hroma, bakra i magnezita. Tu su uočeni tragovi nekadašnjeg rudarenja sa nasipima šljake, posebno kraj ušća potoka Medveđaka. U ataru sela Stanča, na oko 7–8 km severozapadno od Bogutovačke banje, uz deponije šljake i jalovine nalaze se i ostaci rudarskih jama. Uz nekoliko manjih jama, prilikom arheološkog rekonosciranja uočeno je i jedno rudarsko okno sa očuvanim ulaznim delom i mrežom pobočnih hodnika.³² Na osnovu dosadašnjih istraživanja izneta je pretpostavka da je tu u srednjem veku kopana i prerađivana ruda bakra.³³

Područje Podibra, odnosno šira okolina Magliča, nije do sada detaljnije arheološki istraživano. Tokom terenske

prospekcije uglavnom su evidentirani arheološki lokaliteti sa jasnije uočljivim površinskim tragovima, što ne pruža pouzdanu sliku o njihovoj naseljenosti u ranijim epohama pa sve do poznog srednjeg veka. U severnom, ravnijem delu ovog područja, prema ušću Ibra i priobalju Zapadne Morave uočena je veća koncentracija nalazišta, i to najčešće iz razdoblja praistorije. To je i razumljivo ako se ima u vidu da je, za razliku od južnijih delova tog područja, ovde bilo znatno više obradivog zemljišta. U brdsko-planinskom okruženju Magliča do sada su gotovo isključivo uočena samo dva osnovna tipa arheoloških lokaliteta – tragovi starog rudarenja i poznosrednjovekovne nekropole. Osim tragova rudarskih radova, odnosno iskopa i prerade rude, o čemu je već bilo reči, na nekoliko lokaliteta uočeni su i ostaci gradinskih utvrđenja. U pitanju su bile kasnoantičke brdske utvrde koje su imale ulogu da brane i pružaju sigurnost rudarskim područjima. Njihov raspored se uglavnom podudara sa zonama intenzivnog rudarenja. Južno i severoistočno od Magliča evidentirani su ostaci dva utvrđenja koja bi se na osnovu površinskih nalaza mogla opredeliti u razdoblje kasne antike. Jedno od tih utvrđenja, Gradina u selu Cerje, leži na dominantnom visu iznad desne obale Ibra, u neposrednoj blizini nekadašnjih rudnika u predelu Gokčanice. U funkciji zaštite rudnika sigurno je bilo i utvrđenje na lokalitetu Rajanovac u Ribnici, nad levom obalom istoimene rečice. Tokom terenske prospekcije, budući da arheološka istraživanja ovde nisu vršena, uočeni su ostaci masivnih bedema zidanih lokalnim lomljenim kamenom – serpentinom. Takođe, zabeleženi su i nalazi tankih opeka u podnožju utvrđenja na obali Ribnice.³⁴ Nešto dalje prema zapadu, na lokalitetu Gradi, sudeći prema ovom karakterističnom toponimu, mogli bi se takođe očekivati ostaci jednog sličnog utvrđenja. Za razliku od tih

²⁹ Ђирковић, Ковачевић-Којић, Гук 2002, 37–38.

³⁰ Јиречек 1959, 266–268.

³¹ Павловић 1948, 253.

³² Богосављевић 1989, 51.

³³ Симић 1951, 34; Богосављевић 1989, 65.

³⁴ Павловић 1948, 38.

Sl. 4. Maglički zamak, izgled sa zapada

lokaliteta koji nisu istraživani, do nekih podataka došlo se prilikom preliminarnih sondažnih iskopavanja na Gradini u Zamčanju, iznad desne obale Ibra i lokalitetu Bogut grad, nešto zapadnije, nedaleko od Bogutovačke Banje. Prilikom istraživanja Gradine u Zamčanju konstatovan je tanak i slabo očuvan kasnoantički kulturni sloj, ali oblik osnove

utvrdenja nije definisan. Uočeno je samo da je postojao bedem koji je građen lomljenim kamenom i malternim vezivom, čija je širina na otkrivenom delu iznosila oko 1,20 m.³⁵ Lokalitet Bogut grad nalazi se na jednom visu iznad leve obale Lopatičke reke, koji je sa istočne strane bio prirodno branjen strmim liticama. Sa suprotne, pristupačne strane

³⁵ Булић 2007, 47–49.

postojao je bedem na čijim su se krajevima nalazile dve kule. Ostaci ovog bedema, građenog lomljenim kamenom i malterom, uočavaju se celom dužinom u konfiguraciji terena. Širina mu je iznosila oko 1,40 m. U probnim sondama uočen je slabo očuvan kulturni sloj sa ulomcima kasnoantičke keramike i nalazima životinjskih kostiju. Pored utvrđenja na Bogut gradu, zaštitu rudarenja duž doline Lopatničke reke i dalje prema Troglavu obezbeđivalo je, izgleda, još jedno utvrđenje – utvrđenje u ataru sela Sirča, koje je evidentirano prilikom arheološke prospekcije. Ono se nalazilo na bregu iznad leve obale Lopatničke reke, koji svojim položajem dominira okolinom. Ostaci bedema, koji se uočavaju u konfiguraciji terena, ukazuju na osnovu utvrđenja sa pravcem pružanja severoistok–jugozapad. Na jednom kraju je, izgleda, postojala kružna kula.³⁶

Tragovi nekadašnjih rudarskih radova nisu pouzdano datovani. Sasvim je sigurno da većina radova potiče iz kasnoantičkog ili ranovizantijskog razdoblja, o čemu, pored ostalog, svedoče i pomenute gradine. Otvoreno je pitanje da li je neko od tih utvrđenja bilo ponovo korišćeno u ranijim srednjovekovnim razdobljima, odnosno tokom 9–11. veka. O tome nema pouzdanih arheoloških svedočanstava. Takođe, još uvek nema terenskih podataka ni o srednjovekovnim seoskim naseljima čije se lokacije mogu naslutiti prema podacima iz istorijskih izvora i sačuvanim toponimima. Može se sasvim pouzdano pretpostaviti da je na svim kasnoantičkim rudištima ovoga područja nastavljena eksploatacija ruda već od 13. veka, kao i u drugim sličnim područjima srednjovekovne Srbije. Značajno rudarsko središte tokom 14. i 15. veka u širem okruženju Magliča bilo je oko Plane i Gokčanice. Tu su se nalazile i naseobine trgovaca „Latina“ iz primorskih gradova.

U nedostatku jasno uočljivih tragova srednjovekovnih naselja veoma su indikativni lokaliteti sa ostacima starijih nekropola. Na ponekom od ovih „grčkih“ ili „latinskih“ grobalja, kako se obično nazivaju, ima i crkvina. Najčešće su to suhozidine nad kojima su se nekada nalazile male crkve brvnare. Raspored i brojnost spomenutih starih grobalja odlikavaju stepen naseljenosti ovog područja u razdobljima između 13. i 14. veka i s kraja 17. veka. U ravnijim pri-

obalnim delovima, prema ušću Ibra i Zapadnoj Moravi, gotovo u svakom selu se nalazi po jedna ili čak dve i više starih nekropola. Uočljiva je, takođe, i njihova koncentracija na područjima starog rudarenja, južno i zapadno od Magliča. U pitanju su nekropole sa masivnim, najčešće neobrađenim, kamenim nadgrobnim pločama. Na nekima od tih nekropola postoje i usadnici sa velikim i grubo klesanim krstovima, ponekad i sa reljefnim ukrasom.³⁷

Za razmatranja položaja Magliča, osim prirodnih resursa i tragova prošlosti u širem okruženju, od izuzetnog značaja su i komunikacije koje su to područje povezivale s drugim oblastima Centralnog Balkana. Tu je na prvom mestu put koji je, prateći tok Ibra, vodio ka Kosovu. Ova veoma stara saobraćajnica koja, po svemu sudeći, potiče još iz antičkih vremena, ostala je još uvek nedovoljno istražena. Njenih tragova na samom terenu sada uglavnom više nema. Tokom izgradnje kolskog puta duž leve obale Ibra u osamdesetim godinama 19. veka, preteče današnje Ibarske magistrale, zatečeni ostaci starije komunikacije su u najvećoj meri uništeni. Pola stoleća kasnije, sredinom dvadesetih godina prošlog veka, slično se desilo prilikom izgradnje železničke pruge i sa ostacima starog puta koji je delom pratio desnu obalu Ibra. Jedina pouzdana svedočanstva o ovoj nekada značajnoj komunikaciji zabeležio je A. Aleksić, koji je 1871. godine bio u prilici da detaljno obiđe, razgleda i opiše obale Ibra tokom svoje četvorodnevne plovidbe čamcem niz reku.³⁸ Na tom putu, on je evidentirao i kartirao sve tragove koje je uočio od Brvenika pa do izlaska iz klisure Ibra prema ondašnjem Karanovcu, odnosno Kraljevu. Delovi ove putne trase, za koje je Aleksić smatrao da predstavljaju „ostatak starog srpskog tako zvanog *kraljevog* puta“, bili su u to vreme mestimično očuvani u dužinama od 10 m i 50 m, a samo izuzetno i preko 100 m. Mogli su se pratiti duž leve obale Ibra sve do Polumira, a dalje prema severu do Zamčanja bilo ih je i

³⁶ Prema terenskoj evidenciji Narodnog muzeja u Kraljevu.

³⁷ Павловић 1948, 34–36.

³⁸ Алексић 1879, 24–67.

duž desne rečne obale. Tragovi puta uočavali su se kao popločane ili delom kaldrmisane površine na podlozi od nabijenog kamena. Na pojedinim deonicama moglo se zapaziti da je trasa bila uklesana i delom u stene, „kao na starom putu u dunavskom Đerdapu“.³⁹ U odnosu na nivo reke put je bio izdignut za 4–6 m. U bližoj okolini Magliča, duž desne obale postojali su tragovi na nepun kilometar uzvodno i na nešto manjem rastojanju nizvodno, što ukazuje na to da je jedna deonica ovoga puta prolazila priobaljem neposredno ispod Magličkog zamka. Paralelnih tragova puta bilo je i duž leve obale, pa je između njih, prema narodnom kazivanju, nekada postojao most. Moguć trag tog mosta Aleksić je zapazio na jednoj steni u sredini rečnog korita.

Osim svedočanstava o ovoj izuzetno značajnoj regionalnoj komunikaciji, postoje terenska svedočanstva i o manjim putnim pravcima koji su bili pogodni samo za saobraćaj na konjima ili pešice. Uočeni su na više mesta is-

tačno i južno od Magliča, i to najčešće u kompleksima rudišta i bliže mestima gde je prerađivana ruda. Jedan od tih puteva povezivao je Planu i rudnike oko Gokčanice. Nešto severnije postoje tragovi puta koji je išao vencem iznad Vukušice i Otroka i povezivao se s putem koji je pratio tok Zapadne Morave.⁴⁰

Ako se Maglički zamak posmatra u odnosu na pomenute tragove prošlosti, veoma dobro se može uočiti njegov specifičan položaj. Upadljiva je činjenica da se istočno od Ibra, u zaleđu Magliča, nalazi pusto nenaseljeno planinsko područje Stolova, koje nije bilo povezano sa rudištima na jugu, oko Gokčanice i Plane. Takođe, pomenutim planinskim masivom bilo je u dobroj meri izolovano i od ravnijeg područja na severu u priobalju Zapadne Morave. Zamak je, izgleda, bio znatno više otvoren prema levoj obali Ibra i ka zapadu. Tu je od posebnog značaja bio položaj u odnosu na stari ibarski put kojim je Maglič povezan ne samo sa bližim okruženjem već i sa širom regijom.

³⁹ Алексић 1879, 35.

⁴⁰ Павловић 1948, 39.

MAGLIČ U ISTORIJSKIM IZVORIMA

Za područje

uz donji tok Ibra i priobalje Zapadne Morave sačuvani istorijski izvori su veoma oskudni. Prvi podaci potiču s početka 13. veka, odnosno iz vremena zasnivanja manastira u Žiči i vlastelinstva koje je pripadalo ovoj zadužbini kralja Stefana Prvovenčanog. U pitanju su vesti koje delimično osvetljavaju naseljenost i značenje ovog područja u okvirima države Nemanjića, kao i u poznijim razdobljima. O užem okruženju Magliča, međutim, izvornih podataka gotovo da i nema. O samom zamku postoji samo jedna, istina veoma dragocena vest u žitiju arhiepiskopa Danila II (oko 1270–1337) – spisu koji je nastao ubrzo posle njegove smrti. Opisujući bogougodna dela i zadužbine ovog znamenitog arhijereja Srpske crkve, njegov životopisac, a po svemu sudeći i učenik, kazuje sledeće:

I u Magliču gradu, i tu su bila poznata dela njegovih trudova. Jer u njemu podiže prekrasne palate i ostale ćelije na prebivanje onima koji su tamo. I tu u crkvi sv. Georgija, u gradu tome, utvrdi božastveni zakon, da se u njoj neizmenjeno svagda vrši, obilno u njoj postavivši božastvene knjige i sve ostale crkvene potrebe. Za takve njegove mnoge podvige i priloženja domovima božijim neka mu Gospod dade večno blaženstvo.⁴¹

Nakon te vesti pa sve do turskog osvajanja sredinom 15. veka Maglič se ne pominje ni u jednom sačuvanom ili nama dostupnom istorijskom izvoru. Međutim, za razliku od samog Zamka, nešto više podataka sačuvano je o naseljima u njegovom širem okruženju. U poveljama manastiru Vaznesenja Gospodnjeg u Žiči, čiji su fresko-prepisi sačuvani na zidovima crkve, među brojnim posedima koji su darovani Žičkom vlastelinstvu pominju se i neki u porečju Ibra i Zapadne Morave. U pitanju su sela u široj okolini samog manastira, od kojih se većina i danas može pouzdano locirati.⁴² Tu se kao prvo

Sl. 5. Područje u donjem toku Ibra
sa Magličkim zamkom, istorijska situacija

navodi selo Žiča, po kome je dobio naziv i sam manastir, sa susednim zaseokom Batinom, sada selo Kruševica (ЖИЧА СЪ БАТИНОМЪ). Dalje ka istoku, u priobalju Zapadne Morave bila su sela Talsko, Ratina i Zaklopita Luka, sada Zaklopača (ТАЛСКО И СЪ РАТИНОВЪ И СЪ ЗАКЛОПИТОВЪ ЛОУКОВЪ). Dalje ka jugu manastiru su darovana sela Ribnica i Brena, sada selo Ribnica i zaselak Beranovac, južno od Kraljeva (РИБНИЦА И СЪ ВЪСЪМЛИ ВЪРЪШЪМИ И СЪ БРЪНОВЪ), zatim sela Ribiči i Crna Reka (РИБИЧИ СЪ ЧРЪНОВЪ РЪКОМЪ), danas samo zaselak Crna Reka, i na ušću Crne reke u Ibar, između sela Mataruge, i Zamčanje. U okviru sadašnjeg prostranog atara sela Zamčanje, koji se pruža duž desne rečne obale, kao što je već rečeno, nalaze se i ruševine Magličkog zamka. Južno od Magliča manastiru su darovana sela Gvočanica i Pupavni (ГВОЧАНИЦА СЪ ПОУПАВНИМИ), sada Gokčanica i zaselak Pupavnje u selu Plana. Na levoj obali Ibra Žiča je posedovala sela Konarevo (КОНАРЕВО) i Bukovicu (БУКОВИЦА) dalje ka zapadu, kao i još neka sela čija bliža lokacija nije pouzdano utvrđena. Uz pomenuta sela, Žičkom poveljom kralja Stefana Prvovenčanog u ovoj oblasti darovane su i planine Željini (ЖЕЛИНИ) i Brezna (БРЪЗНА), odnosno planinsko nenaseljeno područje na desnoj obali Ibra, koje se prostiralo od dodeljenih sela Gokčanica i Pupavno sve do porečja Zapadne Morave, a preko te reke obuhvatalo je i planinu Kotlenik (КОТЛЕНИКЪ).⁴³ Ovom području, po svemu sudeći, svakako je pripadala i planina Stolovi u istočnom zaleđu lokacije Magličkog zamka, koja se izričito ne navodi. Spomenutim planinama i ranije navedenim selima zaokružen je najznačajniji deo poseda Žičkog vlastelinstva. Ono se ka zapadu graničilo sa studeničkim posedima u Cerju i Polumiru, koji su, kako se smatra, obuhvatali celo područje duž leve obale Ibra, sve do utoka rečice Lopatnice kod Bogutovca.⁴⁴ Dalje ka severu celinu vlastelinstva prekidao je samo studenički posed sela Progorelica, koje se graniči sa Konarevom. Sâmo selo Maglič, nad levom obalom Ibra, ne spominje se u izvorima iz vremena pre turskog osvajanja. Ostaje otvoreno pi-

tanje kada je ono zasnovano. Sadašnji atar sela, kako se pretpostavlja, pripadao je Studeničkom vlastelinstvu.

Pored ovih zemljišnih poseda, kralj Stefan Prvovenčanin je svojoj zadužbini dodelio i duhovnu vlast u deset župa, koja je podrazumevala naplaćivanje jerarhijskog danka odnosno „popovskog bira“.⁴⁵ Kao prva u nizu župa priloženih Arhiepiskopiji navedena je Krušilnica (КРОУШИЛНИЦА), koja je, po svemu sudeći, bila najbliža manastiru i čiji su pretežni deo obuhvatali darovani posedi. Nalazila se, kako se smatra, na desnoj obali Zapadne Morave između donjeg toka Ibra, planine Stolova i župe Jošanice, odnosno kasnije nahije Gokčanice, na jugu, i župe Rasine na istočnoj strani.⁴⁶ Teritorijalno, u najvećoj meri podudarala se sa površinom sadašnjeg predela Podibra (sl. 5).

U poznijem razdoblju, sve do turskog osvajanja, o području Magliča sa širom okolinom, osim navedenih podataka, nema drugih vesti u sačuvanim istorijskim izvorima. Posle zaposedanja oblasti u slivu Ibra, oko 1455. godine, i konačnog sloma Despotovine, odnosno pada Smedereva u proleće 1459. godine, osmanska vlast preduzela je mere u cilju uspostavljanja novog upravnog sistema. Jedna od prvih mera bila je nova teritorijalna organizacija, kao i popis stanovništva i dobara na novoosvojenim područjima. Ti popisi su ponavljani, sudeći prema sačuvanim defterima, u više navrata sve do poslednjih decenija 16. veka.⁴⁷

U prvom sačuvanom popisu za područje Smederevskog sandžaka, iz 1476. godine, navedena su, pored ostalih, i naselja na području nahije Maglič, koja je bila deo nove osmanske teritorijalne podele osvojene zemlje. Obuhvatala je šire područje od Požege i Čačka, pa desnom stranom porečja Zapadne Morave do Trstenika, a prema jugu do

⁴⁰ Павловић 1948, 39.

⁴¹ Живот Данила II, 114.

⁴² Шкриванић 1954, 147–170.

⁴³ Шкриванић 1954, 163–164.

⁴⁴ Шкриванић 1954, 150.

⁴⁵ Шкриванић 1954, 164–165.

⁴⁶ Томовић 2000, 39.

⁴⁷ Миљковић 2004, 31–35.

Kopaonika. Nekoliko decenija kasnije, posle 1516. a pre 1528. godine, nazivana je Požeškom nahijom, ali se njen stari naziv i dalje spominje, sve do druge polovine 16. veka, kao oznaka uže oblasti oko tvrđave Maglič.⁴⁸

U popisnim defterima ima podataka ne samo o naseljima ove nahije već i o turskoj posadi tvrđave Maglič. U prvom popisu iz 1476. godine pominje se timar Mustafabega, magličkog dizdara, koji je donosio prihod od 7830 akči.⁴⁹ Članovi posade se kao timarnici prvi put neposredno pominju tek 1516. godine. U to vreme, posada se sastojala od dvadesetak ljudi. Na čelu posade tada se nalazio dizdar Hamza, koji je imao timar od dva sela, dva selišta-mezre i tri mlina, sa ukupnim prihodom od 3603 akče. Među timarnicima se nalazilo još sedam članova posade, od kojih je ćehaja, zamenik zapovednika, prihodovao 1650, dok su ostali imali po 1450 aspri.⁵⁰ Među njima su bili i jedan tobdžija i imam, Isa-hodža.⁵¹ Iste godine je posebno opisan i timar mustafisa Isa Balija, još jednog posadnika u Magliču, koji je obuhvatao selo Gostinje.⁵² Deset godina kasnije (1526), dizdar tvrđave Maglič posedovao je isti timar ali sa nešto nižim prihodom od 3184 akče. Gotovo isti prihod kao i ranije imali su ćehaja, imam i ostalih sedam posadnika.⁵³

U vreme popisa 1560. godine u Magliču su se i dalje nalazili dizdar, koji je posedovao timar, i posada od 11 ljudi.⁵⁴ Dvanaest godina kasnije (1572), prilikom poslednjeg popisa u kojem je zabeležena tvrđava Maglič tu se nalazila samo devetočlana posada.⁵⁵

U defterima se spominju i naselja koja je obuhvatala nahija Maglič. Ne upuštajući se u razmatranje svih raspoloživih podataka, zadržaćemo se samo na naseljima u bližem okruženju tvrđave Maglič. U Zamčanju, starom selu na oko 5 km severno od tvrđave, godine 1476. bila su samo četvorica vlaha, za koje je naznačeno da su se tu privremeno naselili samo radi zimovanja. Kao porez davali su šest ovaca u vrednosti od 90 akči. Spadali su u zijamet subaše Magliča, a kasnije su upisani u carski has. Godine 1528. u selu je bilo 9 kuća sa 34 odrasle muške glave. Prilikom sledećeg popisa, godine 1560, ubeleženo je sedam domova, koliko ih je bilo i dvanaest godina kasnije.⁵⁶

Selo Brezna, južno od Magliča, koje je nekada pripadalo Žičkom vlastelinstvu, u popisu iz 1476. spomenuto je kao naselje sa 14 kuća. Nekoliko decenija kasnije, godine 1528, u Brezni su postojale 34 kuće, a prilikom sledećeg popisa 1540. njihov broj je opao na 20. Tridesetak godina kasnije povećao se broj stanovnika, tako da je 1572. godine tu bilo 37 domova.⁵⁷ U selu je, izgleda, bilo i stočarskog stanovništva sa vlaškim statusom, što bi se moglo zaključiti na osnovu podatka da je 1595. godine bio ubeležen porez na ovce i koze u iznosu od 615 akči.⁵⁸

U prvom popisu iz 1476. godine zabeleženo je i selo Podgrad, koje je po redosledu u defteru navedeno između Zamčanja i Brezne. Pouzdana lokacija ovog sela nije utvrđena, ali bi se po samom nazivu moglo pretpostaviti da se nalazilo u blizini tvrđave Maglič, možda na mestu sadašnjeg istoimenog sela. U to vreme je u selu bilo 6 vlaških kuća, a isti broj je ostao i prilikom sledećih popisa 1528. i 1540. godine, ali je tada stanovništvo već bilo izgubilo vlaški status. Godine 1572. u Podgradu je bilo 10 domova.⁵⁹

Severno od Magliča, uz porečje prema ušću Ibra, u defterima su ubeležena četiri sela u okruženju manastira Žiče. Neposredno uz manastir, već u prvom turskom defteru iz 1476. godine je umesto starijeg sela Žiča zabeleženo

⁴⁸ Шабановић 1966, 170.

⁴⁹ Турски катастарски пописи, Том I, 255–257. Timar su činila sela Kovači, Okolica i Progorelica, sa ukupno 64 kuće.

⁵⁰ Турски катастарски пописи, Том I, 335–337.

⁵¹ Шабановић 1966, 170; kod Aličića, op. cit, umesto hodže naveden je Isa kovač kao posednik timara.

⁵² Турски катастарски пописи, Том I, 340. U selu je bilo: 12 domova, 4 neoženjena, 1 udovica, dve baštine i vlaška mukata (zakup), a spominje se i pop Petar koji je gajio pčele. Prihod od ovog sela kod Magliča, sada nestalog, iznosio je 1436 akči.

⁵³ Турски катастарски пописи, Том II, 23–24.

⁵⁴ Шабановић 1966, 170–171.

⁵⁵ Турски катастарски пописи, Том III, 365–366.

⁵⁶ Турски катастарски пописи, Том I, 214; Том II, 199; Том III, 436.

⁵⁷ Турски катастарски пописи, Том I, 214; Том II, 148; Том III, 432 i 520.

⁵⁸ Шабановић 1966a, 179.

⁵⁹ Турски катастарски пописи, Том I, 214; Том II, 47; Том III, 384 i 495.

selo Kruševica, istog naziva kao i danas, koje je tada bilo naseljeno vlasima. Godine 1528. selo je imalo 16 kuća, a dve godine kasnije 35, budući da je tom prilikom bilo popisano, osim vlašskog, i ratarsko stanovništvo.⁶⁰ Kasnije je broj kuća opadao. Godine 1572. u defter je uz Kruševicu bio upisan i manastir Žiča sa dva monaha – Visarionom i Germanom.⁶¹

Susedno selo Ribnica, koje je nekada pripadalo Žičkom vlastelinstvu, u turskim popisima se prvi put spominje kao Gornja i Donja Ribnica 1523. godine, kada su tu ubeleženi timari sa relativno skromnim prihodom od 750 i 250 akči.⁶² Prema kasnijim popisima, iz godina 1540, 1560. i 1572, u Ribnici je bilo između 5 i 7 domova.⁶³

Selo Kovači, na prostoru između Žiče i Ribnice, pominje se prvi put 1476. godine, kada je pripadalo timaru Mustafa-bega, dizdara tvrđave Maglič. Tada je imalo 34 kuće i tri vodenice. Pominje se i 1516. godine sa skoro istim brojem kuća. Tada se nalazilo u timaru trojice posadnika Magliča. U kasnijim popisima broj domova je opadao, tako da ih je 1540. bilo 19, a dvadeset godina kasnije svega 8. Broj se povećao na 12 domova 1572. godine.⁶⁴

Današnje selo Mataruge, na desnoj obali Ibra, pod starim imenom Papratnica, popisano je već 1476. godine, kada je imalo 10 vlaških kuća koje su spadale u zeamet za ima Magliča. Nekoliko decenija kasnije, godine 1528. u selu je zabeleženo 12 domova, a toliko ih je bilo i posle dvanaest godina. U popisu iz 1560. godine za Papratnicu je dato i drugo ime – Mataruge. Tada je u selu porastao broj stanovnika, pa je bilo 18 domova sa 23 odrasle muške glave. Godine 1572. u defter je upisano 14 kuća.⁶⁵

Na levoj obali Ibra značajno seosko naselje bilo je Konarevo, koje je nekada pripadalo Žičkom vlastelinstvu. U popisu iz 1476. godine pominje se kao prvo selo koje je pripadalo magličkom zeamet-feudu posadnika Tvrđave. Tada je u Konarevu bilo 42 doma, a u selu se održavao i sedmični pazar. Ranije je, kako je zabeleženo, tu održavan i panađur, „ali se više ne održava zbog uznemiravanja od dušmana“.⁶⁶ Do 1516. godine broj kuća se povećao na 45, a popisano je i dvoje muslimana. Postojali su jedan mlin, kao i u vreme prethodnog popisa, i 13 vinograda. Godine

1540. bilo je 33 kuće, a u selu je živelo i 5 muslimana. Tada je u Konarevu, osim nedeljnog pazara, ponovo održavan i panađur. Prilikom narednog popisa 1560. godine ubeleženo je 16 hrišćanskih kuća i tri muslimanske kuće, a slično stanje bilo je i 1572. godine.⁶⁷

Susedno, nešto južnije selo Progorelica popisano je već 1476. godine, kada se nalazilo u timaru Mustafa-bega, dizdara Tvrđave Maglič. Tada je u selu bilo 24 kuće i dva mlina, a kao žitelji ubeležena su i dvojica oženjenih muslimana. Prihod od sela iznosio je 2972 akče. Detaljni popis Smederevskog sandžaka iz 1516. godine beleži isti broj domova, uz 4 samačka domaćinstva, jednog muslimana i tri baštine – ukupno 29 kuća, sa prihodom od 2549 akči. U selu je bilo dvanaest stanovnika koji su prema vlaškom zakonu plaćali spahiji filuriju. U popisu vlaha iz 1528. godine nisu pobrojani stanovnici ovog sela, već je u timaru pisara (katiba) Abdije ubeleženo samo to da je selo sa prihodom od 1822 akče. Kasnije je znatno smanjen broj žitelja, kao i prihod od sela, tako da je od 6 domova (sa dve baštine) i 2 samačka domaćinstva prihod 1540. godine iznosio 2800 akči, a trideset godina kasnije (1572) u selu su bila samo tri baštinska doma koja su prihodovala 1229 akči.⁶⁸

Dalje uzvodno na suprotnoj obali od Zamčanja, u turskim defterima je popisana Lopatnica. Prvi put je zabeležena 1476. godine kao glavno selo u knežini Jovana, sina Stanislavljevog, u kojoj je bilo trinaest kuća i 22 stanovnika, od kojih su poimenično pobeleženi ratari (16), jedan kovač

⁶⁰ Шабановић 1966a, 186–187.

⁶¹ Турски катастарски пописи, Том III, 424.

⁶² Турски катастарски пописи, Том II, 22–23.

⁶³ Турски катастарски пописи, Том III, 382 i 512.

⁶⁴ Турски катастарски пописи, Том I, 256; Том II 338; Том III, 372 i 508.

⁶⁵ Турски катастарски пописи, Том I, 213; Том II, 189; Том III, 405–406, 460.

⁶⁶ Шабановић 1966a, 186.

⁶⁷ Турски катастарски пописи, Том I, 249 i 337; Том II, 52; Том III, 374 i 536.

⁶⁸ Турски катастарски пописи, Том I, 257, 326 (selo Pogorovac); Том II, 22; Том III, 387, 496.

i jedan kurir (teklić).⁶⁹ Godine 1528. u tom selu je bilo 16 vlaških kuća sa 53 odrasle muške glave. Nešto kasnije, godine 1540. broj domova se popeo na 43, a 1572. u Lopatnici je bilo 30 hrišćanskih kuća i jedna muslimanska.⁷⁰ U blizini ovog sela popisano je 1572. godine i „*Manastir*“, čija lokacija danas nije poznata, a koji je posedovao jednu vodenicu i ostvarivao ukupan prihod od 500 akči. Uz selo Rajkovci zabeležena je letnja ispaša Magaoštica, sa drugim nazivom Dobra brda kod Magliča, prvi put upisana u defter.⁷¹

Na kraju ovog pregleda naselja u širem okruženju Magliča pomenućemo i selo Vrdila, nešto zapadnije od Konačeva i Progorelice, koje se 1516. pominje kao selište-mezra u timaru Hamze, dizdara tvrđave Maglič. Tada su je koristili vlasni uz naknadu od 100 akči, a slično stanje ostalo je i 1523. godine. Prilikom popisa iz 1528. godine u ovom selu je bilo 11 vlaških kuća sa 35 odraslih muških glava. Kasnije se broj domova menjao, pa je 1540. iznosio 9, dvadeset godina kasnije je opao na 5, da bi 1572. bio ponovo devet.⁷²

U defteru koji je datovan oko 1540. godine pominje se selo Tržac, čija lokacija nije poznata. Međutim, uz oznaku da daje prihod od 1600 akči, dalje je upisano i sledeće: *Porez na zimsku ispašu stoke. Hrastov Dol, Dobra strana, Maglič i Svračka Stijena predstavljaju veliku planinu koja pripada Tvrđavi Maglič. Stanovnici spomenute tvrđave i vlasni sela Kruševice to uživaju. Izvana takođe dolaze na zimsku ispašu, a tapiju na zemlju plaćaju posredniku raje.*⁷³ Planinski pašnjaci, letnji i zimski, nalazili su se u izvorišnom delu i dolinskim stranama dveju desnih pritoka Ibra – Maglašnice, koja se uliva neposredno pod Magličem, i Dobrostranske reke, na čijem se ušću zadržao i naziv planinskog potesa Dobre strane. Obe reke izvire na planini Stolovi. Jedan zapadni deo ove velike planine nekada se nazivao Maglič, što se prenelo na ime utvrđenog dvorca.

Od kraja 16. veka se u nama dostupnoj izvornoj građi Maglič više ne spominje, a slično je i sa ostalim naseljima na ovom području. Promenu u tom smislu označio je austro-turski rat u poslednjim decenijama 17. veka. Tokom ratnih dejstava, koja su se proširila na jug sve do Skoplja, od izvesnog strateškog značaja bile su i neke stare tvrđave

poput Magliča i Koznika, koje su stoga zabeležene i u kartografskoj građi iz toga vremena. Tako su na dve, gotovo identične, austrijske ratne karte Centralnog Balkana iz 1689. i 1690–1693. godine,⁷⁴ uz podatke od interesa za tok ratnih operacija, simbolima prikazana značajnija utvrđenja i mesta oko kojih su mogle biti vođene borbe (*Bellgrad, Semendria, Kuliz, Rasm, Colombos, Reshava, Rudnik, Sabaz, Magliz, Studeniz, Kosnik, Prokopia, Nissa, Lescovaz, Piro, Novobordo* i dr.).⁷⁵ Na bočnim stranama obe ove karte nalaze se osam vinjeta sa izgledima nekih od kartiranih utvrđenja, među kojima je i Maglič (sl. 6). U pitanju je mala pravougaona veduta, dimenzija 15 cm x 11,5 cm, sa prikazom brega iznad Ibra na čijem je vrhu utvrđenje sa četiri kule, od kojih je jedna nešto veća i pokrivena piramidalnim krovom. Sam crtež utvrđenja je krajnje šematizovan, a izgleda i obrnut, kao slika u ogledalu. Na istoj karti je u vinjeti slično prikazan i izgled Koznika, dok je veduta sa izgledom Studenice rađena znatno bolje, sa vrlo tačnim prikazom celog manastirskog kompleksa.⁷⁶ Ova karta, sa zanimljivim podacima koje pruža, očigledno je nastala kompilacijom više izvora, što se prvenstveno odnosi na vinjete. To se uočava i kod ispisanih toponima, tako da je na samoj karti ime Magliča tačno označeno (*Magliz*), dok se na vinjeti javlja iskvarena i teško prepoznatljiva varijanta ovog toponima (*Makoly*). U odnosu na ostale vinjete, može se uočiti da su vedute Magliča i Koznika delo istog autora. Za naša razmatranja bilo bi od značaja utvrditi kada su i kojim povodom nastali ovaj najstariji likovni prikaz Magličkog zamka i ostale vedute, što zahteva posebna istraživanja. Otvoreno

⁶⁹ Турски катастарски пописи, Том I, 102 (Ljubatnica); 103 (Lopatica)

⁷⁰ Турски катастарски пописи, Том I, 103; Том II, 44; Том III, 428 i 455.

⁷¹ Турски катастарски пописи, Том III, 447.

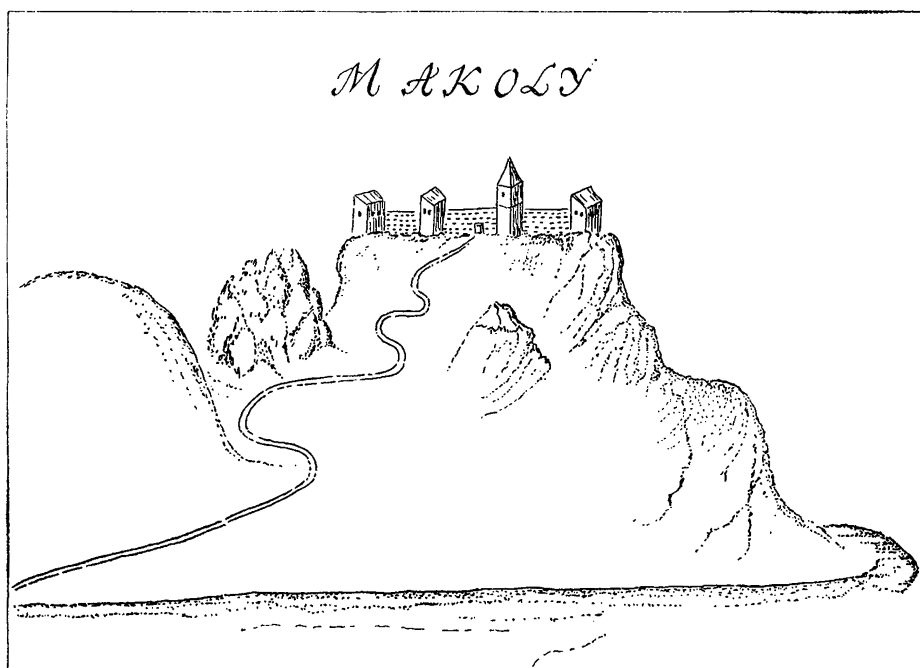
⁷² Турски катастарски пописи, Том I, 337; Том II, 23 i 88; Том III, 366 i 491.

⁷³ Турски катастарски пописи, Том III, 532.

⁷⁴ Kriegsarchiv, Wien, Turkenkrieg 1689, Memorien I; objavljen kod: Kopač 1977, 86–87, sl. 1.; Nationalbibliothek, Wien, Codex No. 8671, fol. 5.

⁷⁵ Zdravković 1965, 220–224.

⁷⁶ Kopač 1977, 87, sl. 2.

Sl. 6. Maglič 1689. godine, crtež iz Ratnog arhiva u Beču

je pitanje da li su rađeni u toku ratnih dejstava 1689. godine ili su nastali nešto ranije kao rezultat špijunskih osmatranja. Može se pretpostaviti da su kao predlošci za vedute Magliča i Koznika korišćene dve posebne autografije, koje se takođe čuvaju u Ratnom arhivu u Beču.⁷⁷

I na nekim poznijim kartama sa kraja druge decenije 18. veka ima podataka koji se odnose na Maglič i njegovu okolinu. Na jednoj, koja je nastala ubrzo posle sklapanja Požarevačkog mira 1718. godine, prikazan je i deo područja južno od novouspostavljene granice na Zapadnoj Moravi. Uz nekoliko sela u priobalju, ka ušću Ibra obeležen je manastir Žiča (*Siza kloster*), a nešto južnije Maglički zamak (*Magliz Schloz*).⁷⁸ Na jednoj drugoj karti iz istog vremena vodotokovi Ibra i Zapadne Morave prikazani su dosta tačno, što se odnosi i na mrežu komunikacija, gde se razlikuju dve vrste puteva: kolski put i put za pešaka ili konjanika. Za naša razmatranja značajan je prikaz pešačkog puta koji je sa juga išao niz Ibar. On je od Magliča išao najpre desnom obalom reke, pa je približno ispred Zamčanja prelazio na levu obalu, koju je pratio sve do okuke više sela Mataruge, gde je ponovo prelazio Ibar i spajao se sa komunikacijom duž desne obale Morave, koja se poklapala sa

sadašnjim putem od Čačka ka Kruševcu. Ovaj završni deo Ibarskog puta uočava se i na karti kapetana Epšelvica iz 1718. godine. Tu je put niz Ibar prikazan kao pešačka komunikacija, a dalje prema Čačku, odnosno Kruševcu, kao kolski put.⁷⁹ Ne upuštajući se u dalja razmatranja kartografske građe, navešćemo samo jednu kartu iz 1783. godine, koja se od starijih karata razlikuje po tome što pruža znatno sadržajnu sliku, posebno u pogledu broja i naziva naselja. Među mnogobrojnim toponimima ubeležen je i Maglič (*Maglitsch*), ali sada kao selo na levoj obali Ibra.

Osim navedenih podataka iz kartografske građe, u izvorima iz 17–18. veka nema vesti o starom Magličkom zamku, koji je tada, po svemu sudeći, već bio napušten. Poslednji put je Maglič kao utvrđenje imao neku ulogu u vreme Drugog srpskog ustanka. Prema podacima koje je zabeležio Sima Milutinović Sarajlija, na samom početku ustanka knez Miloš je pozvao na oružje bivše Karađorđeve vojvode

⁷⁷ Kriegsarchiv, Wien, Alte Feldacten; navedeno prema: Зиројевић 1974, 132, сл. 6.

⁷⁸ Новаковић 1966, 194.

⁷⁹ Новаковић 1966, 196.

Radoslava Jelečanina i i Filipa Studeničkog. Po njihovom nalogu, okupili su se borci a narod je poslat u zbegove. Turski zapovednik Latif-aga se sa svojim ljudima zatvorio u Karanovcu, sada Kraljevu, očekujući pomoć Adem-paše novopazarskog. Jelečanin je krenuo u susret Arif-pašinoj vojsci, kako bi je zaustavio. Raspolagao je malobrojnim i slabo naoružanim ljudstvom, pa je rešio da postavi *busiju blizu stare srpske gradine Magliča da mu se pri neželjenom slučaju spasištem nađe,...* i u gradinu smesti što je god mo-

*glo stanuti u nju, a što ne to je blizu grada namesti, kako bi je koliko god puškama braniti mogao.*⁸⁰ Kada je Adem-pašina vojska, sa preko 1500 boraca, stigla do Stolova, krenula je na srpsku busiju. Odmah se razvila borba, u koju su se uključili i Turci iz Karanovca. Ustanici su pružili žestok otpor, a kada su Turci počeli da ih opkoljavaju, oni su se povlačili u Maglič. Na kraju, ustanici su uspeali da razbiju Turke i prisile ih na povlačenje. Značajnu ulogu u tim borbama imali su još uvek tvrdi maglički bedemi i kule.

⁸⁰ Милутиновић-Сарајлија 1888, 171–172.

OTKRIVANJE MAGLIČA

Impresivne ruševine Magliča privlačile su pažnju putnika i znatiželjnika koji su u osvit novoga vremena, u prvim decenijama 19. veka, a i kasnije, prolazili Ibarskom dolinom. Sačuvani zapisi svedoče o tim ranim pokušajima da se o ovom starom utvrđenju nešto sazna. Među prvima je svoje viđenje Magliča ostavio Joakim Vujić, koji je sredinom treće decenije 19. veka, po nalogu kneza Miloša, obišao u ono vreme tek poluoslobođeno područje nekadašnjeg Beogradskog pašaluka. U svom delu *Putešestvije po Srbiji*, koje je objavio 1826. godine, on pominje i posetu Magliču, o kojoj je zabeležio: *...Posle dođem u selo Maglič, gdi pređem opet reku Ibar, pak popnem se na jednu visoku kamenu planinu, i na verhu ove planine jest jedan stari porušen grad, koji se ravnim imenom Maglič zove. Ovde ništa prijemčenija dostojno nisam mogao primetiti niti svojstveno doznati, tko bi ovog porušenog grada mogao osnovatelj biti. Ništa menjshe opet zato leta 1815-go kad je Jego Knjaževsko Sijateljstvo G. Miloš, protiv Turaka vojevao, bijaše ova stara porušena gradina bednim hristijanom pribežište i obrana, jerbo koji god su ovde prebegli, jesu sebe od svirepstva turskoga spasili, a koji su izvan ove gradine bili, te su Turci hvatali, u robstvo odvodili i drugim varvarstvom u novce prodavali...*⁸¹

Bliži podaci o ovom utvrđenju J. Vujiću nisu bili poznati, niti su mu o njemu meštani mogli išta reći. Međutim, on je zabeležio zanimljivo kazivanje o onovremenim događajima i značenju porušenog utvrđenja za lokalno stanovništvo u vreme poslednjih borbi sa Turcima. Nekoliko decenija kasnije, putujući uz Ibar od današnjeg Kraljeva prema Raškoj, do Magliča je stigao i Feliks Kanic, mađarski arheolog i etnograf, koji je, proučavajući starine, prokrstario oblasti centralnog i istočnog Balkana. O svom viđenju Magliča on je zabeležio:

Sl. 7. Izgled Magliča u drugoj polovini 19. veka, prema F. Kanicu

Posle četvoročasovnog jahanja stajali smo naspram Stolova, delimično obavijenim maglom, i ruševina grada Magliča. U skladu sa njegovim imenom, siva magla je obavijala njegovih sedam kula i zidove koji su ih povezivali; sličnom maglom je obavijen njegov nastanak i njegova istorija. O Magliču ne govore ni predanja ni narodne pesme; verovatno mu je nekad bio zadatak da zatvara put koji je ispod njega išao uz Ibar. Njegove ruševine, iako nisu naročito živopisne, kao da traže neku zanimljivu prošlost. Oko njegovih razrušenih zidina predanja tkaju razne fantastične i zanimljive priče. Međutim, ja sam gotovo ravnodušan prošao pored ove srednjovekovne feudalne gradnje, podignute verovatno na rimskim temeljima, i zadovoljio se time što sam je skicirao; detaljniji opis ove utvrde, kao i druge, severozapadno od nje, kod Stanče, prepuštam onima koji dođu posle mene.⁸²

Teško je razumeti zašto Maglič nije privukao veću pažnju ovog veoma savesnog istraživača koji je obišao brojne lokalitete i spomenike širom Srbije. Kanic se, izgleda, do

utvrđenja nije ni popeo, već ga je posmatrao sa brda iznad leve obale Ibra, iz samog sela Maglič (sl. 7). Za razliku od srednjovekovnih bedema i kula, na njega su znatno veći utisak ostavile seoske kuće u kojima je bio ljubazno dočekan. Enterijer jedne od njih ovekovečio je veoma lepim i dokumentarnim crtežom.

Nekoliko godina posle Kanica, krajem šeste decenije 19. veka Maglič je obišao Milan Đ. Milićević. Za razliku od Kanica, on je u svom opisu grada bio malo detaljniji:

Maglič, stari već dosta obrušen grad, na desnoj obali Ibra, na dva i po sata od Karanovca /Kraljeva/. Grad je ovaj na jednoj uzanoj kosici koja se spušta od Stolova, tako da se nad njega nadnelo brdo Mali Sto, a opasuje ga sa dve strane Ibar,

⁸¹ Вујић 1901, 192.

⁸² Каниц 1985, Књига II, 20.

⁸³ Милићевић 1876, 657–658.

⁸⁴ Милићевић 1876, 657.

sa treće Magarašnica. Maglič je imao sedam kula, od kojih su tri okrenute Ibru.

Zamak je ovaj jamačno građen da može zatvoriti prolaz iz moravske doline u Rašku, pošto je sva prilika da je stari put išao dolinom Ibra, a ne onuda kuda se vere današnji.

Maglič nekako mnogo liči na grad Smederevo, a da li su ta dva grada i postojala u isto vreme, ne umem kazati.⁸³

U jednoj napomeni Milićević daje dopunska zapažanja, pa kaže: *Ako je ovo ime postalo od magle, jer ljudi koji su tu dugo živeli, pričaju da Maglič pritiskuje skoro svako jutro gusta magla, onako kao i Požegu. Oko grada ima i nekoliko kuća, to se zove: selo Maglič; tu ljudi gotovo svi rade ove dve radnje: ili love ribu, ili stružu drvene sude, a naročito čuture.*⁸⁴

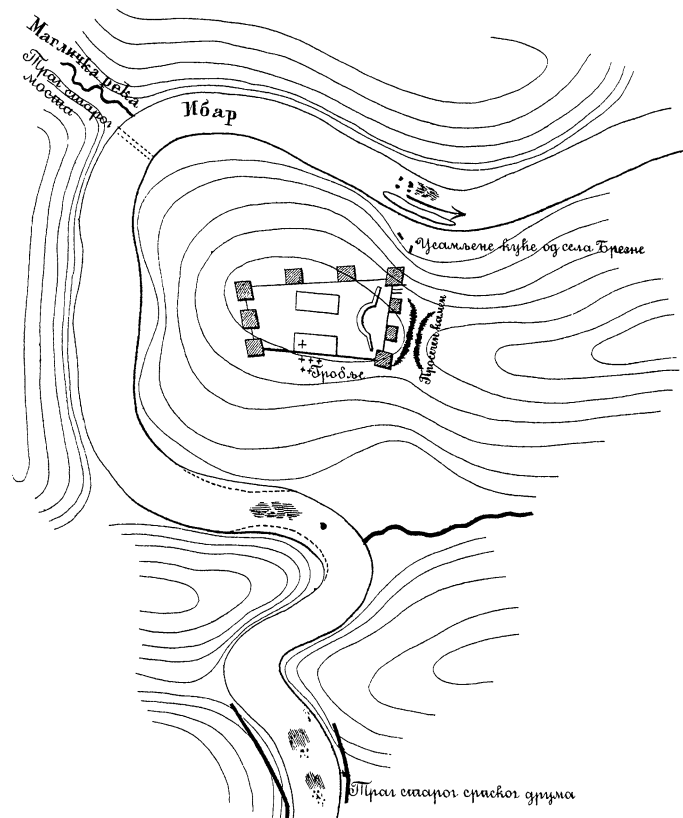
Gotovo u isto vreme kada i Milićević, do Magliča je došao i A. Aleksić, inženjer po obrazovanju, koji je pregledao vodotok Ibra. Tokom četvorodnevno putovanja čamcem od Raške do Karanovca (Kraljeva) on je sa svojim saradnicima snimao rečno korito i odlike stenovitih obala.

Predmet njegovog posebnog zanimanja bili su tragovi starog puta koji je nekada vodio dolinom Ibra, o čemu je već napred bilo reči. Kao obrazovan i znatiželjan posmatrač beležio je i sve tragove starina na koje su nailazili. Njegovu pažnju privukao je i Maglič, pa ga je detaljno razgledao, opisao i ilustrova (sl. 8):

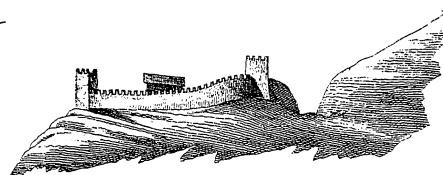
...išpeo sam se na vrh brda, na kom je grad sazidan.

Ulaz je vrlo strm, a visina prelazi 200 m (!!!), pa stoga smo i stigli umorni pod grad, gde se na pločama starog groblja odmorismo. Na ovim prastarim, travom i mahovinom pokrivenim pločama nismo videli natpise ili druge kakove znake.

Visoke kule i zidovi ovog u četvrt sazidanog grada dobro su očuvani, jer nisu na udaru putnicima, pa i čobani do grada vrlo retko dolaze. Obilazeći grad tražili smo ulazak. Tom smo prilikom videli, gde je kosa, koja sa Stolova silazi, pred samim ulazom u grad, veštački duboko zasečena, da spreči pristup gradu niz kosu. Pošto je inače već grad na položaju svom sa tri strane teško pristupačan zbog strmih padina, koje

Бодилница III.

Скица старог града

МАГЛИЧА

од

А. АЛЕКСИЧА

1871 год.

Размер: 1: 10.000

Sl. 8. Maglič 1871, prema A. Aleksiću

Маглич, по скици од г. А. Алексића.

Sl. 9. Maglič 1884, ilustracija V. Titelbaha

se k Ibru spuštaju, to je ovim veštačkim urezom u stenu – ovim rovom – i sa četvrte strane pristup otežan.

Unutrašnji je prostor u gradu vrlo malen. Odma do ulaza vidi se jedna lepa dvostepena terasa, izljebljena u prirodnoj steni, koja ujedno služi za podlogu jednoj gradskoj kuli i jednom delu zida. Vlastelin gradića bez sumnje se je odavde naslađivao prekrasnim izgledom ove divne planinske okoline. Naročito lep mu daju izgled planine Đakovo i Bresnik sa prosečenim kamenom i romantičnim selima magličkim, sa ogrančima i dubokim jarugama svojim, koje su i sada većinom lepom šumom obrasle. Ibar se vidi sa grada samo na nekim mestima, i izgleda u dubini kao neka mala rečica; vide se prelomi preko krša kao neke crne brazdice sa raznom senkom, ali se ne primećuje da voda teče.

Izgleda da su u gradu bile svega dve omanje zgrade, i je-dva da je za njih dovoljno prostora bilo. Jedna je bila bez sumnje crkva, jer se i sad vide po sačuvanom duvaru slike svetaca. Crkva je bila prislonjena uz sam gradski zid koji je ujedno sačinjavao njeno južno platno. Druga je zgrada odvo-

jena od gradskog zida. Sva su joj četiri duvara dobro sačuvana, a tako isto stoje i dva sučeljena zida /kalkani/ te nam pokazuju pod kojim je nagibom krov stajao. Izgleda kao da je samo krov sa zgrade izgoreo ili istrulio i nestao, a zidovi u svemu stoje, kao što su i pre bili. ...

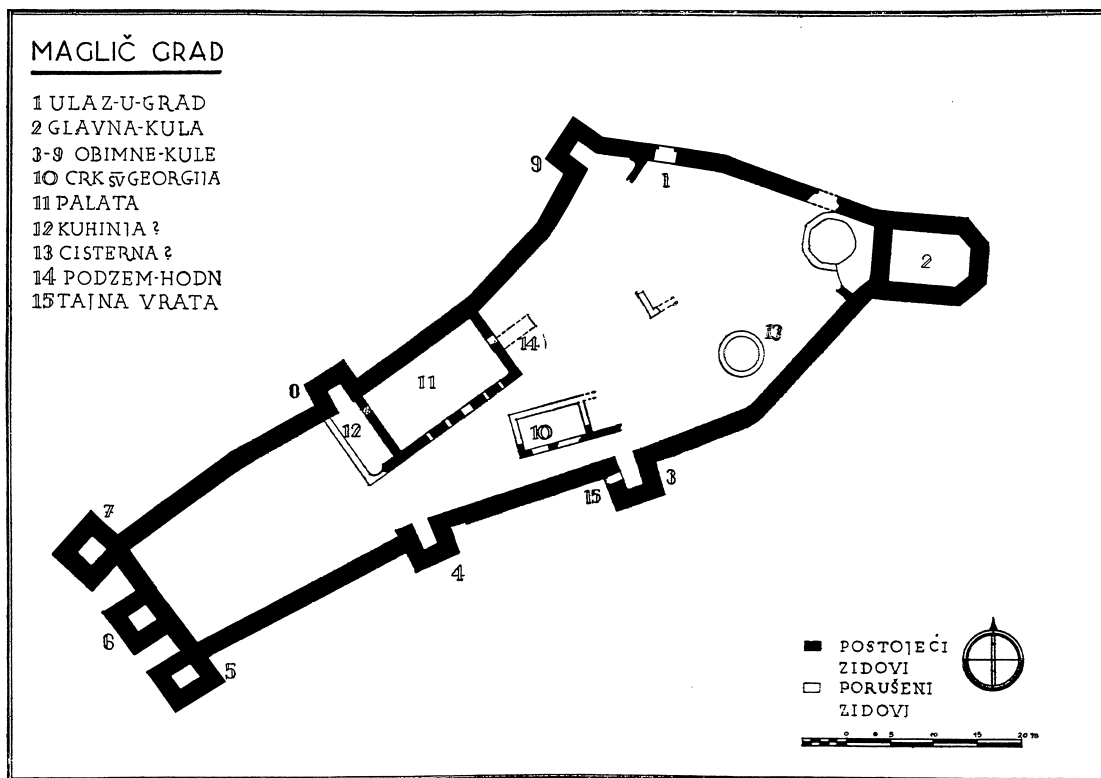
...Pod gradom izlazi jedna stena do sredine Ibra. Na obalama poznaju se tragovi starog puta. Ovde je – priča narod – bio most preko Ibra, koji je spajao grad i desnu obalu sa levom. Ne može se pouzdano kazati da je ovo stub starog mosta, jer više liči da je prirodna stena, koja nije ni za koju veštačku celj služila, jer se ne vide jasni dokazi.⁸⁵

Aleksićevo kazivanje predstavlja prvi detaljniji opis Magliča. Njegova zapažanja o položaju utvrđenja i krajoliku koji ga okružuje veoma su jasna i tačna. Međutim, kod opisa ostataka grada postoje izvesne zabune prema kojima bi se moglo zaključiti da je on svoja zapažanja kasnije dopunjavao po sećanju. To bi se moglo odnositi i na prateću skicu, gde je topografski položaj relativno tačno prikazan, dok je osnova samog utvrđenja krajnje shematizovana. Za naša razmatranja su od posebnog značaja njegova zapažanja o tragovima starog puta duž desne obale Ibra, na uzvodnom i nizvodnom delu od Magliča, o čemu je već bilo reči.

Osamdesetih godina 19. veka Maglič je posetio Vladimir Karić, tadašnji poznati srpski geograf. Vredan pažnje je njegov opis položaja utvrđenja i pejzaža koji ga okružuje, što je sve ilustrovano i jednom veoma dobrom vedutom V. Titelbaha (sl. 9). Karić je Magliču prišao sa severa. Neka nam bude dozvoljeno da prenesemo deo njegovog veoma upečatljivog viđenja:

Idući od Žiće uz Ibar, za dvaestinu kilometara naići ćemo na živopisne razvaline grada Magliča. Podignut je na rtu jedne uzane kose, koja se od Stolova ka Ibru uputila, i koja se ovde, strmo kao zid, u samu reku spustila, visinom od dve stotine metara. Zidovi su ovoga grada vrlo dobro očuvani; još se visoko diže nekoliko kula, vezanih takođe dosta visokim platnom. Ona kamenita kosa duboko je usečena baš pred samim ulaskom u grad, da bi mu se sprečio pristup i sa ove

⁸⁵ Алексић 1879, 60–61.

Sl. 10. Plan Magliča, prema M. Radovanoviću, 1934. g.

strane, s koje mu je u opšte jedino i moguće pristupiti. Okolina gradska izgleda divljačno veličanstveno. Visoke planine dižu se na sve strane visoko pod nebo, a one bliže gradu, izgledaju kao da su se nad njega nadnele. Doline pak koje se između ovih planina strmo ka reci spuštaju, gde što ogolele, razrivene i pune jaruga, gde što opet i lepom šumom obrasle, a ovde onde i malenim selancima podnizane, iznose pred gledaoca sliku izvanredne, jezive, predeone lepote, tako obilate raznolikim i predmetima i oblicima. Sliku ovu čarobno dopunjuje sam Ibar, koji se u dnu duboke doline na nekoliko mesta ukazuje, ali se zbog velike daljine ne vidi da teče, te izgleda kao isprekidana krpa srebreno beloga platna. Pod samim gradom iz sredine reke štrči jedna stena koja je nekada, po svojoj prilici, služila kao stub mostu, kojim je bila premoštena.⁸⁶

Posle Karićeve posete Magliču, tokom gotovo celih pola stoleća nema podataka da su ovo utvrđenje pohodili istraživači starina odnosno kulturnog nasleđa. Budući naučni interes za proučavanje Magliča nagovestio je Kon-

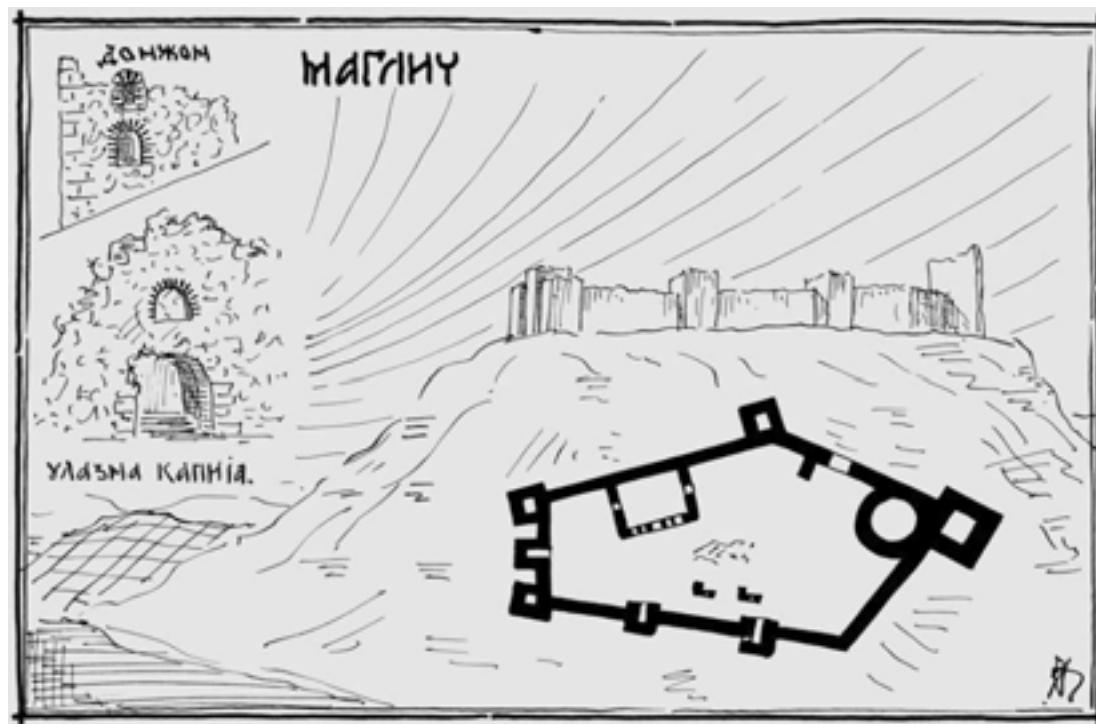
stantin Jireček, povezujući izvorne istorijske podatke sa ostacima na terenu. U njegovom delu *Istorija Srba*, koju je kasnije dopunio J. Radonjić, prvi put je naveden poznati podatak iz biografije arhiepiskopa Danila II koji se odnosi na Maglič, uz delom netačna terenska zapažanja preuzeta iz rada A. Aleksića.⁸⁷

I pored ranijih interesovanja, iskazanih najčešće u vidu putopisnih beležaka, pravi značaj Magliča kao kulturno-istorijskog spomenika nije bio prepoznat sve do četvrte decenije prošlog veka. Prvi ozbiljan i naučno zasnovan rad o ovom utvrđenju jeste delo arh. Milivoja Radovanovića, koje je objavljeno 1934. godine.⁸⁸ On je s pravom uočio da je Maglič jedan od najočuvanijih gradova iz doba Nemanjića. Snimio

⁸⁶ Карић 1887, 717–718.

⁸⁷ Јиречек, Радоњић 1978, Књига II, 231–232.

⁸⁸ Радовановић 1934, 83–89.

Sl. 11. Maglič na skici Đ. Boškovića, oko 1930. g.

je osnovu utvrđenja i dao detaljan i veoma tačan opis fortifikacija, kao i ostataka objekata u gradu koji su se mogli videti pre raščišćavanja ruševina (sl. 10). Nećemo pogrešiti ako zaključimo da je to zapravo bio jedan od prvih ozbiljnih pristupa proučavanju srpskih srednjovekovnih fortifikacija.

U istom razdoblju je ostatke Magliča posetio i arh. Đurđe Bošković, ali im, osim kratke beleške i skice (sl. 11),

nije posvetio veću pažnju.⁸⁹ Konstatovao je samo da će se jednog dana njihovoj obnovi morati ozbiljno pristupiti. Neposredno pred Drugi svetski rat o Magliču je pisao i Milan Kašanin.⁹⁰ Jednu deceniju kasnije, u svojoj studiji *Srednjovekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji* A. Deroko spominje i Maglič.⁹¹ Uz veoma kratak opis i situacioni plan, utvrđenje je ilustrovano i fotografijama opšteg izgleda.

⁸⁹ Бошковић 1933, 288.

⁹⁰ Кашанин 1941, 8–14.

⁹¹ Дероко 1950, 25–26, сл. 115, 117–118 и Т. III.

SISTEMATSKA ISTRAŽIVANJA

Zamak u Magliču, vekovima napušten, postepeno se urušavao. Vreme je činilo svoje. Oštra klima, snegovi, kiše i vetrovi polako su razarali bedeme i kule. Namernih rušenja fortifikacija, kako se moglo utvrditi, gotovo da i nije bilo. U kraju slabo naseljenom i sa dosta kamena nije postojala potreba da se stare zidine razgrađuju i materijal raznosi. Takođe, nisu uočeni ni tragovi koji bi ukazivali na ratna razaranja. Ostaci zdanja u okviru bedema takođe ne ukazuju na veća namerna rušenja. Ne može se isključiti mogućnost da su neke građevine delimično rušene i prepravljane dok je u zamku boravila turska posada. Međutim, valja računati i sa eventualnim rušenjima kao posledicama zemljotresa. Na to bi moglo da ukaže stanje u kome su zatečeni ostaci Crkve Svetog Đorđa, kao i predziđe Glavne kule. Posmatrano u celini, obrušena građa sa bedema i kula postepeno je zatravala unutrašnjost Zamka. Zanimljiva je pojava, za sada bez pravog objašnjenja, da su obrušavanja sa tih strana bila neuporedivo veća nego ona duž spoljnih lica zidova prema stenovitim padinama.

ZATEČENO STANJE LOKALITETA

U našoj analizi zatečenog stanja pre početka istraživačkih i konzervatorsko-restauratorskih radova poći ćemo od Glavne kule – Donžona, na najistaknutijem mestu Zamka. Njen osnovni korpus zatečen je odlično očuvan, dok su joj bili zarušeni samo delovi unutrašnjih površina pri vrhu zidova. Prema spoljnom licu preostao je dobrim delom parapet kruništa

sa manjim površinama šetne staze, ali bez tragova zubaca. Od obrušene građe je u znatnoj meri bila zasuta prizemna etaža kule.

Kod Jugoistočnog bedema zatečeno je u velikoj meri, i to gotovo celom dužinom obrušeno unutrašnje lice. Spoljna strana ovog zidnog platna zatečena je u znatno boljem stanju. Na njegovoj gornjoj površini ostao je očuvan parapet, mestimično sa delovima zubaca. Na deonici bedema od Donžona prema kuli II zatečen je čitav segment kruništa sa pet gotovo u celosti očuvanih zubaca. Obe ku-

le na Južnom bedemu takođe su prema spoljnoj strani gotovo u celosti očuvane, dok su im strane prema dvorištu zamka bile nešto više obrušene. U sličnom stanju zatečen je i Zapadni bedem sa svoje tri kule, na kojima je velikim delom sačuvan parapet kruništa. Nešto većih obrušavanja bilo je samo na srednjoj kuli, kuli V, i to na delu sa poternom prema susednoj kuli VI.

Sl. 12. Glavna kula sa delom Jugoistočnog bedema, 1961. g.

Sl. 13. Ostaci zubaca na Jugoistočnom bedemu, stanje pre obnove

Za razliku od prethodnih, deonica Severnog bedema prema kuli VII, kao i ova kula slabije su očuvani. Ovde su zatečene obrušene gornje površine zidnog platna do ispod ravni šetne staze. Suprotan kraj ovog bedema prema kuli VIII bio je u nešto boljem stanju, sa mestimično očuvanim ostacima šetne staze. Na samoj kuli preostao je i mali deo parapeta kruništa. Kod Istočnog bedema je u relativno dobrom stanju zatečen segment sa kapijom Zamka, na kojoj je bio urušen veći deo spoljnog luka. Međutim, znatno veći stepen rušenja uočen je na delu ovog bedema prema Glavnoj kuli, gde je jedna manja deonica obrušena do temelja. U sličnom, veoma urušenom stanju zatečen je i deo predziđa Glavne kule. Ovo nekadašnje unutrašnje zidno platno, zasnovano na stenama, kojim je bila opasana velika cisterna kao i nevelik prostor pred ulazom u Donžon, porušeno je gotovo do temelja.

Unutrašnji prostor Zamka, kao što je već rečeno, bio je u celosti zasut velikim količinama obrušenog kamena i

šuta. Od nekadašnjih građevina u dvorištu Zamka, kao što su to zapazili i posetioci koji su pohodili Maglič u drugoj polovini 19. veka, jasno su se uočavali samo južni zid Crkve Svetog Đorđa i ruševine Palate. Kameni zidovi ovog zdanja, sa visokim zabatima, preostali su dosta dobro očuvani. Prizemna odnosno podrumaska etaža, sa zasvedenim prilaznim hodnikom, bila je zasuta znatnim količinama šuta. Položaji ostalih građevina, od kojih nije bilo vidljivih nadzemnih ostataka, mogli su se samo naslutiti.

ETAPE ISTRAŽIVANJA

Zamak Maglič je tokom druge polovine 20. veka istraživao u dva navrata. Prva istraživanja pokrenuta su na inicijativu Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Beograda, a posao je bio poveren Jugoslovenskom institutu za zaštitu spomenika kulture. Ovi radovi, kojima

Sl. 14. Kula II, stanje pre obnove

je rukovodio arh. Ivan Zdravković, u saradnji sa Vojislavom Jovanovićem, tada asistentom Filozofskog fakulteta, obavljani su u razdoblju između 1960. i 1963. godine.⁹²

Na osnovu rezultata ovih prethodnih, moglo bi se reći preliminarnih istraživanja na Magliču, desetak godina kasnije, u razdoblju između 1975. i 1985. godine, obavljani su veoma obimni istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi koji su izvođeni u organizaciji Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu. Konzervatorsko-restauratorskim radovima i istraživanjima arhitektonskih objekata rukovodio je arh. Slobodan Đorđević, a arheološkim iskopavanjima Obrenija Vukadin.⁹³

Radovi izvođeni od 1960. do 1963. godine

U toku prve desetodnevne kampanje 1960. godine izvršeni su prethodni ispitivački radovi i ostvaren je uvid u stanje na terenu. Tokom delimičnog raščišćavanja kamena i površinskog šuta uočeni su tragovi nekih objekata koji pre toga nisu bili vidljivi. Izvršena su i tehnička snimanja kako novootkrivenih tragova, tako i bolje očuvanih građevina – ostataka Palate i Crkve Sv. Đorđa. U isto vreme do-

⁹² Zdravković 1963, 45–56; Zdravković 1964, 61–80.

⁹³ Đorđević 1997, 126.

Sl. 15. Kula III, stanje pre obnove

punjen je i korigovan plan utvrđenja uz snimanja detalja fortifikacija – kapije Zamka, poterne u kuli II, kao i nekih drugih kula. Na osnovu saznanja do kojih se došlo i prikupljene dokumentacije sačinjen je program daljih radova za kompletno raščišćavanje i nivelisanje dvorišta Zamka, kao i za manja sondažna iskopavanja. Nakon toga bile su planirane konzervatorske intervencije na najugroženijim delovima ovog kompleksa.

Radovi su nastavljani naredne 1961. godine⁹⁴ i najvećim delom bili su usmereni na uklanjanje velikih naslaga šuta i obrušenog kamena. Taj veoma obiman posao prevazilazio je realne mogućnosti, tako da je prostor dvorišta Zamka

iznivelisan, ali ne do ravni nekadašnjeg terena odnosno kulturnih slojeva. Sav kamen je sačuvan i deponovan za buduće konzervatorske radove, dok je šut odvožen kroz kapiju i poternu u kulu II i osipao niz padine. Arheološki su istraženi ostaci crkve i definisana je njena osnova, što je omogućilo da se ceo objekat detaljno tehnički snimi. Obimni radovi izvedeni su u zasvedenom hodniku, kao i podrumskom prostoru, koji je raščišćavan od kamena i šuta do iznad ravni poda, ali u toku ove kampanje oni nisu okončani.

⁹⁴ Radovi su obavljani od 10. do 29. jula, sa 20–25 radnika.

Arheološka istraživanja nastavljena su i 1962. sa istim brojem radnika kao i prethodne godine. Završeni su radovi u unutrašnjosti Palate, a istražen je i južni aneks ovoga zdanja. Nakon toga, detaljno i veoma precizno snimljena je osnova sa podužnim presekom. Istraživani su i tragovi zgrada uz kapiju. Otkriveni su u celosti ostaci zdanja desno od ulaza (Severozapadna građevina) i uklonjeni slojevi šteta kojima je bilo zasuto, kao i mlađi kulturni slojevi. Nažalost, o nalazima iz ovih slojeva nije ostala sačuvana evidencija niti bilo kakva arheološka dokumentacija, već postoji

samo precizno snimljena osnova. Delimično je otkrivena i susedna Severoistočna građevina, a uz apsidu crkve konstatovana je manja cisterna sa filter-bunarom, koja nije detaljnije istraživana.

U završnoj etapi 1963. godine⁹⁵ težište je bilo na konzervatorskim intervencijama na najugroženijim delovima zidova Palate i Crkve, kao i na nekim detaljima fortifikacija. U Glavnoj kuli raščišćen je obrušeni kamen i izbačen šut do nivoa gde se pojavio kulturni sloj, koji nije istraživan. Arheološka iskopavanja su nastavljena na prostoru uz

Sl. 16. Južni bedem sa kulama IV–VI u toku istraživanja 1962. g.

Južni bedem, gde su otkriveni i sondažno ispitani ostaci jedne zgrade sa dve prostorije. Zbog nedostatka arheološke dokumentacije ostalo je nepoznato kolike su bile sonde, kao i to šta je u njima nađeno.

Posmatrani u celini, radovi u Magliču izvedeni u razdoblju 1960–1963. bili su najvećim delom usmereni na raščišćavanje šuta i površinsko otkrivanje ostataka zidova objekata u unutrašnjosti Zamka. Na slobodnim prostorima dvorišta Zamka kulturni slojevi ispod nivoa šuta uglavnom nisu istraživani. Prava arheološka iskopavanja bila su ograničena na prostor Crkve Sv. Đorđa i podrumski prostor Palate, zatim Severozapadnu građevinu i delimično Južnu građevinu. O ishodima ovih istraživanja svedoče samo dobri, detaljno kotirani arhitektonski snimci, odnosno

Sl. 17. Istraživanje prostora između Palate i Severozapadne građevine 1962. g.

Sl. 18. Unutrašnjost Palate u toku iskopavanja 1962. g.

osnove otkrivenih objekata, kao i planovi detalja fortifikacija Donžona, kula II i III i Južnog bedema sa kulama IV–VI. Arheološka dokumentacija – dnevnici iskopavanja, skice i podaci o nalazima – u celini nedostaju. U evidenciji nadležnih muzejskih institucija nema podataka o tome da li je arheološki materijal sačuvan i, ako jeste, gde bi se mogao nalaziti.⁹⁶

O toku i rezultatima ovih radova na Magliču objavljena su dva opširna izveštaja,⁹⁷ sa podacima i zapažanjima o fortifikacijama Zamka i objektima koji su se nalazili u okviru bedema. Tu su takođe proučene mogućnosti i izloženi predlozi urbanističkog uređenja ovog spomeničkog kompleksa, što, nažalost, nije bilo moguće ostvariti tokom proteklih 50 godina.

⁹⁵ Radovi su obavljani od 21. jula do 19. avgusta 1963. godine.

⁹⁶ U dokumentacionom centru Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture o tome svedoče dva dokumentaciona dosijea sa iscrpnim izveštajima, kopijama planova i izborom fotografija, ali originalne dokumentacije nema.

⁹⁷ Zdravković 1963, 45–56; Zdravković 1964, 61–80.

Radovi izvođeni od 1975. do 1985. godine

Posle desetogodišnjeg prekida, u organizaciji Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Kraljeva započeta je druga etapa istraživačkih i konzervatorsko-restauratorskih radova u Magliču. Bili su planirani višegodišnji radovi na temeljnoj obnovi prvenstveno fortifikacija, kao i prezentaciji ostalih zdanja Zamka u okviru kojih su bila zamišljena i prateća arheološka istraživanja. Budući da su arheološki i

konzervatorski radovi izvođeni istovremeno, radi lakšeg praćenja osvrnućemo se najpre na tok i ishode arheoloških istraživačkih radova a potom, ukratko, i na veoma obimne i dobro izvedene konzervatorsko-restauratorske zahvate.

Sl. 19. Zapadni deo Zamka sa Palatom, stanje posle radova 1963. g.

Arheološka istraživanja

Arheološki radovi, započeti 1975. a okončani 1985. godine, obavljani su tokom osam kampanja, budući da su bili povremeno prekidani usled neredovnog finansiranja. Radilo se ukupno oko 160 radnih dana, sa prosečno 10–12 radnika. U tom razdoblju prostor Zamka je u celosti arheološki istražen.

Tokom prve godine istraživanja otkriveni su ostaci Južne građevine sa dve prostorije. U unutrašnjem prostoru išlo se do ravni podova na zaravnjenim površinama stena. Spoljna fasadna strana otkrivena je do nekadašnje ravni tla ukopavanjem jednog uzanog rova, koji se podudara sa starijim iskopom iz 1962. godine. U okviru radova u ovom delu Zamka uklanjan je i šut iz unutrašnjosti susedne kule VI. U sačuvanoj dokumentaciji je zabeleženo da je tom prilikom ova kula do kraja istražena, odnosno da se došlo do ravni poda.

U toku iste kampanje radilo se i u severnom delu Zamka. Uklanjani su slojevi šuta sa stenovite padine koja se spušta zapadno i južno od Glavne kule. Na tim grebenima su se mogli očekivati tragovi obziđa kojim je bio opasan pretprostor Donžona sa velikom cisternom. Međutim, jasno uočljivih očuvanih ostataka izgleda da nije bilo. U nastavku radova, nešto niže prema kapiji Zamka, započeto je istraživanje ostataka Severoistočne građevine, koji su delom već bili otkriveni prilikom iskopavanja 1961. godine.

Sledeće godine nastavljena su istraživanja Severoistočne građevine, čiji su ostaci otkriveni do ravni podova. Na prostoru ispred Glavne kule – Donžona radilo se na otkrivanju gornjih delova obziđa velike cisterne koja je bila ukopana u stenu. U podnožju ovih stena, ka ostacima Crkve, započeto je istraživanje ravnog dela dvorišta Zamka. Rađen je, po svemu sudeći, širok otkop, budući da prostor za istraživanja nije bio posebno omeđen niti označen. U pitanju su uglavnom bili slojevi šuta. Iste godine započeto je i istraživanje prostora severno od Palate, i to zapadno od zasvedenog silaza u podrum (prostora kasnije obeleženog kao kv. G/10).

Posle jednogodišnje pauze istraživanja su nastavljena 1978. godine. Na prostoru između Donžona i Crkve, na

površini kasnije obeleženih kv. BV/14–16, nastavljen je rad u širokom otkopu, gde su ispod naslaga šuta otkriveni i kulturni slojevi nad nekadašnjom ravni dvorišta Zamka, kao i tragovi starijeg bedema. Nastavljeno je i otkrivanje velike cisterne, odnosno njenog kamenog obziđa sa debelim slojem glinovite obloge.

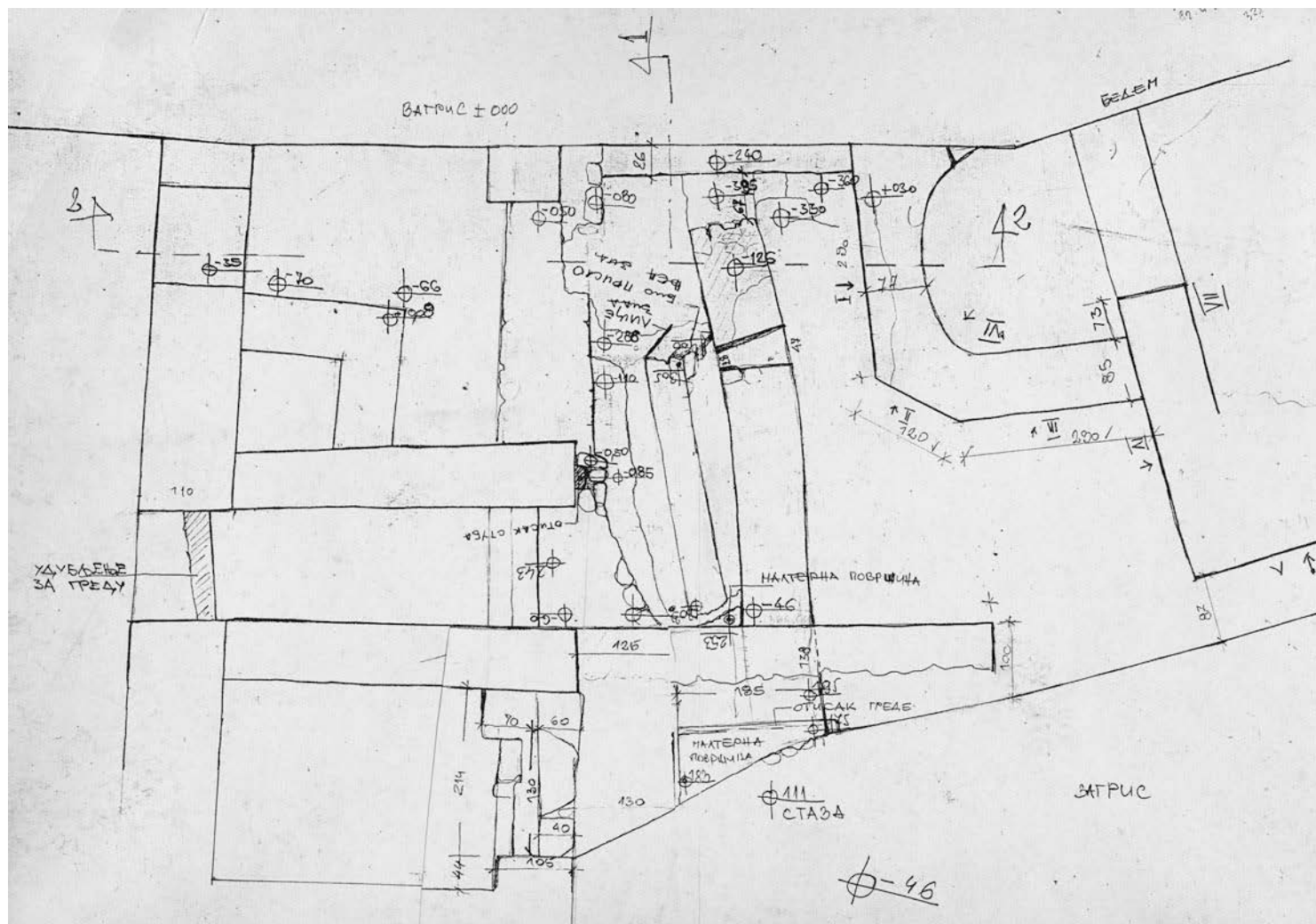
U toku ove kampanje započeti su radovi na otkrivanju ostataka Severozapadne građevine desno od kapije, i to njene manje severne prostorije. Takođe, istraživan je i zapadni aneks Palate. Oba zdanja su delimično bila istražena prilikom radova 1961–1962. godine, nakon čega je na tim prostorima skladiран kamen, koji je u okviru pripreme za iskopavanja uklonjen. U aneksu Palate praktično su zatečeni samo ostaci kulturnog sloja, budući da je veći deo tokom prethodnih radova bio iskopan do stene.

Godine 1979. nastavljeno je istraživanje Severozapadne građevine, najpre njenog severnog a potom i južnog dela. Iz teksta dnevnika može se zaključiti da je tu otkriveno više građevinskih faza, verovatno tri, kao i kulturni sloj izmešan sa nivelacijama. Nažalost, usled samog načina iskopavanja kao i nedostatka dokumentacije, posebno profila, razjašnjenje stratigrafske situacije u ovom zdanju je veoma otežano.

Južno od ove građevine, u međuprostoru prema severnom zidu Palate, uz Zapadni bedem otvorena je sonda dimenzija 2 m x 3,60 m, koja je kasnije produžena duž gotovo cele bočne strane Palate (prostor kasnije obeleženih kvadrata GD/11). U sondi je otkrivena složena stratigrafska situacija sa više građevinskih faza, što je od posebnog značaja za razmatranja u vezi s nastankom Zamka i kasnijim etapama njegovog građenja.

U podrumu Palate istraživani su slojevi do ravni poda. Uklonjeni su najniži nivo šuta koji je preostao posle iskopavanja 1961. godine i slojevi destrukcije koji su ležali na zaravnjenoj steni i podnici od maltera. Nakon toga, u severozapadnom uglu ovog prostora otvorena je sonda u kojoj su istraženi niži slojevi nad stenom do nivoa građenja bedema.

Radovi su nastavljani i na delu severno od Crkve, kao i na prostoru između njenog jugoistočnog zida i bedema.

Sl. 20. Prostor između Palace i Severozapadne građevine, plan iz terenske dokumentacije 1979. g.

Ispod slojeva šteta, u ravni nekadašnjeg nivoa terena otkrivena je zaravnjena trasa starijeg bedema, a u međuprostoru prema unutrašnjem licu jugoistočnog zidnog platna istražena su tri grobna ukopa (grobovi 1–3). Neposredno uz apsidu Crkve, u prostoru kasnije obeleženog kv. B/13, započeta su istraživanja male cisterne sa filter-bunarom, koja je uočena još prilikom radova 1961. godine.

Budući da su prethodne godine bila završena istraživanja u južnom aneksu Palace, započeta su iskopavanja uz njegovo spoljno lice. Iz sačuvane dokumentacije nije bilo moguće utvrditi kolika je bila širina ovog iskopa, koji je približno mogao obuhvatati deo prostora kasnijeg kv. G/5.

Pre početka naredne kampanje 1981, koja je usledila posle jednogodišnjeg prekida, na celom prostoru Zamka postavljena je kvadratna mreža, što je doprinelo boljem organizovanju radova i lakšem praćenju dobijenih rezultata. Postojanje ove mreže sada omogućava da se bliže prostorno odrede i one površine na kojima su ranije vršena istraživanja a koje nisu bile obeležene.

U Severozapadnoj građevini istraživanja su okončana u njenom krajnjem južnom delu, obuhvatajući i manji aneks iz poslednje građevinske faze, koji je posle okončanih iskopavanja u celini razgrađen. Bilo je u planu da se na tom prostoru istraže stariji slojevi na kojima je aneks ležao. U

Sl. 21. Sonda severno od Palate, detalj zida starije građevine presečen bedemom

Sl. 22. Severozapadna građevina u toku iskopavanja 1979. g.

sačuvanoj dokumentaciji, međutim, nema podataka o nastavku tih istraživanja.

Radovi su nastavljeni i na daljem otkrivanju male cisterne. Uz pomoć angažovanog profesionalnog bunardžije očišćen je ceo filter-bunar do nekadašnjeg dna, što je omogućilo da se u celini sagleda konstrukcija ovog objekta od značaja za snabdevanje Zamka vodom. U unutrašnjosti Glavne kule, koja je 1961–1962. bila delom očišćena od obrušenog gradiva, nastavljen je iskop kamena i šuta. Deo ovog nasipa poticao je i od upravo okončanih restauratorskih radova na gornjim delovima i šetnoj stazi Donžona. Istraživan je i oltarski deo Crkve, odnosno apsida, gde se veoma plitko, odmah ispod površinskog sloja pojavila stena.

U okviru novopostavljene kvadratne mreže započeta su istraživanja u južnom delu dvorišta Zamka, na prostoru kv. B/2, B/3 i B/4. Nakon skidanja slojeva šuta, debljine od 0,50 m do 0,80 m, došlo se do ravni stene, odnosno do nekadašnjeg tla. Nije zabeležen podatak o tome da li je ispod šuta nad stenom bilo kulturnog sloja.

Nakon ponovnog jednogodišnjeg prekida arheološka iskopavanja su nastavljena 1983. godine. U unutrašnjosti

Glavne kule istraženi su slojevi destrukcije iznad nekadašnjeg poda, a potom su ispod te ravni otkriveni tragovi starije kule.

U južnom delu dvorišta Zamka, prema Severnom bedemu, započeta su istraživanja u kv. V/3 i kv. G/2–4, kao i južnom delu kvadrata G/5. Nije se radilo istovremeno po horizontima ili otkopnim slojevima, odnosno istovremeno na celoj površini, već posebno u svakom od ovih kvadrata. Rad prema obeleženim kvadratima nastavljen je i nakon otkrića zidova kojima je definisan prostor Jugozapadne građevine, što je u značajnoj meri otežavalo praćenje celine slojeva.

U ovim kvadratima su iskopavanja nastavljena i naredne 1984. godine. U celosti su istraženi ostaci Jugozapadne građevine do ravni poda, zatim prostor sa severne strane, do aneksa Palate, kao i deo uz bedem do Južne građevine. Budući da je pod u novootkrivenoj građevini najvećim delom u ravni zaravnjene stene, samo je na maloju površini uz zapadni zid mogao da se istraži i stariji nivo koji odgovara vremenu građenja bedema. I sa severne strane izvan Jugozapadne građevine istraživan je stariji nivo sa temeljom bedema.

U nastavku istraživanja, uz Jugoistočni bedem su otvoreni kvadrati B/6–9, gde se posle skidanja slojeva šuta, kako je zabeleženo u dnevniku iskopavanja, došlo do prvobitne ravni dvorišta Zamka. Istraživani prostor proširen je i na kvadrate V/6–8 ispred jugoistočnog zida Palate. Istovremeno s tim radovima istražen je unutrašnji prostor u kulama III i VII do ravni poda.

Poslednja kampanja iskopavanja 1985. godine bila je uglavnom usmerena na završavanje započetih istraživanja. Na prostoru ispred jugoistočnog zida Palate obustavljeni su dalji radovi u kvadratima V/6 i V/7, a nastavljani su u kv. V/8. Radi praćenja starijeg zida koji je tu otkriven, iskopavanja su proširena i na kvadrate V/9 i V/10. Na tom prostoru otkriven je i istražen grob 5. U kvadratima B/7–9 istraživanja su nastavljena ispod ravni dvorišta Zamka na delu između trase starijeg bedema i jugoistočnog zidnog platna, gde su otkriveni grobovi 4, 6 i 7. Radi povezivanja istraženih površina u toj liniji kvadrata rađeno je i u kv. B/5, ali nije zabeleženo da li je, osim sloja šuta, bilo i nekih drugih nalaza.

Na otkrivanju velike cisterne rađeno je 1976. i 1978. godine, ali istraživanja tada očigledno nisu bila završena. Poslednje godine iskopavanja otkrivan je sam filter-bunar. Poslednji nalazi ovde su zabeleženi na dubini od 3 m, ali nema drugih podataka u terenskoj dokumentaciji iskopavanja. Ima se utisak da je sam dnevnik iskopavanja ostao nezavršen. U poslednjem ubeleženom danu, od 5. avgusta 1985. godine, nema nagoveštaja da su arheološka istraživanja u Magliču tim datumom okončana.

Konzervatorsko-restauratorski radovi

U okviru priprema za započinjanje obimnih radova na Magliču izvršeno je detaljno geodetsko snimanje osnove utvrđenja, uključujući i vidljive ostatke objekata. Nakon toga, fotogrametrijski su snimljena sva zidna platna sa unutrašnje i spoljne strane, kao i razvijeni izgledi kula. Na isti način dokumentovano je i zatečeno stanje Palate, odnosno snimljena je osnova sa svim izgledima zidova.⁹⁸ Na osnovu ove bazične dokumentacije i dopunskih arhitektonskih snimanja rađeni su projekti prema kojima je vršena obnova fortifikacija.⁹⁹

Sl. 24. Glavna kula sa delom obrušenog Severnog bedema, 1975. g.

Konzervatorsko-restauratorski radovi izvođeni su istovremeno sa arheološkim iskopavanjima od 1975. do 1985. godine. U tom razdoblju su fortifikacije Zamka u najvećoj meri i obnovljene. Stepenn obnove zavisió je od sa-

⁹⁸ Sva geodetska i fotogrametrijska snimanja obavio je Rudarski institut iz Zemuna, vidi: Ђорђевић 1980a, 329–333.

⁹⁹ Dopunska arhitektonska snimanja i projekte radio je arh. Slobodan Đorđević, koji je i rukovodio izvođenjem konzervatorsko-restauratorskih radova.

Sl. 23. Glavna kula pre početka konzervatorskih radova 1975. g.

čuvanih podataka na bedemima i kulama, kao i od stavova stručne komisije koja je pratila radove, dok je dinamika izvođenja radova bila uslovljena raspoloživim sredstvima.

Glavna kula Zamka obnovljena je do ravni šetne staze, uključujući i parapet kruništa, ali bez zubaca. Jugoiistočno zidno platno kompletno je obnovljeno, osim kruništa na kulama II i III, koja su ostala u ravni parapeta. Da bi se omogućio pristup posetiocima, delimično su obnovljene drvene međuspratne konstrukcije sa stepeništima u kulama, kao i konzolne grede u ravni šetnih staza. Na isti način izvedena je i obnova Južnog bedema, gde su delimič-

no rekonstruisana i kruništa na kulama.¹⁰⁰ Stepen obnova na delu Zapadnog bedema sa kulom VII, koji je u odnosu na ostala zidna platna bio slabije očuvan, bio je nešto manji. Izostala je rekonstrukcija šetne staze, čiji je nivo ostao sačuvan, kao i samog kruništa. Drugi deo ovog bedema, sa ugaonom kulom VIII, obnovljen je samo do ravni šetne

¹⁰⁰ Kompletna rekonstrukcija kruništa na kulama II–VI, za koje su postojali podaci, izostala je, koliko nam je poznato, zbog protivljenja članova Komisije, posebno prof. arh. Đ. Boškovića.

Sl. 25. Severni bedem sa kapijom i kulom VIII, 1975. g.

staze, što je bio slučaj i sa Severnim bedemom, gde su ostaci kruništa samo učvršćeni ali nisu obnovljeni. Značajnija intervencija ovde se odnosila samo na kapiju Zamka, gde je rekonstruisan obrušen spoljni luk uz obnovu drvenih vratnica. Za razliku od najvećeg dela fortifikacija Zamka, koje su u značajnoj meri obnovljene, obziđe ispred Glavne kule sa ostacima velike cisterne ostalo je u stanju u kojem je zatečeno prilikom arheoloških iskopavanja. U sačuvanoj dokumentaciji nema ni projekta za eventualne konzervatorske intervencije na tom prostoru. U pitanju je svakako deo koji je najviše urušen i na kojem, po svemu sudeći, nije ni bilo dovoljno podataka za obimniji konzervatorsko-restauratorski zahvat.

Na objektima u unutrašnjosti Zamka, i to onima čiji su ostaci otkriveni prilikom arheoloških iskopavanja, otkriveni zidovi su samo konzervirani uz minimalna nadziđiva-

nja. Takav slučaj je bio sa Južnom građevinom, nad kojom je kasnije podignuta privremena gradilišna baraka, zatim s Jugozapadnom kao i sa Severozapadnom građevinom. Na ovoj građevini urušeni zidovi nisu obnavljani u većoj meri, već su preostali delovi uglavnom konsolidovani. Takođe, ovde nije rekonstruisan ni aneks iz jedne poznije faze koji je razgrađen u vreme arheoloških istraživanja.

Obimnim konzervatorskim radovima o kojima je napred bilo reči zaustavljeno je urušavanje fortifikacija i Magliču je u velikoj meri vraćen nekadašnji izgled. Podaci do kojih se došlo u toku arheoloških i arhitektonskih istraživanja, o kojima će dalje biti više reči, omogućavaju da se u stepenu rekonstrukcija ide i dalje, i to ne samo kada su u pitanju bedemi i kule već i neki od objekata u Zamku. Posle studijskih analiza mogla bi to biti Palata, a u tom smislu ne bi trebalo isključiti ni Crkvu Svetog Đorđa.

Sl. 26. Južni bedem sa kulama IV–VI, u toku obnove 1978. g.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Pre razmatranja metodologije koja je primenjena prilikom arheoloških iskopavanja Magliča treba se osvrnuti na odnos koji je u to vreme postojao prema ovoj vrsti radova, što je imalo neposrednog uticaja na finansiranje istraživanja. U određenim krugovima stručnjaka smatralo se da za konzervatorsko-restauratorske radove u spomeničkim kompleksima, posebno manastirskim celinama, ali i utvrđenjima, nisu potrebna arheološka iskopavanja koja imaju za cilj i naučni rezultat, već samo istraživanja koja su neposredno u funkciji izvođenja radova na obnovi.¹⁰¹ To je bio i kriterijum opredeljivanja za određene projekte, koji je neposredno uticao i na obim finansiranja. U takvoj situaciji, arheološka iskopavanja prikazivana su kao zemljani radovi, a za njihovo izvođenje nisu sačinjavani posebni

projekti, stručno i naučno utemeljeni. Ovakva praksa je primenjena na čitavom nizu spomenika na kojima su izvođeni konzervatorsko-restauratorski radovi tokom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka. Jedan od najizrazitijih primera negativnog odnosa prema arheološkim istraživanjima je i slučaj kompleksa manastira Studenica.

U toj situaciji, arheološka iskopavanja na značajnim spomeničkim kompleksima organizovana su gotovo „polulegalno“, bez dokumentovanih i stručno utemeljenih elaborata sa jasnim ciljevima istraživanja i definisanom

¹⁰¹ Takvi stavovi preovladavali su u ondašnjoj Republičkoj zajednici kulture, preko koje su finansirani najznačajniji radovi na spomenicima kulture. U vreme kada su započinjala istraživanja Magliča, među stručnjacima je u tom forumu poseban uticaj imao dr Sreten Petković, tada docent na Odeljenju za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Sl. 27. Maglički zamak, situacioni plan sa kvadratnom mrežom i oznakama objekata (R 1:500)

metodologijom. Pravce i tok istraživanja uslovljavala je dinamika izvođenja samih konzervatorskih radova. Moglo bi se zaključiti da su tako bila započeta i arheološka istraživanja u Magliču. Išlo se za tim da se dvorište Zamka očisti od šuta i da se otkriju ostaci porušenih objekata. Očigledno je da u prvom planu nisu bila sva ona pitanja u vezi sa složenom problematikom funkcije ovog zamka, razloga njegovog nastanka, kao i faza života koje se odslikavaju kroz arheološku stratigrafiju i uočavanje etapa građenja.

Pri definisanju otkopnih površina, u toku istraživanja u Magliču nije primenjena jedinstvena metodologija. U

prvim kampanjama ove površine nisu bile jasno obeležene, osim u slučajevima kada se radilo u okvirima građevina. Tek u petoj godini iskopavanja postavljena je kvadratna mreža, što je omogućilo da se bolje organizuju istraživanja na prostorima u dvorištu Zamka (sl. 27). Južna građevina je iskopavana u okviru dve logične celine – prostorija 1 i 2. Isti slučaj je bio i u podrumu Palate, gde je ceo sloj iznad poda istraživan u okviru jedne celine. Ta metodologija nije, međutim, primenjena prilikom istraživanja Severozapadne građevine, gde nisu definisane stratigrafske celine u okviru celog prostora u njenoj unutrašnjosti, već je iskopa-

van prvo jedan deo do dna temelja i stene, pa potom drugi, ali bez međusobnog povezivanja. Sličan primer je i kod Jugozapadne građevine, koja je sa okolnim prostorom istraživana u okviru kvadrata novopostavljene mreže. Ovde su iskopavanja vršena striktno po kvadratima i nakon definisanja unutrašnjeg prostora građevine, koji je trebalo da predstavlja jedinstvenu stratigrafsku celinu.

U okviru istraživanih površina iskopavanja su vršena, kao što je i uobičajeno, po otkopnim slojevima koji su označavani prema dubinskim kotama u odnosu na tri horizontale obeležene pomoću vagresa, odnosno creva sa vodenim stubom. Takvo obeležavanje u principu može da bude dosta tačno, ali u evidenciji slojeva i arheoloških nalaza, kao i na nekim crtežima nema oznake za to od koje horizontale je merenje vršeno. Iz dnevnika iskopavanja može se zaključiti da su skidani mehanički otkopni slojevi, ponekad debljine i preko 0,50 m. Na taj način mogle su se iskopavati naslage šuta ili jasno uočljive nivelacije. Teško je prema opisima iz dnevnika utvrditi da li su u pojedinim slučajevima slojevi izvlačeni i prema stratigrafskim ravni-
ma. Pouzdani podaci postoje samo za slojeve iznad podova, koji su posebno istraživani.

Posmatrana u celini, metodologija arheoloških iskopavanja u Magliču bila je podređena prvenstveno potrebama konzervatorsko-restauratorskih radova. Dobijeni su detaljni podaci o bedemima i kulama, njihovom načinu građenja i utemeljenja, kao i tragovima starijih fortifikacija. Takođe su detaljno istraženi i dokumentovani ostaci kamenih zidova i podova svih građevina koje su se nalazile u dvorištu Zamka. Međutim, ostala su znatno oskudnija saznanja o tragovima zdanja od lako propadljivih materijala, čije se postojanje na osnovu terenske dokumentacije sada može samo naslućivati. Neka od njih prethodila su građenju kamenih građevina, a očigledno je da je bilo i drvenih kuća iz mlađih horizonata. Takođe, prema analizi pokretnih arheoloških nalaza moglo se uočiti postojanje tragova starijih kulturnih slojeva, koji inače u toku iskopavanja nisu zapaženi. Uopšte, ima se utisak da su velike količine šuta, kojeg je bilo na svim istraživanim prostorima, otežavale prepoznavanje nekih značajnih stratigrafskih celina koje su mo-

gle da pruže detaljnije i pouzdanije podatke o etapama građenja pojedinih objekata.

STANJE TERENSKE DOKUMENTACIJE I ARHEOLOŠKIH NALAZA

Primenjena metodologija arheoloških istraživanja i uopšte radova na Magliču odslikava se i na stanju terenske dokumentacije. Najpotpunija je dokumentacija koja se odnosi na bedeme i kule, odnosno na sve one delove kompleksa gde su izvođeni obimni konzervatorsko-restauratorski radovi. Osim fotogrametrijskih snimaka izgleda i preseka, kao i geodetskih osnova, postoji čitav niz arhitektonskih skica detalja arhitekture, a posebno ostataka kruništa sa zupcima. Za razliku od fortifikacija, dokumentacija o građevinama u Zamku dosta je neujednačena. Najpotpuniji su planovi, rađeni u razmeri, koji se odnose na Severozapadnu građevinu, koja je poslednja istraživana. Detaljna dokumentacija, ali u vidu kotiranih arhitektonskih skica, postoji za Južnu građevinu, kao i za Palatu, koja je i fotogrametrijski snimljena. Takođe, dobro je dokumentovana i mala cisterna. Međutim, osnova Severoistočne građevine prikazana je samo na geodetskom snimku, dok za Severozapadnu građevinu postoji snimak osnove sa skicom dva preseka. Velika cisterna u obziđu ispred Donžona snimljena je u okviru geodetske situacije, a postoje i nedovršene skice rađene u vreme završnih arheoloških istraživanja 1985. godine. O ostacima Crkve Svetog Đorđa postoji samo tehnička dokumentacija iz 1961. godine, koja je nekompletna, posebno ako se imaju u vidu potrebe daljih istraživanja. Arhitektonska dokumentacija fortifikacija i građevina u Magliču, i pored činjenice da nije u celini finalizovana i da bi je trebalo dopunjavati dodatnim snimanjima na terenu, predstavlja dragocenu građu na kojoj će se zasnivati naša dalja razmatranja. Ovaj, moglo bi se reći solidan fond planova i skica, međutim, ne prate tekstualni opisi. Nedostaju zapažanja istraživača o zatečenom stanju, kao i o uočenim detaljima konstrukcija istraživanih i obnovljenih arhitektonskih objekata.

Za razliku od napred pomenutog solidnog arhitektonskog fonda planova, arheološka tehnička dokumentacija sadrži svega nekoliko skica. U pitanju su uglavnom crteži koji se vezuju za arhitekturu, kao što su osnove podova u Palati i Jugozapadnoj građevini, kao i detalji iz manjih sondi u kojima su istraživani stariji slojevi. Dobro je dokumentovana, što je veoma značajno, složena stratigrafska situacija u kv. D/11, ispred ulaza u podrum Palate. Postoji, takođe, i situacioni plan, odnosno skica sa prikazom otkrivenih grobova na prostoru južno od Crkve. Nedostaju osnove i profili slojeva sa svih ostalih istraživanih prostora. Takvi nedostaci, pored ostalog, a posebno kada je u pitanju tehnička dokumentacija, uočeni su i na nizu drugih lokaliteta na kojima su arheološka iskopavanja vršena kao prateći „zemljani radovi“ pri izvođenju konzervatorsko-restauratorskih radova. Ovaj nedostatak terenskih skica dopunjavaju u izvesnoj meri podaci iz opširnog dnevnika iskopavanja u kojem je zabeležen čitav niz dragocenih zapažanja.

Značajan dokumentarni fond predstavljaju brojne fotografije na kojima se kontinuirano može pratiti ceo tok desetogodišnjih radova na Magliču. Kada su u pitanju konzervatorsko-restauratorski radovi, jasno se može uočiti obim izvedenih obnova i proceniti njihova utemeljenost. Takođe, uz opise iz arheološkog terenskog dnevnika i pomoću fotografija moguće je razjasniti neke situacije od značaja za dalja zaključivanja. Ova, moglo bi se slobodno reći „arheologija slike“ predstavlja dragocen izvornik saznanja u situaciji kada nedostaju drugi vidovi dokumentacije.

Za naša razmatranja su od izuzetnog značaja pokretni arheološki nalazi iz Magliča koji se sada čuvaju u Narodnom muzeju u Kraljevu. U pitanju su ulomci keramike uz nekoliko fragmentovanih posuda, zatim razni metalni predmeti i retki fragmenti stakla, što je sve bilo izdvojeno u terenski inventar, gde je uz opise i podatke o mestu nalaza svaki predmet i nacrtan. Terenska obrada pokretnih nalaza na Magliču vršena je prema ranijoj, sada već davno odbačenoj metodologiji. Metalni predmeti su gotovo svi, osim masovnih nalaza klinova, potkovića i sličnog, unošeni u terenski inventar, a slično je bilo i sa predmetima od stakla. Kada je u pitanju keramika, koja predstavlja najče-

šći i najbrojniji materijal, već na samom terenu vršena je selekcija koja je podrazumevala da se nalazi svake završene celine pre pranja pregledaju i da se sve ono što se proglašava za „atipično“ odbaci. Od ostalih ulomaka su posle pranja izdvajani „karakteristični primerci“ za terenski inventar. Sve drugo je bilo predviđeno da se čuva kao studijska zbirka. Ova metodologija primenjena je i prilikom istraživanja u Magliču. Prema podacima iz terenskog dnevnika jasno se uočava da su nalazi keramike bili veoma brojni. Na osnovu opisa sadržaja pojedinih slojeva moglo bi se zaključiti da su u velikom procentu bili zastupljeni ulomci ognjišne keramike. Pretpostavljamo da su oni, kao „atipični“, bili u najvećoj meri i odbacivani. Ostali fragmenti su prema subjektivnom kriterijumu istraživača manjim delom izdvajani za inventar, a sve što je preostalo u studijsku zbirku. Takva praksa bila je opštevažeća prilikom arheoloških istraživanja sve do sredine sedamdesetih godina prošlog veka, kada se postepeno počelo prelaziti na savremeniju statističko-tipološku metodu obrade keramike. Na Magliču, nažalost, ova nova metodologija, koja je omogućavala znatno produbljenije analize, nije bila prihvaćena niti primenjena sve do okončanja istraživanja.

U toku desetogodišnjih arheoloških iskopavanja Magliča u terenskom inventaru je evidentiran 351 nalaz. Od tog broja bilo je 183 komada keramike, uključujući i nekoliko fragmentovanih ili celih posuda, i 168 uglavnom metalnih nalaza. Nažalost, svi predmeti evidentirani u terenskom inventaru nisu dospeli u muzejsku zbirku. Nedostaje 87 nalaza, među kojima je preko 50 ulomaka keramike. Većinu tih izgubljenih predmeta ipak je bilo moguće obraditi na osnovu opisa i crteža iz terenskog inventara. Međutim, gotovo u celini nedostaje studijska zbirka ulomaka keramike, od koje je sačuvano svega nekoliko kesa sa materijalom, što u velikoj meri otežava rekonstrukciju i sagledavanje stratigrafskih celina, posebno ako se ima u vidu da je veliki deo keramičkog materijala odbacivan još na terenu. Naš pokušaj da na osnovu keramike evidentirane u terenskom inventaru ostvarimo uvid u neke značajnije stratigrafske celine uspeo je samo delimično. Ostvaren je dosta celovit uvid u repertoar keramičkih oblika, u njihove funk-

cije i primenjenu ornamentiku, o čemu će dalje biti više reči. Međutim, dobijena slika određenih stratigrafskih celina ipak je ostala veoma fragmentarna.

KULTURNA STRATIGRAFIJA

Kao što je već ranije istaknuto, Maglički zamak je podignut na blago zaravnjenom vrhu stenovitog brega. Fortifikacije, kao i svi objekti u unutrašnjosti utvrđenja zasnovani su na kamenoj podlozi, a i samu površinu dvorišta čini blago zaravnjena stena. Zatečeni greben na vrhu brega, koji se pruža od severoistoka prema jugozapadu, bitno je uticao na položaj i plan Zamka. Od stenovitog uzvišenja na kome se nalazi Glavna kula pruža se relativno ravan greben, širine od 10 m do 15 m, na čijim bočnim stranama su podignuti bedemi. Zatečena konfiguracija terena kao i položaji bedema bitno su uticali na korišćenje prostora, izgradnju objekata i naslojavanja, odnosno na formiranje kulturnih slojeva. U tom smislu, posebno je bio pogodan deo prema Zapadnom bedemu. Nakon izgradnje ovog zidnog platna došlo je do pojačanog naslojavanja i građenja objekata uz njegovo unutrašnje lice. Na to je bitno uticala i visinska razlika – od preko 3 m – između središnjeg prostora dvorišta i ravni tla uz bedem. Uz Jugoistočni bedem nije bilo većih naslojavanja, budući da je taj prostor odmah posle izgradnje Zamka nivelisan i izravnat sa središnjim delom dvorišta. Na stenovitim grebenima niže od predziđa Donžona, ka prostoru dvorišta, nije uočen kulturni sloj, budući da usled znatnog nagiba terena nije bilo uslova da se tu formira. U raspoloživoj arheološkoj dokumentaciji nema pouzdanih podataka o eventualnim tragovima kulturnog sloja nad zaravnjenim stenama u središtu Zamka. U toj ravni bliže Jugoistočnom bedemu, sudeći prema sačuvanim nalazima, postojao je, izgleda, samo relativno tanak kulturni sloj iz najmlađeg razdoblja života utvrđenja.

Za razliku od kulturnih slojeva koji su otkriveni na relativno ograničenim površinama, visokim naslagama šuta bila je zasuta cela unutrašnjost Zamka. Građa sa obrušenih bedema i kula, kao i drugih građevina vekovima je zasipa-

la taj prostor. Budući da je uklanjanje slojeva kamena i šuta vršeno u dva navrata (1960–63. i 1975–85. godine), nema precizne evidencije o tome koliko ga je bilo. Moguće je proceniti da su slojevi šuta uz Južni bedem bili visoki preko 1 m, a uz Severni i znatno preko 2 m, gde su se pod ovim naslagama nalazili ostaci zidova Zapadne, Severozapadne i Severoistočne građevine. Najmanje je bio zasut središnji deo dvorišta, kao i prostor oko ruševina Crkve Svetog Đorđa.

U toku arheoloških iskopavanja nisu uočeni, a ni posebno izdvajani kulturni horizonti. Glavna pažnja istraživača bila je usmerena na otkrivanje ostataka građevina zidanih kamenom do ravni podova, odnosno površina stena na kojima su bile utemeljene. Samo izuzetno, i to na pojedinim mestima uz Zapadni bedem, otkriveni su tragovi i starijih slojeva. Izuzetak predstavlja situacija u kvadratu D/11, između Palate i Severoistočne građevine, gde je otkrivena i u celini istražena složena stratigrafska situacija sa ostacima zidova iz više građevinskih faza koje se međusobno negiraju. Slično je uočeno i u kvadratima V/8–9, gde je otkriven stariji zid presečen južnim zidom Palate. Ovi nalazi, dokumentovani skicama i fotografijama, nisu posebno komentarisani od strane istraživača, niti su uticali na metodologiju samih iskopavanja, odnosno na pokušaj da se kulturni slojevi povežu sa ovim arhitektonskim ostacima. Slična situacija je i sa tragovima starijeg bedema na prostoru uz južno bedemsko platno. Ovaj nalaz je dokumentovan sa više foto-snimaka, ali mu je samo trasa uneta u situacioni plan. Nije posebno ni opisan niti arhitektonski snimljen, iako mu je nekadašnje spoljno lice mestimično bilo očuvano i do visine od 2 m.

Na osnovu sačuvane dokumentacije i zapažanja koja su zabeležena u terenskom dnevniku, a posebno na osnovu detaljne analize arheoloških nalaza, i to prvenstveno ulomaka keramike, u okviru bedema Magličkog zamka moguće je izdvojiti tri osnovna kulturna horizonta iz razdoblja srednjeg veka i vremena turske vladavine.

Prvom, odnosno najstarijem horizontu odgovarali bi ostaci starijeg utvrđenja. Prema nalazima na terenu ovaj horizont je veoma slabo dokumentovan. Osim ostataka

arhitekture, sloj koji bi mu odgovarao prilikom iskopavanja nije stratigrafski uočen. Posvedočen je samo retkim nalazima ulomaka keramike.

Drugi, i bez sumnje glavni kulturni stratum određuju fortifikacije i građevine Zamka. U okviru ovog široko shvaćenog horizonta postoji sigurno i više hronološki izdvojenih kulturnih slojeva, što je dokumentovano uočenim građevinskim fazama, ali se može naslutiti i prilikom analize odnosa zidova pojedinih građevina prema odgovarajućim slojevima. Hronološki okviri ovog najznačajnijeg horizonta života Magličkog zamka, kako će se to videti iz daljeg izlaganja, obuhvataju 14. vek i prvu polovinu 15. veka, odnosno razdoblje do turskog osvajanja.

Sledeći, odnosno najmlađi kulturni horizont izdvojen je prevashodno na osnovu pokretnih arheoloških nalaza. U toku iskopavanja slojevi ovog horizonta nisu posebno uočeni, niti ih je bilo moguće stratigrafski izdvojiti na osnovu raspoložive dokumentacije. Među sačuvanim ostacima građevina nema jasno uočljivih građevinskih faza koje bi se mogle povezati sa razdobljem turske vladavine. Hronološki okviri ovog horizonta obuhvatali bi vreme od zaposedanja Zamka, sredinom 15. veka, pa do kraja 17. veka, kada ga, izgleda, napušta turska posada. Ovom horizontu odgovaraju i retki nalazi koji ukazuju na povremeno korišćenje napuštenog utvrđenja u kratkim intervalima od kraja 17. do početka 19. veka.

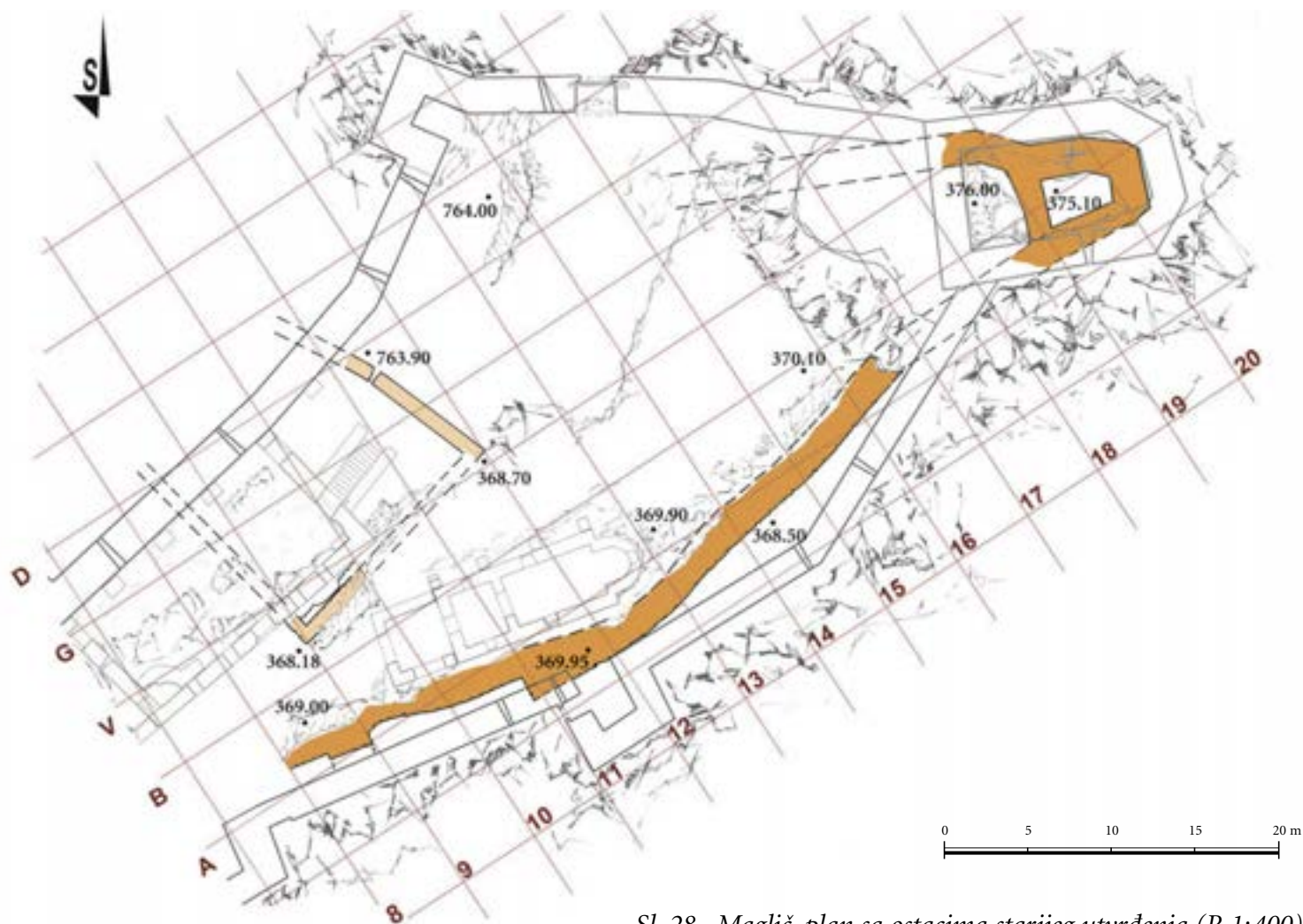
STARIJE UTVRĐENJE

I horizont

Na bregu

iznad Ibra, gde je kasnije podignut Maglički zamak, postojala je, kako su pokazali rezultati arheoloških istraživanja, jedna starija utvrda. Njeni ostaci su očuvani fragmentarno, tako da ne pružaju mogućnost pouzdanijeg sagledavanja celovite osnove. Porušeni su do ravni tla prilikom građenja fortifikacija zamka, a budući da su bili zasnovani na površinama stena, i to bez ukopavanja temelja, najvećim delom iščezli su bez traga. Preostali su samo deo ove starije bedemske trase sa unutrašnje strane Jugoistočnog zidnog platna zamka i temelj jedne kule ispod poznijeg Donžona. Takođe, starijem horizontu odgovarali bi tragovi jedne građevine čiji su ostaci zidova presečeni trasom Severnog bedema, a delom i uništeni prilikom građenja Palate (sl. 28).

U unutrašnjosti Glavne kule Zamka, ispod ravni malternog poda otkriveni su ostaci manje starije kule nad kojima je bila utemeljena mlađa fortifikacija. Njena osnova je, mada znatno manjih dimenzija, u izvesnoj meri slična poznijem Donžonu. Bila je postavljena na najvišoj koti stenovitog grebena koji se produžavao u usku zaravan opasanu bedemima. Svojim frontom je okrenuta ka severoistoku, odnosno jedinog strani sa koje se moglo prići utvrđenju. Njena dosta nepravilna osnova, između formi pravougaonika i trapeza, s jednim zasečenim uglom, može se jasno uočiti iako delom leži pod zidovima Donžona (sl. 29). Pripadala je tipu zatvorenih kula sa relativno malim unutrašnjim prostorom, dužine 4 m i širine između 1,5 m i 3 m, odnosno površine ne veće od 7 m². U temeljima je bila građena pretežno sitnijim lomljenim kamenom u nepravilnom slogu i malterom koji se nije odlikovao većom čvrstinom. Unutrašnjost zidne mase bila je ojačana drvenim gredama – santračima, dimenzija oko 0,20 m x 0,20 m, od kojih su ostali vidljivi tragovi. Spoljni okvirni zidovi su debljine od

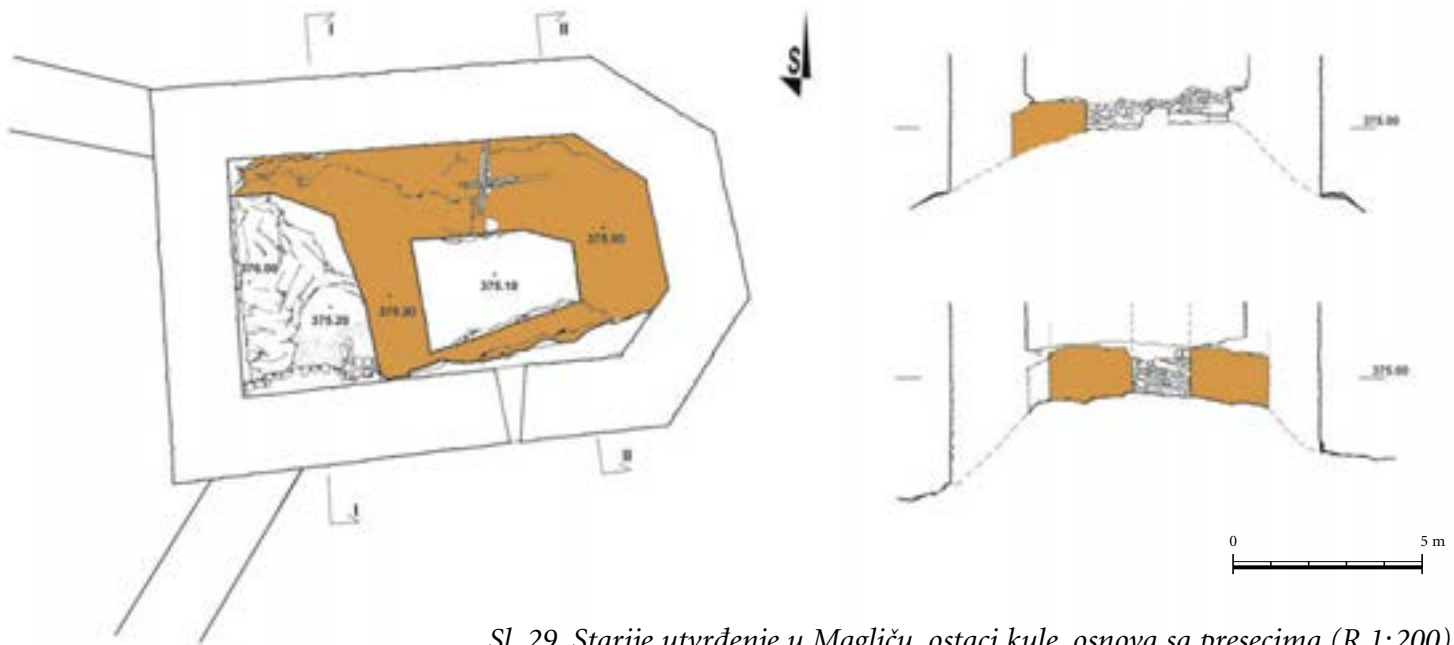

Sl. 28. Maglič, plan sa ostacima starijeg utvrđenja (R 1:400)

nešto preko 2 m. Zid prema unutrašnjosti utvrđenja je tanji, između 1,40 m i 1,60 m. Iznad zaravnjene stene na kojoj su zasnovani, bez tragova ukopavanja radi boljeg utemeljenja, ostali su očuvani u visini između 0,50 m i 0,80 m, a izuzetno preko jednog metra. U unutrašnjosti starije kule, nivo poda definiše zaravnjena stena na koti 374,90, prekrivena slojem gari. Sa spoljne strane zida kule, prema unutrašnjosti utvrđenja, nekadašnja ravan tla je bila nešto viša. Tu su neravnine stena bile izravnate malternim podom, debljine 4–5 cm, koji je bio na koti 375,36. Nad ovim podom otkriven je sloj gari, debljine oko 0,30 m, koji bi odgovarao nekom požaru ispred kule starijeg utvrđenja. Ovaj nivo bio je zatvoren nasipom štuta i supstrukcijom poda Glavne kule

Magličkog zamka. Nažalost, u tim zatvorenim slojevima koji odgovaraju starijoj kuli, sudeći prema podacima iz terenske dokumentacije, izgleda da nije bilo arheoloških nalaza.

Od starije kule polazio je bedem koji se, prateći rub grebena, pružao prema jugu. Njegova trasa otkrivena je i u celosti istražena na očuvanoj deonici u unutrašnjem prostoru Zamka, koja je gotovo paralelna sa pravcem pružanja Jugoistočnog zidnog platna Zamka. Ostaci starijeg bedema otkriveni su u dužini od oko 35 m. Pružaju se kroz kv. A/9 do A/13, zatim kv. AB/14–15 i kv. B/16. Ova fortifikaciona trasa, koja je prilikom građenja novog utvrđenja ostala u unutrašnjem prostoru Zamka, srušena je i zaravnjena do nivoa dvorišta, odnosno iznivelisanih stena (sl. 30). Stariji

Sl. 29. Starije utvrđenje u Magliču, ostaci kule, osnova sa presecima (R 1:200)

bedem, budući da je bio građen na rubu stenovitog grebena, imao je spoljnu stranu znatno niže utemeljenu od unutrašnje. Razlika u ovim nivoima, koliko se moglo uočiti prema očuvanim ostacima, iznosila je između 1,50 m i 2 m. Zahvaljujući toj činjenici, deo zidne mase sa spoljnim licem ostao je očuvan u približno tim visinama. Linija unutrašnjeg lica koja je bila zasnovana na rubu stenovite završni gotovo u celosti je iščezla prilikom njegovog rušenja i nivelisanja dvorišta novog zamka, tako da su se njegovi tragovi mogli naslutiti samo mestimično. Sudeći prema ovim, ne baš sigurnim ostacima, stariji bedem je mogao imati širinu od približno 2 m. Bio je građen lomljenim kamenom u nepravilnom slogu i dosta kompaktnim malternim vezivom. Na otkrivenim ostacima nisu uočeni tragovi drvenih santrača.

Dalji pravac ovog starijeg bedema mogao se pratiti samo do kv. A/8, budući da je dalje već na površini vidljiva stenovita ravan dvorišta gde se eventualni stariji ostaci posle izgradnje Zamka nisu mogli sačuvati. Zanimljiva, a istovremeno i nejasna, jeste situacija u pomenutom kv. A/8. Tu je zidna masa starijeg bedema zarušena ukopom poznijeg groba, i to upravo na mestu gde je nagovešteno skreta-

nje spoljnog lica prema jugozapadnoj padini pod gotovo pravim uglom. Ima se utisak da bi ovo mogao biti trag bočnog zida jedne kule. Nažalost, prema sačuvanoj tehničkoj i foto-dokumentaciji to se ne može pouzdano utvrditi, budući da u terenskom dnevniku ova pojava nije konstatovana, niti su u tom smislu zabeležena neka zapažanja. Dalje prema jugu nema očuvanih tragova starijeg bedema. Može se samo pretpostaviti da je njegova trasa u blagom luku skretala prema jugozapadu i izlazila na padinu sa te strane, nešto dalje od prostora na kome je kasnije podignuta Palata. Sa suprotne strane, od kule na vrhu se verovatno spuštao drugi bedem, čiji tragovi nisu otkriveni, jer je moguće da se njegova trasa poklapala sa pravcem Severnog bedema Zamka. O zidnom platnu koje je branilo starije utvrđenje prema severozapadu postoji samo posredni podatak da se ono najverovatnije nalazilo malo ispred poznijeg Severnog bedema.

U branjenom okviru starijeg utvrđenja nalazila se i jedna veća zidana građevina na prostoru kvadrata V/9–10, G/11 i D/11. Na tom prostoru, kao što je ranije već istaknuto, otkrivena je složena stratigrafska situacija sa ostacima zidova iz više građevinskih faza. Kao najstariji izdvojen

Sl. 30. Starije utvrđenje u Magliču, ostaci Jugoistočnog bedema

Sl. 31. Deo zida građevine iz starijeg utvrđenja

je jedan zid u kv. GD/11 sa pravcem pružanja jugoistok–severozapad, koji je, što je posebno značajno, presečen trasom Severnog bedema Zamka. Bio je dosta solidno građen lomljenim kamenom i belim krečnim malterom kao vezivom. Širina mu je ujednačena – od 0,80 m do 0,85 m. Bio je zasnovan na steni koja je u padu prema Severnom bedemu. U najnižem nivou zasnovan je na koti 363.70, dok je dalje prema jugoistoku znatno plići (367.60). Očuvan je prosečno u visini od 1,50 m do 2,00 m. Jedan kraj mu je presečen trasom Severnog bedema Zamka, odnosno ukopom za njegovu temeljnu stopu, do stene na koti 363.25, što bi značilo da se ovaj zid pružao i nešto dalje. U okviru pomenutog zida ostao je očuvan i jedan manji prozor, širok sa unutrašnje strane oko 0,30 m a sa spoljne 0,47 m.

Na veoma malom istraženom prostoru uz ovaj zid, u unutrašnjosti građevine kojoj je pripadao otkrivena su dva nivoa korišćenja sa ostacima obnove. U nižoj ravni nad pr-

vobitnim podom otkriven je sloj crvene izgorele zemlje, debljine oko 0,25 m, u kome je, prema podacima iz terenskog dnevnika, otkriveno više ulomaka keramike i dosta životinjskih kostiju.¹⁰² Sa spoljne strane tog zida, nad stenom je otkriven sloj tamnomrke zemlje sa tragovima gari. Sloj iste strukture i odlika otkriven je i nešto dalje, ispod poznije Severoistočne građevine, u kv. EZ/13. Uz životinjske kosti ovde je bilo i dosta ulomaka keramike, od kojih su neki dospeli i u terenski inventar. U stratigrafskom smislu, ovaj sloj je svakako najstariji i na osnovu analize materijala, o čemu će dalje biti reči, pripadao bi najvećim delom najstarijem horizontu.

¹⁰² Iz ove stratigrafske celine sačuvana su samo tri fragmenta keramike u terenskom inventaru, dok je sav ostali materijal izgubljen, odnosno nedostupan.

U starijoj građevini, nad ranije spomenutim slojem destrukcije, uz unutrašnje lice zida bio je prizidan još jedan nešto uži zid, širine oko 0,50 m, građen bez temelja. Budući da je bilo postavljeno na nestabilnom sloju bez utemeljenja, ovo zidano ojačanje je otkriveno, usled sleganja, pomereno iz svog prvobitnog položaja i nakrivljeno. Nivou ovog ojačanja odgovarao je kompaktni malterni pod, debljine 3–5 cm, koji je zatvarao nivo starije destrukcije.

Ova izuzetno značajna stratigrafska situacija ostala je veoma slabo dokumentovana, budući da je površina za istraživanja bila ograničena poznijim zidovima kompleksa Palate, uključujući i njene dogradnje koje delom leže preko ovih starijih slojeva. Zid o kome je bilo reči mogao se pratiti od dela gde je presečen pa do ugla na spoju sa susednim jugoistočnim zidom u dužini od oko 9 m. Ovaj drugi zid starije građevine samo je delimično očuvan. Središnji deo mu je porušen prilikom nivelisanja stenovitog tla u dvorištu Zamka. Njegov južni deo sa uglom otkriven je u dužini od 5–6 m u kv. V/9, ispred fasadnog zida mlađe Palate (sl. 31). Od ovog ugla polazio je i treći zid starije građevine, po pravcu pružanja paralelan sa ranije opisanim u kv. GD/11. Prati se u dužini od samo jednog metra, jer je presečen fasadnim zidom Palate. Zid u kv. V/9 utemeljen je na steni, koja se ovde javlja dosta visoko, oko kote 368.00. Kao i prethodni, imao je širinu od oko 0,80 m. I ovde je postojalo kasnije prizidano ojačanje širine oko 0,45 m. Na ovom delu starije građevine se kod prvobitnog zida zajedno sa ojačanjem uočava izvesna deformacija. Ima se utisak da mu je deo pomeren, odnosno da je skliznuo po nagibu stene.

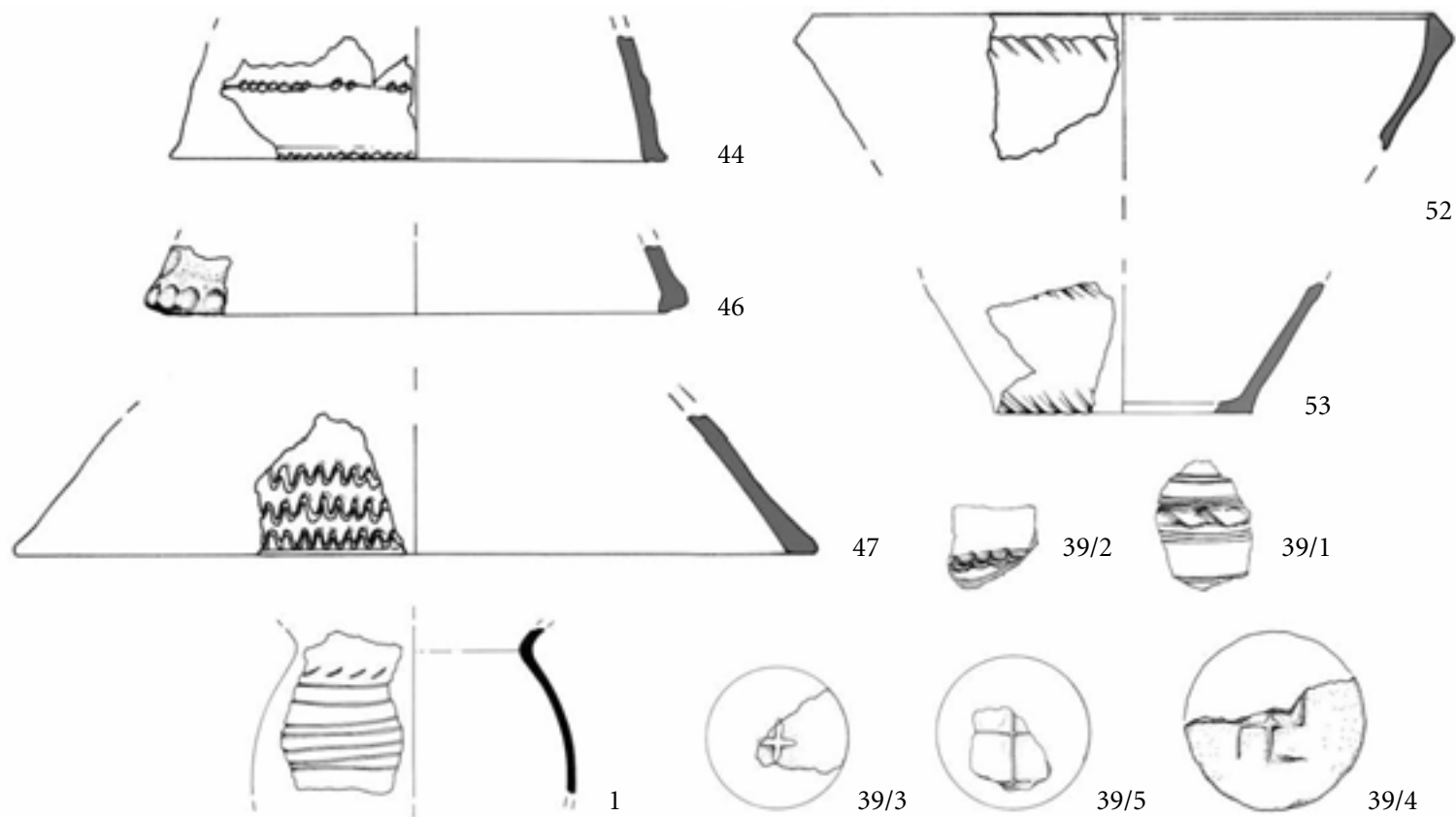
Posmatrani u celini, otkriveni ostaci zidova sa fragmentima odgovarajućih slojeva pružaju osnovne podatke o građevini koja se nalazila u okviru bedema starijeg utvrđenja i dopuštaju neke pretpostavke o njenom nekadašnjem izgledu. Bilo je to zdanje pravougaone osnove, dužine oko 15 m i širine preko 10 m. Svojom severozapadnom stranom, kao što je to bio slučaj i sa poznijom Palatom, bilo je oslonjeno na severni, sada iščezli bedem starijeg utvrđenja. Imajući u vidu pad terena stenovitog tla prema bedemu za oko 4,5 m, unutrašnji prostor u prizemnoj etaži građevine nije bio ravan, budući da nema tragova koji bi ukazivali na

to da je stena zasecana, kao što je to kasnije bio slučaj. Nivo ravnog poda, od koga je otkrivena samo manja površina, mogao je postojati samo u zoni uz nekadašnji bedem, i to ne široj od 3 m. Stoga bi se moglo pretpostaviti da je ova starija građevina imala nad prizemljem još jednu etažu. Sloj izgorele zemlje nad prvobitnim podom dopušta pretpostavku da je gornja etaža verovatno bila drveno-bondručna ili samo drvene konstrukcije, za razliku od prizemne koja je imala samo kamene zidove.

Prvobitna građevina je stradala u požaru. Nad izravnanim slojem destrukcije usledila je obnova, kojom prilikom su ojačani zidovi sa unutrašnje strane i izrađen je nov malterni pod. Otvoreno je pitanje kakva je bila dalja sudbina ovog zdanja i da li je ono kasnije nasilno razarano. Uočene deformacije zidova mogle bi pre da ukažu na rušenja usled nesolidne gradnje, odnosno slabog utemeljenja. Ni mogućnost da je do toga došlo usled tektonskih poremećaja ne bi trebalo isključiti ako se ima u vidu da se područje Magliča nalazi u kopaoničkoj trusnoj zoni u kojoj su mogući razorni zemljotresi.

Prilikom arheoloških istraživanja Magličkog zamka nije pridavan poseban značaj otkrićima ostataka starijeg utvrđenja, te tako ni pravci traganja nisu usmeravani ka produbljivanju spoznaje o ovom najstarijem horizontu. Takođe, nigde nije stratigrafski prepoznat i izdvojen sloj ovog horizonta, niti su sačuvane određene zatvorene celine koje bi omogućile da se on detaljnije prouči. Sve to u značajnoj meri otežava pokušaj pouzdanijeg datovanja starijeg utvrđenja. Pretpostavke u tom smeru zasnovane su stoga na retkim preostalim arheološkim nalazima i stratigrafskim celinama koje je bilo moguće prepoznati u raspoloživoj dokumentaciji, uz ograničenu mogućnost posrednog zaključivanja (sl. 32).

Iz sloja nad stenom sa spoljne strane starije građevine, u kv. EZ/13, ostalo je sačuvano nekoliko ulomaka keramike, koji su uneti u terenski inventar. Među njima se izdvaja fragment manjeg lonca peskovite sitnozrne fakture i crvenomrke boje pečenja. Na ramenom delu spoljne površine imao je ukras u vidu niza uboda noktom, a ispod njega se nalazilo više horizontalnih urezanih linija (kat. br. 1).

Sl. 32. Starije utvrđenje u Magliču, keramika iz sloja 12. veka

Ovaj tip lonca sa svojom ornamentikom uobičajen je u keramičkoj produkciji iz 11–12. veka. Uz nalaze iz Beograda¹⁰³ i Braničeva,¹⁰⁴ teritorijalno najbližu analogiju predstavlja primerak iz tvrđave Ras, koji je datovan u drugu četvrtinu 12. veka.¹⁰⁵ Ostali primerci lonaca iz ovog sloja nisu ornamentisani. Prema svom obliku, sa koso razgrnutim obodom, imaju paralela među posudama iz 12. veka (kat. br. 35),¹⁰⁶ ali su zastupljeni i kasnije, u 13–14. veku (kat. br. 17 i 36). Jedan fragment trbuha lonca je po fakturi i ornamentu sa plastičnom trakom, kao i po snopovima horizontalnih urezanih linija blizak primercima iz najmlađeg horizonta tvrđave Ras koji su datovani u prve decenije 13. veka.¹⁰⁷ Iz najstarijeg sloja u kv. EZ/13 potiču i fragmenti dva dna sa reljefnim oznakama. Na jednom je znak ravnokrakog krsta, a na drugom bi se mogao pretpostaviti krst upisan u kvadrat. Na još jednom fragmentu dna lonca,

koji potiče iz nasipnog sloja, postoji reljefna oznaka u vidu svastike. Pojava ovih znakova karakteristična je za ranija razdoblja srednjeg veka. Od ostalih oblika posuda iz najstarijeg sloja mogao bi se izdvojiti i fragment vršnika peskovite sitnozrne fature i mrke boje pečenja. Na jednom primerku obod je talasasto oblikovan prstima i imao je mestimično aplicirane trake ukrašene ubodima nokta. Ovom horizontu bi u hronološkom smislu možda odgovarao i deo jedne zdele grublje peskovite fature, mrkocrvene boje pečenja,

¹⁰³ Бикић 1994, 46–49, сл. 18/11.

¹⁰⁴ Поповић, Иванишевић 1988, 143–144, сл. 15/7, 12, 15; 157, сл. 27, 28 и 29/3, 4, 6 и 9.

¹⁰⁵ Поповић 1999, тип II/67, 188, сл. 145/6.

¹⁰⁶ Поповић 1999, тип II/31, 223–230, сл. 183.

¹⁰⁷ Поповић 1999, тип II/19, 226, сл. 181.

koja je oko dna i na trbuhu imala plastične trake sa nizovima uboda izvedenih noktom (kat. br. 53).

Najniži sloj u kv. EZ/13 predstavlja jedinu stratigrafsku celinu starijeg utvrđenja koju je bilo moguće izdvojiti na osnovu raspoložive dokumentacije i preostalih očuvanih nalaza. Međutim, ni to nije sasvim zatvorena celina budući da iz istog sloja potiču i neki mlađi ulomci keramike koja bi se mogla datovati najpre u 14. vek. Sa ostalih prostora u unutrašnjosti zamka, iz slojeva koji stratigrafski nisu mogli biti pouzdano određeni, ima nalaza keramike koji bi prema svojim tipološkim odlikama mogli odgovarati najstarijem horizontu. Tu bi trebalo pomenuti fragmente dva vršnika (kat. br. 45 i 47) koji imaju analogija sa pouzdano datovanim nalazima iz 12. veka. Oba potiču iz najnižih slojeva u južnom delu Magličkog zamka, a prilikom iskopavanja nisu posebno izdvojena.

Fragmentarna očuvanost ostataka fortifikacija i slaba istraženost odgovarajućeg sloja u značajnoj meri otežavaju pokušaj utvrđivanja funkcije i određivanja pouzdanijeg datovanja starijeg utvrđenja. U tim razmatranjima bitno je utvrditi širi vremenski okvir u kome je ono moglo biti u upotrebi. Tu se, kao prvo, mora poći od zaključka da decenije na kraju 13. veka ili prve decenije 14. veka, odnosno vreme građenja Magličkog zamka, o čemu će dalje biti reči, predstavljaju siguran *terminus ante quem* za opstanak starijeg utvrđenja. Kod pokušaja da utvrdimo vreme njegovog nastanka situacija je bila nešto složenija. Tu najpre treba isključiti ranija datovanja u kasnoantičko ili ranovizantijsko razdoblje, budući da na celom prostoru lokaliteta nema nijednog nalaza koji bi ukazivao na to vreme. Znači, sasvim pouzdano se može zaključiti da je u pitanju srednjovekovna gradnja. Prema dosadašnjim saznanjima, ponovna izgradnja zidanih utvrda na području Centralnog Balkana bila je moguća tek nakon ponovne uspostave romejske vlasti u vreme cara Vasilija II (976–1025). Međutim, kako su pokazala dosadašnja istraživanja na području srpskih zemalja, izgleda da građenja novih zidanih fortifikacija nije bilo pre dolaska na vlast carske dinastije Komnina (1081–1185), kada je došlo do velikog zamaha u podizanju odbrambenih uporišta. Na našem području, jedino pouzda-

nije datovano utvrđenje iz tog razdoblja je Zvečan na severnom prilazu Kosovu. Građeno je, ako ne ranije onda svakako početkom vladavine cara Aleksija I (1081–1118), kao značajno romejsko uporište u ratovanjima sa Srbima tokom poslednje decenije 11. veka.¹⁰⁸

Intenzivnija izgradnja fortifikacija na našem području vremenski bi odgovarala drugoj četvrtini, odnosno sredini 12. veka. U tom razdoblju gradi se tvrđava Ras¹⁰⁹ i podižu nove fortifikacije u Braničevu¹¹⁰ i Beogradu¹¹¹. Ovo sigurno nisu bila jedina utvrđenja koja su građena na području Centralnog Balkana. U tom kontekstu bi trebalo razmatrati nastanak i funkciju preteče Magličkog zamka. Postoje realne pretpostavke da su na područjima i slivu Ibra u tom razdoblju, osim Zvečana i Rasa, podignute još neke utvrde, sigurno Jeleč, a po svemu sudeći i Brvenik,¹¹² što bi tek trebalo da potvrde buduća arheološka istraživanja. Slično je i sa obziđem Studenice, koje je, po svemu sudeći, starije od zasnivanja manastira. U pitanju bi moglo da bude starije utvrđenje, ali sigurno ne iz kasnoantičkog razdoblja¹¹³ već, najverovatnije, podignuto u prvim decenijama 12. veka.¹¹⁴

Ostaci fortifikacija starijeg utvrđenja u Magliču, budući da su veoma slabo očuvani, ne pružaju mogućnost za detaljniju analizu i upoređivanje sa pomenutim bolje proučenim utvrđenjima koja su građena kako u ovoj oblasti, tako i na području dunavske granice Carstva u vreme dinastije Komnina. U tom smislu, od značaja su ranije pomenuti arheološki nalazi iz najstarijeg sloja, koji se pouzdano mogu vremenski opredeliti u 12. vek. Ako se imaju u vidu svi izloženi elementi, nastanak starijeg utvrđenja, preteče Magličkog zamka, mogao bi se datovati ili u kraj 11. ili, pre, u prvu polovinu 12. veka.

¹⁰⁸ Виз. извори III, 384–389; Максимовић 1985, 73–89.

¹⁰⁹ Поповић 1999, 213–216 i 299–304.

¹¹⁰ Поповић, Иванишевић 1988, 126–132; Stephenson 2000, 241–245.

¹¹¹ Поповић 2006, 61–74.

¹¹² Поповић 1991, 176–181.

¹¹³ Кораћ 1976, 34–38.

¹¹⁴ Поповић 1991, 180–181.

Kakva je sudbina ovog utvrđenja bila i koliko dugo se ono nalazilo u sistemu odbrane – ostaje nepoznato. Arheološki tragovi ukazuju na to da je bilo opustošeno u požaru, nakon čega je obnovljeno. Takođe bi se moglo pretpostaviti i da je njegovo konačno uništenje bilo praćeno spaljivanjem, ali o tome kada se ono moglo dogoditi nema neposrednih podataka. Nije poznato ni u kakvom je stanju utvrđenje bilo u vreme osnivanja manastira u Žiči. Iz po-

velja ktitora, kralja Stefana Prvovenčanog, jasno se da zaključiti da su naselja u okruženju Magliča bila darovana Žičkom vlastelinstvu, ali se u tom kontekstu utvrđenje nigde ne spominje. Otvoreno je pitanje da li je ono u to vreme već bilo napušteno ili je, možda, imalo drugog posednika – što nam se čini manje verovatnim. Uz sve to, ne znamo ni šta se tu događalo tokom 13. veka, pre početka izgradnje Magličkog zamka.

SREDNJOVEKOVNI ZAMAK

Maglički zamak je podignut na istom položaju kao i starije utvrđenje. To je visok i strm stenoviti breg, koji se kao zapadni ogranak planine Stolovi pruža prema Ibru. Na vrhu brega je uska kosa, koja se sa tri strane oštro spušta prema rečnim obalama. Kopneni prilaz je bio moguć samo iz pravca severoistoka. Nove fortifikacije bile su u celini prilagođene zatečenom reljefu. To je uslovalo oblik osnove Zamka u vidu nepravilnog poligona, dužine oko 110 m a širine između 20 m i 40 m. Obim bedemske ograde sa kulama iznosi oko 270 m. Unutrašnji branjeni prostor Zamka imao je površinu do oko 2200 m². Rasporedom građevina, posebno položajima Palate i Crkve Sv. Đorđa, bio je podeljen na dva dvorišta. Slobodne površine prednjeg, odnosno severnog dvorišta bile su, uglavnom, svedene na prostore između građevina, odnosno komunikaciju koja je vodila od ulaza na severu prema južnom delu. Dvorište je sa te južne strane bilo nešto prostranije. Unutrašnjost Zamka bila je popunjena sa više građevina. Osim pomenutih – Palate i Crkve, postojala su još četiri kamenom zidana zdanja. U dnu dvorišta nalazila se Južna građevina, oslonjena na unutrašnju stranu kula IV, V i VI. Do nje, uz Zapadni bedem, postojala je Jugozapadna građevina. U severnom dvorištu su takođe postojale dve građevine – Severozapadna, desno od ulaza, i Severoistočna, sa suprotne strane, levo od prilazne komunikacije.

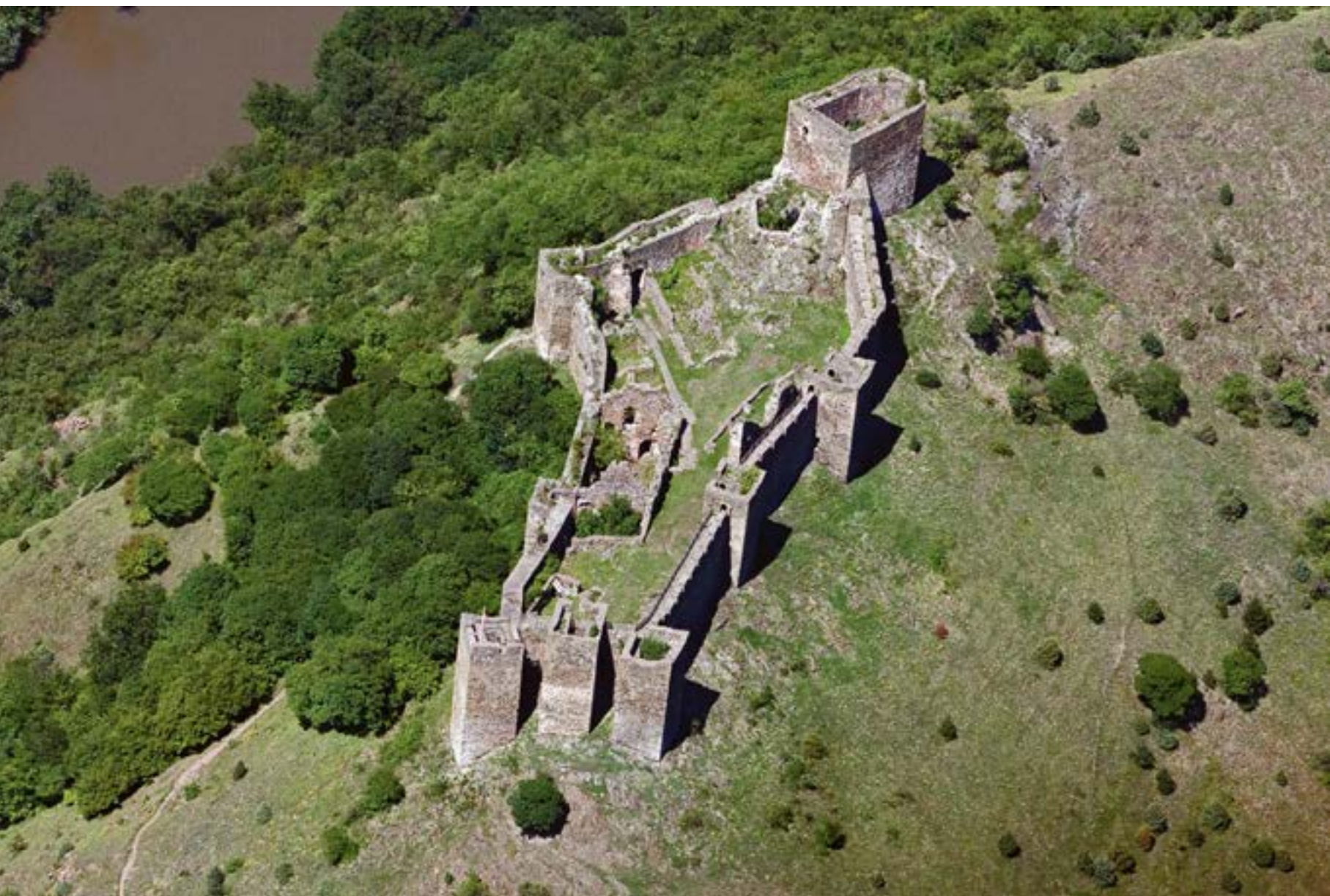
Zamku se prilazilo sa severoistoka stazom koja je išla preko zapadnih padina Stolova. To je bilo jedino pristupačno mesto i stoga najosetljivije za odbranu, pa je sa te strane, odnosno pred Glavnom kulom Zamka, u stenovitom grebenu bio prosečen prostran rov. Njegova dubina, u zavisnosti od zatečenog reljefa, bila je između 13 m i 17 m. Pri dnu je imao širinu preko 6 m, a bliže vrhu oko 14 m. Zamku je, bez sumnje, moglo da se priđe strmom stazom kao i danas, i od obale Ibra.

FORTIFIKACIJE

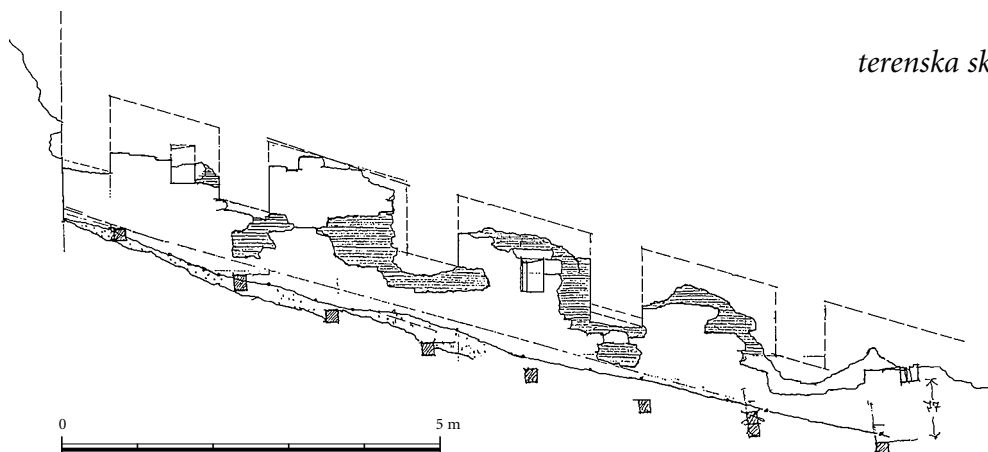
Odbranu Zamka činio je bedem ojačan sa osam kula. Zbog specifičnosti položaja pogodnog za odbranu, postojalo je samo osnovno bedemsko platno bez spoljnih fortifikacija (sl. 33). Građeno je lokalnim kamenom – serpentinom, koji je vađen u neposrednoj okolini. Značajna količina kamena za građenje fortifikacija verovatno je dobijena i prilikom usecanja rova u serpentinske stene pred Glavnom kulom. Lica zidova građena su lomljenim pritesanim ka-

menom u nepravilnom slogu. Na pojedinim mestima, istina retko, ima i bolje obrađenih kamenih blokova, posebno na ugaonim delovima kula. Osim serpentina, korišćena je i klesana siga, koja se javlja isključivo u konstrukcijama svodova, lukova i dovratnika, dok upotreba opeka nije uočena. Unutrašnju strukturu zidnih masa činio je sitniji kamen-trpanac, povezan izrazito belim krečnim malterom solidne

Sl. 33. Maglički zamak, aerosnimak sa juga

Sl. 34. Jugoistočni bedem, ostaci zubaca, terenska skica arh. S. Đorđevića, 1974. g. (R 1:100)

strukture i jačine. To je sigurno i jedan od razloga što su magličke fortifikacije ostale relativno dobro očuvane. Lica zidova, sudeći prema nekim dobro očuvanim površinama, bila su široko dersovana. Na osnovu nekih manjih, ne sasvim pouzdanih tragova može se pretpostaviti da su cela zidna platna, uključujući i kule, bila premazana slojem kreča. U strukturi zidne mase, kako je to inače bilo uobičajeno, nalazile su se i drvene zatege – santrači. Na nekim bolje očuvanim delovima lica bedema uočavaju se i nizovi otisaka malih drvenih oblica, prečnika ne većeg od 5 cm. O značenju ovih tragova drvenih konstrukcija postoje podeljena mišljenja. Obično se tumače kao ostaci skela, što bi se moglo samo uslovno prihvatiti. Postoji i mišljenje, koje nije bez utemeljenja, da su u pitanju namerno ostavljeni otvori radi bržeg sušenja i učvršćivanja zidnih masa.

Na gornjoj površini bedema postojali su krunište sa zupcima i šetna staza. Gotovo na svim bedemima ostali su očuvani ostaci parapeta kruništa, a na Jugoistočnom bedemu i nekoliko zubaca, koji su bili nejednakih dužina, između 1,50 m i 1,80 m, dok širina otvora između njih nije prelazila 0,70 m. Visina zubaca nije poznata, budući da nijedan nije ostao u celosti očuvan. Sigurno je da nije bila manja od 2 m, a prema nekim analogijama mogla bi se pretpostaviti i visina od 2,30 m. U okviru pojedinih zubaca postojala je i po jedna zidana strelnica. Raspored zubaca sa strelnicama mogao bi se na osnovu očuvanog dela naslutiti, mada i nije morao biti ravnomeran. Nećemo pogre-

šiti ako pretpostavimo da je najčešće svaki drugi zubac bio sa strelnicom (sl. 34).

Na ostacima u ravni šetne staze, čiji je nivo na svim bedemima u najvećoj meri pouzdano definisan, uočena su ležišta gredica upravna na njihov pravac pružanja. Gredice su bile dimenzija oko 15 cm x 15 cm i nalazile su se na međusobnim rastojanjima od 1,20 m do 1,50 m. Zalazile su pod parapet kruništa i nesumnjivo su prelazile ravan unutrašnjeg lica, čineći tako konzilno proširenje šetne staze. Gornja površina gredica, sudeći prema onome što se moglo videti u toku istraživanja, bila je, izgleda, u ravni sa gazištem šetne staze, mada ne treba isključiti ni mogućnost da su preko gredica postojale kamene ploče, kao zastor šetne staze (sl. 35).

Debljina bedema bila je veoma ujednačena i iznosila je između 2 m i 2,10 m, odnosno oko 7 stopa. Kod Zapadnog bedema, gde su vršena detaljnija istraživanja, o čemu će dalje biti više reči, uočeno je postojanje temeljnog proširenja u vidu sokla, koji je je za oko 0,25 m izlazio iz ravni unutrašnjeg lica. Visina bedema, koja deluje neujednačeno, bila je uslovljena konfiguracijom terena. Budući da su bedemska platna građena na rubovima stenovite kose, visinska razlika između unutrašnje i spoljne strane iznosila je prosečno između 2 m i 4 m. Jugoistočni bedem je prema unutrašnjoj strani, do ravni šetne staze, bio visok 5–6 m, dok mu je sa spoljne strane, uključujući i krunište sa zupcima, visina iznosila oko 11 m. Slične visine, samo utemeljen

Sl. 35. Jugoistočni bedem sa kulama IV–VI, detalj šetne staze posle obnove (foto iz 2010. g.)

na nižoj koti, bio je i Zapadni bedem. Visina Severnog bedema sa kruništem, zbog pada terena, kretala se između 5 m i 10,50 m, a na delu uz kapiju, do šetne staze, on je bio visok oko 7 m.

Bedemi su bili utemeljeni na stenama, čije su površine bile u nagibu u zavisnosti od konfiguracije terena. Otvoreno je pitanje da li su pri građenju bedema stene zasecane u većoj ili manjih meri radi postavljanja temelja na ravnijoj podlozi. Zbog dobre očuvanosti bedema do takvih saznanja se uglavnom teško moglo doći, osim na manjim deonicama na kojima su istraživanja vršena do ravni dna temelja. Na jednom jedinom mestu, gde je Severni bedem uz Glavnu kulu bio značajnije porušen, moglo se uočiti da je

građenje bilo izvedeno na kosoj stenovitoj podlozi bez zasecanja ležišta temelja. To je, po svemu sudeći, bio i osnovni razlog obrušavanja ove jedine, do temelja oštećene, deonice bedemske ograde.

U procesu građenja nisu svi elementi fortifikacija zidani istovremeno. Uočene diletacione spojnice ukazuju na to da između pojedinih delova ove celine nije postojala konstruktivna veza, a to se jasno može videti kod Donžon kule na koju se bedemska ograda samo prislanja. Diletacione spojnice postoje takođe između Južnog bedema sa kulom V i bočnih ugaonih kula. Obe su, izgleda, građene u konstruktivnoj vezi sa odgovarajućim bedemima ka jugoistočnoj i zapadnoj strani. I kod ovih bedema postoje dila-

tacione fuge – dve su uočene na Zapadnom bedemu, uz kulu VIII i južno od kule VII. Slična diletacija postoji i na spoju južne bočne strane kule III i bedema.

Prilikom izgradnje bedema vodilo se računa o ravnomernom odvodnjavanju dvorišta Zamka. Radi toga su u nivou iznad temelja ostavljani propusti, odnosno barbakane. Građeni su u vidu kanala sa padom prema spoljnoj strani. Najčešće su bili kvadratnog ili pravougaonog preseka, različitih dimenzija – od 0,35 m x 0,40 m do 0,50 m x 0,50 m, sa suženim spoljnim otvorom čija širina nije prelazila 0,20 m. Broj i raspored ovih barbakana bio je prilagođen potrebama slivanja atmosferskih voda. U okviru Zapadnog bedema bilo ih je šest na približno ravnomernim rastojanjima, između 10 m i 12 m. Sedam barbakana, ali neravnomerno raspoređenih, postojalo je i u okviru Jugistočnog bedema, dok je sa severne strane postojao samo jedan propust za vodu, desno od kapije. Kote ovih kanala trebalo je da odslikavaju zamišljene nivelete terena sa unutrašnje strane novopodignutih bedema, odnosno ravni dvorišta. Uz većinu barbakana, kako je uočeno u toku istraživačkih radova, bilo je predviđeno zasipanje prostora između stena u padu i lica bedema. Međutim, zbog položaja građevina u Zamku, neki od ovih kanala našli su se u okviru novopodignutih objekata ili iznad ravni tla.

Glavna kula – Donžon

Bedemska oграда Zamka bila je, kao što je već rečeno, ojačana sa osam kula. Najznačajnija, Glavna kula, koju bismo uslovno mogli označiti kao Donžon, bila je postavljena na najvišoj koti stenovitog grebena. Isturena je prema severoistoku, odnosno jedinoj pristupačnoj strani, pa je stoga ispred nje bio usečen prostran rov, o kome je već bilo reči. Kula je imala poligonalnu osnovu, pre bi se moglo reći pravougaonu, sa dva zasečena ugla u frontalnom delu. Bila je posebno građena, kao što je već rečeno, budući da se na njene uglove sa jugozapadne strane oslanjaju zidna platna bedemske ograde Zamka, ali bez međusobne konstruktivne veze. U odnosu na pravce bedema kula je isturena celom svojom dužinom od oko 15 m, dok je širina njene fasade prema unutrašnjosti branjenog prostora 10,10 m.

Debljina njenog zadnjeg zida i bočnih zidova je ujednačena i podudarna je sa debljinom bedema od oko 2,00–2,10 m, odnosno 7 stopa. Sam front kule bio je građen ojačano i tu je debljina zidne mase nešto veća – iznosi između 2,40 m i 2,50 m. Zidovi Donžona građeni su slično ostalim fortifikacijama Magličkog zamka, mada se ovde može uočiti nešto više tesanih blokova serpentina. Bolje obrađen kamen je ugrađivan i u uglove kule. Unutrašnji prostor kule je u osnovi imao površinu od oko 48 m². Bio je podeljen drvenim međuspratnim konstrukcijama na tri etaže, sa spratnim visinama između 3,00 m i 3,50 m, iznad kojih se nalazila platforma omeđena parapetom sa zupcima. Ukupna visina kule do ove platforme iznosila je između 13 m i 14 m, sa kruništem od oko 16 m.

Ulaz u Donžon nalazio se u ravni treće etaže (sl. 39). U odnosu na tlo ispred kule prag je bio na visini od oko 6 m (kota 383.75). Zasveden je poluobličastim svodom od sige. Širina mu je 1,33 m, a između dovratnika klesanih od sige ona iznosi 1,00 m. Visina portala je 1,75 m, a do temena svoda oko 2,50 m. Uz portal je sa unutrašnje strane ostao očuvan otisak nadvratne grede, dimenzija 0,20 m x 0,20 m, u koju je mogla biti uglavljena vertikalna osovina, najverovatnije, jednokrlnih vratnica. U levom bočnom zidu postoji očuvan četvrtast kanal za gredu-mandal, odnosno zasun, dimenzija 0,21 m x 0,21 m, koji je bio oplaćen tankim drvenim daskama. Zalazio je u dubinu zidne mase u dužini od 1,95 m. Ispred tog ulaza na spratu u licu kule, niže jednog od dovratnika, postoje ostaci grubo klesane konzole složene od dva kamena bloka. Slična konzola je, bez sumnje, postojala i kod drugog dovratnika, ali njenih tragova više nema. Mala platforma pred ulazom u Donžon očigledno je služila za oslanjanje drvenog stepeništa. Kosi otisci dve grede, koje su imale debljinu od po 0,20 m a širinu sigurno dvostruko veću, otkriveni su u podnožju Glavne kule uz njen jugozapadni ugao, u okviru posebno građenog postamenta na koti 378.38.

Iznad pomenutog ulaza u Glavnu kulu očuvana je polukružno zasvedena niša građena tesanicima sige. Imala je visinu od 0,75 m i dubinu od oko 0,25 m. U niši sada nema očuvanih tragova živopisa, ali je u šutu u podnožju

Sl. 36. Glavna kula sa delom Jugoistočnog bedema, stanje posle obnove (foto iz 1985. g.)

Sl. 37. Glavna kula spoljni izgled, stanje pre obnove (foto iz 1961. g.)

kule otkriveno više fragmenata fresaka. Sudeći prema analogijama, tu se bez sumnje nalazila freska, najverovatnije sa likom svetitelja – zaštitnika Magličkog zamka.

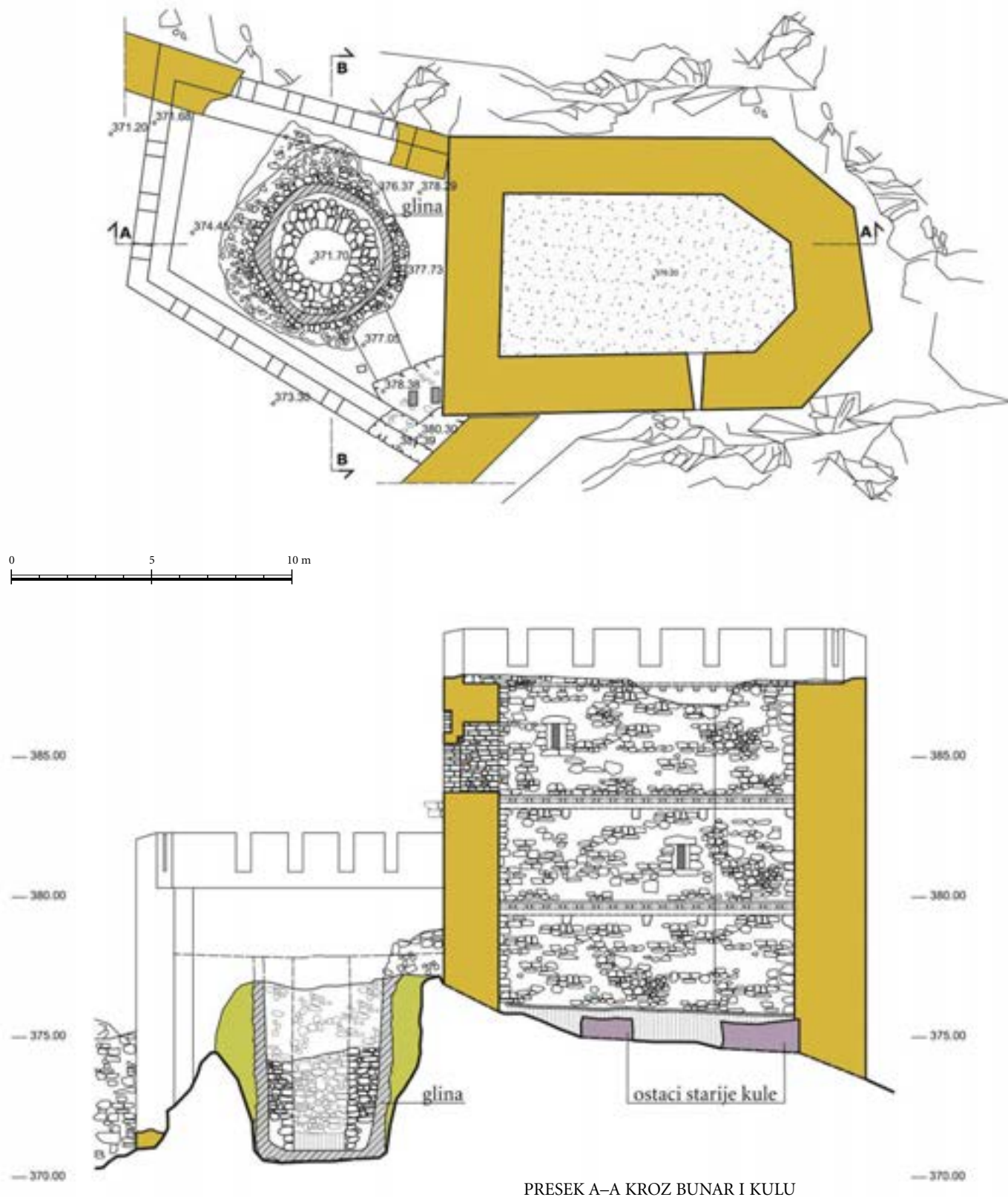
Osim ulaza, u zidovima Glavne kule bilo je i šest manjih prozora raspoređenih po etažama. Bili su slični strelnicama. Sa unutrašnje strane imali su širinu između 0,50 m i 0,80 m, a visinu od 0,70 m do 1 m. Sužavali su se prema spoljnoj strani na oko 15–20 cm. U prizemnoj etaži postojao je samo jedan prozor u južnom bočnom zidu. Sledeća, druga etaža imala je u bočnim zidovima po jedan prozor, dok ih je na trećoj, ulaznoj etaži bilo ukupno tri.

Ležista drvenih međuspratnih konstrukcija nisu bila ugrađena u bočne zidove, kako je to inače uobičajeno. Kao oslonac za ove konstrukcije postojali su grubo klesani kamni blokovi, ugrađeni u vidu konzola. Nad ovim konzolama su se nalazile drvene grede postavljene duž lica zidova, tako da se na njih mogla osloniti međuspratna konstrukcija (sl. 40).

Na vrhu kule nalazila se platforma sa šetnom stazom i kruništem. Na većem delu sačuvan je parapet, širine oko 0,70 m, ali je ostao nepoznat raster zubaca (sl. 41). Prema frontu je parapet osobene konstrukcije, budući da je bio znatnije ojačan prema zasečenim uglovima. U severozapadni ugao parapeta bilo je ugrađeno polukružno vatrište ozidano tesanicima sige, koji su ostali očuvani u visini od dva reda. Nad kamenom popločanom podu vatrišta otkriven je deblji sloj pepela, u kome nije bilo arheoloških nalaza. U ravni sa šetnom stazom, iznad unutrašnjeg prostora kule, postojala je drvena platforma sa gredama oslonjenim na bočne zidove. Sudeći prema otkrivenim otiscima, to je bila konstrukcija od greda kvadratnog preseka, dimenzija 15–17 cm, koje su ležale neposredno ispod površine šetne staze i delom zalazile pod parapet. Bile su povezane i sa gredama-santračima u bočnim zidovima. Nad ovom platformom sa kruništem, po svemu sudeći, postojala je i krovna konstrukcija. O njenom izgledu i načinu građenja na očuvanim zidovima nema sačuvanih tragova. Takođe, nema ni nalaza ostataka krovnog pokrivača, što bi ukazivalo na mogućnost da je krov najverovatnije bio pokriven šindrom.

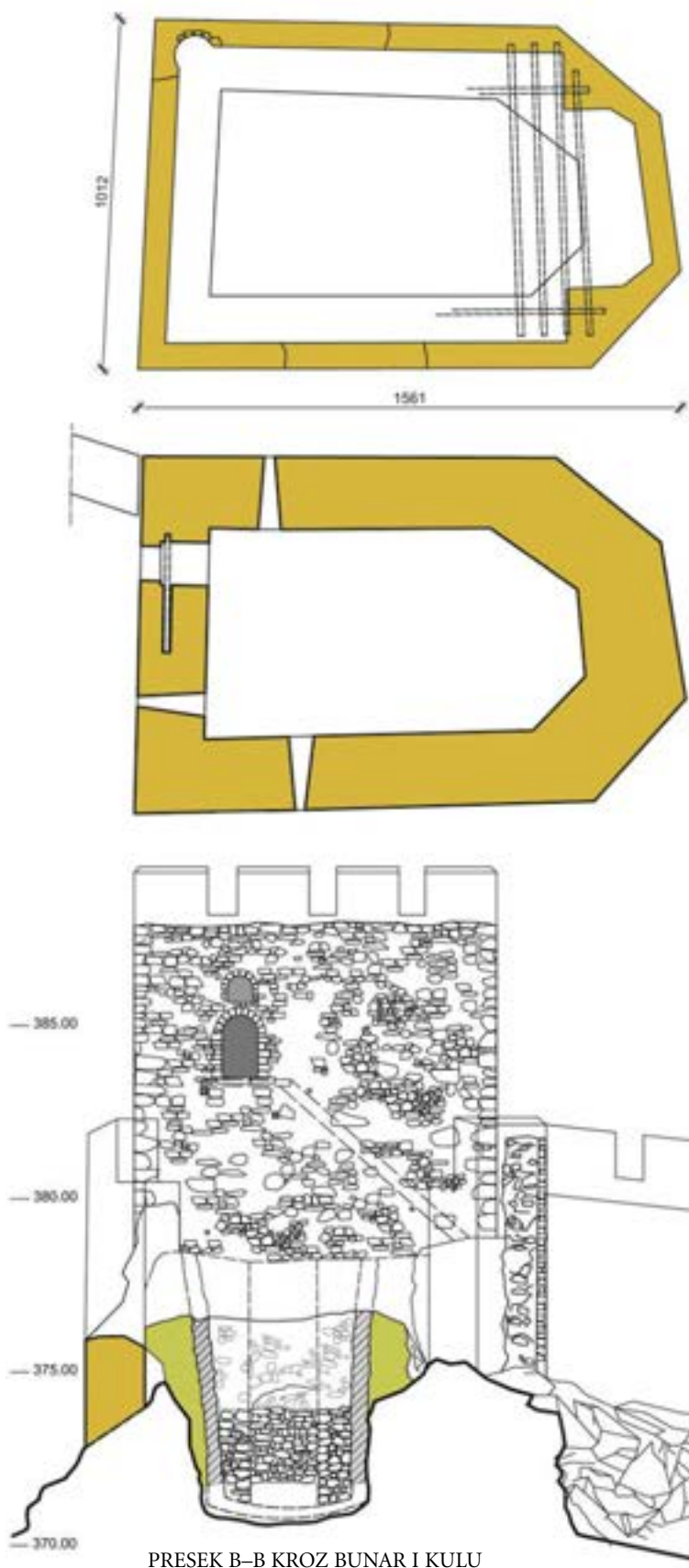
Prostor u unutrašnjosti kule je pre istraživanja bio zasut sa dosta šuta. Visina tog sloja iznosila je preko jednog metra. Ispod šuta je otkriven sloj gari debljine 0,30–0,40 m, koji je ležao na podu od trošnog maltera. U sloju gari, kako je zabeleženo u dnevniku istraživanja, otkriveno je mnoštvo gvozdениh klinova, „od najvećih do najmanjih“, koji potiču od spaljenih drvenih konstrukcija. Nađeni su i rasuti delovi pločastog oklopa, odnosno više fragmentovanih i po neka cela pravougaona gvozdена pločica (kat. br. 156). Uz njih je otkrivena i jedna mala gvozdена pređica (kat. br. 130). Posebno značajan nalaz iz sloja gari nad podom predstavljaju delovi pušaka kukača. U pitanju su komadi cevi od

Sl. 38. Glavna kula, osnove i preseci (R 1:200)

PRESEK A-A KROZ BUNAR I KULU

PRESEK B-B KROZ BUNAR I KULU

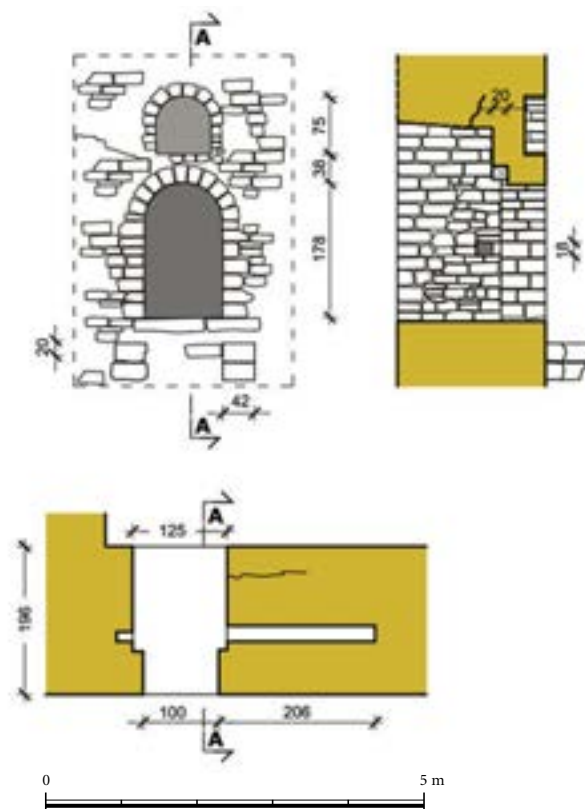
dve i zadnjaci od tri druge puške (kat. br. 159–163). Od jedne veće puške nađeni su cev i zadnjak sa otvorom za usađivanje kundaka (kat. br. 158), ali srednji deo sa kukom nije otkriven. Ovo zanimljivo otkriće, koje iziskuje detaljniju obradu, o čemu će dalje biti reči, značajno je uz ostale nalaze za analizu sloja iznad poda prizemne etaže. Prema njegovoj strukturi se pouzdano može zaključiti da je Glavna kula Magličkog zamka stradala u požaru kojom prilikom su se urušile i izgorele sve drvene konstrukcije. Tragovi gorenja uočljivi su na unutrašnjim površinama zidova, a usled dejstva vatre raspale su se i neke od kamenih konzola koje su nosile međuspratnu konstrukciju. Pre požara je malterni pod u prizemnoj etaži kule bio čist, bez tragova naslojavanja, a i nad slojem gari nema kasnijih naslojavanja niti obnova. Moglo bi se zaključiti da je kula u jednom trenutku spaljena i da nakon toga više nije obnavljana. U vreme požara u kuli su se, pored ostalog, nalazili i polomljeni delovi pušaka kukača, koji se okvirno datuju, kao što će se iz daljeg izlaganja videti, u sredinu 15. veka. To bi moglo biti i vreme spaljivanja kule, što bi odgovaralo razdoblju turskih osvajanja i zaposedanja magličkog utvrđenja.

Ispred Donžona, prema unutrašnjosti Zamka postojao je posebno utvrđen pretprostor koji je sa Glavnom kulom obrazovao uporište poslednje odbrane. U pitanju je bio relativno mali prostor, površine ne veće od 70 m², koji su uz osnovne fortifikacije obrazovala dva posebna bedema. Ovi bedemi su očuvani u veoma skromnim ostacima, često samo u tragovima. Bili su zasnovani na strmim grebenima u zapadnom podnožju Glavne kule, i to bez usecanja u stenovitu podlogu, što je, po svemu sudeći, i bio razlog njihovog obrušavanja. Od pregradnog bedema sa južne strane ovog branjenog pretprostora ostao je samo jedan manji, ali bolje očuvan segment, koji se naslanjao na unutrašnje lice Jugoistočnog bedema bez međusobne konstruktivne veze. Sudeći prema očuvanom ostatku, pregradni bedem je bio širok 1,20 m, odnosno oko 4 stope. Na ovom preostalom segmentu sačuvan je nivo šetne staze, na koti 380.30, zajedno sa parapetom kruništa širine oko 0,65 m. Slično ostalim bedemima Zamka, i ovde je otkriveno ležište grede u ravni sa šetnom stazom, koja je delom zalazila pod parapet.

Ovakvih greda, koje su prelazile ravan unutrašnjeg lica i konzolno proširivale šetnu stazu, bilo je nesumnjivo više. U odnosu na dvorište Zamka bedem je bio visok oko 6 m do ravni šetne staze, odnosno 8 m računajući i krunište. Drugi bedem, koji se oslanjao na unutrašnje lice severnog zidnog platna, očuvan je samo u jednom fragmentu, sa svoja poslednja dva reda kamena iznad stene.

Nivo tla u ovom branjenom pretprostoru Glavne kule, prema očuvanim tragovima uz njeno fasadno platno, bio je približno na koti 378.00, što bi značilo da su bedemi koji su ga okružavali sa unutrašnje strane imali visinu do šetne staze od oko 2,50 m. Otvoreno je pitanje kako je ovo uporište poslednje odbrane komuniciralo sa dvorištem Zamka, budući da o tome nema očuvanih tragova. Moguće je da je u okviru pomenutih bedema, koji su sada najvećim delom porušeni, postojala neka manja poterna sa prilaznom drvenom konstrukcijom koja se u slučaju potrebe mogla ukloniti. Sa šetne staze Jugoistočnog bedema, sudeći prema očuvanim ostacima, takva mogućnost nije postojala. S druge strane, u odnosu na Severni bedem, preostale zidne mase ne omogućavaju pouzdaniji zaključak.

U ovom uporištu poslednje odbrane nalazila se ugrađena velika cisterna za vodu. Bila je ukopana u stenoviti greben. Imala je nepravilno kružno obziđe, koje je pri vrhu imalo prečnik od oko 4,50–5,00 m a na dnu je bilo minimalno suženo na oko 4,00 m. Većim delom bila je grubo obzidana sitnijim kamenom, a u nižim zonama okvir joj je činila oklesana stena. Zidovi okvira cisterne bili su građeni samo sa jednim licem. Debljina im je veoma neujednačena, budući da je zidna masa trpanca od maltera i sitnog kamena izlivana sve do površina prokopanih stena. Na pojedinim mestima je to samo obziđe, širine 0,30–0,50 m, ali ima i delova gde se debljina ove zidne mase kreće između jednog i dva metra. Dubina cisterne, koja je najverovatnije iznosila oko 7 m, nije sasvim pouzdano utvrđena, budući da su iskopavanja vršena samo do kote 371.70, odnosno do dubine od oko 6,20 m. Sve unutrašnje površine obziđa bile su obložene slojem gline ujednačene debljine od oko 0,40 m, a mestimično i 0,50 m. U središtu cisterne nalazila se cilindrična konstrukcija filter-bunara, sa unutrašnjim prečni-

Sl. 39. Glavna kula, detalj ulaza na spratu, osnova, presek i izgled (R 1:100)

kom od 1,80–1,90 m, koja je bila građena u suhozidu nepravilnog sloga, čija je širina iznosila i do jednog metra. Obziđe cisterne je mestimično relativno dobro očuvano svega do jednog metra niže od svoje prvobitne visine, dok je sam filter-bunar u značajnijoj meri obrušen. Prilikom čišćenja filter-bunara, u sedimentima pri njegovom dnu (oko 371.90) otkriveni su jedan kosir (kat. br. 232), gvozdena sekira, potkov za obuću (kat. br. 148) i dve potkoviće (kat. br. 180–181). Prema sačuvanoj dokumentaciji nije bilo drugih arheoloških nalaza.

Nije poznato kako je cisterna bila završena u svom gornjem delu, što je i u neposrednoj vezi sa načinom na koji je punjena vodom. Sudeći prema analogijama, moglo bi se pretpostaviti da je gornja površina branjenog prostora ispred Donžona bila popločana kako bi se omogućilo slivanje kišnih voda, a verovatno se sakupljao i deo vode sa krova

kule. Nad filter-bunarom je mogla postojati neka drvena konstrukcija ili zidani santrač.

Prema ishodima istraživačkih radova nije bilo moguće prosuditi kada je došlo do obrušavanja bedema u predzidu Glavne kule, gde nema znakova njihovih kasnijih obnova. Jedini detalj koji bi ukazivao na neku pozniju intervenciju jeste deo malog podzida koji je jednim svojim krajem oslonjen na zidani postament drvenog stepeništa koje je vodilo ka ulazu u Donžon, a dugim krajem naleže na zidnu masu obziđa cisterne. Građen je lomljenim kamenom i malterom i imao je širinu od 1,40 m. Očuvan je u visini od oko 1 m (kota 377.05). U njegovoj strukturi se nalazi manji zidani kanal, dimenzija u licu zida 0,20 m x 0,20 m, koji se dalje sužava i koso pruža prema Donžonu. Ostala je nejasna funkcija ovog kanala budući da nije utvrđena nika kva njegova veza sa kulom. Posmatran u odnosu na ostale susedne zidne mase, ovaj podzid je nesumnjivo mlađi. Ima se utisak da je nastao tek nakon rušenja bedema predziđa

prema dvorištu Zamka. Funkcija mu se teško može pouzdanije objasniti. Nije isključena mogućnost da je podziđivao preostali deo prostora ispred fasade Donžona. Imajući sve to u vidu, moglo bi se zaključiti da je do obrušavanja bedema predziđa došlo, izgleda, u vreme dok je zamak sa svojom Glavnom kulom još uvek bio u funkciji. Pomenuti podzid mogao je kao minimalna izvršena obnova nastati ubrzo posle tog rušenja. Ukoliko pretpostavimo, kao što smo napred istakli, da je Glavna kula postradala u razdoblju turskih osvajanja i da nije više obnavljana, do urušavanja bedema predziđa je u tom slučaju moralo doći nešto ranije. Šta je prouzrokovalo ova obimna rušenja, kakvih nema na ostalim delovima dobro očuvanih magličkih fortifikacija, osim susednog manjeg segmenta Severnog bedema, ostaje u domenu mogućih pretpostavki. Nema elemenata koji bi ukazivali da su tu u pitanju bila nasilna razaranja tokom ratnih sukoba. Pre bi kao jedan od razloga mogla biti loša gradnja, odnosno slabo utemeljenje na kosim površinama

Sl. 40. Glavna kula, detalj sa konzolama u unutrašnjosti

Sl. 41. Glavna kula, detalj ulaza u kulu sa ostacima parapeta kruništa

stena. U tom slučaju je do obrušavanja moglo doći i prilikom nekog čak i manjeg tektonskog poremećaja, kao što smo to pretpostavili i za neka rušenja u okviru starijeg utvrđenja.

Jugoistočni bedem sa kulama II i III

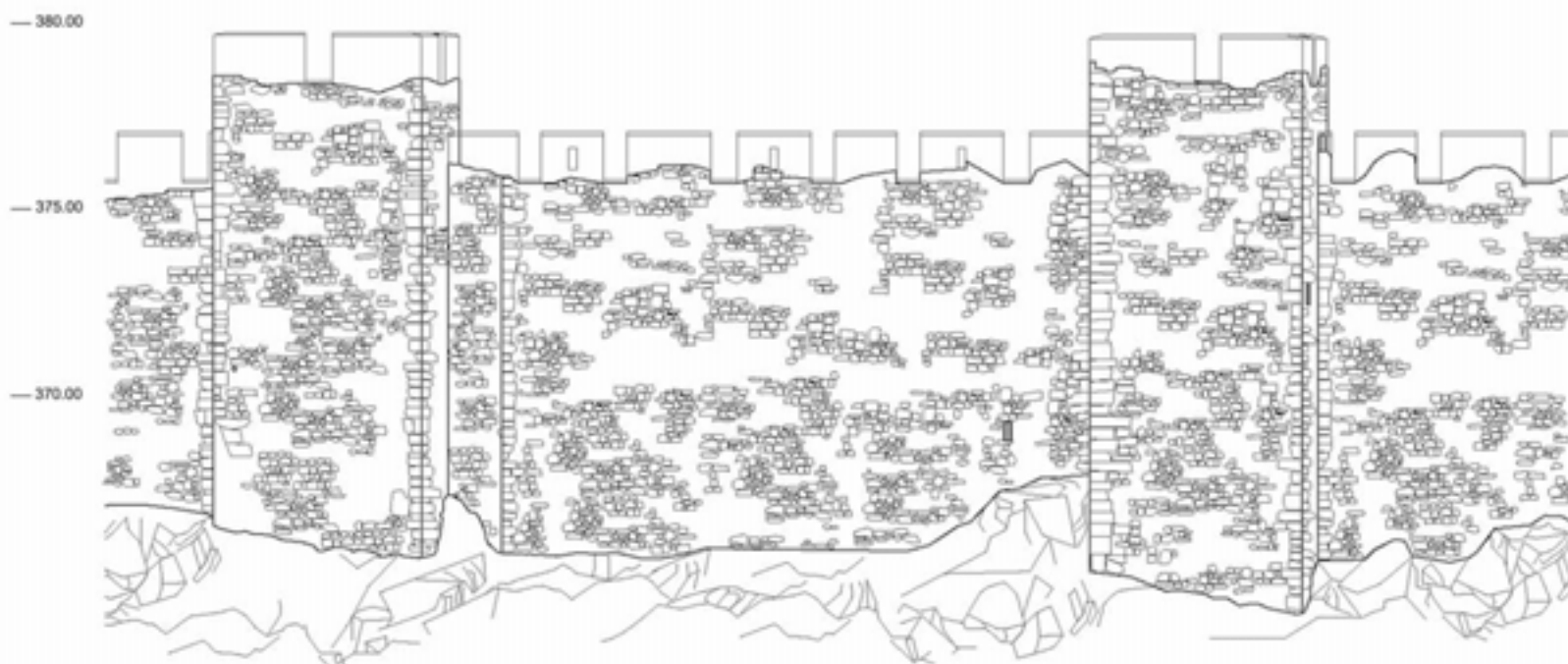
U sklopu ovog bedema, koji je zatvarao jugoistočnu stranu branjenog prostora Zamka u dužini od oko 86 m,

nalazile su se dve isturene i ravnomerno raspoređene kule, sličnih osnova i veličina.

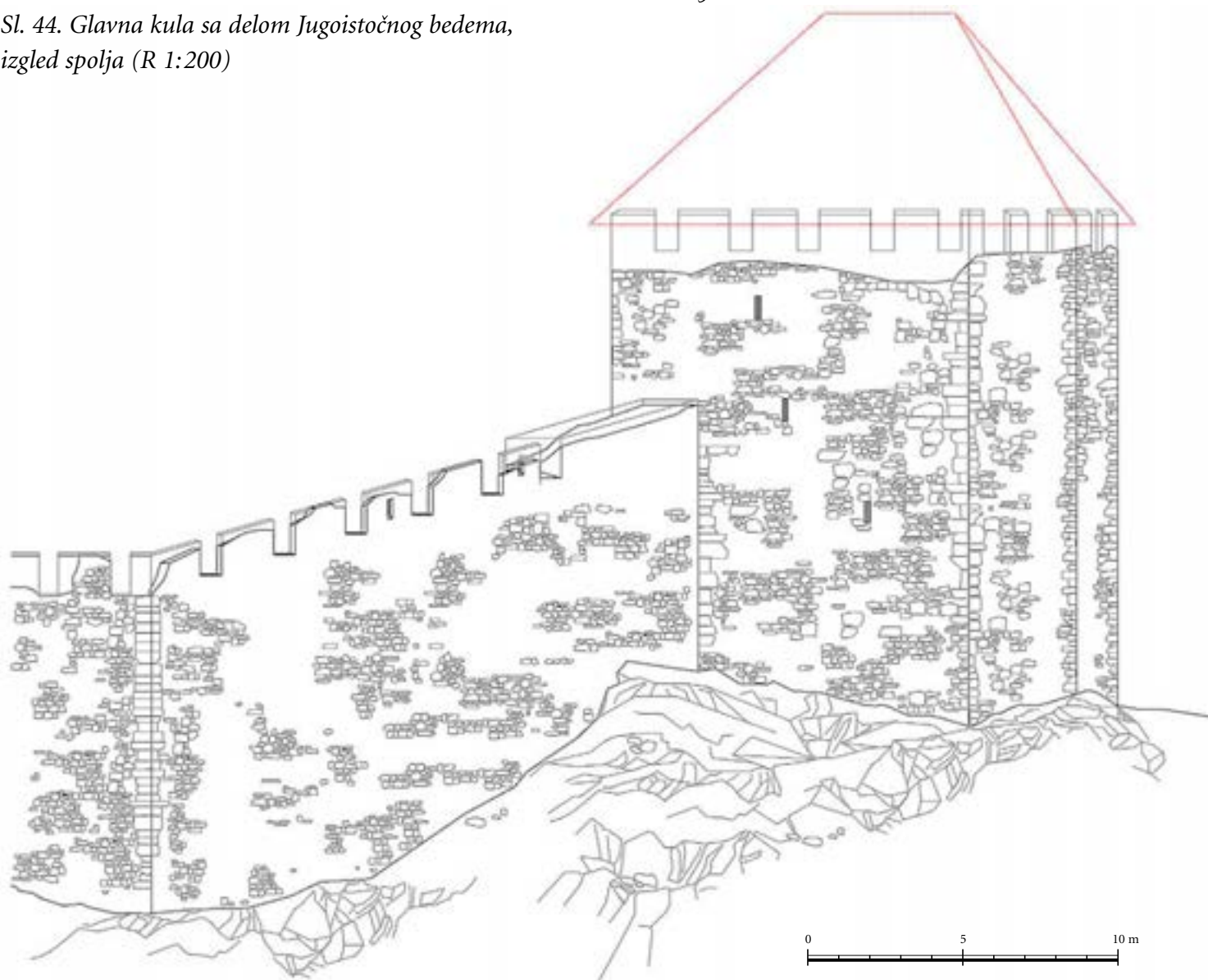
Kula II je gotovo pravilne kvadratne osnove, sa frontom dužine 5,85 m, i pripada tipu koji je bio otvoren prema unutrašnjosti utvrđenja. Dobro je očuvana, uključujući i delove parapeta kruništa. Kula je podignuta na stenovitom tlu koje je u padu, pa je stoga do ravni poda verovatno bila građena u vidu punozidanog postamenta. Nad njim su zi-

Sl. 42. Jugoistočni bedem sa kulama II i III, izgled spolja (R 1:200)

Sl. 43. Jugoistočni bedem sa kulama II i III, unutrašnji izgled (R 1:200)

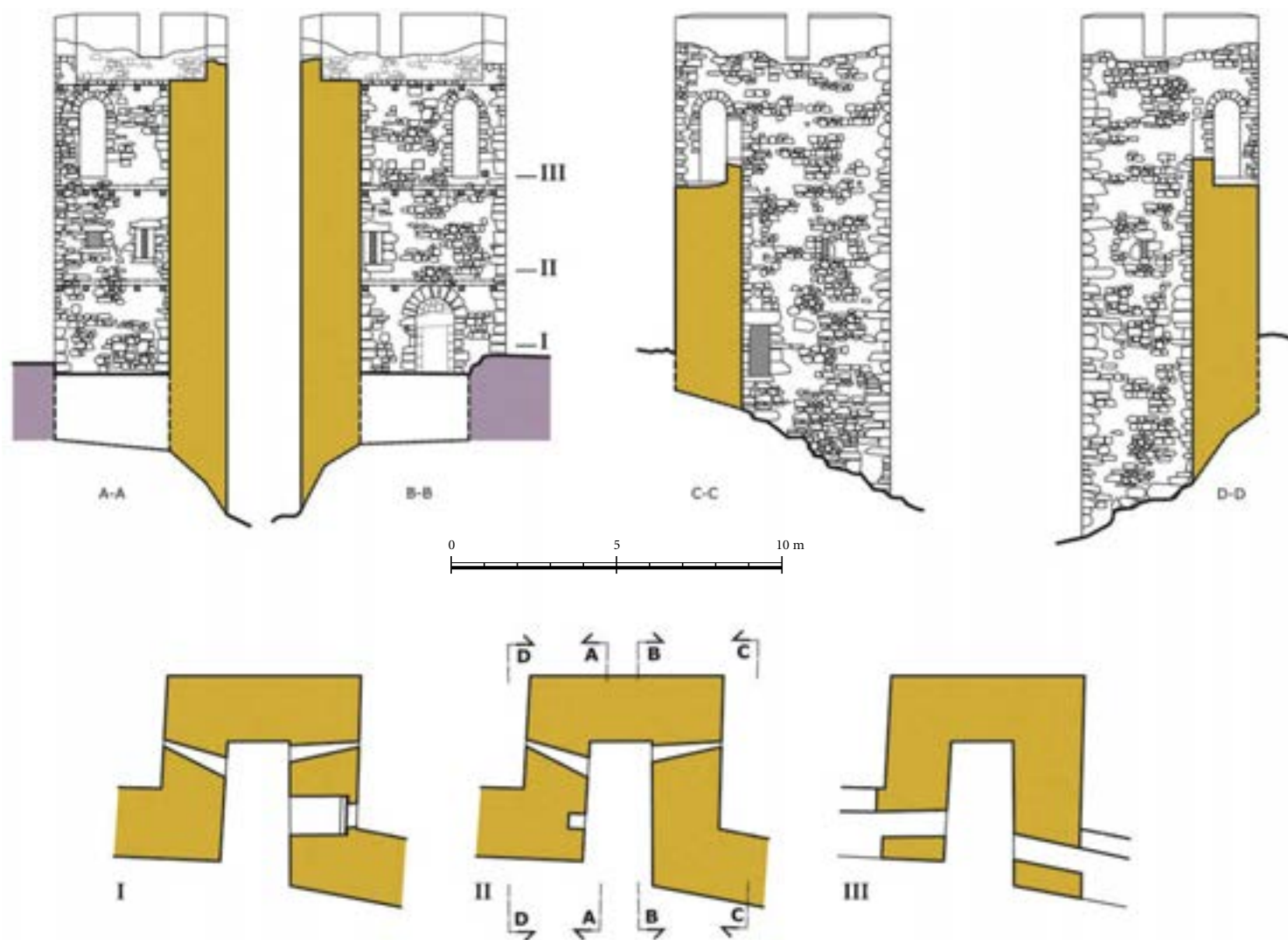
Sl. 44. Glavna kula sa delom Jugoistočnog bedema, izgled spolja (R 1:200)

dovi, debljine oko 1,90 m, koji uokviravaju unutrašnji pravougaoni prostor površine 7,20 m². Kula je prema dvorištu Zamka imala do ravni šetne staze visinu od oko 8 m, dok je sa spoljne strane, usled pada terena, bila znatno viša – oko 13 m, odnosno 15 m uključujući i krunište sa zupcima. Unutrašnji prostor je drvenim međuspratnim konstrukcijama bio podeljen na tri etaže. Otvori, odnosno otisci greda međuspratnih konstrukcija očuvani su na bočnim zidovima kule. Na svakoj etaži bilo je po 5 ravnomerno raspoređenih greda približnih dimenzija 0,20 m x 0,20 m. Prema

ovim tragovima mogu se tačno odrediti visine etaža – prve dve od 2,50 m do 2,80 m, a treće, nešto više, oko 3,00 m.

U prizemnoj etaži kule se u okviru južnog bočnog zida nalazi mala poterna, širine prolaza 1,15 m, između dovratnika 0,74 m (sl. 46), koja je bila zasvedena poluobličastim svodom od tesanika sige, sa temenom na visini od 2,40 m. Spoljni portal, sa grubo klesanim dovratnicima, širine 0,30 m, bio je arhitravno završen jednim većim delimično obrađenim kamenim blokom na visini od oko 1,60 m. Sa unutrašnje strane praga očuvano je ležište drvene grede

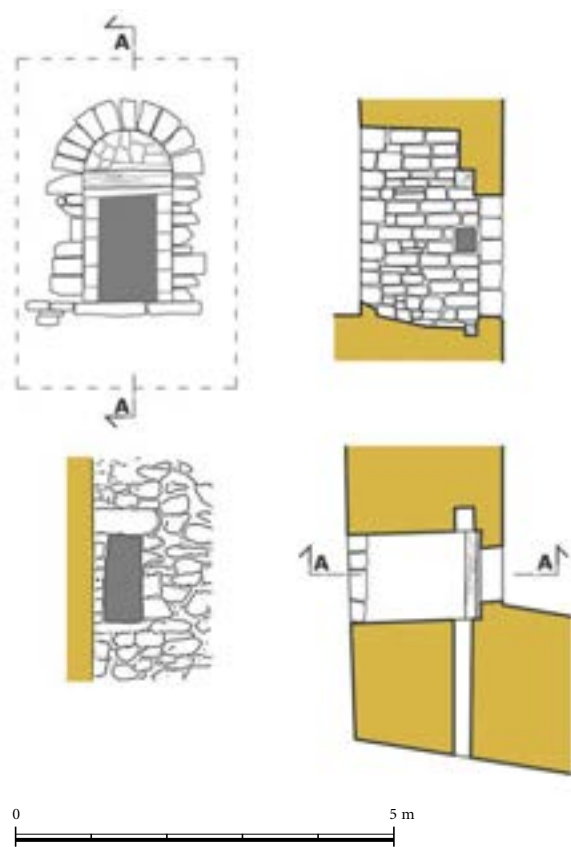

Sl. 45. Kula II, osnove i preseci sa izgledima (R 1:200)

dimenzija 0,15 m x 0,15 m. Druga greda nalazila se malo iznad donje ravni nadvratnika i, sudeći prema sačuvanim otiscima, bila je dimenzija 0,25 m x 0,25 m. U te dve grede bila je ugrađena vertikalna osovina jednokrlnih drvenih vratnica, i to po istom principu kao i kod glavne kapije Zamka. Na sredini visine portala, uz položaj vratnice, nalazi se četvrtasti kanal za gredu – mandal, koji je na desnoj bočnoj strani dugačak oko 1,90 m, tako da se pojavljuje na unutrašnjem licu bedema u vidu otvora dimenzija oko 30 m x 30 m. Pod u prizemnoj etaži kule bio je za oko 0,60 m niži od ravni dvorišta. Na tom prostoru, kao neka vrsta podzida,

pojavljuje se zidna masa koja najverovatnije predstavlja deo bedema starijeg utvrđenja sa ostatkom spoljnog lica.

Na drugoj etaži, u bočnim zidovima kule se na oko 0,70 m iznad poda nalaze dva manja prozora u vidu strelnica. Sa unutrašnje strane su široki 0,50–0,60 m, visoki 0,90 m, a prema spoljnoj se sužavaju na 0,20 m. U severnom bočnom zidu, pored tog prozora-strelnice nalazi se i jedna mala četvrtasta niša, dimenzija 0,40 m x 0,40 m, koja je najverovatnije služila za postavljanje svetiljke. Na trećoj etaži, u bočnim zidovima kule su poterne kroz koje se preko dva stepenika izlazilo na šetne staze bedema, koje su

Sl. 46. Kula II, detalj poterne, osnova, presek i izgled (R 1:100)

za oko 0,50 m bile iznad ravni poda odnosno međuspratne konstrukcije. Zasvedene su u poluobličastim svodovima građenim tesanicima sige, a široke su oko 0,75 m i visoke 2,10–2,15 m. Iznad treće etaže nalazila se platforma u ravni sa šetnom stazom na vrhu kule. Za razliku od parapeta, ostaci zubaca nisu očuvani, tako da se njihov raspored može samo naslutiti.

Kula III je druga u nizu u okviru Jugoistočnog bedema i od susedne ugaone kule IV udaljena je 25 m. Istog je tipa i slično je građena kao kula II, ali je u osnovi nešto manja – dužina fronta joj iznosi 5,65 m. Utemeljena je na stenovitom tlu i građena je u punoj zidnoj masi sve do nivoa poda na koti 369.80. Iznad te ravni, zidovi kule, čije se debljine kreću između 1,90 m i 2,10 m, omeđavaju unutrašnji prostor površine nešto veće od 5 m². Kula je, kao i prethod-

na, prema dvorištu Zamka imala do ravni šetne staze visinu od 8,00 m. Sa spoljne strane bila je visoka 11 m, odnosno 13 m uključujući i krunište sa zupcima. Imala je tri etaže, podeljene drvenim međuspratnim konstrukcijama, iznad kojih se nalazila platforma u ravni sa šetnom stazom. Najniža etaža imala je visinu od oko 2 m, dok su dve gornje bile jednake visine, od po 3 m. Kula nije imala prozorske otvore. U ravni treće etaže nalaze se poterne za izlaz na šetne staze bedema. Zasvedene su poluobličastim svodovima od tesanika sige i slično su građene, ali se u svojim merama unekoliko razlikuju. Severna poterna je podudarna izlazima na bedem kod kule II, širine 0,75 m i visine 2,00–2,15 m. Južna poterna je osobenog oblika. Postavljena je ukoso i prilagođena položaju bedema koji se naslanja na sredinu bočne strane kule, a nije, kao što je to uobičajeno, u istoj ravni sa njenim unutrašnjim licem. Usled specifičnog položaja njena širina je nejednaka – iznosi između 0,80 m i 1,00 m.

Prostor u unutrašnjosti kule je arheološki istraživan. Ispod nasipa šuta obrušenog sa gornjih delova kule konstatovan je kulturni sloj debljine oko 0,50 m. Iz sloja potiču retki arheološki nalazi – jedna duboka zdela na prstenastoj nozi (kat. br. 73), predica konjske opreme (kat. br. 170), sečivo britve (kat. br. 198), kao i dva gvozdena klina osobenog tipa, s velikim pločastim okruglim glavama. Sudeći prema ovim nalazima, sloj u kuli je obrazovan u razdoblju turske vladavine. Ispod tog sloja otkrivena je ravan poda, koju je sačinjavao krupniji grubo obrađen kamen zaliven sa dosta maltera.

Južni bedem sa kulama IV, V i VI

U okviru fortifikacija Magličkog zamka, sa čeonu strane stenovitog grebena nalazi se kratak ali najjače utvrđen – Južni bedem. Na dužini od svega 23 m bio je ojačan sa čak tri kule na međusobnom rastojanju od 3,00 m do 3,50 m. Kratki segmenti bedema između kula analogni su sa ostalim delovima bedemske ograde. Očuvan im je parapet nad kojim su se mogla nalaziti po dva zupca. U ravni šetne staze i ovde otkriveni su otisci gredica na međusobnim rastojanjima od po 0,50 m, koje su jednim svojim krajem zalazile pod zid parapeta.

Sl. 47. Jugoistočni bedem sa kulama II i III, stanje posle obnove (foto iz 2006. g.)

Ugaone kule IV i VI, koje u celosti izlaze iz ravni bedemskih ograda, sličnih su osnova – u vidu deformisanih četvorougona, i jednakih dimenzija – 6,50 m x 5,50 m. Obe pripadaju tipu kula čiji je unutrašnji prostor bio zatvoren zidovima sa sve četiri strane. Zasnovane su na stenovitom podlozi i građene su, po svemu sudeći, u punoj zidnoj masi do izvesne visine.

U **kuli IV** je nad tim temeljnim postamentom obrazovan nevelik unutrašnji prostor izrazito nepravilne osnove, površine oko 5 m², koji omeđavaju zidovi različitih širina. Unutrašnjost kule je još uvek zasuta kamenom i šutom sve do oko 1,50 m ispod ravni šetne staze, te se ne raspolaže podacima o tome da li su tu postojale neke drvene konstruk-

cije. Sudeći prema ostacima tragova greda, ovaj unutrašnji prostor je bio zatvoren u ravni platforme. Kula je sa spoljne strane, usled pada terena, imala do šetne staze visinu između 9,00 m i 11,50 m, a sa kruništem je bila još dva metra viša. Na platformu kule (kota 377.00) izlazilo se sa šetne staze Jugoistočnog bedema (kota 374.90). Visinska razlika od oko dva metra bila je savladana kosom rampom ili stepenicima, od kojih, međutim, nisu uočeni tragovi. Na kuli su sa sve četiri strane ostali očuvani ostaci parapeta. Sudeći prema zatečenoj visini ovoga, sa bočne strane prema kuli V postojao je zidani zubac bez proreza. Sa frontalnih strana kule, prema istoku i jugu postojala su, izgleda, po dva zupca, između kojih se nalazio samo po jedan prorez.

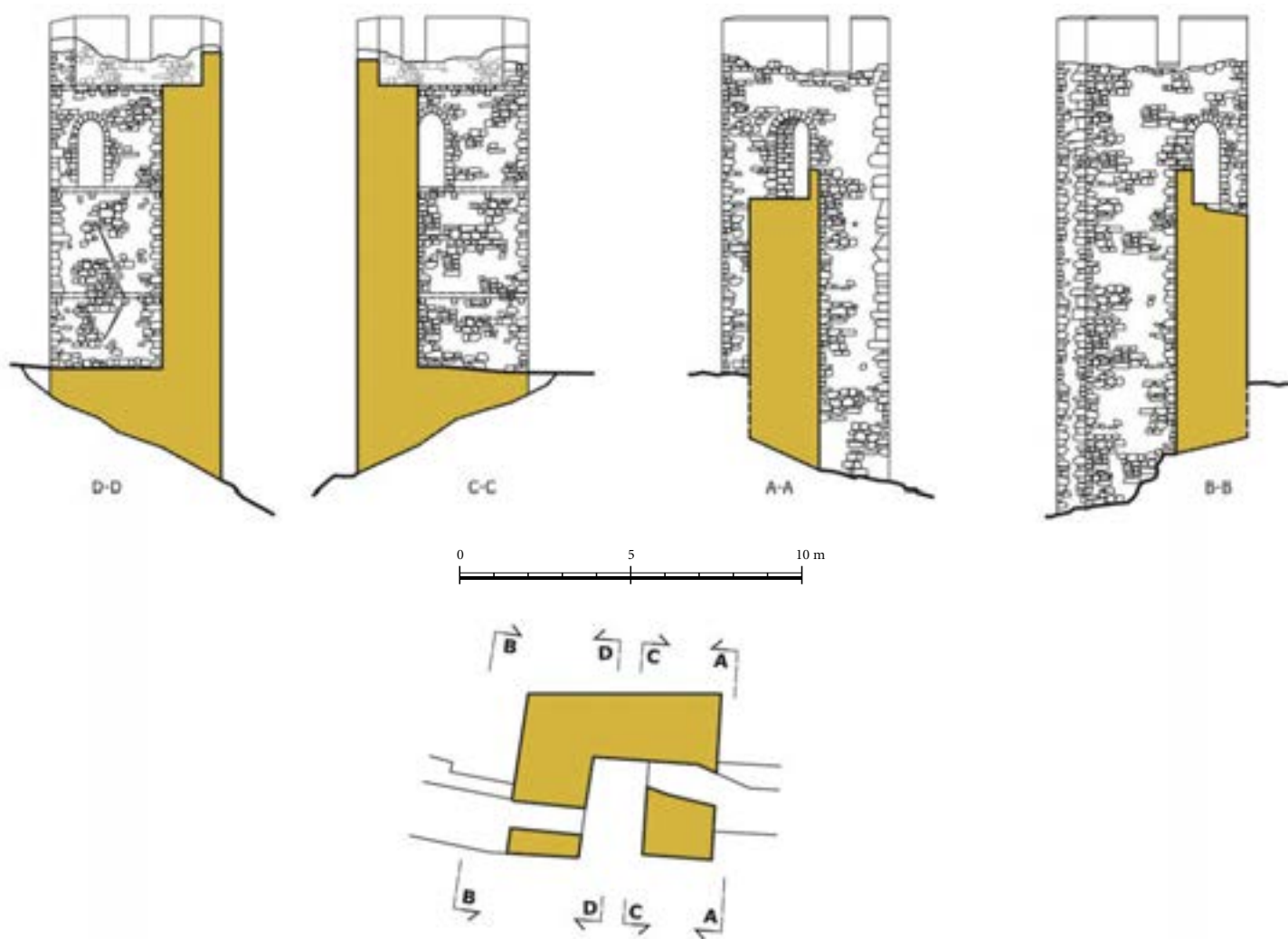

Sl. 48. Jugoistočni bedem sa kulom III, stanje posle obnove (foto iz 2006. g.)

Kula VI, na suprotnom uglu Južnog bedema, sa spoljne strane je zbog znatnog pada terena imala do šetne staze visinu između 10,50 m i 16,00 m, a sa kruništem, mereno na jugozapadnom uglu, oko 18 m, što predstavlja najviši deo fortifikacija Magličkog zamka. Okvirni zidovi su sa sve četiri strane zatvarali veoma mali unutrašnji prostor površine od svega 2,80 m², koji je zatečen u najvećoj meri zasut šutom. U toku arheoloških iskopavanja uklonjeni su slojevi šuta do dubine od 4,70 m u odnosu na šetnu stazu, gde je otkriven čvrst i kompaktan malterni pod. U tom nivou otkriven je sloj gari i ugljenisanog drveta. Na zidovima u unutrašnjosti kule nema tragova za ležišta međuspratnih greda, te bi se moglo pretpostaviti da je tu postojala neka

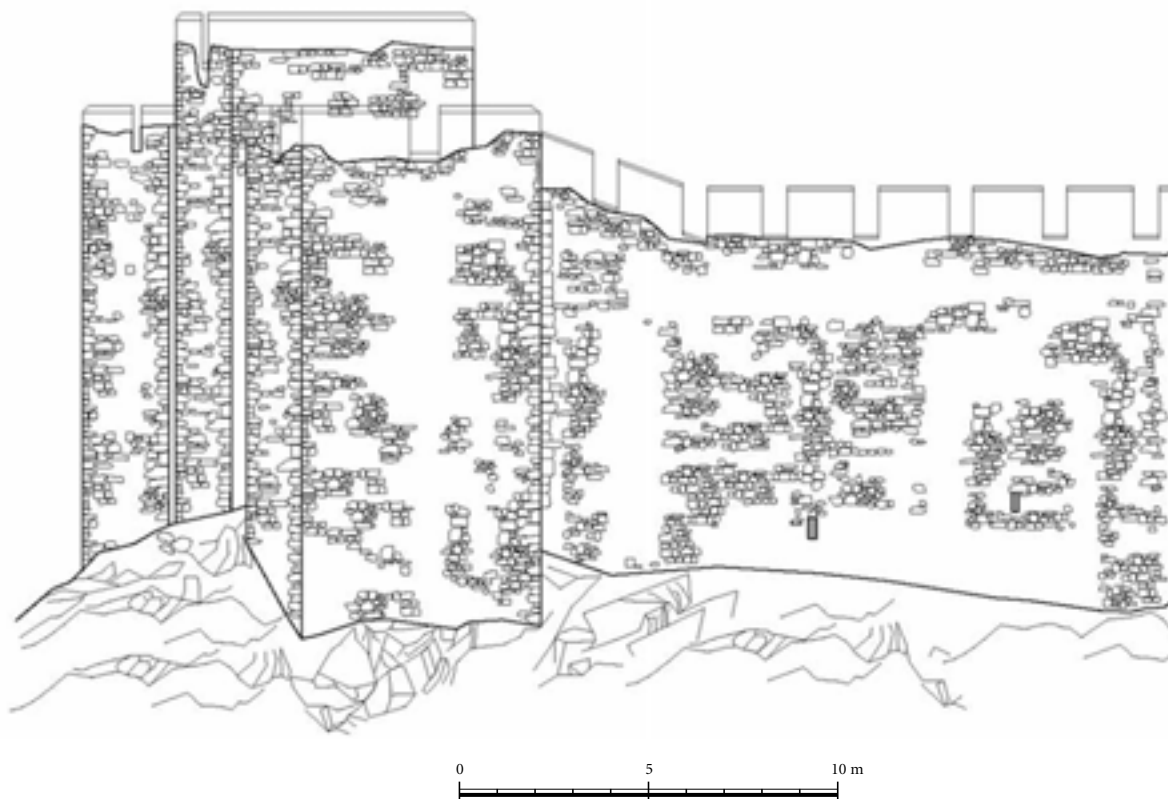
posebna drvena konstrukcija. Gornja površina u ravni platforme, kao i kod prethodne kule, sigurno je bila zatvorena drvenim podom. Nad šetnom stazom je očuvan parapet sa ostacima zubaca, kojih je prema frontalnim stranama ka zapadu i jugu bilo po dva s jednim međuprorezom. Tu u parapetu, u ravni platforme nalaze se i dva kanala – propusta za vodu, što u okviru magličkih fortifikacija predstavlja jedinstvenu pojavu koja nije u potpunosti jasna. Mogli su prvenstveno služiti za odvođenje kišnih voda, što bi značilo da nad platformom kule nije postojala krovna konstrukcija, mada se ni neka druga funkcija ovih kanala ne bi mogla isključiti. Sa bočne strane prema kuli V u parapetu očuvan je jedan otvor od 0,60 m, koji se prati do

Sl. 49. Kula III, osnova i preseci sa izgledima (R 1:200)

ravni šetne staze. U tom nivou postoje tragovi dve grede koje su, u vidu konzola, verovatno izlazile izvan ravni lica zida kule. U pitanju su najverovatnije tragovi odbrambenog balkona, odnosno neke vrste drvene mašikule. U okviru parapeta u severozapadnom uglu očuvani su ostaci jednog polukružno obzidanog ognjišta, iste konstrukcije i sličnih dimenzija sa vatrištem na Donžon kuli. Platforma na gornjoj površini kule VI je u istoj ravni sa šetnom stazom Južnog bedema. Tim putem se kuli jedino i moglo prići, pošto veza sa susednim zidnim platnom nije bila moguća. Zapadni bedem, budući da je bio zasnovan na nižoj koti, imao je ravan šetne staze nižu za preko 4 metra.

Između pomenutih kula, na sredini nevelikog Južnog bedema nalazi se **kula V**, unekoliko osobene konstrukcije. Bila je visoka, uključujući i krunište sa zupcima, između 13,50 m i 15 m u odnosu na tlo ispred svog fronta. Sličnu visinu je imala i prema dvorištu Zamka, gde je u najnižem nivou to bila ravno zasečena stena nad kojom je zasnovano njeno unutrašnje lice. Dalje prema jugu nad stenama u padu, kao i kod drugih kula, građena je punozidana supstrukcija, koja se u dimenzijama osnove ne razlikuje od susednih kula (6,50 m x 5,50 m). Nad njom se dižu zidovi širine oko 1,90 m, koji u nižem delu zatvaraju unutrašnji prostor kule, površine oko 5 m². Od ravni poda (približna kota 368.80)

Sl. 50. Deo Jugoistočnog bedema i Južni bedem sa kulama IV, V i VI, izgled spolja (R 1:200)

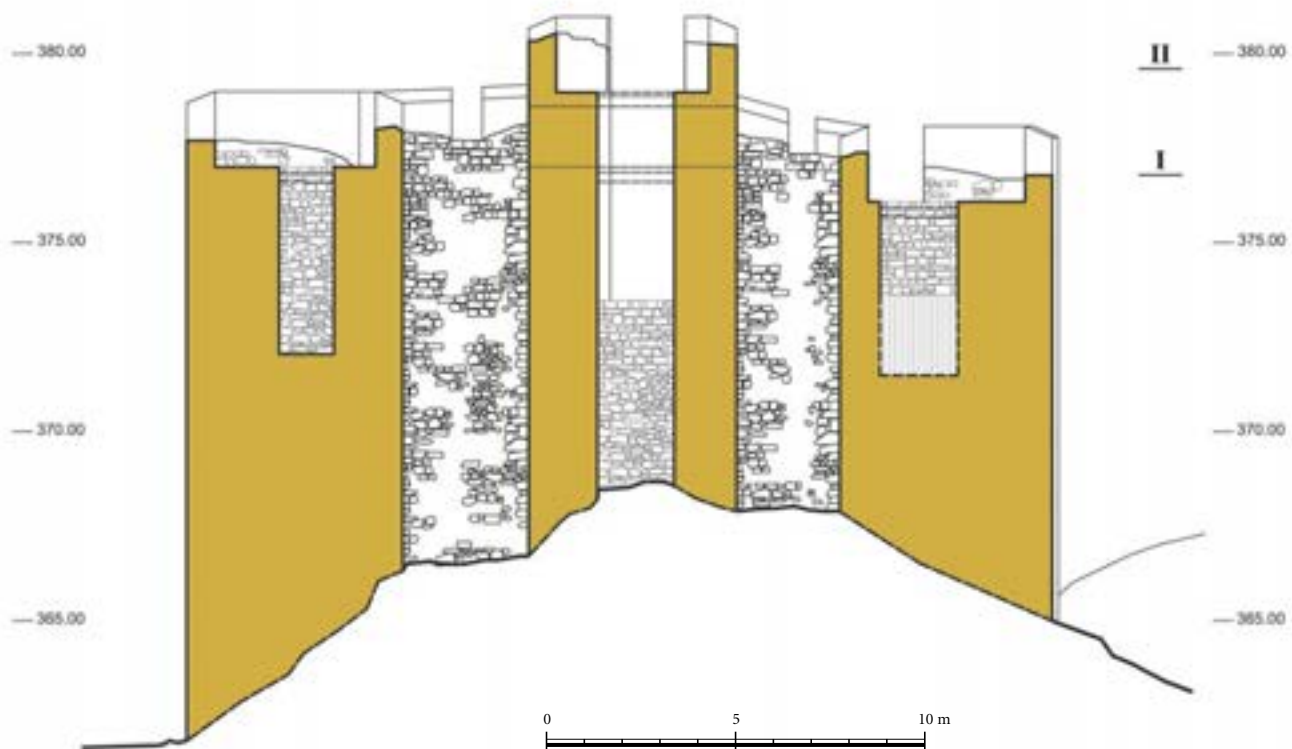
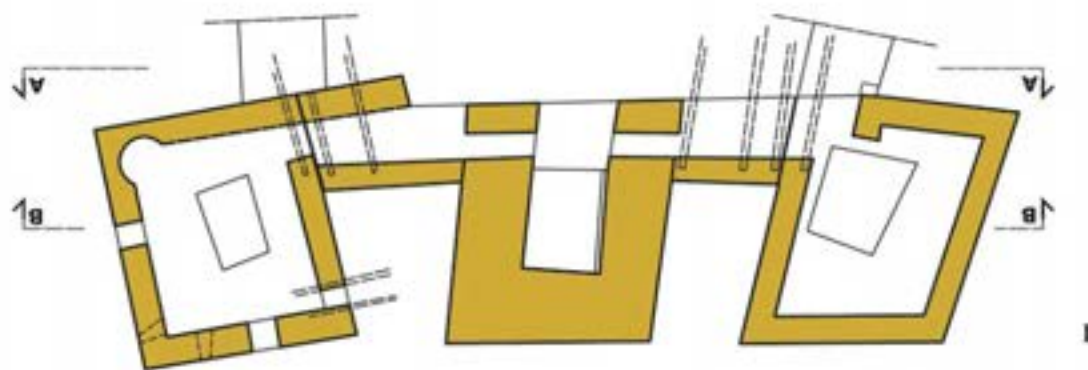
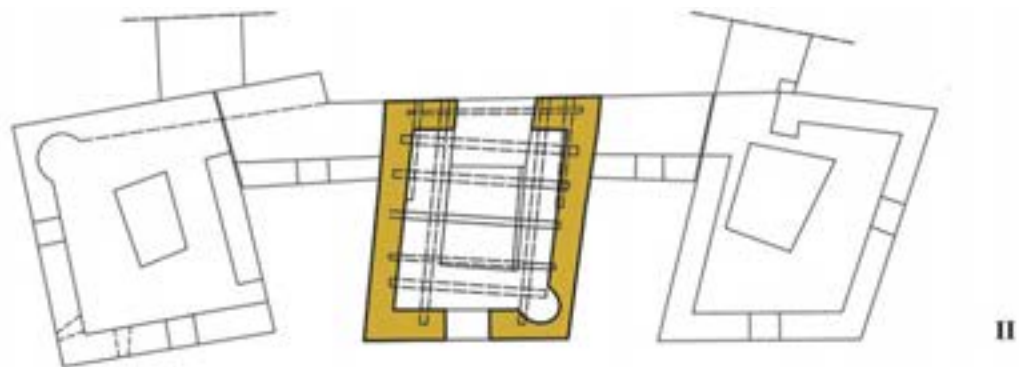
pa do kote 373.70, odnosno u visini od oko 5,00 m, donji deo kule je sa sve četiri strane zatvoren. Iznad tog nivoa kula je bila otvorena prema unutrašnjosti Zamka. U njenim bočnim zidovima ostali su očuvani otisci ležišta greda međuspratne konstrukcije na koti 377.20, koja je odgovarala nivoima platformi na ugaonim kulama kao i šetnoj stazi na Zapadnom bedemu. U ovoj ravni, u bočnim zidovima postoje poterne, širine prolaza 0,70 m, zasvedene poluoblčastim svodovima od tesanika sige. Ovaj nivo u kuli bio je nadvišen za još jednu etažu visine oko 2,00 m. U toj ravni nalazile su se šetna staza i drvena platforma, čiji su tragovi ostali očuvani. U pitanju su otisci greda u zidnoj masi, dimenzija 0,15 m x 0,15 m, koje su se nalazile na međusobnom rastojanju od 0,80 m do 0,90 m, a koje su bile povezane i sa santračima u zidu, neposredno ispod ravni šetne staze. Na gornjoj površini kule ostao je očuvan parapet u čijem okviru bi se mogao samo naslutiti raspored zu-

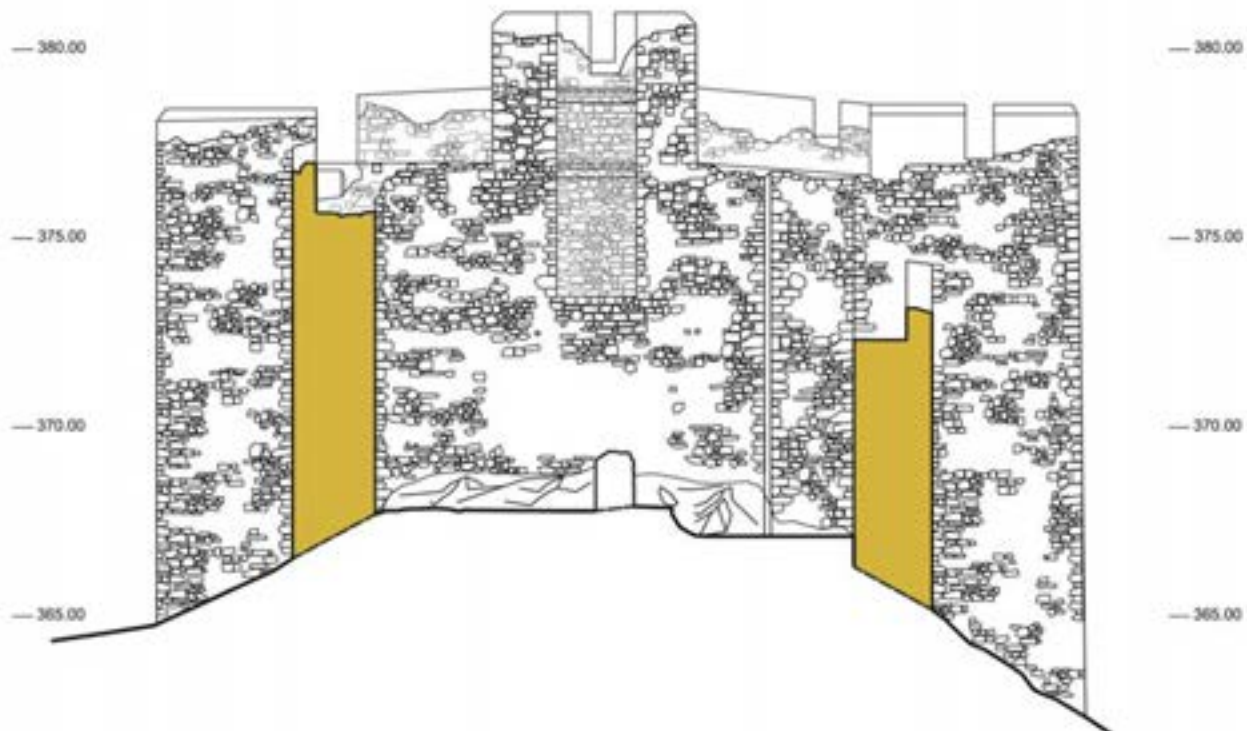
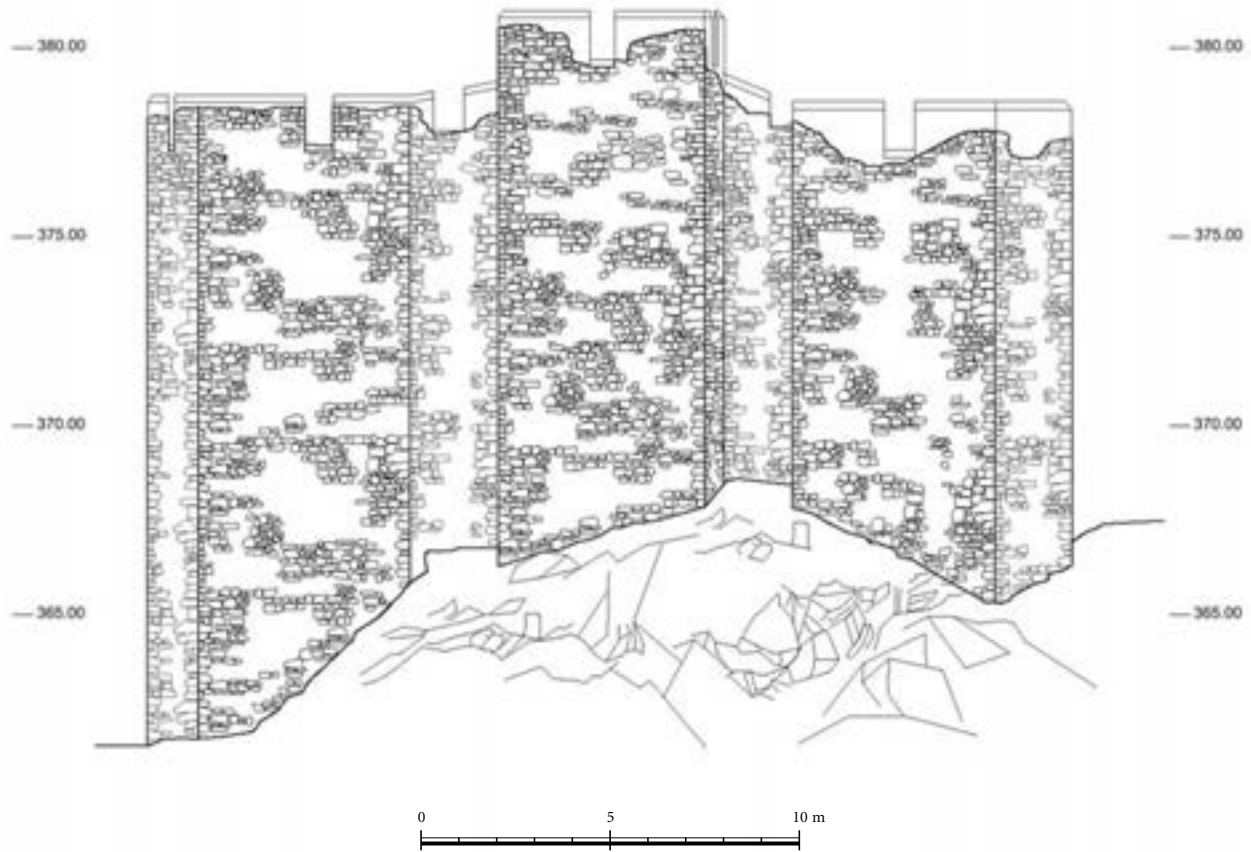
ba. Raspored im je verovatno bio sličan onom na susednim kulama. U okviru parapeta, u oba ugla prema frontu kule postoje ostaci polukružno modelovanih ognjišta.

Zapadni bedem sa kulama VII i VIII

Zidno platno sa zapadne strane Zamka ima dužinu od 72 m i bilo je ojačano sa dve kule. Za razliku od Jugoistočnog bedema, koji je bio zasnovan na rubu stenovitog grebena, Zapadni bedem je postavljen nešto niže, na prostoru gde već počinje padina. U celini posmatrano, on je nešto slabije očuvan od ostalih bedema, tako da mu se u nekim detaljima ne može pouzdano sagledati nekadašnji izgled. Zbog specifičnog položaja, koji je uslovio znatno naslojavanje, a posebno objekata koji su se nalazili uz njegovo unutrašnje lice, detaljno je istražen u toku arheoloških iskopavanja. To se posebno odnosi na delove temelja gde se došlo do podataka o njihovoj dubini i načinu fundiranja. Bedem je bio

Maglički ZAMAK / 82

Sl. 51. Južni bedem sa kulama IV, V i VI, osnove, presek i izgledi (R 1:200)

zasnovan poput ostalih delova magličkih fortifikacija na stenama. Nivo sa spoljne strane, gotovo duž cele trase bedema, kreće se između kota 362.00 i 363.00, što je za oko 3 m niže u odnosu na Jugoistočni bedem sa suprotne strane grebena (kote 365.00–366.00, prema Donžonu preko 370.00). Dno temelja prema dvorištu zamka, uz kulu VIII, u kv. EZ/13, leži u nivou oko kote 364.00. Nešto dalje, u kv. DE/11 je na koti 363.25, odnosno gotovo na istom nivou kao i sa spoljne strane. Sličan odnos uočen je i u kv. D/9, gde je dno temelja na steni, na koti 362.20. To bi značilo da je temelj, bar kada je u pitanju ova deonica bedema, bio zasnovan na steni koja je prethodno bila grubo zaravnjena. Na ovom detaljnije istraženom segmentu uočen je i način zidanja temelja. U nižoj zoni postoji proširenje u vidu sokla širine 0,25 m. Samo zidanje u odnosu na lice nadzemnog dela bedema razlikuje se po nešto grubljem opusu i sitnijem kamenu, koji je bio dosta nemarno dersovan. Na površinama stena je uz sam temelj uočen sloj maltera koji se obrazovao u procesu građenja. Ove niže zone bedema, koje uslovno možemo označiti kao temelj, bile su predviđene za zasipanje nakon završene izgradnje i nivelisanja dvorišta Zamka, i to do zamišljenih niveleta. Na ovo ukazuju nivoi propusta za vodu, a posebno podovi u prizemnim etažama kula. Na osnovu tih, smatramo pouzdanih, elemenata možemo zaključiti da je bilo predviđeno zasipanje i nivelisanje prostora uz novopodignuti bedem približno do kote 366.00. U odnosu na središnji prostor dvorišta, to je niže za oko 3 m, a prema pragu kapije za manje od jednog metra. Otvoreno je pitanje, međutim, da li je ta zamisao uopšte ostvarena i, ako jeste, u kojoj meri. Izgradnjom pomenutih objekata duž celog unutrašnjeg lica bedema, o čemu će dalje biti reči, pretpostavljene prvobitne namere graditelja su u najvećoj meri izmenjene.

Zapadno zidno platno, za razliku od ostalih bedema Magličkog zamka, slabije je očuvano. Tragovi prema kojima se može odrediti nekadašnji nivo šetne staze preostali su samo na pojedinim delovima. U tom smislu je najbolje očuvana središnja deonica severno od kule VII, i to na prostoru gde se uz njegovo unutrašnje lice nalazi prizidano zdanje Palace. Tu su ostaci prvobitne šetne staze, zajedno sa

tragovima parapeta, ostali očuvani u dužini od oko 16 m. Otkriven je niz otisaka drvenih greda na međusobnim rastojanjima od oko jednog metra, koje su se nalazile u strukturi šetne staze, kao što je to bio slučaj i kod Jugoistočnog bedema. Sve su bile u istoj horizontalnoj ravni, što nam omogućava da zaključimo da je na tom segmentu bedema šetna staza bila približno na koti 370.25. Dalje prema severu, trag nivoa šetne staze uočen je uz kulu VIII, na koti 370.60, što bi ukazivalo na to da se ona celom tom dužinom nalazila u istoj ravni. Iznad ostataka ove šetne staze postoje delovi zidnih masa koji pripadaju jednoj mlađoj fazi nadziđivanja dela Zapadnog bedema između kula VII i VIII. Očuvani ostaci ne omogućavaju da se utvrdi do koje visine je bedem bio nadzidan. Na delu koji se nalazio u okviru Palace, nadzidani deo preostao je mestimično do visine od jednog metra, a slično je i dalje prema severu, gde je najbolje očuvan uz kulu VIII, do kote 372.00, odnosno oko 1,50 m. Šetna staza nadzidanog bedema mogla je biti samo iznad ove kote, što bi značilo da se visina nadzidanog dela kretala između 1,50 i 1,80 m. O odlikama ove mlađe faze u pogledu načina građenja teško je govoriti, budući da su preostale samo zidne mase trpanca, bez ostataka lica. Prema spoljnoj strani postoje delovi starijeg parapeta koji su utopljeni u ovu zidnu masu. Očigledno je da je starije krunište ostalo u licu nadzidanog bedema.

Na južnoj deonici bedema jasan trag šetne staze postoji na koti 372.60, uz ugaonu kulu VI, ali je dalje ovo zidno platno obrušeno ispod te ravni, mestimično i više od jednog metra (sl. 54). Uz kulu VII je zidna masa bedema očuvana do kote 371.80, što bi značilo da je šetna staza bila nešto iznad tog nivoa. Smatramo da nećemo pogrešiti ako pretpostavimo da je njena nekadašnja ravan prelazila tu kotu za ne više od 0,30–0,40 m. To bi moglo da znači da je šetna staza južnog segmenta bedema bila u blagom padu prema kuli VII. Prema ovim očuvanim tragovima, koji približno definišu ravni šetne staze, kao i po prvobitno zamišljenim niveletama tla uz bedem, nekadašnja visina bedema u odnosu na dvorište Zamka mogla je da bude između 5 m i 6 m. I ovde je, kao i kod drugih bedema, postojalo krunište sa zupcima, od koga su ostali samo mestimični tragovi parapeta.

Sl. 52. Južni bedem sa kulama IV, V i VI, stanje posle obnove (foto iz 2006. g.)

Na središnjem delu zapadnog zidnog platna nalazi se **kula VII**, koja je od ugaone kule VI udaljena oko 27,50 m. Istog je tipa kao i kule II i III, sa jednom stranom koja je otvorena prema dvorištu Zamka. Trapezaste je, gotovo kvadratne osnove, sa frontom dužine 5,20 m. Isturena je u odnosu na ravan bedema za oko 2,20 m. Zasnovana je na stenovitom tlu, koje je u padu prema zapadu od kote 364.50 do 361.00 pred frontom kule. U svom temeljnom delu, sve do poda prizemne etaže (kota 366.20) građena je u punoj zidnoj masi. Iznad te ravni, zidovi debljine oko 1,70 m omeđavaju unutrašnji prostor površine 5 m². Relativno ravan pod kule je od krupnijih komada grubo obrađenog kamena zalivenog sa dosta maltera. Kula je, izgleda, imala samo dve etaže. U njenim bočnim zidovima ostali su otisci četiri masivne grede međuspratne konstrukcije nad kojima je

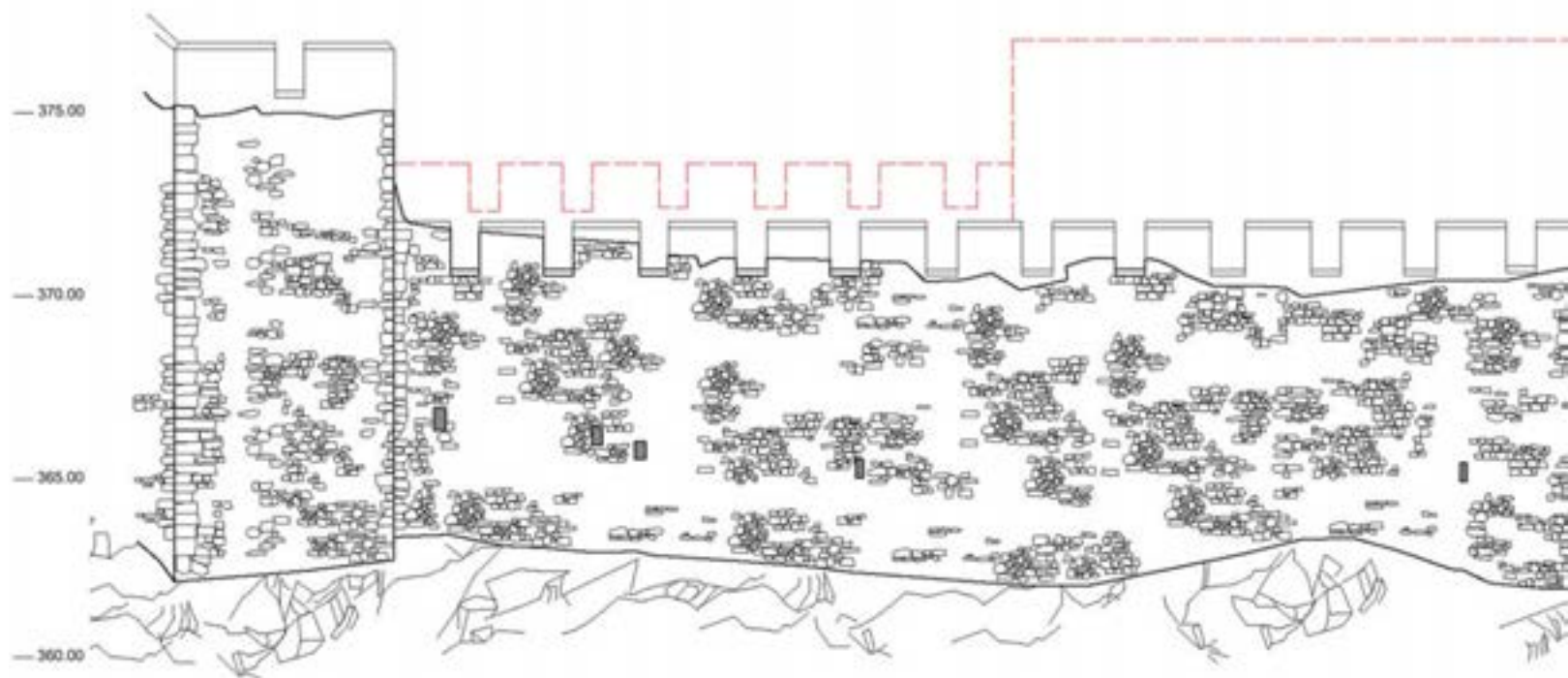
bio pod, koji je u odnosu na prizemni deo bio na visini od oko 2,90 m. Nad ovom ravni zidovi kule su očuvani do visine od oko 2,00 m, odnosno do kote 371.60, bez tragova šetne staze ili ležišta za grede platforme. Nekadašnja visina kule i veza sa šetnim stazama bedema mogu se samo pretpostaviti. Očuvani tragovi daju u tom smislu dovoljno elemenata za utemeljeno razmatranje. Za određivanje nivoa šetne staze južnog segmenta bedema, kao što je već ranije istaknuto, postoji dovoljno elemenata. Kako smo napred pretpostavili, šetna staza uz južnu bočnu stranu kule VII mogla je biti približno na koti 371.20. Na istoj ravni mogla bi se zamisliti i platforma na vrhu kule, što bi bilo za 0,50–0,60 m iznad njene sadašnje očuvane visine. Prema ovoj pretpostavci kula bi imala istu visinu kao i južni segment Zapadnog bedema. Dalje prema severu veza između

kule VII i starijeg nivoa šetne staze izgleda nije ni postojala. Posle nadziđivanja dela bedema između kula VII i VIII dobijena je šetna staza celom dužinom zapadnog zidnog platna približno u istoj ravni. U toj varijanti bila je ostvarena i neposredna veza sa severnim krakom bedema prema kuli VIII.

Mogućnost da je kula VII nadvisivala bedem za jednu etažu, kao što je to slučaj sa kulama II i III, teško bi se mogla prihvatiti. U toj varijanti bi ona sa kruništem u odnosu na teren sa spoljne strane imala visinu ne 13,00 m, kao što pretpostavljamo, već oko 16,00 m. Otvoreno je pitanje da li je kula prvobitno bila zamišljena sa dve etaže i s platformom u istoj visini sa bedemom ili je trebalo da ima još jednu etažu, što, ukoliko je tako i bilo zamišljeno, sigurno nije ostvareno. Imajući u vidu stanje magličkih fortifikacija teško je pretpostaviti da je samo na ovoj kuli s vremenom mogla da bude porušena cela jedna etaža.

Kula VIII je podignuta na uglu gde se završava pravac Zapadnog bedema i dalje nastavlja severno zidno platno, o

kome je već bilo reči. Istog je tipa kao i kule II–VII, gotovo kvadratne osnove sa frontom dužine 5,95 m. Dno temelja joj je na steni koja je sa unutrašnje strane, prema dvorištu Zamka, na koti 364.50, a pred frontom kule za oko 2,50 m niže. Od tog nivoa, kao i druge kule Zamka, bila je građena u punoj zidnoj masi sve do nivoa poda prizemne etaže, na koti 366.00. Iznad te ravni zidovi širine 1,90–2,00 m zatvaraju sa tri strane unutrašnji prostor površine 3,5 m². Kula je očuvana mestimično do ravni šetne staze, a na severnoj bočnoj strani preostao je i deo parapeta. Imala je u odnosu na ravan poda visinu od oko 9 m, sa kruništem oko 11 m. Gledano sa spoljne strane, visina joj je prelazila 14 m. Unutrašnji prostor kule bio je podeljen na tri etaže. Iznad prizemlja se na 3,50 m, sudeći prema očuvanim otiscima ležišta greda međuspratne konstrukcije, nalazio pod druge etaže, koja je bila visoka oko 2,50 m. Iste visine bila je i treća etaža. Kula VIII nije imala poterne, a ni direktnu vezu sa susednim bedemima. Šetna staza Severnog bedema, na koti 373.80, naslanjala se na bočni krak kule, što je bilo u ravni

Sl. 53. Zapadni bedem sa kulama VI, VII i VIII, izgled spolja (R 1:200)

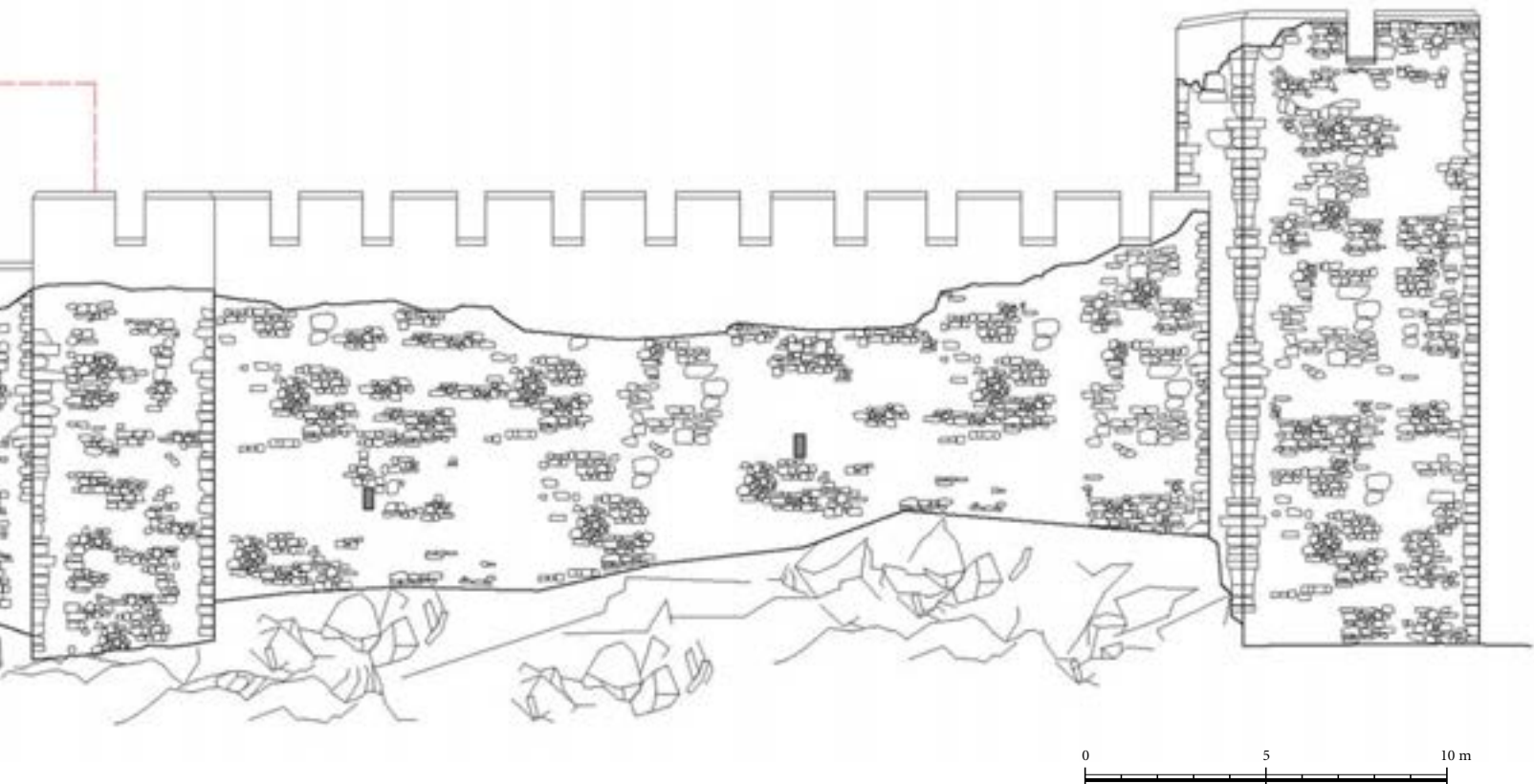

sredine visine treće etaže. Između ta dva nivoa mogla je postojati samo posredna veza preko spoljnih drvenih konstrukcija. Sličan slučaj bio je i u odnosu na prvobitnu šetnu stazu Zapadnog bedema, koja je uz bočnu stranu kule bila, kako smo pretpostavili, na koti 370.60, odnosno na polovini visine druge etaže. Posle nadziđivanja, u mlađoj fazi, šetna staza na bedemu je došla približno u istu ravan sa trećom etažom kule.

Severni bedem sa kapijom

Između Donžona i kule VIII, bedemsku ogradu Magličkog zamka zatvaralo je u dužini od 27,00 m severno zidno platno. Sastojalo se od dve osnovne deonice nejednakih visina. Segment uz Glavnu kulu nalazio se u sastavu branjenog predziđa i imao je dužinu od oko 9 m. Bio je zasnovan, kao što je već ranije istaknuto, na kosoj litici stene i samo je fragmentarno sačuvan. Preostao je deo zidne mase uz Donžon kulu, sa kojom nije postojala konstruktivna veza, kao i fragment na spoju sa susednom deonicom Se-

vernog bedema, dok je središnji deo porušen do ravni utemeljenja. Može se sasvim pouzdano zaključiti da je bio iste visine sa ostalim bedemima predziđa Glavne kule. To bi značilo da je šetnu stazu imao približno na koti 380.00. Druga deonica ovog bedema prema ugaonoj kuli VIII bila je znatno niža. Kakva je bila međusobna veza te dve deonice istog bedema posle konzervatorskih radova teško je utvrditi.¹¹⁵ Niži deo Severnog bedema, sa kapijom Zamka, očuvan je do ravni šetne staze, a preostali su fragmenti kruništa. Ovaj deo bedema nastavljao se na bočni zid kule VIII s kojim je istovremeno građen. Šetna staza na bedemu bila je gotovo horizontalna na koti 374.00. I ovde je, kao kod ostalih bedema, u toj ravni otkriven niz otisaka paralelnih drvenih gredica koje su zalazile pod krunište. Ostaci parapeta očuvani su gotovo celom dužinom, kao i delovi dva zupca, od kojih je u jednom sačuvana i strelnica. Visina bedema nije celom dužinom ove deonice jednaka, što je bilo u zavisnosti od zatečenog tla. Najveća visina, od 7,10 m odnosno oko 24 stope, bila je nad ulazom.

Kapija Zamka (sl. 59–61), kao što je već rečeno, nalazi se u okviru Severnog bedema, koji je na tom mestu širok 2,14 m, što predstavlja jedinu precizno izmerenu debljinu bedemske ograde u ravni tla. Sama kapija ima između paralelnih bočnih strana širinu prolaza 2,40 m, a između dovratnika 1,80 m. Zasvedena je poluoblíčastim svodom, građenim od tesanika sige, čije je teme u odnosu na ravan praga bilo na visini od 3,55 m. U ravni sa spoljnim licem postojali su delovi portala, prema kojima je bilo moguće u celini uočiti njegov nekadašnji izgled i izvršiti kompletnu rekonstrukciju. Nad dovratnicima od grubo obrađenih blokova serpentina nalazio se luk od tesanika sige. Prag iste širine kao i dovratnici (oko 0,30 m), sačuvan u frag-

Sl. 54. Zapadni bedem, deo iza Palate sa ostacima starije šetne staze, stanje u toku radova 1979. g.

Sl. 55. Kula VIII sa delom Severnog bedema (foto iz 1981. g.)

mentima, bio je rađen od monolitnog kamenog bloka čija je visina prema spoljnom terenu iznosila preko 0,40 m. U odnosu na ravan prolaza portal je bio visok oko 2 m. Sa unutrašnje strane praga ostali su očuvani otisci masivne drvene grede, dimenzija 0,35 m x 0,30 m, koja je u odnosu na prag bila niža za oko 5 cm. Ovoj gredi je i po položaju i po sličnim dimenzijama odgovarala nadvratna greda na visini od oko 2,10 m. Obe su, bez sumnje, služile kao oslonac vertikalnih osovina vratnica. U istočnoj bočnoj strani prolaza kapije, na jednoj trećini visine očuvan je četvrtasti kanal za gredu-mandal, dimenzija 0,30 m x 0,40 m, koji je zalazio u dubinu zidne mase oko 3,50 m.¹¹⁶ Na suprotnoj, zapadnoj strani postoji nešto manji otvor u koji se ova greda uvlačila i tako je obezbeđivala zatvorene vratnice. Nivo gazišta u kapiji određuje zaravnjena stena koja je u blagom padu prema pragu.

Bočne strane prolaza kapije, sudeći prema poslednjim uočljivim tragovima, bile su prekrivene fresko-malterom. U vreme istraživačkih radova 1962. godine, na desnom bočnom zidu uočen je „fragment freske u tri boje: plava, zelena i crvena“.¹¹⁷ To je pouzdano svedočanstvo da je unutrašnji prostor kapije bio živopisan, ali je usled veoma male očuvane površine teško reći da li je u pitanju bila figuralna kompozicija ili ornament.

Nad portalom kapije, u spoljnom licu zidnog platna nalazi se plitka polukružno zasvedena niša, dubine oko 0,20 m. Luk i njene bočne strane su modelovani od manjih tesanika sige. Površina niše bila je prekrivena fresko-malterom, od koga više nema očuvanih tragova. Tu se, kao što je to bilo uobičajeno, nalazila freska svetitelja – zaštitnika utvrđenja. Imajući u vidu hramovnu posvetu Crkve u Zamku, možemo s dobrim razlogom pretpostaviti da je tu bio naslikan Sveti Đorđe.

¹¹⁵ U toku konzervatorskih radova koji su započeti 1973. godine obrušeni deo Severnog bedema je u značajnoj meri obnovljen, delom i do kote 378,00, tako da se više ne može uočiti međusobni odnos zatečenih zidnih masa.

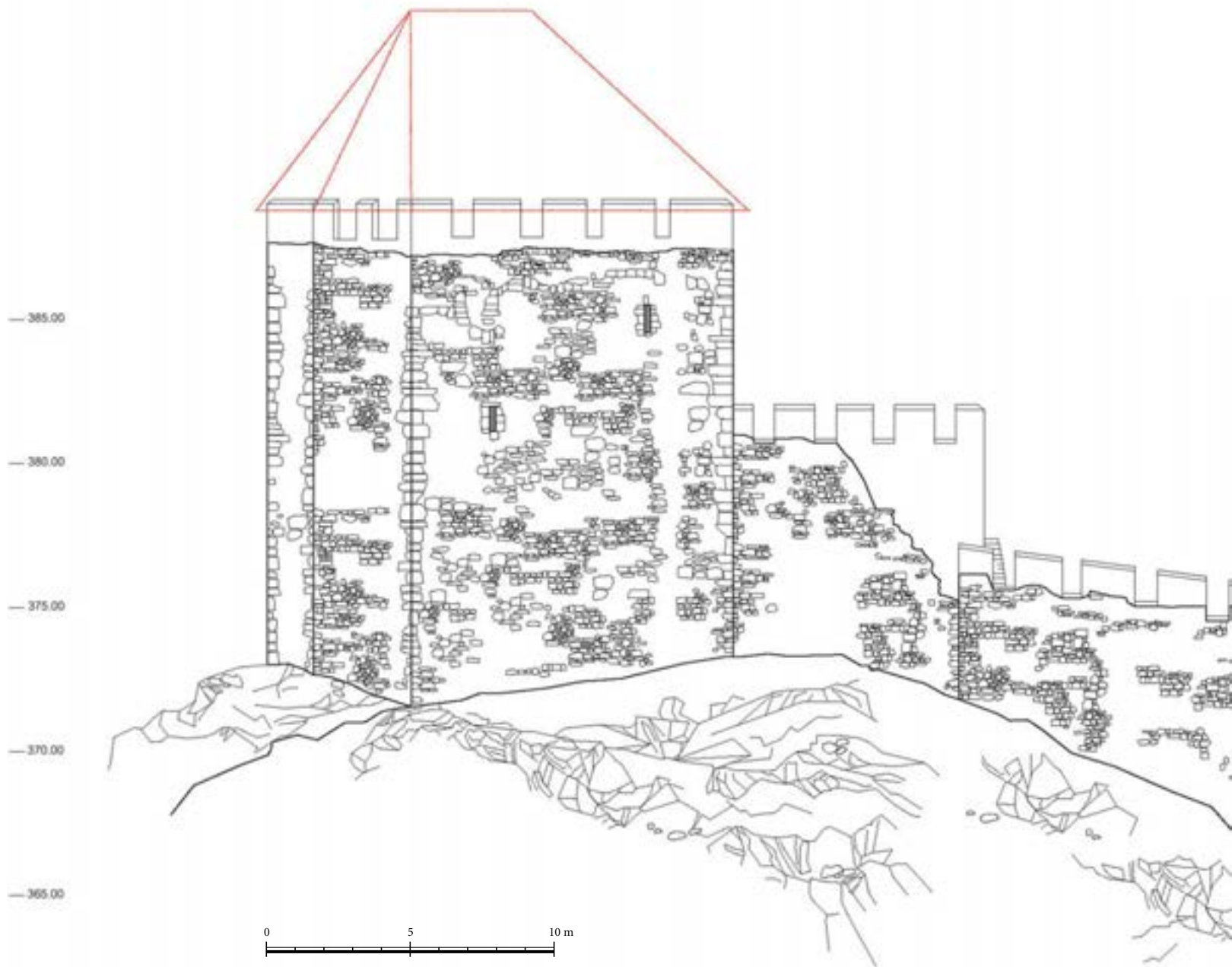
¹¹⁶ Zdravković 1963, 52–54, sl. 7–9.

¹¹⁷ Zdravković 1963, 55.

CRKVA SVETOG ĐORĐA

Među zdanjima u Zamku poseban značaj, bez sumnje, imala je mala crkva posvećena Sv. Đorđu (sl. 62–68). Nalazila se u središnjem delu utvrđenog prostora i zajedno sa susednom Palatom vizuelno je delila unutrašnjost

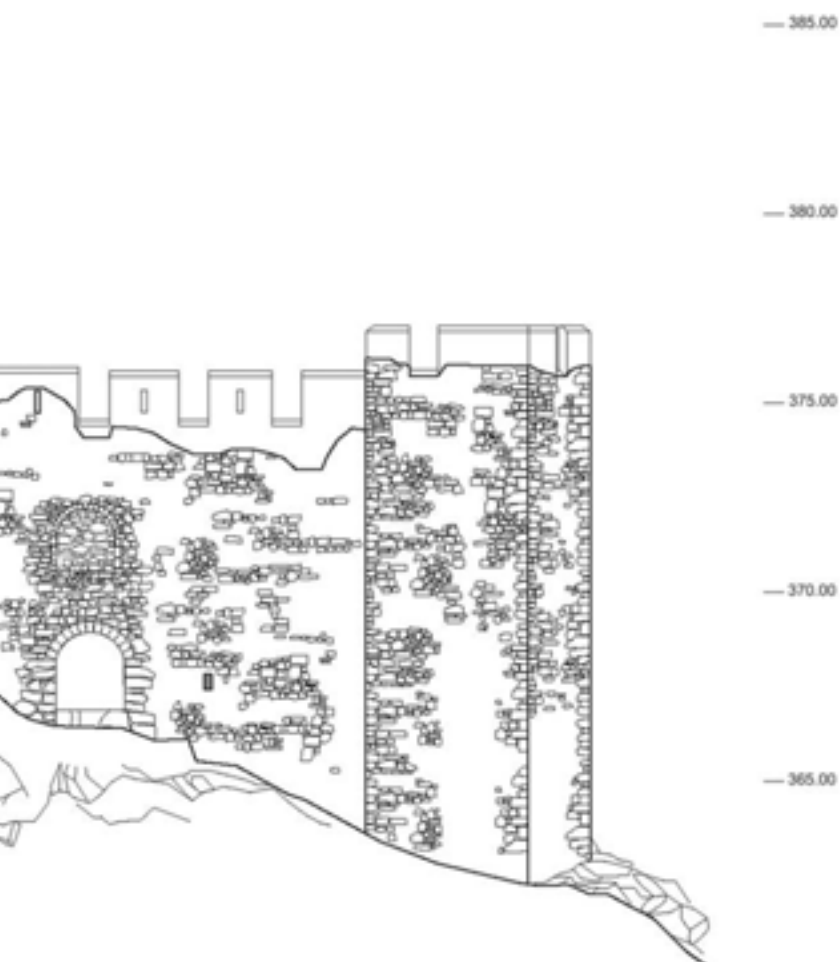
Zamka na dva dvorišta. Zatečena konfiguracija terena, odnosno pravac pružanja stenovitog grebena i ograničeni areal prostora opasanog bedemima predodredili su njen položaj i orijentaciju po osi severoistok–jugozapad, koja delom odstupa od uobičajene. Na osnovu očuvanih ostataka, koji su i arheološki istraženi, bilo je moguće izdvoji-

Sl. 56. Severni bedem sa Glavnom kulom, kapijom i kulom VIII, izgled spolja posle delimične obnove

ti građevinske faze i steći osnovni uvid u nekadašnji izgled ovoga hrama.

Crkva Magličkog zamka bila je izdužene jednobrodne osnove, sa polukružnom oltarskom apsidom na severoistoku i nartekсом na suprotnom kraju. U svojoj prvoj fazi imala je dužinu od 12,35 m i širinu 5,25 m, koja se prema jugozapadu sužavala na 4,65 m u ravni prvobitnog fasadnog zida. Bila je paralelno postavljena u odnosu na jugoistočno zidno platno Zamka na rastojanju od oko 2 m. Severozapadni zid i oltarska apsida, koji su preostali u visini 3–4 reda kamena, zasnovani su neposredno na stenama, gotovo bez temelja, dok je bolje očuvani jugozapadni zid, takođe zasnovan na stenovitoj podlozi, imao temeljni deo ukopan za oko 0,60 m u odnosu na ravan tla sa spoljne strane. Pod u Crkvi nije sačuvan. Bio je najverovatnije postavljen neposredno nad zaravnjenom stenom i nalazio se približno na koti 370.50.

O arhitekturi prvobitne crkve može se suditi na osnovu ostataka Jugoistočnog zida, koji je na delu prema naosu očuvan do visine od oko 5,50 m. Zidovi, širine 0,75–0,80 m, bili su građeni lomljenim pritesanim kamenom u nepravilnom slogu. U strukturi zidova postojale su horizontalne drvene zatege. Uočena su četiri nivoa zatega na međusobnim rastojanjima po visini od 0,90–1,00 m. Crkva je imala svod od tesanika sige, od koga su očuvani tragovi na pomenutom bočnom zidu naosa. Početak svoda nalazio se približno na oko 5 m iznad ravni poda. U okviru ovog bolje očuvanog zida naosa, na oko 1,80 m od ravni tla preostao je jedan prozor, koji je sada zazidan. Zasveden je poluobljčastim svodom. Imao je sa unutrašnje strane širinu od 0,85 m, a visinu oko 1,30 m. Ka spoljnoj strani je blago sužen na dimenzije 0,55 m x 1,10 m. Okvir prozora, nadvišen blago prelomljenim lukom, bio je građen tesanicima sige. Može se pretpostaviti da je i na suprotnom, severnom zidu naosa postojao isti takav prozor, a nije isključeno ni to da su se još dva slična nalazila i u okviru bočnih zidova nartekса. Između naosa i nartekса nisu postojala vrata, već je bio prolaz, širine 1,80 m, obrađen tesanicima sige i nadvišen lukom. Od nekadašnjeg zapadnog portala nema očuvanih ostataka. Uz zapadni ugao Crkve, oslonjen na spoljno lice bočnog severozapadnog zida, otkriven je deo zidne mase, širine oko 0,75 m, koji usled fragmentarne očuvanosti nije bilo moguće pouzdano definisati. Utemeljen je na steni i pruža se u dužini od oko 0,80 m, gde se zarušeno završava bez daljih tragova. Na prvi pogled se čini da bi to mogao biti trag nekog prislonjenog zida koji je pregrađivao prostor prema Palati. Takva jedna pregrada, međutim, prema pravcu pružanja bi se teško mogla osmisлити. Druga mogućnost, koja nam se čini verovatnijom, jeste to da se radi o prizidanom kontraforu. U slučaju da je ojačavao severozapadni zid verovatno nije bio jedini. Međutim, na prostoru uz spoljnu stranu ovog zida, gde površinu tla čini stena, mogući tragovi nisu uočeni, a ukoliko ih je i bilo, teško da su mogli ostati očuvani na kamenoj podlozi bez ukopanih temelja.

U nekoj poznijoj fazi dograđen je eksonarteks, gotovo kvadratne osnove (3,30 m x 3,20 m), unutrašnje površine od oko 11 m². Kao i kod starijeg dela Crkve, preostao je

samo jugoistočni zid sa južnim uglom, očuvanim do visine oko 6,40 m, i delom fasadnog zida. Događeni eksonarteks bio je otvoren sa dve strane. U okviru zida koji je bio okrenut ka bedemu nalazi se polukružno zasveden prolaz, širine 1,90 m i visine oko 3,20 m. U okviru istog zida, bliže južnom uglu, na visini od preko 4 m očuvan je jedan uski prozor nadvišen prelomljenim lukom. Prema očuvanim ostacima ka južnom uglu može se gotovo u celini rekonstruisati izgled zapadne fasade. Za razliku od polukružne arkade na bočnom zidu, ovde je postojao visok ali nešto uži centralni otvor, nadvišen prelomljenim gotičkim lukom. Bio je visine oko 4,80 m i širine 1,75 m. Sa treće strane, prema Palati, gde su ostaci zida nisko očuvani, nema tragova koji bi ukazivali na postojanje otvora analognog onom na suprotnom bočnom zidu. Prema načinu zidanja i utemeljenja zidovi eksonarteksa se ne razlikuju od starije crkve. Takođe, i oba otvora su većim delom građena tesanicima sige. Ostaci poda ni ovde nisu sačuvani. Sudeći prema nivou grubo zaravnjene stene, moglo bi se pretpostaviti da je u odnosu na ravan poda u Crkvi bio niži za 0,30–0,40 m. Na preostalom delu fasadnog zida ostala je očuvana visoka plitka polukružno završena niša, koja je obuhvatala gotovo celu širinu između južnog ugla i centralnog otvora. U odnosu na tlo izdignuta je za oko 1,50 m i visoka je 2,80 m, dok joj dubina ne prelazi 6–8 cm. Na bočnim stranama, u bazi luka nalaze se mali grubo otesani kapiteli. Cela niša bila je građena sigom i oplaćena fresko-malterom, od koga su sada ostali samo minimalni tragovi (sl. 67). Pre više decenija ostaci živopisa bili su znatno vidljiviji. Tada se u vrhu niše mogao uočiti veći fragment freske sa ostacima žutog nimba na plavom pozadju.¹¹⁸ Inače, i cela unutrašnjost Crkve bila je živopisana. Tragovi fresaka mogli su se uočiti u južnom uglu eksonarteksa i zazidanom prozoru u naosu, gde je bilo fragmenata na kojima se videla očuvana žuta boja.¹¹⁹ Retki fragmenti fresaka nalaženi su u toku arheoloških istraživanja izmešani sa šutom u slojevima severnog dvorišta. Najčešće su u pitanju bili delovi crvenoslikanih bordura. Samo na jednom većem kamenom bloku ostao je deo freske na kome se može uočiti trag donjeg dela neke kompozicije i horizontalna traka u vidu niza crnih i belih kva-

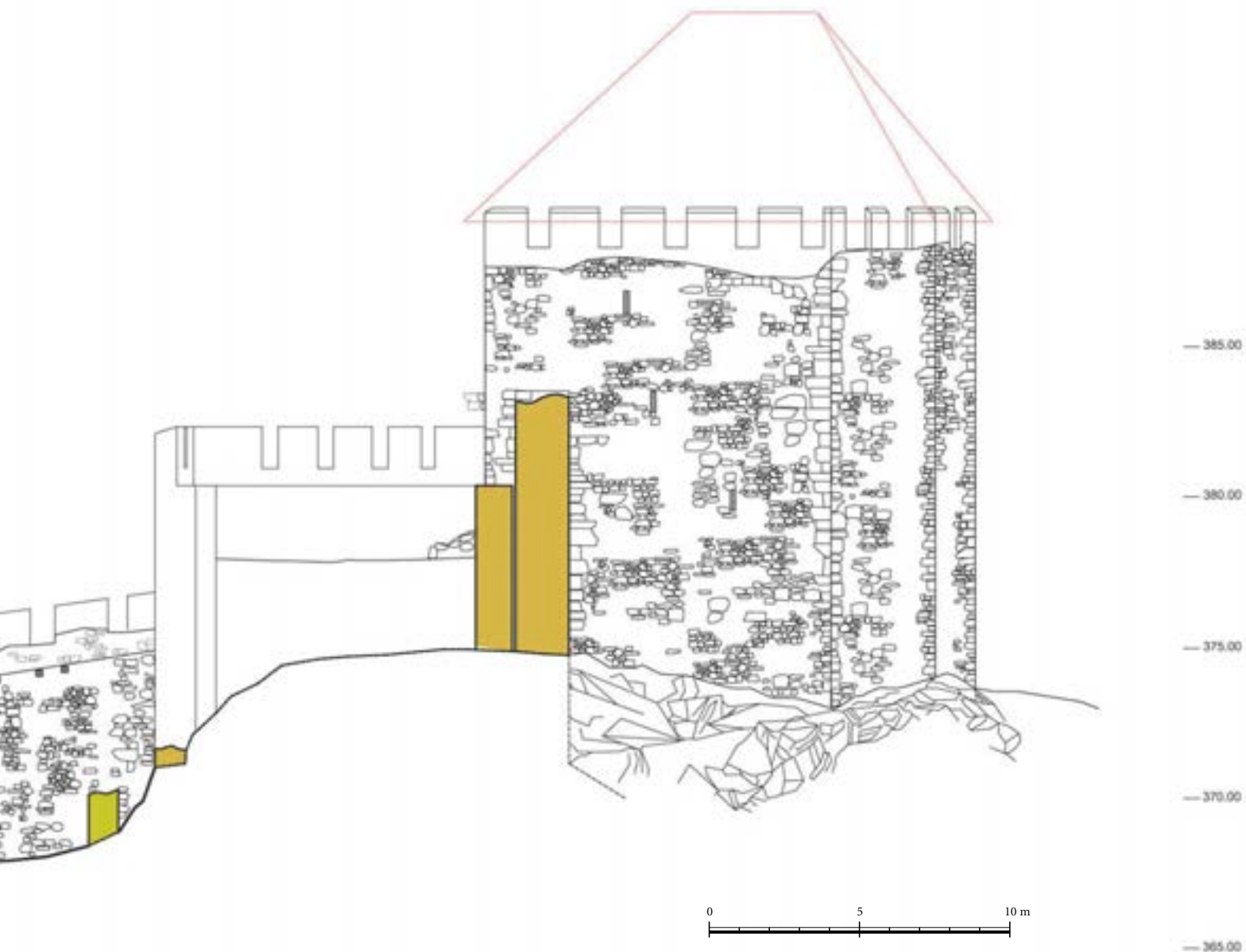
dratića, koja je omeđavala slikani sokl (sl. 68). Teško se pozdano može zaključiti da li je prvobitna crkva bila oslikana ili je njeno oslikavanje usledilo nakon mlađe dogradnje. Izvesni podaci bi ukazivali na ovu drugu mogućnost. Pre oslikavanja naosa, kao što je već istaknuto, zazidan je prozor u bočnom zidu, u kome nema tragova starijeg živopisa. Do zaziđivanja, koje je prethodilo oslikavanju naosa, moglo je doći u vreme dogradnje eksonarteksa, a u tom slučaju bi celokupan živopis vremenski odgovarao mlađoj fazi.

Kao što se iz prethodnog izlaganja moglo videti, Crkva Svetog Đorđa u Magličkom zamku predstavljala je manji jednobrodni hram izdužene osnove i, unekoliko, neuobičajene visine od preko 7 m, na šta ukazuje odnos širine prema visini od 1:2. O odlikama njene arhitekture teško je govoriti ako se ima u vidu stanje očuvanosti. Oblik zazidanog prozora ukazivao bi na uticaj gotičke arhitekture, a na to bi možda upućivala i sama visina hrama. O vremenu podiza-

nja Crkve nema pouzdanih podataka. Možemo pretpostaviti da je građena istovremeno s podizanjem obziđa Zámka ili ubrzo nakon njega. Sudeći po položaju na kojem je podignuta i po značenju koje je imala, sigurno je da je bila prvo zdanje zidano kamenom u novoizgrađenom Zámku. U hronološkom smislu je to moglo biti krajem 13. veka ili, pre, u prvim decenijama 14. veka.

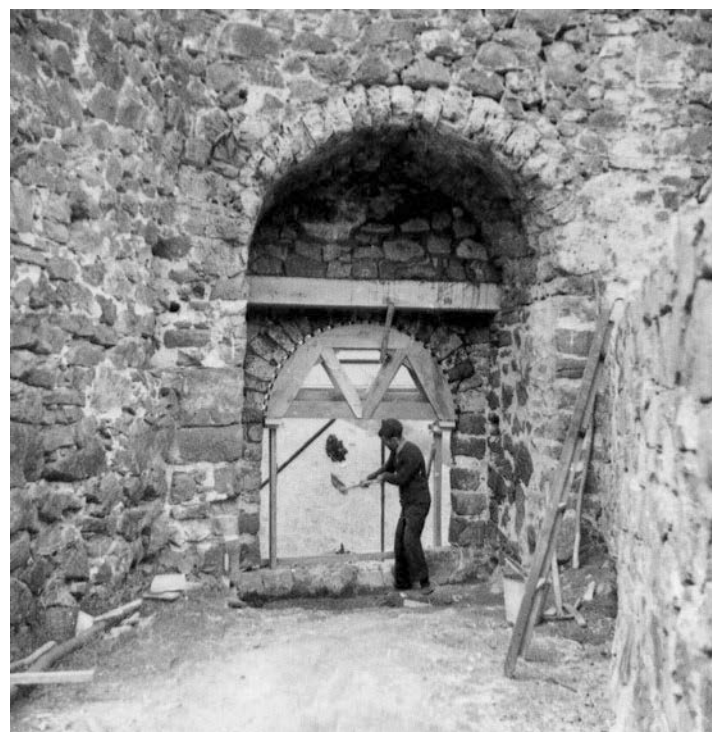
Po svemu sudeći, uz Crkvu je u relativno kratkom razdoblju nakon izgradnje dograđen eksonarteks, čiji nekadašnji izgled može samo delimično da se sagleda. Prema onome što je sačuvano moglo bi se reći da je on u stilskom pogledu imao izraženije odlike gotike nego što je to bio slučaj sa Crkvom. Očuvani ostaci omogućavaju da se dosta pouzdano sagleda nekadašnji izgled donjeg dela ovog postrojenja.

Sl. 57. Severni bedem sa Glavnom kulom i kapijom, unutrašnji izgled sa presekom kroz kulu VIII

Sl. 58. Severni bedem sa kulom VIII (foto iz 1981. g.)

Sl. 59. Kapija Magličkog zamka, izgled u toku radova na obnovi 1981. g.

Na prednjoj fasadi, sa bočnih strana centralnog otvora nalazile su se dve visoke plitke niše, koje bi se po svom obliku i načinu obrade mogle protumačiti kao proskinitari. Bili su prekriveni fresko-malterom i oslikani. Sudeći prema dimenzijama i pomenutim davno uočenim tragovima, tu su se mogli nalaziti prikazani likovi svetitelja u punoj visini ili, što je još verovatnije, predstave Hrista i Bogorodice. O prozorima eksonarteksa teško je suditi. Za severozapadni zid nema nikakvih podataka. Na suprotnom zidu, pored postojećeg prozora iznad lučno zasvedenog prolaza, mogao bi se pretpostaviti još jedan sličan mali, simetrično postavljen prozor. O tome kako je izgledalo zasvođavanje nema očuvanih tragova. Ne bi se mogla isključiti mogućnost da je nad njegovim prizemnim delom postojao krstasti svod. Takođe, nema podataka ni o tome da li je nad prizemnim delom postojala još jedna etaža. To bi se sa dosta izvesnosti moglo pretpostaviti. U tom slučaju bi prizidani eksonarteks zapravo bio zvonik. Ovo značajno i veoma inspirativno pi-

tanje, koje je u neposrednoj vezi i sa datovanjem dogradnje prvobitne crkve u Zamku, iziskuje svakako dalja detaljnija proučavanja. Ne zalazeći u pojedinosti ove složene teme, ograničićemo se na zapažanja koja su u neposrednoj vezi sa problematikom Magličkog zamka.

Već je uočeno od strane starijih istraživača da bi se dogradnja Crkve Svetog Đorđa u Magličkom zamku mogla dovesti u vezu s ranije navedenim podacima iz životopisa arhiepiskopa Danila II. Među značajnim graditeljskim ostvarenjima i bogougodnim delima koja se vezuju za njegovo ime pominje se i Maglič. Uz izgradnju „prekrasnih palata“, Danilo II je posebnu pažnju ovde posvetio i Crkvi Svetog Đorđa gde, kako kaže njegov životopisac, „utvrdi božastveni zakon, da se u njoj neizmenjeno svagda vrši, obilno u njoj

¹¹⁸ Кашанин 1941, 13.

¹¹⁹ Zdravković 1964, 75; Радовановић 1934, 89.

Sl. 60. Kapija Magličkog zamka, izgled spolja posle delimične obnove (foto iz 2010. g.)

postavivši božastvene knjige i sve ostale crkvene potrebe¹²⁰. Iz ovog veoma vrednog izvornog podatka može se zaključiti da je arhiepiskop obdario crkvu koja je u Zamku već postojala. Međutim, iako se to ne navodi izričito, ova formulacija, shvaćena šire, dopušta pretpostavku o njegovom učešću u dogradnji i oslikavanju cele crkve.

Pri posmatranju Crkve u celini, kako starijeg dela tako i poznije dograđenog zapadnog postrojenja, jasno su uočljivi detalji koji odslikavaju uticaj gotičkog graditeljstva. To je pojava koja u srpskoj sredini toga vremena nije bila nova. Gotika, koja se u Jadranskom primorju javlja tokom

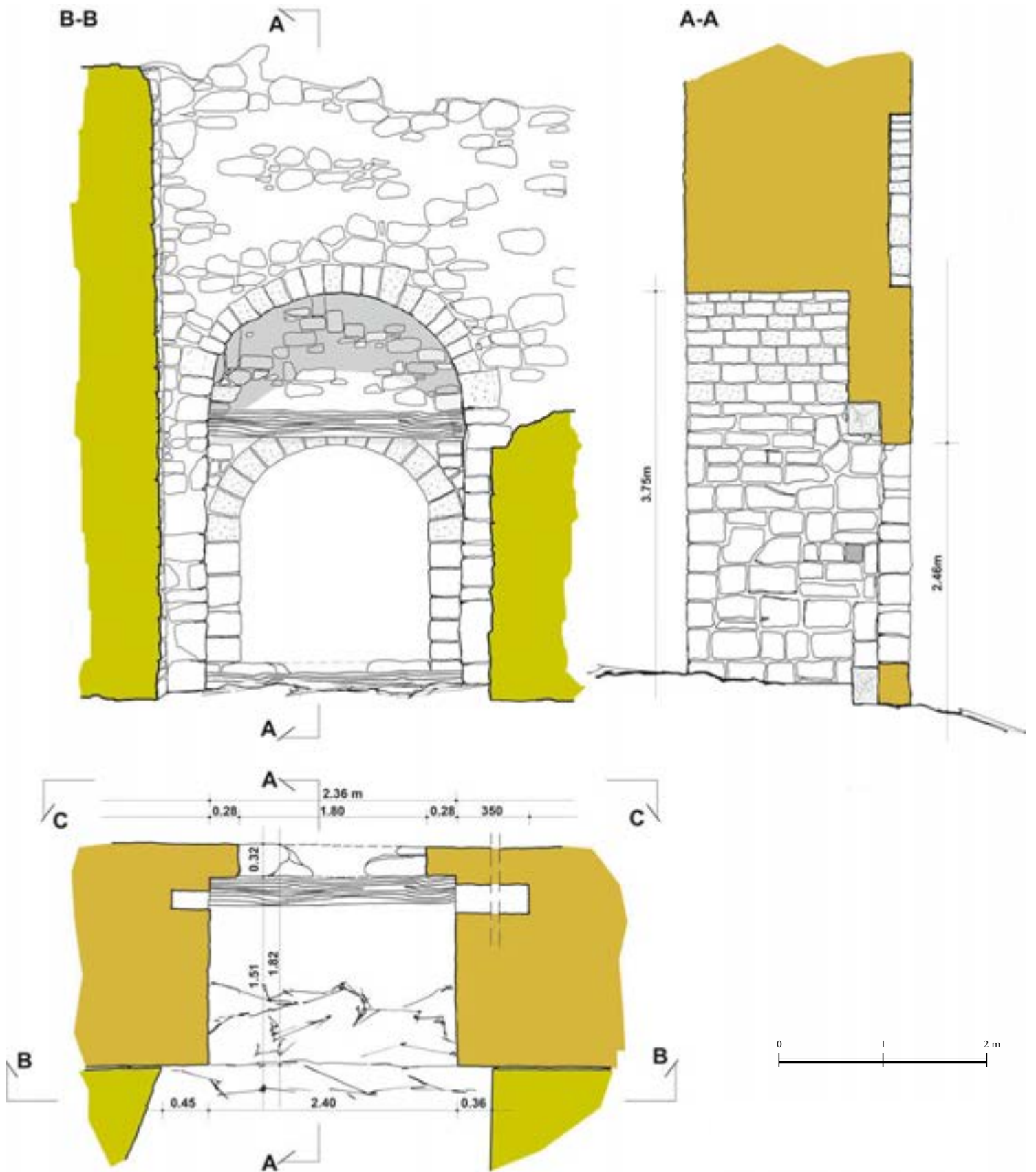
13. veka, u srednjovekovnoj Srbiji izraženije je prisutna u poslednjim decenijama tog stoleća.¹²¹ Osim manastirske crkve u Gradcu, rečit primer je i Davidovica, koju je gradio dubrovački neimar Desina de Risa sa sinom Vlahom 1281. godine.¹²² Tu se kao nosači kupole po podužnoj osi javljaju prelomljeni luci građeni tesanicima sige,¹²³ koji su

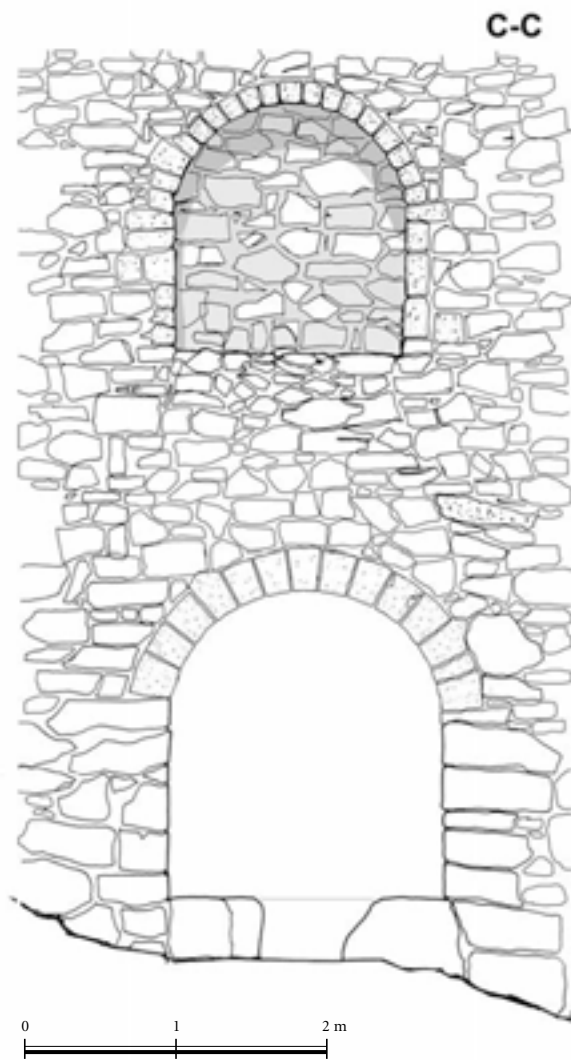
¹²⁰ Живот Данила II, 114.

¹²¹ Кораћ 1965, 180–207.

¹²² Ђурић 1967, 88–92.

¹²³ Чанак-Медић 2006, 63–78, sa kompletnom bibliografijom.

Sl. 61. Kapija Magličkog zamka, osnova, presek i izgledi (R 1:50)

oblikom i načinom građenja veoma slični očuvanim ostacima luka u dograđenom delu magličke crkve. Posle ovog pouzdano datovanog ranog primera, pojava gotičkih konstruktivnih rešenja, a posebno dekorativnog oblikovanja, može se pratiti tokom 14. veka na čitavom nizu spomenika srpskog sakralnog graditeljstva.

Ukoliko u dogradnji magličke crkve prepoznamo učesće arhiepiskopa Danila II, u čemu smatramo da ne grešimo, neki detalji njene arhitekture postaju unekoliko jasniji. U hramovima koji su građeni brigom i staranjem ovog pre-

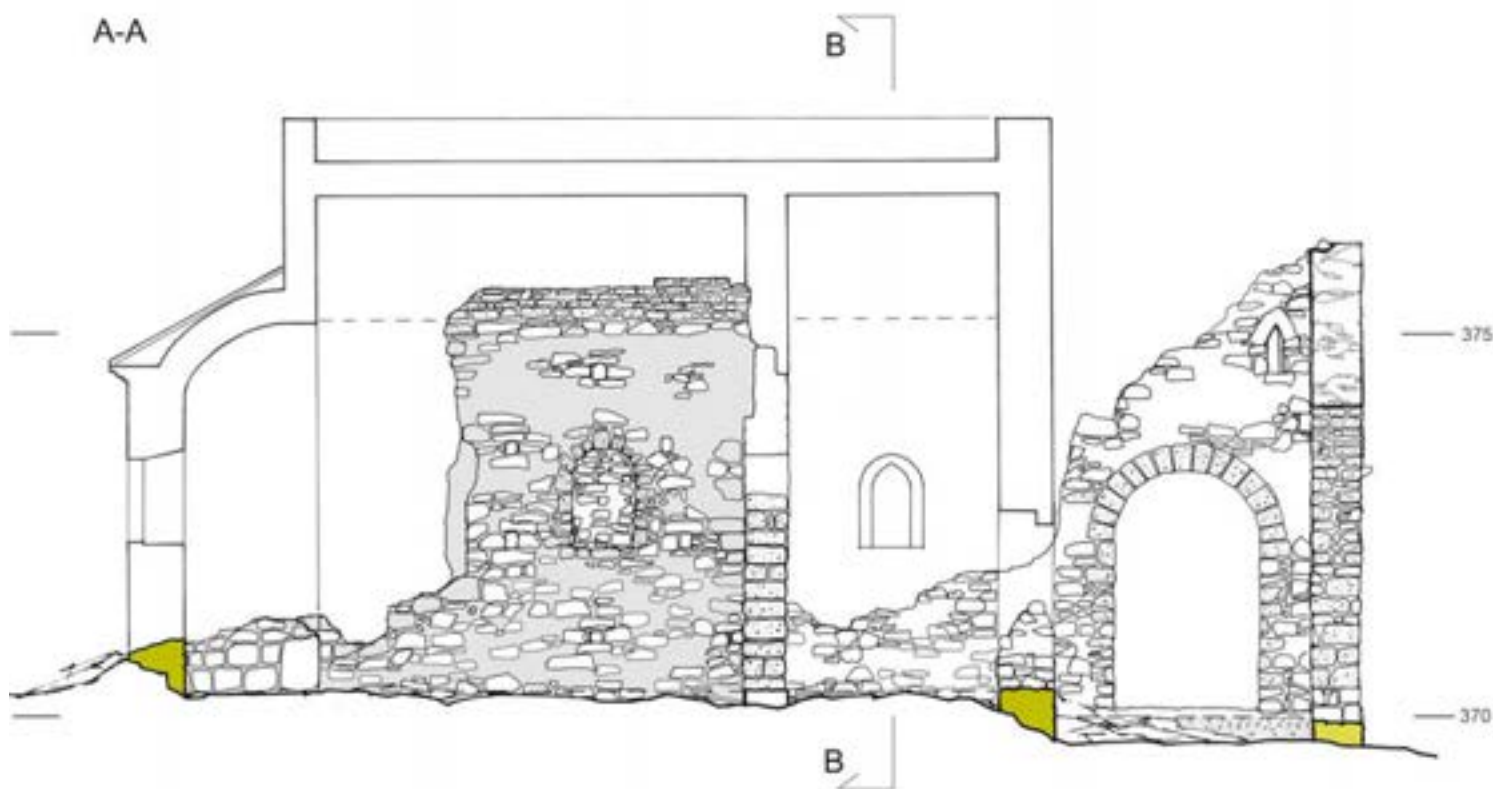
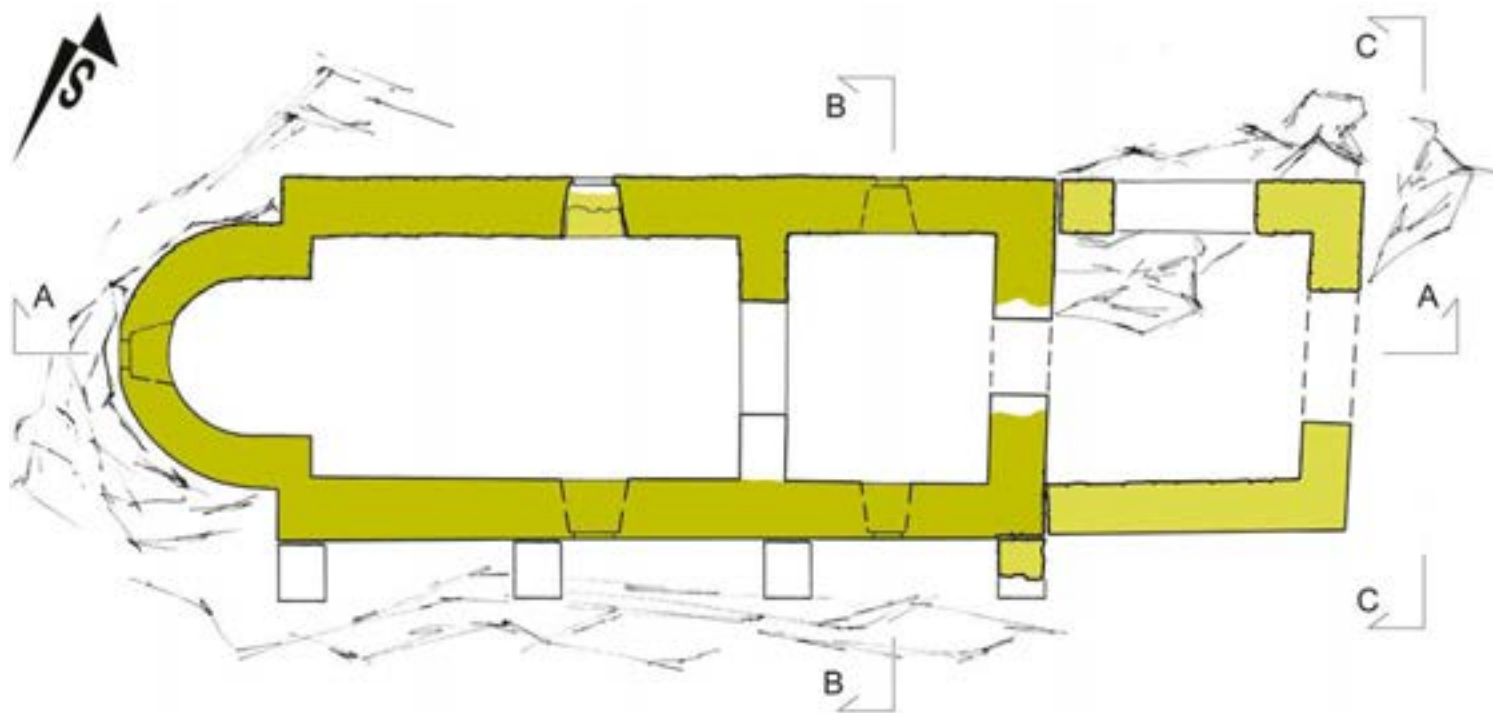
lata Srpske crkve uočljivi su gotički elementi, kako konstruktivni tako i dekorativni, u čemu je, sasvim sigurno, od posebnog značaja bio i njegov lični uticaj. To se možda najbolje vidi na poznatom primeru arhitekture dečanskog hrama i izboru neimara koji ga je gradio. Nije isključeno da je i za radove na magličkoj crkvi bio angažovan neki primorski majstor. Međutim, ostaje otvoreno pitanje: koje je bilo pravo značenje Crkve Svetog Đorđa, odnosno šta je uslovi- lo podizanje ovog hrama u okviru Magličkog zamka, a posebno kasniju dogradnju pretpostavljenog zvonika.

Pojava hramova u okviru manjih utvrđenja na našem području ima svoje korene još u ranovizantijskom nasleđu 5–6. veka. To su najčešće bile male jednobrodne crkve prilagođene skromnim branjenim površinama brdskih utvrda. Ta pojava nije nepoznata ni u poznijim razdobljima srednjeg veka, ali je ostala nedovoljno proučena, posebno kada su u pitanju srpske zemlje. Jedan od razloga je sigurno slaba očuvanost, kao i nedovoljna istraženost srednjovekovnih utvrđenja, te evidentirani broj sigurno ne odslikava nekadašnje stanje. U pokušaju da se približimo razrešenju ovog pitanja pomenućemo nama poznate primere. U tom sledu je svakako najstarija Crkva Svetog Đorđa u Zvečanu. Bila je jednobrodne osnove, dužine oko 10 m, bez kasnije dograđene priprate, a pretpostavlja se da je imala kupolu.¹²⁴ Zvečansko utvrđenje, koje se krajem 11. i tokom većeg dela 12. veka nalazilo u zoni srpsko-vizantijskih sukoba, podignuto je verovatno nešto ranije.¹²⁵ Iz tog razdoblja verovatno potiče i sama crkva, budući da je tu, kako je zabeleženo u žitiju Simeona Nemanje,¹²⁶ srpski veliki župan proveo noć u molitvama pred odlučujuću bitku kod Pantina, krajem sedme decenije 12. veka. Postojanje ovog hrama u vreme kada je Zvečan, koji će kasnije postati vladarski zamak, bio samo vizantijsko vojno utvrđenje ostaje nedovoljno jasno. Da li je ovaj mali i solidno građeni hram, u kome je služena i liturgija, bio namenjen samo

¹²⁴ Zdravković 1961, 97.

¹²⁵ Popović 1991, 176–179.

¹²⁶ Жизнь светог Симеона, 69.

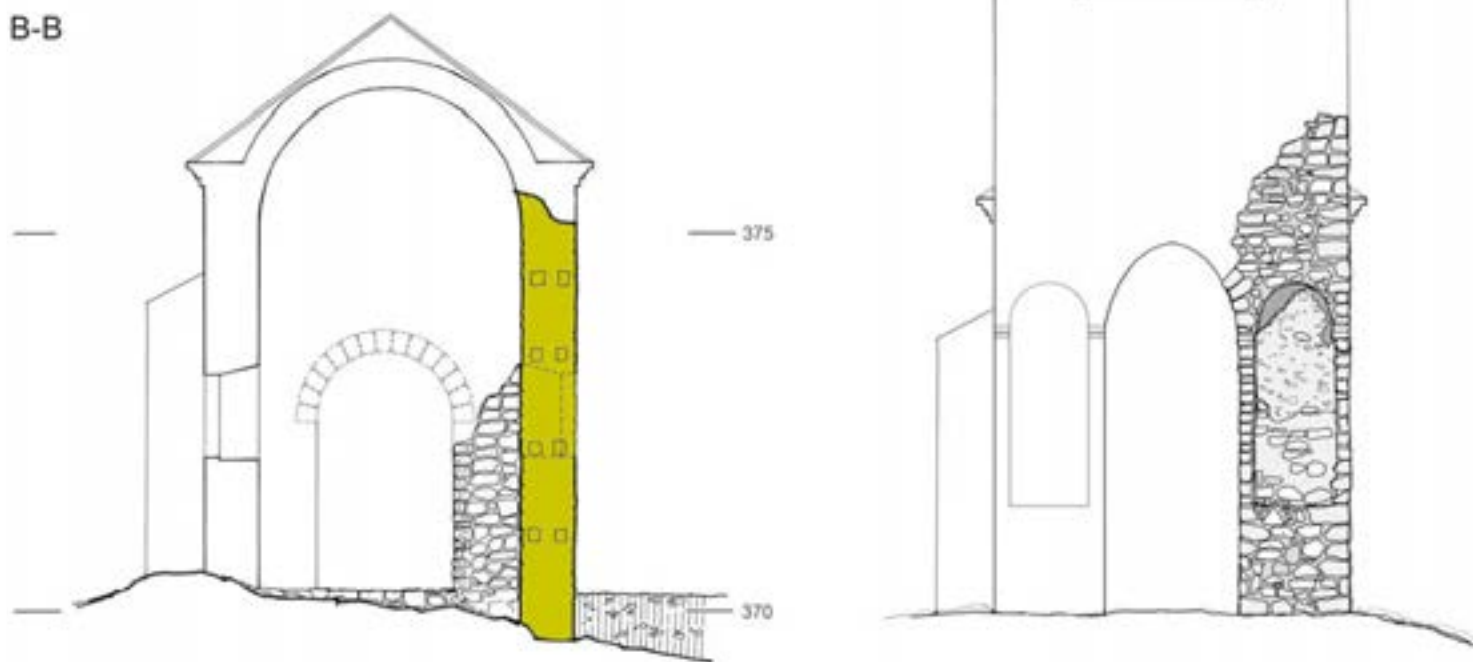
potrebama vojne posade ili je imao i neko drugo značenje, ostalo je nepoznato. Druga dva primera su nešto jasnija.

U okviru bedema zamka iznad Vranja, odnosno utvrđenja Markovo Kale, uz tragove stambenih zdanja otkriveni su i ostaci male krstoobrazne crkve. Prema saznanjima do kojih se došlo u toku arheoloških istraživanja, saopštenih samo u vidu sumarnog izveštaja,¹²⁷ ovaj zamak bi se mogao okvirno datovati u 14. vek. Sličan primer postoji i u okviru bedema Borača u Gruži. U središnjem delu ovog, još uvek arheološki neistraženog utvrđenja, koje bi se po svojoj strukturi moglo prepoznati kao zamak sa spoljnim fortifikacijama, uz tragove stambenih zdanja nalaze se i ostaci jedne male jednobrodne crkve. Podaci o Boraču, građenom najverovatnije tokom 14. veka, odnose se uglavnom na razdoblje posle Kosovske bitke. U prvim decenijama 15. veka Borač je, kao vlasteoska rezidencija u kojoj je povremeno boravio despot Stefan Lazarević, bio i sedište jedne od „vlasti“, odnosno regionalno upravno središte. Po-

smatrano u kontekstu ovih saznanja, oba navedena utvrđenja bila su prvenstveno vlasteoski zamkovi. U okviru takvih utvrđenih rezidencijalnih kompleksa postojanje malih hramova, pre bi se moglo reći dvorskih kapela, predstavljalo bi uobičajenu pojavu.

Slični primeri uočeni su kod nekih utvrđenja-zamkova na području današnje Crne Gore. Jedno od takvih je Soko kod Štitara, između Cetinja i Danilovgrada, gde se uz ostatke stambenih zdanja nalazi i mala jednobrodna crkva uključena u bedemsku ogradu. U njenom središnjem delu nalazi se dvojna grobnica, što ukazuje na to da nije u pitanju samo

Sl. 62. Crkva Svetog Đorđa, osnova, preseci, izgled (R 1:100)

Sl. 63. Crkva Svetog Đorđa, Južni zid naosa (foto iz 2010. g.)

Sl. 64. Crkva Svetog Đorđa, Južni zid nartekse (foto iz 2010. g.)

vlasteoska dvorska kapela već i grobni hram.¹²⁸ Mala jednobrodna crkva postojala je i u Medunu, utvrđenju, odnosno zamku, koje je pripadalo hercegu Stefanu Vukčiću Kosači, a od 1445. godine despotu Đurđu Brankoviću.¹²⁹ I u zamku Đurđevac, koji se prvi put spominje 1424. godine, postoje ostaci male jednobrodne crkve. Ovo neveliko utvrđenje, u blizini Budve, podigao je početkom 15. veka lokalni velmoža Stefanica, sin Đurđa Đuraša.¹³⁰

Poznati navedeni primeri, a sigurno ih je bilo i više, omogućavaju da se i Crkva Svetog Đorđa u Magličkom zamku posmatra kao integralni deo utvrđenog rezidencijalnog kompleksa. To je u tumačenju samog hrama sasvim nesporno. Međutim, uočava se problem pri pokušaju da se

objasni razlog dogradnje pretpostavljenog zvonika. Takvih primera, koliko nam je poznato, nema kada su u pitanju mali hramovi u okviru utvrđenih rezidencijalnih celina. U srpskim zemljama srednjeg veka zvonici se (jedan, a u pojedinim slučajevima i dva) pojavljuju kod većih manastirskih crkava, a i gradskih katedrala, kao što je slučaj sa crkvom Bogorodice Ljeviške u Prizrenu.¹³¹ Pokušaj da se pojava

¹²⁷ Максимовић, Паламаревих 1987, 141–167.

¹²⁸ Мијовић, Ковачевић 1975, 137–138.

¹²⁹ Мијовић, Ковачевић 1975, 115–116.

¹³⁰ Мијовић, Ковачевић 1975, 107–108.

¹³¹ Марковић-Кандић 1978, 48–52.

Sl. 65. Crkva Svetog Đorđa, deo južne fasade sa zazidanim prozorom (foto iz 2010. g.)

zvonika protumači kao obeležje episkopskih sedišta nije prihvaćen,¹³² ali je ostala činjenica da to gotovo po pravilu ukazuje na značajna sakralna središta. U studiji o kulama-zvonicima O. Kandić je zaključila da su oni predstavljali likovno obeležje značaja neke crkve. Uz praktičnu namenu, doprinosili su i monumentalnijem izgledu građevine.¹³³ Kada je Maglič u pitanju, ovi razlozi bi se teško mogli prihvatiti. Monumentalnost objekta i funkcionalna potreba za zvonima svakako nisu bili osnovni motiv ktitora. Ostaje nam nedovoljno jasno kojim idejama se rukovodio Danilo II kada je inicirao ovu dogradnju. To bi se moralo razmatrati i u kontekstu značenja i funkcije Magličkog zamka u njegovo vreme, o čemu će dalje ponovo biti reči.

Kakva je bila sudbina Crkve Svetog Đorđa posle turskog osvajanja teško je reći. Posredno bi se moglo zaključiti da je bila pretvorena u islamsku bogomolju, najverovatnije mesdžid. Na takvu mogućnost ukazivao bi podatak iz ranije citiranog turskog deftera da se u okviru magličke posade nalazio i jedan imam – Isa hodža.¹³⁴

Na kraju nam ostaje da razmotrimo kada je i kako mogla biti porušena nekadašnja crkva Magličkog zamka. Na neke pravce razmišljanja ukazuje stanje njene ruševine. Kao što je već istaknuto, jugoistočna polovina Crkve je relativno dobro očuvana, mestimično i do početka svoda, dok je suprotna strana preostala u visini dva do tri reda kamena. Ostaci ovog zida su otkriveni u toku istraživanja 1961–1962. godine. Na sačuvanim fotografijama, snimljenim pre poznije konzervacije kada je sve prezidano, može se uočiti da je otkriveni ostatak bio u nagibu prema spoljnoj strani, što pouzdano svedoči o tome da se ceo severozapadni zid obrušio u tom pravcu. Imajući to u vidu, moglo bi se pretpostaviti da ovo sakralno zdanje nije nasilno rušeno, pogotovo ukoliko je bilo pretvoreno u islamsku bogomolju. Čini nam se da bi razloge rušenja trebalo tražiti pre u problemima koji su proizlazili iz same konstrukcije Crkve. Severozapadni zid, sada u najvećoj meri porušen, za razliku od suprotnog bolje utemeljenog zida, građen je neposredno na steni, gotovo bez temelja. Njegovoj stabilnosti nije doprinosila ni znatna visina samog hrama. Može se pretpostaviti da su ti problemi bili uočeni vrlo rano. Pojava kontrafora sa spoljne strane ovog zida, kojih je moglo biti četiri, ukazivala bi na pokušaj da se ovaj zid ojača i obezbedi. Ostaje nepoznato koliko je taj pretpostavljeni zahvat bio uspešan, budući da je zid na kraju ipak urušen. Kao moguć razlog za njegovo urušavanje mogao bi biti jači tektonski poremećaj.¹³⁵ Moglo bi se pomišljati na neki od zemljotresa, kojih je u ovoj trusnoj regiji bilo nekoliko tokom 16. i 17. veka.

¹³² Ђурић 1963, 40–47; Марковић-Кандић 1978, 70–71.

¹³³ Марковић-Кандић, 71.

¹³⁴ Шабановић 1966, 170.

¹³⁵ Гојковић 1964, 29–30.

Sl. 66. Crkva Svetog Đorđa, deo zapadne fasade sa proskinitarom (foto iz 2010. g.)

Sl. 67. Crkva Svetog Đorđa, detalj proskinitara sa ostacima freske (foto iz 1974. g.)

Sl. 68. Crkva Svetog Đorđa, fragment freske na kamenom bloku (foto iz 1962. g.)

Nekropola

Kako su pokazali rezultati arheoloških iskopavanja, uz Crkvu Magličkog zamka vršeno je i sahranjivanje. U pitanju je bila relativno mala nekropola koja je najvećim delom, a možda i u celosti istražena. Otkriveno je ukupno sedam grobova, koji su ukopavani na prostorima gde je to bilo moguće, budući da je neposredno oko Crkve čvrsto stenovito tlo. Većina grobova otkrivena je u prostoru kv.

B/7–8 i A/9–10, jugoistočno od Crkve (sl. 69). Grobovi 1–3 bili su ukopani u šut na uskom prostoru između ostataka bedema starijeg utvrđenja i jugoistočnog zidnog platna Zamka. Dalje prema jugozapadu slično su ukopani i grobovi 4, 6 i 7. Samo jedan grob – grob 5 – otkriven je u kv. V/9. Nalazio se ukopan u šut, a delom i u ostatak zida građevine starijeg utvrđenja, neposredno uz fasadno platno Palate. U unutrašnjosti same crkve nije bilo sahranjivanja.

Grob 1 – kvadrat A/9, dubina ukopa 1,25 m, dužina skeleta 1,13 m

Dobro očuvan, slobodno ukopan skelet mlade osobe, položen na leđa, sa rukama prekrštenim na trbušnom delu. Pol i starost nisu određeni; orijentacija: jugozapad–severoistok. Bez priloga.

Grob 2 – kvadrat A/10, dubina ukopa 1,41 m, dužina skeleta 1,58 m

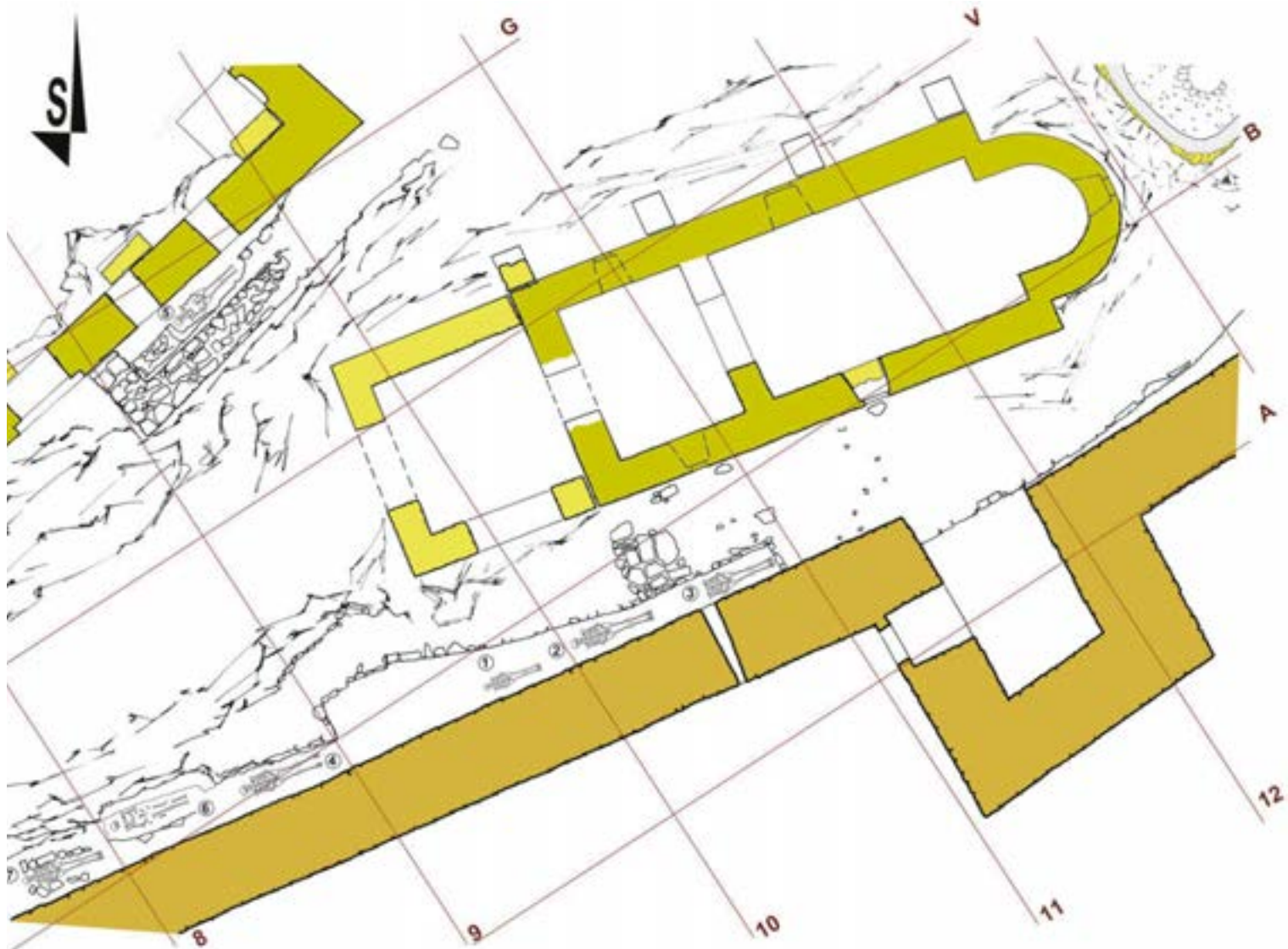
Dobro očuvan, slobodno ukopan skelet, položen na leđa, sa prekrštenim rukama – levom na grudima a de-

snom na trbušnom delu. Pol i starost nisu određeni; orijentacija: jugozapad–severoistok. Grobnih priloga nije bilo (sl. 70).

Grob 3 – kvadrat A/10, dubina ukopa 1,05 m, očuvana dužina skeleta 1,48 m

Dobro očuvan, slobodno ukopan skelet, osim glave koja je uništena prilikom iskopavanja, položen na leđa sa prekrštenim rukama – levom na grudima a desnom na trbušnom delu. Pol i starost nisu određeni; orijentacija: jugozapad–severoistok. Priloga nije bilo.

Sl. 69. Nekropola u Magličkom zamku, situacioni plan grobova

Grob 4 – kvadrat B/8, dubina ukopa 1,80 m, dužina skeleta 1,60 m

Trošan, slobodno ukopan skelet, položen na leđa, sa rukama prekrštenim na trbušnom delu. Grob je bio ukopan u šut uz unutrašnje lice Jugoistočnog bedema. Pri ukopavanju grobne rake oštećen je deo zidne mase bedema starijeg utvrđenja, koji je na tom mestu skretao pod pravim uglom. Pol i starost nisu određeni; orijentacija: jugozapad–severoistok. Priloga nije bilo.

Grob 5 – kvadrat V/9, dubina ukopa 0,90 m, dužina skeleta 1,63 m

Dobro očuvan skelet, položen na leđa, sa rukama prekrštenim na grudima. Grob je ukopan u šut sa dosta krupnog kamena, uz fasadno platno Palate. Pri ukopavanju groba delimično je oštećen zid građevine starijeg utvrđenja. Pol i starost nisu određeni; orijentacija: jugozapad–severoistok. Priloga nije bilo.

Grob 5a – kvadrat V/9, dubina ukopa 0,80 m

Kosti dislociranog skeleta, grupisane kod lobanje. U pitanju je stariji ukop, prekopan prilikom sahrane pokojnika iz groba 5. Bez priloga.

Grob 6 – kvadrat B/8, dubina ukopa 2,05 m, dužina skeleta 1,58 m

Trošan, relativno slabo očuvan skelet položen na leđa, sa prekrštenim rukama – levom na grudima. Pokojnik je bio sahranjen u drvenom kovčegu, dimenzija 0,70 m x 1,90 m, od koga su ostali jasni drveni tragovi i gvozdeni klinovi. Pri ukopavanju grobne rake zasečena je stena i oštećena zidna masa bedema starijeg utvrđenja. Pol i starost nisu određeni; orijentacija: jugozapad–severoistok. Priloga nije bilo.

Grob 7 – kvadrat B/7, dubina ukopa 1,95 m, dužina skeleta 1,67 m

Skelet sa delimično dislociranim kostima, položen na leđa, sa rukama prekrštenim na trbušnom delu. Grobna raka je ukopana u šut, a telo pokojnika bilo je omeđeno nizom kamena. Pol i starost nisu određeni; orijentacija: jugozapad–severoistok. Priloga nije bilo.

Raspoloživi podaci sa istraživanja ove male nekropole veoma su oskudni, te ograničavaju mogućnosti detaljnije

Sl. 70. Nekropola u Magličkom zamku, grob 2

analize. Antropološka analiza skeleta nije vršena, tako da se ne raspolaže podacima o polu i starosnoj dobi pokojnika. S druge strane, tu je i činjenica da uz skelete nema grobnih priloga, koji bi bili izuzetno značajni za bliža određenja. Na osnovu onoga što je zabeleženo u terenskoj dokumentaciji moguće je razmotriti način sahrane i položaj pokojnika u grobu. U pitanju su uglavnom slobodni ukopi, bez grobnih konstrukcija, sa samo jednim primerom sahrane u drvenom sanduku. Orijentacija svih grobova je jednaka. Bila je uslovljena položajem Crkve kao i raspoloživim prostorom za ukope. Svi pokojnici, što je i uobičajeno, bili su položeni na leđa i sa prekrštenim rukama, što pouzdano

svedoči o hrišćanskim sahranama. U tri groba pokojnici su imali levu ruku prekrštenu na grudima, u predelu srca, što, možda, ne predstavlja slučajnost.

Činjenica da svi grobovi odgovaraju hrišćanskim sahranama predstavlja osnovni element za datovanje nekropole. To bi moglo biti samo razdoblje života u Zamku od vremena građenja pa do turskog osvajanja, odnosno od kraja 13. ili početka 14. veka pa do sredine narednog stoleća. U kasnijim razdobljima, kada se u utvrđenju nalazila turska posada, takve sahrane nisu bile moguće. Mala je verovatnoća da je u okviru magličkih bedema sahranjivanje vršeno kasnije, kada je to bilo pusto i ruševno mesto.

Ukoliko prihvatimo zaključak da je u pitanju bila srednjovekovna nekropola, suočavamo se sa pojavom za koju nemamo bližih analogija. Koliko nam je poznato, nije postojala praksa sahranjivanja u srednjovekovnim tvrđavama, posebno kada se radilo o fortificiranim rezidencijalnim kompleksima. Izuzetak predstavljaju samo gradovi, odnosno utvrđene urbane naseobine gde se moglo sahranjivati u gradskim crkvama i neposredno oko njih, što je posvedočeno na primeru Novog Brda. Takođe, ne treba isključiti ni mogućnost da je hram u Zamku u pojedinim slučajevima mogao imati i funkciju vlasteoske grobne kapele, što u Magliču sigurno nije bio slučaj. Sva ova saznanja nas, međutim, ne približavaju bližem razjašnjavanju našeg problema. Ostaje nam da zaključimo da mala nekropola u dvorištu Magličkog zamka, na prostoru uz Crkvu Svetog Đorđa, predstavlja usamljenu pojavu koju na osnovu naših dosadašnjih saznanja ne možemo pouzdano objasniti.

PALATA

Među profanim zdanjima Magličkog zamka posebno se izdvaja građevina koju su raniji istraživači sasvim tačno nazvali Palata.¹³⁶ U pitanju su relativno dobro očuvani ostaci velike spratne zgrade, pravougaone osnove, prislonjene uz unutrašnje lice Zapadnog bedema na prostoru od kule VII ka kuli VIII (sl. 71). Uz glavnu građevinu, koja je imala dve osnovne etaže, postojali su i aneksi sa bočnih stra-

na ka severu i jugu. Njen veći, središnji deo imao je sledeće spoljne dimenzije: dužinu od 17,30 m i širinu veću sa istočne strane od 9,20 m, a gotovo za ceo metar manju prema zapadnom aneksu. Zidovi, građeni lomljenim kamenom u nepravilnom slogu i malterom solidne strukture, ostali su relativno dobro sačuvani. Na bočnim stranama još uvek postoje kalkani očuvani u visinama od 9 m do preko 11 m. Debljina zidova nije ujednačena. Bočni zidovi su nešto jači, sa širinom između 1,00 m i 1,10 m, dok je kod prednjeg zida širina manja, odnosno opada od severa ka jugu i iznosi od 1,10 m do 0,85 m. Prostor uz Zapadni bedem na kome je podignuta Palata bio je veoma nepogodan za građenje. Tu je stenoviti greben koji je od istoka (dvorište zamka) ka zapadu u velikom padu – za preko 8 m na dužini od svega oko 15 m. U okviru priprema za gradnju prethodno je trebalo izvesti obimne radove radi usecanja prostora za novo zdanje u serpentinske stene. Tom prilikom su u velikoj meri uništeni ostaci ranije građevine koja je na toj lokaciji postojala u okviru starijeg utvrđenja. Nakon izvedenih priprema zidovi Palate su utemeljeni direktno na stenovitoj podlozi, u ravni ili ispod ravni poda prizemne etaže. Kod istočnog zida, međutim, u nižem nivou, u licu je zadržana okomito zasečena stena, tako da građeni deo počinje na oko 1,00–1,50 m iznad ravni poda.

Na osnovu detaljne analize očuvanih zidova kao i podataka do kojih se došlo u toku arheoloških istraživanja, u korpusu Palate izdvojene su dve osnovne građevinske faze – starija, iz vremena zasnivanja i nešto mlađa, koja bi odgovarala vremenu dogradnje ovog zdanja. Starijoj fazi odgovaraju i oba aneksa, sa severne i južne strane (sl. 72).

Prvobitna Palata imala je prizemnu ukopanu etažu unutrašnjih dimenzija 17,30 m x 7,50–8,00 m, odnosno površinu od 135 m², i dvoranu na spratu iste površine. Na većem delu površine donje etaže pod čini tanak sloj maltera nad zaravnjenom stenom. Na celoj površini je dosta ravan, između kota 364.50 i 364.60, i u odnosu na spoljni teren prema dvorištu Zamka niži je za oko 4,00 m. U sredini

¹³⁶ Радовановић 1934, 88; Кашанин 1941, 11; Здравковћ 1964, 70–73.

Sl. 71. Palata, opšti izgled posle radova 1963. g.

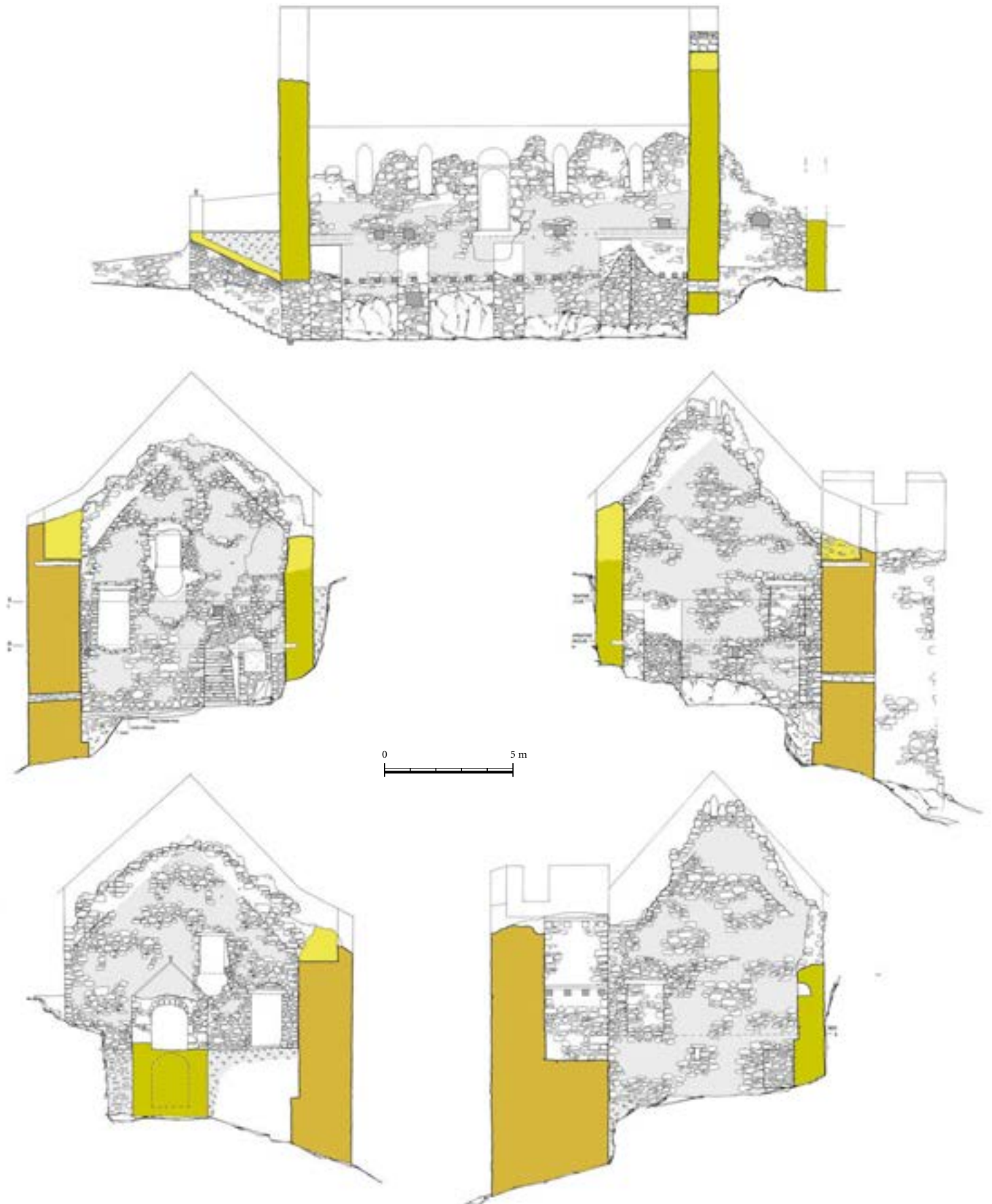
prostorije, na preseku dijagonala u pod je ugrađen jedan veći pritesan kameni blok, koji je služio kao baza za drveni direk. Prostor bliže bedemu je još nakon izgradnje fortifikacija nivelisan i zasut, uglavnom zemljom i kamenom sa šutom. U sondi koja je bila otvorena, u severozapadnom uglu Palate istraženi su slojevi ispod nivoa poda. Na koti 362.30 otkrivena je stena na kojoj je bedem zasnovan i sloj maltera koji potiče iz vremena građenja. Nad nivelacionim nasipom u podlozi malternog poda prizemne etaže otkriven je deblji sloj peska.

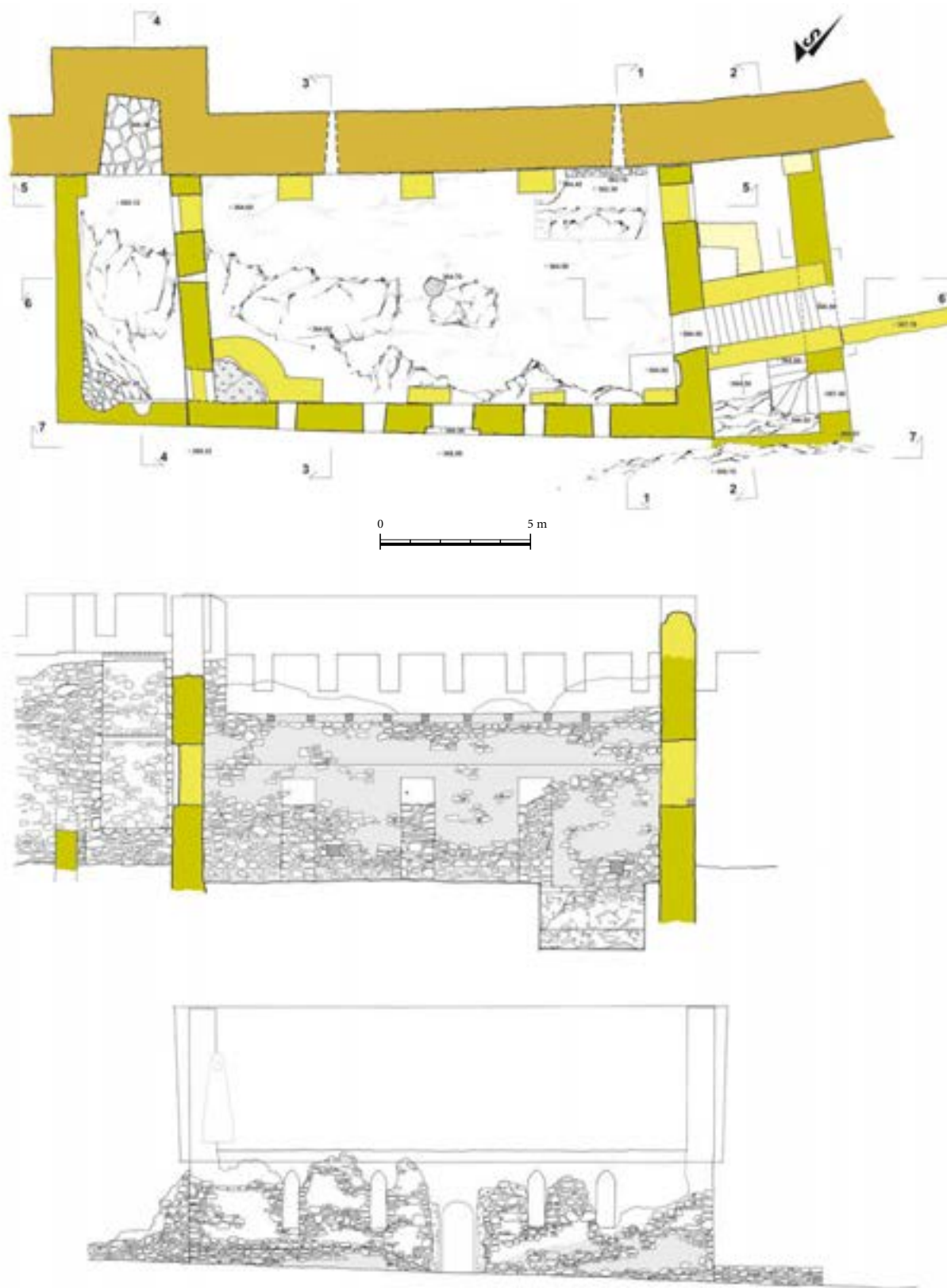
U istočnom zidu se nad prizemnom etažom nalazi niz otisaka greda prvobitne međuspratne konstrukcije, koje su bile kvadratnog preseka (0,20 m x 0,20 m), raspoređene u istoj ravni i na relativno pravilnim rastojanjima. Gornja površina im je na koti 367.00, odnosno na oko 2,40 m iznad ravni malternog poda, što bi označavalo prvobitnu visinu prizemne etaže, odnosno podruma Palate. Sa suprotne, zapadne strane u licu bedema nema otvora za međuspratne grede. U bočnim zidovima uz bedem, međutim, sačuvan je po jedan otvor za podužnu gredu, koja se pružala duž njegovog lica i na koju su se oslanjale poprečne grede. Ova podužna greda, odnosno više tih greda bilo je, bez sumnje, oslonjeno i na prislonjene drvene direke, od kojih nema očuvanih tragova. Zbog velikog raspona, u središtu prostorije postojala je i podužna podvlaka oslonjena na centralni direk, čija je baza sačuvana. Ulaz u prizemnu etažu nalazi se u okviru istočnog bočnog zida. Širok je 1,35 m i bio je arhitravno završen drvenim gredicama na visini od oko 2,20 m u odnosu na drveni prag, koji je bio u ravni sa podom. Prilazilo mu se kroz severni aneks. Uz južni ugao prizemne prostorije postojala su i vrata koja su vodila u donji nivo aneksa sa te strane. U bočnom zidu, prema aneksu postoji i jedan manji prozor.

U severnom bočnom zidu, između ulaza i ugla očuvani su ostaci jedne plitke niše, dubine oko 0,20 m a širine 0,65 m. Prema očuvanim ostacima nije moguće zaključiti kolika joj je bila visina. Cela unutrašnja površina prekrive-

na je slojem maltera sa nešto krupnijim peskom (sl. 77). Površina je ogrubljena utiskivanjem neke alatke s piramidnim vrhom u svežu malternu masu. U pitanju je očigledno bila podloga za finiji sloj, koji nije očuvan. Prema nekim sitnim tragovima iz šuta moglo bi se pretpostaviti da je bio strukture fresko-maltera. U uglu ispred ove niše ostala je očuvana kvadratna površina malternog poda, koja je u odnosu na okolnu ravan povišena za oko 0,10 m. Ovu neuobičajenu konstrukciju, sudeći prema mestu gde se nalazi, teško je objasniti. Takođe se prema stanju očuvanosti ne bi moglo pouzdano zaključiti ni da li je ona pripadala prvobitnom zdanju ili je možda bila ugrađena prilikom kasnije obnove i dogradnje Palate. Posmatrajući je u celini, ima se utisak da bi pre odgovarala prostoru prizemne etaže sa većom visinom stropa, nego što je to slučaj u odnosu na položaj starije međuspratne konstrukcije.

Na gornjoj etaži starije Palate postojala je samo jedna prostorija – dvorana. U nju se u ovoj starijoj fazi ulazilo iz severnog aneksa. U bočnom zidu ostala su očuvana vrata, širine 1,00 m, arhitravno završena drvenim gredicama. U odnosu na trag drvenog praga bila su visoka oko 1,75 m. Naspram tih vrata, u suprotnom bočnom zidu nalaze se slična vrata koja su vodila na gornju etažu južnog aneksa. Visina prvobitnog sprata, odnosno dvorane, približno bi se mogla odrediti na osnovu tragova u okviru bočnih zidova. Kao što je već istaknuto, ovi zidovi Palate su relativno dobro očuvani, sa ostacima trougaonih kalkana gde se jasno izdvajaju starija i mlađa faza. Nagib ravni dvoslivnog krova starije Palate može se dosta precizno odrediti. Zapadna strana krova spuštala se tačno do ravni šetne staze bedema, dok je suprotna strana, sa svojom strehom, bila na nešto manje od jednog metra iznad ravni dvorišta Zamka. To bi ukazivalo na visinu podužnih zidova – ne veću od 2,5 m. U odnosu na takvu visinu postavlja se pitanje gde su se mogli nalaziti prozori na gornjoj etaži. Prema dvorištu pretpostavljena visina ne ostavlja prostor za eventualni položaj prozora. U okviru očuvanih ostataka zida, sa te strane se nalaze samo novi ulaz i delovi prozora mlađe faze, budući da se tragovi starijeg zida prate ispod tog nivoa. U južnom zidu nema nikakvih tragova te vrste, dok u severnom bočnom

Sl. 72. Palata, osnova sa izgledima i presecima (R 1:200)

Sl. 73. Palata, unutrašnji prostor, severna strana (foto iz 2010. g)

zidu postoje veoma oštećeni ostaci jednog većeg prozora, za koji nije jasno da li je prvobitan ili je naknadno probijen. Ima se utisak da bi u odnosu na nivo sprata pre odgovarao mlađoj fazi.

U dvorani prvobitne Palate, u severoistočnom uglu je postojalo, izgleda, jedno veće ognjište, odnosno ugaoni kamina. On nije imao zidanu supstrukciju, što bi bilo uobičajeno, već mu je ozidani deo mogao biti samo nad međuspratnom konstrukcijom. Od tog kamina ostali su tragovi u bočnom kalkanskom zidu. Uočljiv je poslednji deo konstrukcije dimnjačkog kanala koji je blago sferno modelo-

van. Desno od ovog kamina, u istočnom zidu, nalazile su se dve četvrtaste niše, a malo dalje još dve slične. Sve niše su bile sličnih dimenzija, visine od 0,30 m do 0,40 m, širine 0,35 m x 0,45 m, dok im dubina nije prelazila pola metra. U odnosu na ravan poda bile su izdignute za oko 1,30 m. Jedna slična niša nalazila se i u okviru severnog zida, na oko jedan metar iznad nekadašnje ravni poda.

Kao što je već napred rečeno, uz središnji deo prvobitne Palate nalazila su se i dva prizidana aneksa. Između njih nije postojala konstruktivna veza, ali prema načinu građenja, kao i u funkcionalnom smislu jasno je da su sa sredi-

Sl. 74. Palata, unutrašnji prostor, južna strana (foto iz 2010. g.)

šnjim delom činili jedinstvenu celinu. Severni aneks se svojim bočnim zidom, širine oko 1,10 m, oslanjao na bedem i sa odgovarajućim zidom središnjeg dela ovog zdanja zatvarao je površinu od oko 30 m². Sa istočne strane aneksu je pripadao jedan zid koji je samo doticao ugao Palate. Ostao je očuvan u vidu podzida na stenovitom grebenu, tako da je teško zamisliti kako je izgledao u svom gornjem delu. U istočnom delu aneksa očuvani su ostaci prvobitnog stepeništa koje je vodilo ka ulazu u donju etažu, odnosno podrum Palate (sl. 78). Za prilaz ovom stepeništu su u severnom zidu aneksa postojala vrata, širine oko 1,30 m. Slič-

na vrata, ili neka vrsta prolaza, postojala su, po svemu sudeći, i u delu ovog zida prema bedemu, na pravcu severnog ulaza. Jedini nivo u severnom aneksu bio je najverovatnije u ravni poda dvorane. U sačuvanoj dokumentaciji nema podataka o tome da li su tu otkriveni ostaci poda ili tragovi nekog drugog nivoa. U vezi s tim, ostaje otvoreno pitanje kako je u ovoj ravni severni aneks uopšte izgledao. Po svemu sudeći, bio je niži od bočnog zida Palate. Ne bi trebalo isključiti mogućnost da su otkriveni zidovi zapravo činili supstrukciju neke vrste drvenog trema u čijem okviru su se nalazili silaz u prizemni deo i predvorje dvorane.

Za razliku od severnog aneksa, južni aneks je predstavljao poseban prostor u dva nivoa. Bio je omeđen sopstvenim zidovima sa dve strane, koji su relativno slabo očuvani (sl. 79). Južni zid se oslanjao na bedem, a istočni na ugao Palate, produžujući pravac sa te strane. Građeni su kao i zidovi središnjeg dela, ali su nešto uži (od 0,70 m do 0,80 m). U jugoistočnom uglu se nalaze ostaci jednog ognjišta polukružno modelovanog u zidnoj masi, a nedaleko odatle, u istočnom zidu je jedna polukružna niša, sferno zasvedena. Unutrašnjost ove niše je fino malterisana, veoma kvalitetnom žbukom. I u južnom aneksu su postojale dve etaže –

prizemna, sa neravnim stenovitim tlom, i gornja, koja je bila u istoj ravni sa podom dvorane. Prostorije aneksa i Palate bile su povezane već spomenutim vratima, kasnije zazidanim. Visina donje etaže iznosila je 2,00–2,20 m. Drvena međuspratna konstrukcija bila je jednim krajem oslonjena na ispus u istočnom zidu. Sa suprotne strane, uz kulu VII je, po svemu sudeći, postojala prislonjena podužna greda podvlake. Nivo gornje etaže bio je u istoj ravni sa podom kule. Usled slabe očuvanosti teško je zamisliti prvobitan izgled južnog aneksa. Prostorija na spratu je verovatno bila povezana u jednu celinu sa unutrašnjim prostorom susedne

Sl. 75. Palata, istočni zid sa ostacima ulaza (foto iz 1985. g.)

Sl. 76. Palata, supstrukcija ugaonog kamina (foto iz 1985. g.)

Sl. 77. Palata, plitka niša ispred ulaza u donju etažu (foto iz 2010. g.)

Sl. 78. Palata, ostaci starijeg stepeništa u severnom aneksu (foto iz 1976. g.)

kule. U gornju etažu se ulazilo iz dvorane, ali nije poznato da li je prvobitno postojala i veza sa dvorištem Zamka. Takođe, nema podataka ni o tome gde su se nalazili prozori i kako su oni izgledali.

U sledećoj etapi, koja je verovatno usledila ubrzo ili samo neku deceniju nakon izgradnje, Palata je temeljno obnovljena i dograđena, i to samo njen središnji deo. Bočni kalkani su dograđeni u visinu za oko dva metra. Pri njihovom vrhu nalazio se po jedan manji uzan prozor. Preostali su tragovi samo jednog u okviru južnog kalkana, očuvani u visini od oko 0,60 m. Slično bočnim zidovima, nadzidano je i zapadno bedemsko platno. Nad starijom šetnom stazom uočljivi su ostaci ove dogradnje, koji su mestimično očuvani i do visine od 1,50 m. Najveća promena uočljiva je na istočnom zidu. U nadzidanom delu formiran je nov direktni ulaz u dvoranu, širok 1,25 m, i otvorena su četiri relativno uska prozora, širine 0,50–0,60 m (visina im nije

poznata). Kod najbolje očuvanog prozora vertikalne bočne strane preostale su do visine od 1,50 m. Na osnovu zapazanja do kojih se došlo u toku ranijih istraživanja, razložno je pretpostavljeno da su bili nadsvođeni tesanicima sige modelovanim u vidu prelomljenog luka.¹³⁷ Za razliku od prozora, znatno teže je rekonstruisati izgled i obradu novog ulaza u dvoranu. U ravni sa spoljnim licem otkriveno je ležište drvene grede praga. Međutim, bočne ivice portala, na kojima je bilo otisaka dovratnika, prerađene su kasnijim konzervatorskim intervencijama bez pokušaja rekonstrukcije prvobitnog stanja. Prilikom ranijih istraživanja, kao i u slučaju prozora, uočeno je da su dovratnici verovatno bili od sige.¹³⁸ Može se pretpostaviti da je ovaj portal bio završen

¹³⁷ Zdravković 1964, 70.

¹³⁸ Zdravković 1964, 70–71.

Sl. 79. Palata, bočni zid sa južnim aneksom (foto iz 1985. g.)

poluobličastim svodom. Prilikom radova 1962. godine, u njegovoj blizini otkriven je obrađeni komad sige, koji predstavlja jedinstven primerak kamene plastike u Magličkom zamku (sl. 81). U pitanju je valjkasti izdužen komad sa kockastim aplikacijama i diskoidnim proširenjem, za koji je pretpostavljeno da se nalazio u funkciji šiljatog završca gotičkog frontona. Ova atribucija bi, po svemu sudeći, mogla biti tačna, ali nije poznato gde se takav komad plastike mogao nalaziti. Teško bi se mogla prihvatiti pretpostavka da je činio deo plastične dekoracije južnog portala Palate.¹³⁹

U unutrašnjosti Palate je u okviru pomenutih radova na rekonstrukciji podignut nivo međuspratne konstrukcije za oko 1,50 m. Nove međuspratne grede nisu se oslanjale na podužne zidove, već na prizidane pilastre. Sa zapadne strane su uz unutrašnje lice bedemskog platna dograđena tri masivna prislonjena stupca, na međusobnim rastojanjima između 2,50 m i 2,90 m, koja su bila duboko utemeljena u nivelacionom nasipu uz bedem i imala su nepravilno građenu proširenu stopu. Sa suprotne strane postoje četiri nešto uža prislonjena stupca, zasnovana na stenovitoj podlozi u ravni poda. Jedan stubac je ugrađen u severoistočni ugao, a zatim dva na međusobnim rastojanjima od po približno 2,50 m. U jednom od njih nalazila se plitka četvrtasta niša, dimenzija 0,60 m x 0,70 m. Četvrti stubac građen je ujedno sa polukružnim obziđem supstrukcije ugaonog kamina. Ovu polukružnu konstrukciju obrazovao je zid debljine oko jedan metar, dok je unutrašnji prostor u uglu bio popunjen šutom. Prizidani stupci nisu očuvani u svojoj prvobitnoj visini, tako da nema tragova ležišta za drvene grede, ali se njihov položaj i odgovarajuća konstrukcija mogu pouzdano pretpostaviti. Grede podvlaka su bile prislonjene uz podužne zidove i oslonjene na pilastre. Na njima su ležale osnovne poprečne grede međuspratne konstrukcije. Sigurno je postojala i središnja podužna podvlaka oslonjena na centralni direk, kao što je to bio slučaj i sa starijom sličnom konstrukcijom.

Ravan poda u prizemnoj etaži, po svemu sudeći, nije menjana, budući da prilikom arheoloških istraživanja nisu uočeni tragovi mlađih nivoa. U odnosu na ovaj pod (kota 364.50), nova međuspratna konstrukcije bila je na visini od oko 3,80–4,00 m. Pod u dvorani posle dogradnje, sudeći prema očuvanom otisku praga novog istočnog ulaza, mogao bi se pretpostaviti približno na koti 368.50, a njena visina u ravni bočnih zidova izgleda da nije bila manja od 3,50 m do 3,80 m. O izgledu krovne konstrukcije, o kojoj nema nikakvih podataka, moglo bi se suditi samo prema analognim rešenjima. Imajući to u vidu, teško je pretpostaviti da se na ovoj visini nalazila ravna tavanica. Po svemu sudeći, drvena konstrukcija koja je nosila krovni pokrivač bila je vidljiva, a mogla je biti i dekorativno oblikovana.

U jugoistočnom uglu dvorane, sudeći prema očuvanoj supstrukciji o kojoj je bilo reči, nalazio se veliki ugaoni kamin. Gornja konstrukcija kamina bila je, izgleda, prislonjena na okolne zidove, budući da tu nema uočljivih tragova konstruktivne veze (sl. 76). Dimnjak, koji je izlazio iznad ravnog krova, nalazio se najverovatnije u samom uglu. O drugim detaljima unutrašnjeg uređenja dvorane nema očuvanih tragova.

Usled pomeranja nivoa sprata i pomenutih dogradnji zazidana su vrata prema aneksima, i to u oba bočna zida. Takođe, zazidan je i prolaz koji je povezivao prizemne etaže, sada blokiran i zidom supstrukcije ugaonog kamina. Ulaz u prizemnu etažu – podrum ostao je na istom mestu, ali mu je prilaz sasvim izmenjen. U prostoru nekadašnjeg severnog aneksa, koji nije obnovljen, podignuto je novo postrojenje sa zasvedenim hodnikom, koje je postavljeno upravno i prislonjeno na severni bočni zid (sl. 80). Visinska razlika (od oko dva metra) između praga sa spoljne strane prema dvorištu Zamka (kota 366.50) i nivoa podruma savladana je sa 14 stepenika. Taj nagib pratio je i poluobličast svod građen od tesanika sige, koji je imao visinu od 1,80 m do 2,00 m. Nema podataka o tome kako je izgledao gornji deo ovog postrojenja. Prostor nad svodom

¹³⁹ Zdravković 1964, 70.

Sl. 80. Palata, zasvedeni silaz u donju etažu iz mlađe faze (foto iz 2010. g.)

bio je popunjen nasipom, ali je nad celom ovom konstrukcijom, verovatno, postojao dvoslivni krov. Ukoliko prihvatimo ovu pretpostavku, koja nam izgleda logična, nad ulazom u zasvedeni hodnik trebalo bi zamisliti i trougaoni fronton. U njegovom vrhu mogao je stajati profilisani gotički „šiljak“, o kome je napred bilo reči. Čini nam se da bi to bilo jedino logično mesto za pomenuti komad plastike, poslednji koji je preostao u Magličkom zamku.

Mlađoj građevinskoj fazi odgovaraju i ostaci jednog pilastra prizidanog uz unutrašnje lice Zapadnog bedema, koji je bio delom utemeljen na zarušenom zidu severnog aneksa. Nije jasno čemu je služio ovaj prizidani stubac. Takođe, nije jasno ni kakvu namenu je imala prizidana ugao konstrukcija u prostoru nekadašnjeg aneksa, spoljnih

dimenzija 2,00 m x 2,00 m, koja se oslanjala na bočni zid Palate i novi zid zasvedenog hodnika. Ovi ostaci nejasne funkcije verovatno su bili dopunjeni drvenim konstrukcijama od kojih nisu uočeni nikakvi tragovi.

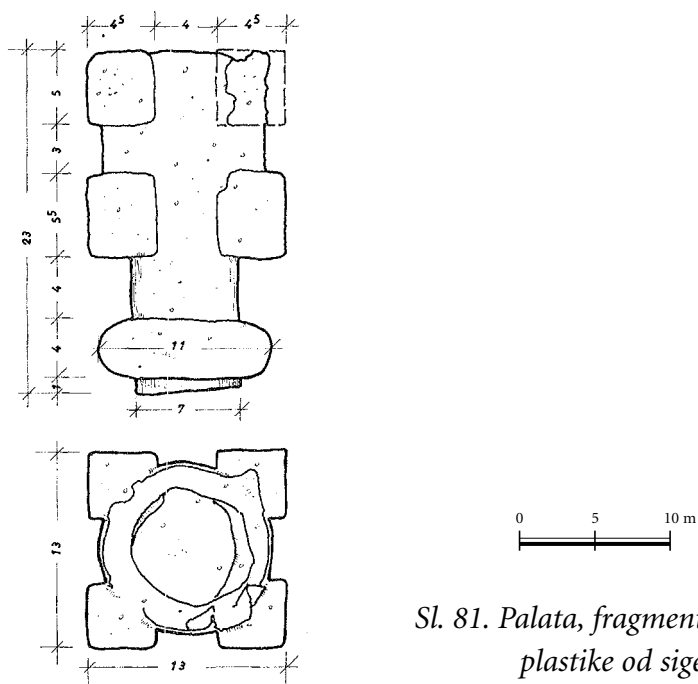
Za razliku od severnog aneksa, južni aneks je ostao u upotrebi i posle obnove Palate, ali kao posebno zdanje. Pomenutim zaziđivanjem prolaza prekinuta je njihova međusobna veza. Nakon toga u aneks se moglo ući samo sa južne strane, ali nije poznato gde, budući da je odgovarajući zid relativno nisko očuvan. Kroz prostor ovog aneksa se i dalje prilazilo kuli VII i stepeništu za izlaz na bedem. Izvesne prepravke u okviru radova u mlađoj fazi uočavaju se na istočnom zidu aneksa. U svom donjem delu on se, kao što je već rečeno, oslanjao na ugao starije Palate. Međutim,

i u višim delovima zid se oslanja na pomenuti ugao i to na dograđeni segment. Očigledno, istočni zid aneksa je preziđivan i nakon obnove Palate. Unutrašnji prostor aneksa, sudeći prema onome što se sada može videti, nije bio izmenjen. I dalje je to ostao jedinstven prostor sa prizemljem kule VII. O izgledu gornjeg dela južnog aneksa moguće su samo pretpostavke bez pouzdanog utemeljenja, budući da očuvanih tragova nema.

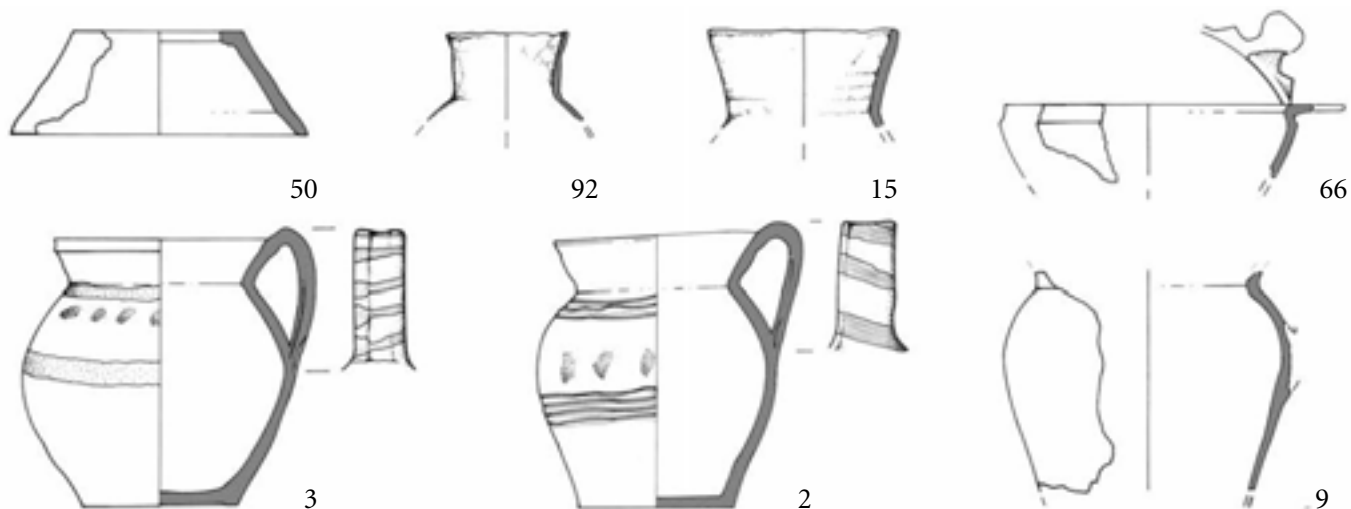
Unutrašnjost Palate sa susednim aneksima bila je pre započinjanja istraživačkih radova zasuta kamenom i šutom. Prilikom radova 1961–1962. godine uklonjeni su značajni slojevi šuta, ali u sačuvanoj dokumentaciji nije zabeleženo kolika je bila dubina slojeva niti da li je bilo arheoloških nalaza. Dalja istraživanja nastavljena su 1979. godine skidanjem sloja od oko 0,30 m, ispod koga se došlo do ravni malternog poda. U sloju nad samim podom otkriveni su tragovi požara – debeo sloj gari i pepela, od oko 30 cm, sa dosta ugljenisanih greda. U dnevniku istraživanja je zabeleženo da je u sloju nad podom bilo dosta ulomaka keramike. Sačuvano je svega nekoliko, pa se na osnovu njih teško može dati sasvim pouzdan sud o ovoj stratigrafskoj celini. Od primeraka ognjišne keramike javljaju se fragmenti lonca

ca sa koso razgrnutim obodom (kat. br. 30), peskovite sitnozrne fature i svetlomrke boje pečenja. Od trpezne keramike zastupljeno je nekoliko karakterističnih primeraka zdela. Među njima su dve koničnog oblika, sa recipijentom koji je verovatno bio postavljen na nisku stopu (kat. br. 63 i 64). Treća zdelo je kalotastog oblika i takođe je mogla imati nisku šuplju stopu (kat. br. 68). Zdele su bile gledosane u boje: žutu i bledozelenu ili u dve nijanse zelene – bledozelenu i tamnozelenu. Na jednoj od njih glazura je naneta preko belog premaza, dok je kod druge dve glaziranje izvedeno neposredno preko površine. Prema njihovim tipološkim odlikama, u pitanju su posude koje bi se mogle datovati u 14. vek ili u prve decenije 15. veka. U ovom sloju su izgleda bili zastupljeni, ali po svemu sudeći u znatno manjem broju, i ulomci mlađe keramike, što bi se moglo ilustrirati sa dva ulomka koja odgovaraju tipu kalotaste zdele na stopi sa zelenom glazurom na unutrašnjoj i delom spoljnoj površini (kat. br. 74 i 75). U sondi ispod ravni poda u severozapadnom uglu Palate bilo je veoma malo nalaza. Iz tog nivelacionog sloja uz bedem sačuvan je samo ulomak jednog lonca koso razgrnutog oboda, koji je po svojim tipološkim odlikama veoma sličan pomenutim nalazima iz sloja nad podom.

U južnom aneksu, kao i u Palati, slojevi šuta kojima je bio ispunjen uklonjeni su prilikom radova početkom šezdesetih godina 20. veka, i to mestimično do nivoa stene, koja je tu dosta neravna. Tom prilikom je u zapadnom delu aneksa, prema kuli VII, srećnim sticajem okolnosti ostao neiskopan sloj koji je ležao ispod šuta. Do ravni poda istražen je 1978. godine. U pitanju je bio sloj sa puno gari i pepela od požara, debljine do 30 cm. U sloju je otkriveno mnoštvo gvozdениh klinova (kat. br. 250) i dosta keramičkih nalaza, od kojih su u terenskom inventaru sačuvana dva fragmentovana lonca i ulomci još nekoliko posuda – lonca, bokala i zdela. Svakako najznačajniji nalaz predstavlja tip lonca sa jednom drškom (sl. 82). Na dva gotovo u celosti očuvana primerka ovog oblika postoje belo slikani ukrasi ispod maslinaste glazure (kat. br. 2 i 3). U pitanju su posude koje su korišćene na ognjištu, mada bi se prema svojoj obradi i dekoraciji mogle smatrati i trpeznim mobilijarom. Osim tih

Sl. 81. Palata, fragment plastike od sige

Sl. 82. Južni aneks Palate, keramika iz sloja nad podom (R 1:4)

nalaza, iz sloja nad podom potiču delovi oboda od dva bokala (kat. br. 15 i 92), kao i jedan konični poklopac. Sve te posude bile su ujednačenih osobina. Rađene su od gline peskovite fakture i imale su crvenkastu boju pečenja. Pri tome bokali nemaju dodatnu obradu površine, u vidu premaza ili glazure, već su po priglačanoj površini bliski pojedinim ognjišnim loncima. Kao jedini primerak luksuznije trpezne keramike izdvaja se ulomak zdele sa horizontalnom drškom (kat. br. 66), finije obrade sa žutom glazurom preko neprozirnog belog premaza.

Sloj nad podom obrazovao se neposredno pošto je prostor južnog aneksa postradao. Za naša razmatranja je od posebnog značaja pomenuti nalaz dva fragmentovana lonca, budući da su se ove posude nalazile tu u trenutku požara. Bliske paralele ovim loncima postoje među nalazima iz Stalaća, gde su datovani u kraj 14. ili u prvu deceniju 15. veka. Budući da su nalaženi u značajnom broju i na nekim drugim lokalitetima, npr. u Kozniku, kao i manastirskim kompleksima u Gradcu i Novoj Pavlici, izneta je pretpostavka da verovatno potiču iz neke lokalne grnčarske radionice sa područja Raške oblasti.¹⁴⁰ Imajući sve to u vidu, možemo zaključiti da i nalaz iz južnog aneksa Palate pripada prema svojim osnovnim odlikama istoj skupini, što nam omogućava da ga bliže vremenski opredelimo u razdoblje

poslednjih decenija 14. ili možda u prvu polovinu 15. veka. Tom vremenu bi odgovarali i ostali nalazi keramike iz sloja nad podom. Na osnovu ovih pouzdano datovanih nalaza zaključujemo da je do požara koji je uništio južni aneks Palate moglo doći najranije krajem 14. veka ili u prvim decenijama novog stoleća. Nad ovim slojem nisu uočeni tragovi poznijih obnova.

Očuvani ostaci zidova Palate u celini, koje je bilo moguće detaljno proučiti, kao i arheološki nalazi iz slojeva otvaraju mogućnost za donošenje određenih zaključaka. Kao što je već istaknuto, kod ovog zdanja uočene su dve osnovne građevinske faze. Starija Palata podignuta je posle izgradnje obimnih bedema Zamka, što bi označavalo *terminus post quem* za vreme građenja. Otvoreno je pitanje da li je ovo zdanje bilo zamišljeno već prilikom zasnivanja Zamka ili je nastalo tokom kasnijih sukcesivnih dogradnji stambenih zdanja. Samo značenje Palate sa dvoranom, kao središnjeg prostora u Zamku, nameće pretpostavku da između uobličavanja fortifikacija i građenja pomenutog zdanja nije prošlo puno vremena. To bi značilo da je starija Palata podignuta krajem 13. veka ili najkasnije tokom prve decenije

¹⁴⁰ Minić, Vukadin 2007, 63.

narednog stoleća. Istovremeno sa Palatom podignuta su i oba aneksa, koji su sa osnovnim zdanjem, odnosno dvoranom, predstavljali jedinstvenu funkcionalnu celinu. Činjenicu da između ovih delova Palate ne postoji konstruktivna veza najpre bismo mogli objasniti samim procesom građenja, a ne naknadnim dogradnjama. Starija Palata, posmatrana kao kompleksna građevina, imala je određenih slabosti. Odabran položaj na stenovitom terenu, s jakim padom prema bedemu i uz oslanjanje na ovo zidno platno, iziskivao je bolje konstruktivno rešenje. Tako je dvorana, kao glavna prostorija Palate, zbog nedovoljne visine u odnosu na okolni prostor ostala bez mogućnosti ugradnje prozora. Možemo pretpostaviti da je delovala kao neprijatan, mračan i neprovetren prostor, što je unekoliko bilo u suprotnosti s njenom osnovnom funkcijom. Rekonstrukcijom izvedenom u okviru mlađe faze ta osnovna slabost prvobitne građevine bila je otklonjena. Nadgradnjom i podizanjem ravni međuspratne konstrukcije dvorana je dobila sasvim drugi izgled. Novi portal i prozori prema dvorištu, kao i ugaoni kamin davali su celom prostoru dvorane prijatniji i monumentalniji izgled. Možemo pretpostaviti da je i rešenje krovne konstrukcije doprinosilo takvom utisku.

Već su raniji istraživači, sa kojima bismo se u potpunosti složili, prepoznali uticaj gotičke arhitekture na oblikovanje Palate i povezali ga sa delom arhiepiskopa Danila II.¹⁴¹ U biografiji ovog premeta Srpske crkve istaknuto je da u Magliču *podize prekrasne palate*,¹⁴² što bi se prvenstveno moglo odnositi na rekonstrukciju i dogradnju Palate sa velikom dvoranom. Ti radovi su mogli biti izvedeni tokom treće ili četvrte decenije 14. veka, odnosno najverovatnije posle 1324, a sigurno pre 1337. godine.

Prema otkrićima do kojih se došlo u toku arheoloških iskopavanja, Palata je postradala u nekom požaru i nakon toga, izgleda, više nije bila obnavljana. Nalazi mnoštva ugljenisanih greda iz sloja iznad poda, koji bez sumnje potiču od spaljenih gornjih drvenih konstrukcija, na to jasno ukazuju. Otvoreno je pitanje, međutim, da li i ulomci keramike iz ovog sloja odgovaraju vremenu samog požara ili su tu dospeli kada je zdanje već bilo u ruševinama. Budući da u postojećoj dokumentaciji nikakvi podaci u tom smislu nisu

zabeleženi, na osnovu preostalih nekoliko fragmenata to se ne bi moglo pouzdano zaključiti. Možemo samo pretpostaviti da je Palata izgorela u isto vreme kada i prostor južnog aneksa, što bi vremenski odgovaralo kraju 14. ili prvim decenijama 15. veka. Budući da nisu uočeni tragovi poznijih obnova u vreme kada je u Magliču boravila turska posada, Palata je bez sumnje predstavljala samo napuštenu ruševinu.

STAMBENA ARHITEKTURA

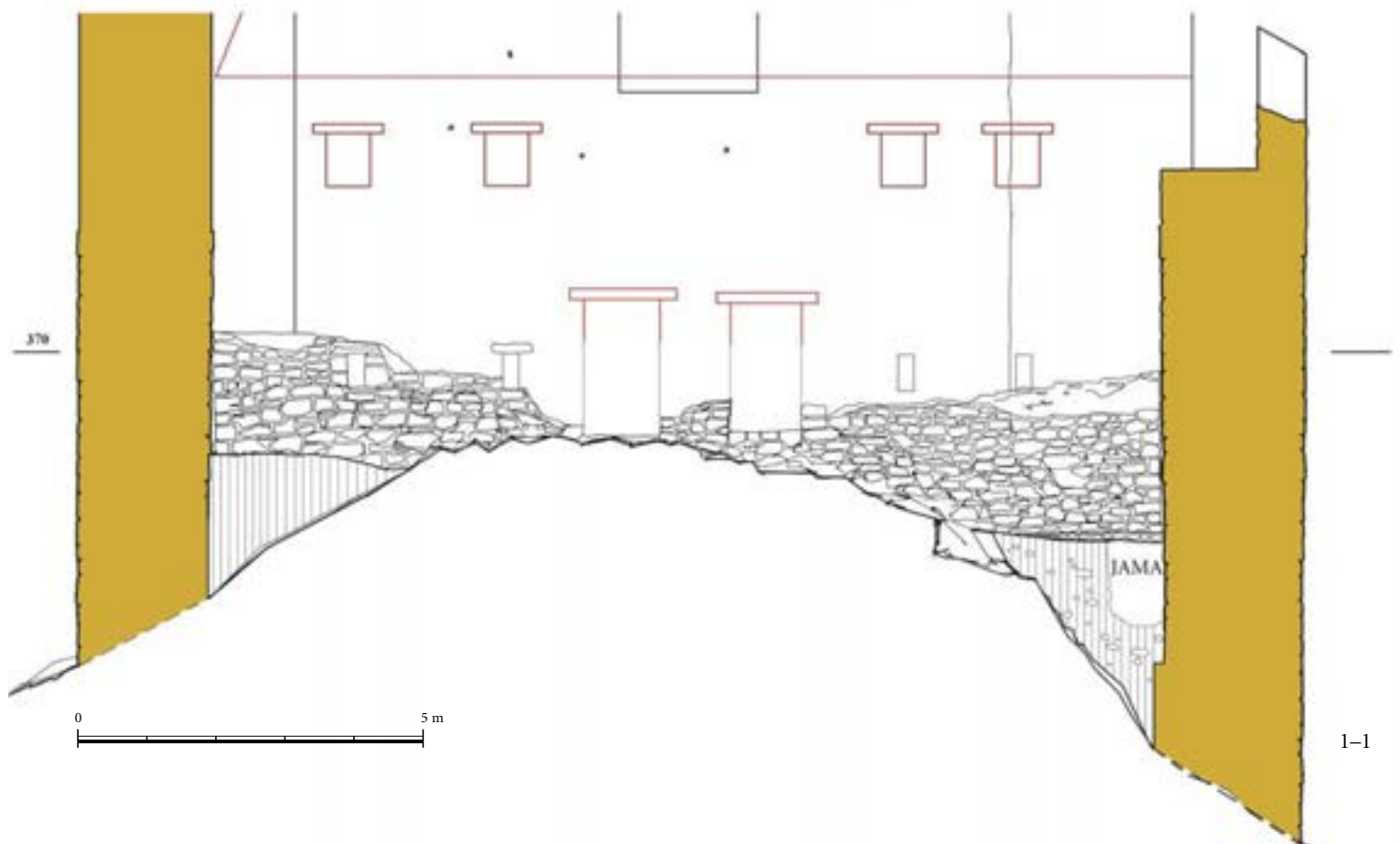
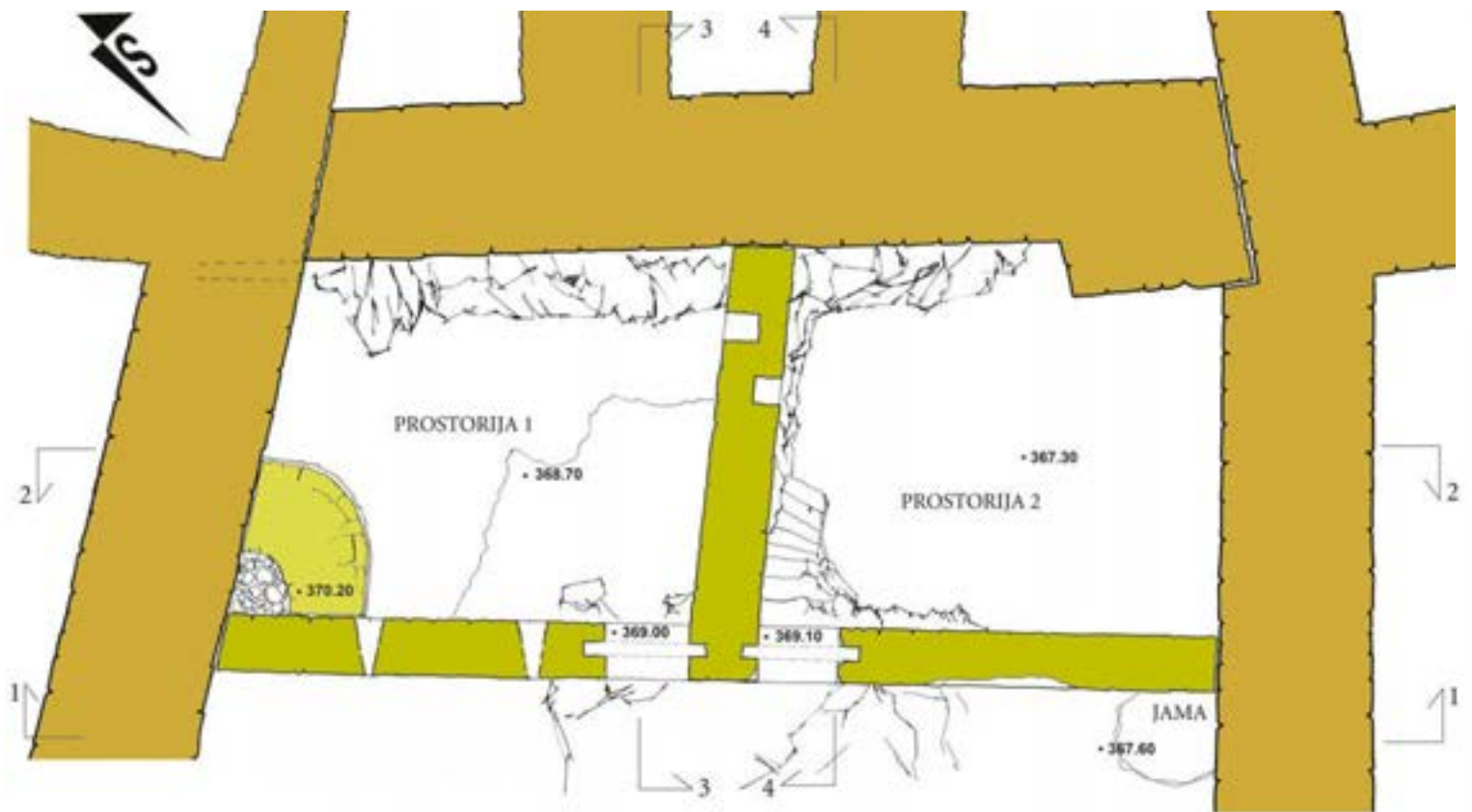
U unutrašnjosti Magličkog zamka, osim Crkve Svetog Đorđa i Palate sa dvoranom, nalazilo se, kao što je već istaknuto, i više stambenih građevina koje su se razlikovale prema položaju, obliku i načinu građenja. Neke su bile delom ili u celini ozidane kamenom, pa su im ostaci ostali u značajnoj meri očuvani. Osim tih solidnije građenih zdanja, postojale su, bez sumnje, i skromnije drvene kuće sa znatno teže prepoznatljivim tragovima. Nažalost, prema sačuvanoj dokumentaciji i zabeleženim ostacima njihov položaj se sada može samo naslutiti na prostorima prema Jugoistočnom bedemu, budući da nijedna kuća nije jasno prepoznata niti je stratigrafski određena prilikom arheoloških iskopavanja. Stoga se u našim razmatranjima moramo ograničiti samo na ostatke kamenom zidanih zdanja, koja pružaju najviše podataka o nekadašnjoj unutrašnjoj strukturi Zamka. U pitanju su četiri građevine podignute uz Južni, Zapadni i delom Severni bedem.

Južna građevina

Pre prvih istraživačkih radova (1961–1962. godine) ostaci građevine bili su ispod zatečenog nivoa tla, a prilikom njihovog izvođenja su plitko pod gornjim slojevima otkriveni ostaci zidova. Istraženi su uglavnom samo površinskim praćenjem trasa, a potom ukopom jedne sonde i rova duž spoljne strane severnog zida. O arheološkim nalazima

¹⁴¹ Кашанин 1941, 13–14; Zdravković 1964, 75–76.

¹⁴² Жизнь Данила II, 114.

koji su tom prilikom otkriveni nema podataka. Istraživanja su nastavljena 1975. godine i tada su ostaci građevine otkriveni u celosti.

Južna građevina je ugrađena u prostor koji sa tri strane zatvaraju bedemi, dok je samo severni zid prema dvorištu Zamka posebno građen. Oslonjen je na unutrašnja lica Jugoistočnog i Zapadnog bedema, koji istovremeno čine bočne strane građevine. Sa zadnje strane, njen prostor zatvara Južni bedem sa kulom V. Unutrašnjost građevine je podeljena na dve odaje – prostoriju 1, prema Jugoistočnom bedemu, površine 32 m², i prostoriju 2, nešto manju, od oko 30 m², koja je bila oslonjena na Zapadni bedem.

Severni zid građevine, širine 0,70 m, bio je građen od lomljenog pritesanog kamena u nepravilnom slogu. U svom središnjem delu bio je utemeljen direktno na stenovitom grebenu, koji je u padu prema bočnim bedemima. Tu je temelj ovog zida bio plitko ukopan u nivelacioni nasip zemlje

i kamena koji je obrazovan nakon građenja bedemske ograde Zamka. U okviru severnog zida otkriveni su tragovi ulaza u obe prostorije, širine 1,00–1,10 m, sa otiscima drvenih greda praga gotovo u istoj ravni (kota 369.00–369.10). U prostoriji 1 postoje ostaci dva uska prozora, dok kod susedne prostorije tragovi prozora nisu otkriveni, budući da je tu zid očuvan niže od njihove moguće ravni. U pregradnom zidu, širine oko 0,90 m, nema tragova otvora. Tu su postojale i dve četvrtaste niše, po jedna u oba lica zida, prema odgovarajućim prostorijama. U istočnom uglu prostorije 1 nalazi se polukružno obziđe supstrukcije kamina, koji se nalazio na spratu. Podovi u odajama prizemnog dela Južne građevine nisu se nalazili u istoj ravni. U prostoriji 1 pod je bio na koti 368.70, odnosno nešto niži u odnosu na prag. Bio je u nivou stene mestimično izravnate slojem maltera. U susednoj prostoriji 2 nivo poda je bio znatno niži (kota 367.30), sa visinskom razlikom od gotovo 1,80 m

Sl. 83. Južna građevina, osnova i preseci sa izgledima (R 1:100)

u odnosu na prag. I tu su znatne neravnine stena bile popunjene kompaktnom masom kamena i maltera. Prema ulazu se u neravnoj stenskoj masi uočavaju grubo uklesana gazišta stepeništa.

Na osnovu očuvanih ostataka moglo bi se zaključiti da je u okviru priprema za podizanje Južne građevine prethodno izvršeno znatno ukopavanje u zatečene stene, koje su grubo i veoma neravno oklesane. To se posebno uočava u podnožju Zapadnog bedema gde je nivo zatečenih stena mestimično spušten i za više od jednog metra. Slično se uočava i u odnosu na stene ispod pregradnog zida posmatrano iz prostorije 2. Osnovni cilj je očigledno bio da se u granicama mogućnosti dobiju ravni podovi u prizemnim prostorijama. Pri tome se nije vodilo računa o njihovom ukupnom izgledu, što bi ukazivalo na to da u pitanju nisu bile stambene odaje, već, najverovatnije, skladišni prostor.

U toku arheoloških iskopavanja istraženi su slojevi u unutrašnjosti Južne građevine, što bi moglo da u značajnoj meri doprinese utvrđivanju vremena nastanka i ukaže na dalju sudbinu ovog zdanja. Prema sačuvanoj dokumentaciji i relativno malobrojnim nalazima koji su dospeli u terenski inventar moguće je dobiti samo osnovnu stratigrafsku sliku. U prostoriji 1 otkriven je kulturni sloj debljine 1,30 do 1,50 m. Znatna deo sloja činili su nanosi kamena i štuta sa obrušenih bedema i zidova same građevine. Ispod tog nivoa kulturni sloj je obilovao nalazima ulomaka keramike iz turskog razdoblja (kat. br. 58), gde su naročito brojno bili zastupljeni pećnjaci (kat. br. 105 i 106/a) i crepulje. Kao posebno karakterističan nalaz evidentirani su brojni primerci potkovića za konje (kat. br. 173). Sloj neposredno nad podom zatvarao je jedan nivo koji bi se mogao protumačiti kao nivelacija zemljom sa veoma malo nalaza. Ostaje, međutim, nepoznato kako su izgledali nalazi nad podom, budući da ništa od njih nije sačuvano. Sam pod predstavljao je, kao što je već rečeno, zaravnjeni nivo stene, mestimično nivelisan sitnim kamenom i sa dosta maltera. U strukturi tog ravnajućeg sloja uočeni su i fragmenti opeka, što predstavlja jedinstvenu pojavu u okvirima Magličkog zamka.

U prostoriji 2 je debljina kulturnih slojeva iznosila preko dva metra, tako da je tu stratigrafija slojeva nešto bolje

dokumentovana. Gornji slojevi do dubine od preko jednog metra sastojali su se uglavnom od štuta sa obrušenih zidova i ulomaka keramike gotovo isključivo iz turskog razdoblja. U nižem nivou, koji je označen kao II otkopni sloj, slično situaciji u prostoriji 1, bilo je brojnih ulomaka pećnjaka (kat. br. 106b) i crepulja, kao i dosta potkovića za konje (kat. br. 179). Za sledeći, III otkopni sloj, koji se sastojao od zemlje i štuta, nije označena debljina, ali se posredno može zaključiti da je iznosila preko pola metra. Na osnovu analize sačuvanog materijala moglo bi se pretpostaviti da su tu postojala dva stratigrafski različita sloja: mlađi sloj, koji bi karakterisao keramički materijal turskog razdoblja (kat. br. 80 i 97), i druga skupina koja bi odgovarala nekom nižem sloju, a koju bi predstavljali nalazi ulomaka trpezničkih zdela (kat. br. 62, 69–70) i fragmenti krčaga (kat. br. 91b i 93). Prema svojim tipološkim odlikama mogli bi se vremen-

Sl. 84. Južna građevina, prostorija 2, ostaci ulaza sa tragovima rampe na steni (foto iz 1975. g.)

ski odrediti u razboblje pre turskih osvajanja. U IV otkopnom sloju, koji je, kako je zabeleženo, kopan do „dubine od 1,85 m“, odnosno približno do kote 367.70, konstatovana je uglavnom zemlja sa malo štuta u dosta ulomaka, kako ognjišne tako i trpezne keramike, ali većina tih nalaza nije sačuvana. Preostala je jedna veća udica (kat. br. 237), zatim nekoliko ulomaka krčaga sa sgrafito ornamentom i deo duboke zdele sa ravnim dnom (kat. br. 71.) Toj celini pripada i jedan fragmentovani lonac (kat. br. 5) koji je analogan sa ranije pomenutim primercima iz sloja požara u zapadnom aneksu. Poslednji, V otkopni sloj, debljine oko 0,40 m, ležao je neposredno nad podom. Prema opisu iz dnevnika istraživanja, to je bio nivo destrukcije sa tragovima požara i sa dosta kompaktnim šutom. U ovom sloju je bilo životinjskih kostiju, ali veoma malo keramike. Nad podom je nađeno mnoštvo gvozdениh klinova raznih veličina: jedna manja posuda od bakarnog lima (kat. br. 124), zatim grlič bronzanog krčaga (kat. br. 123), sečivo britve (kat. br. 195), kao i jedan nož sa koštanom drškom (kat. br. 187).

Ispod ravni poda, u severozapadnom uglu prostorije 2 otvorena je manja sonda radi ispitivanja njegove supstrukcije, kao i utemeljenja severnog zida. Konstatovan je nivelaioni sloj, debljine od oko 0,50 m, koji je uz Zapadni bedem ležao na steni. Na tom delu je severni zid plitko zasnovan i leži na kamenom nabačaju bez malternog veziva. U sloju nad stenom, koji je većim delom obrazovan nasipanjem prostora uz bedem nakon završene izgradnje, otkriveno je nekoliko ulomaka keramike, i to deo jednog lonca koso razgrnutog oboda (kat. br. 36) i fragmenti dva vršnika (kat. br. 45 i 47). Nalazi iz ovog sloja, sudeći prema stratigrafskom kontekstu, poticali bi najkasnije iz vremena građenja bedema Magličkog zamka. Na to ukazuju i tipološke odlike pomenutog lonca, dok bi primerci vršnika mogli biti i stariji.

Rezultati do kojih se došlo u toku arheoloških istraživanja pružaju mogućnost za okvirno utvrđivanje vremena nastanka Južne građevine i praćenje njene dalje sudbine. Smatramo da nećemo pogrešiti ako pretpostavimo da je ovo zdanje podignuto ubrzo posle izgradnje bedema Zamka, možda u isto vreme kada je građena starija Palata. Prvo-

bitna građevina je postradala u požaru, pri čemu su joj bili zarušeni i delovi kamenih zidova. Tragovi tog požara jasno su prepoznati nad podom u prostoriji 2, ali u susjednoj odaji nisu uočeni. Vreme požara bez sumnje određuju nalazi iz IV otkopnog sloja koji su naslojeni iznad ovog nivoa destrukcije, a koji bi se mogli datovati u kraj 14. ili prve decenije 15. veka. Nakon toga su, izgleda, ostaci građevine bili obnovljeni. Kada se to obnavljanje dogodilo teško je pouzdano zaključiti, budući da u postojećoj dokumentaciji nema takvih zapažanja. Obnova je mogla uslediti ubrzo posle požara, ali možda i kasnije, u vreme kada se u Magliču nalazila turska posada. Pouzdano bi se moglo zaključiti samo to da je u 16. veku na prostoru Južne građevine postojalo neko zdanje koje je u celini ili samo delimično koristilo njene zidove. Na to bi, pored ostalog, ukazivala i velika količina pećnjaka. Ostaje nejasno koju namenu je ono imalo – najverovatnije stambenu, ali nije isključeno i da je tu, u isto vreme ili kasnije, postojala i neka radionica. Na to bi mogli da ukažu nalazi više desetina potkovića za konje. Ovo otkriće je podstaklo ranije istraživače da zaključe da su se u Južnoj građevini nalazili konjušnica i stan za konjušara, što bi se teško moglo prihvatiti.¹⁴³

Otkriveni ostaci zidova omogućavaju da se delimično sagledaju nekadašnji izgled i konstruktivni sklop Južne građevine, posebno kada je u pitanju prizemna etaža. Kao prvo, pouzdano se može zaključiti da je nad prizemnim delom postojao i sprat. Na to ukazuje supstrukcija koja je pripadala ugaonom kaminu na gornjoj etaži. Nad prizemljem je postojala drvena međuspratna konstrukcija čiji se položaj sada samo može zamisliti, budući da nema očuvanih tragova. Grede su, po svoj prilici, bile oslonjene na pregradni zid i na horizontalne podvlake oslonjene na unutrašnja lica bedema sa bočnih strana. Međuspratna konstrukcija nad prizemljem mogla se nalaziti na 2,30–2,50 m iznad ravnog praga ulaza, a slična je verovatno bila i visina odaje na spratu. Možemo pretpostaviti da su i zidovi gornje etaže, posebno spoljni severni zid, bili građeni od kamena. Na to

¹⁴³ Zdravković 1964, 78.

bi ukazivala struktura sloja destrukcije nad podom. Celo zdanje bilo je pokriveno jednoslivnim krovom oslonjenim na Zapadni bedem, koji je po visini dosežao do šetne staze bedema. Ispred Južne građevine verovatno nije postojao natkriveni trem, budući da ispred fasadnog severnog zida nisu otkriveni nikakvi tragovi oslonaca takvog postrojenja. S druge strane, širina eventualnog trema uticala bi na nagib krovne ravni, čija bi visina u tom slučaju bila iznad ravni šetne staze na Zapadnom bedemu, što bi se teško moglo pretpostaviti. Ostaje otvoreno pitanje kako se izlazilo na sprat. Moglo je postojati unutrašnje stepenište, ali nije isključena ni neka spoljna drvena konstrukcija.

Jugozapadna građevina

Na prostoru Južnog dvorišta prema Zapadnom bedemu, pre početka istraživanja nije bilo vidljivih tragova zidova. Usled toga su 1983. godine iskopavanja započeta na zatečenoj ravni tla (kota 369.00–369.30), a u okviru površina obeleženih prethodno postavljenom kvadratnom mrežom. Radovi su započeti u kvadratima G/2, G/3, G/4 i V/2, V/3 i V/4, kao i delu kvadrata G/5. Završeni su naredne 1984. godine. Istraživanja su do kraja vršena u okviru obeleženih kvadrata, bez obzira na otkrivene zidove. Tako je unutrašnji prostor Jugozapadne građevine istraživan u okviru tri otkopne površine (G/2 severni deo, G/3 i G/4 južni deo). Prostor prema Južnoj građevini obuhvaćen je kv. G/2, mada je u tu otkopnu površinu ulazio i deo kv. G/1. Sa severne strane, prostor između Jugozapadne građevine i južnog aneksa Palace istraživan je kao jedinstvena površina kvadrata G/4 i G/5, budući da se na većem delu u kvadratima V/2–4, plitko ispod zatečenog nivoa tla, pojavila stena. Preostala površina sa dubljim kulturnim slojem istraživana je u okviru susednih kvadrata u G liniji. Ovakav način iskopavanja otežavao je sagledavanje celine, kao i stratigrafije nalaza, posebno u okviru same Jugozapadne građevine. Ipak, zahvaljujući dobrim delom očuvanim nalazima, kao i raspoloživoj dokumentaciji koja je za ovaj prostor znatno potpunija nego za ostale istražene površine Magličkog zamka, bilo je moguće doći do nekih bolje utemeljenih zaključaka.

Jugozapadna građevina je podignuta pored Zapadnog bedema, ali se ne naslanja na bedemsko platno, kao što je slučaj i s drugim zdanjima u Zamku, budući da prema toj strani ima sopstveni zid na rastojanju od 0,80 m do 0,90 m. Ovaj međuprostor, koji nije istraživan, sada je zasut nasipom. Građevina je pravougaone osnove, unutrašnjih dimenzija 7,75 m x 5,80 m i površine oko 45 m². Zidovi, širine oko 0,75 m, građeni su, kao što je i bilo uobičajeno, lomljenim pritesanim kamenom sa malternim vezivom. Površine su im bile široko dersovane. Zasnovani su na stenovitoj podlozi, a bliže bedemu na sloju nivelacije, gde su relativno plitko utemeljeni. Sam temelj im je grubo i neravno građen, i nešto je širi od samih zidova. Otkriveni zidovi građevine, odnosno njene prizemne etaže, očuvani su u visini od oko 2,00 m, osim istočnog zida koji je preostao samo u tragovima na steni. Sa te strane, prizemna prostorija je bila delom ukopana u stene, na kojima je zid bio zasnovan, ali znatno iznad ravni poda. Takođe, ni ležište zida nije bilo usečeno u stenovitu podlogu, što je osnovni razlog za njegovo gotovo kompletno urušavanje.

U podužnom, zapadnom zidu postojalo je pet četvrtastih niša, nejednako raspoređenih, širine između 0,40 m i 0,50 m, sa sličnim visinama kao i dubinama. U odnosu na ravan poda izdignute su za 0,80 m do 1,50 m. Niša sličnih dimenzija postojala je i u južnom zidu. U okviru severnog zida, sa suprotne strane nalaze se dva uska prozora i vrata širine 1,40 m. Očuvan je otisak grede praga, a verovatno su postojali i drveni dovratnici prislonjeni uz bočne kamene zidove.

Ostaci dobro očuvanog poda otkriveni su na koti 366.80. Na većem delu u unutrašnjosti prizemne etaže građevine bila je to zaravnjena stena sa neravninama ispunjenim tankim slojem maltera. Na nekim delovima pod je bio samo od nabijene zemlje na podlozi od sitnog kamena. U istočnom uglu očuvana je supstrukcija ugaonog kamina koji se nalazio na spratu. Sastojala se od masivnog prizidanog polukružnog obziđa, rađenog u kamenu i malteru, sa središnjim delom ispunjenim sitnim kamenom. Ovo prostrano obziđe je delom blokiralo ulaz u prizemnu etažu, odnosno otežavalo je otvaranje vratnica. Nije isključeno da su se usled toga vrata morala otvarati prema spoljnoj strani.

Sl. 85. Jugozapadna građevina, otkriveni ostaci, pogled prema severu, 1985. g.

Sl. 86. Jugozapadna građevina, otkriveni ostaci, pogled prema jugu, 1985. g.

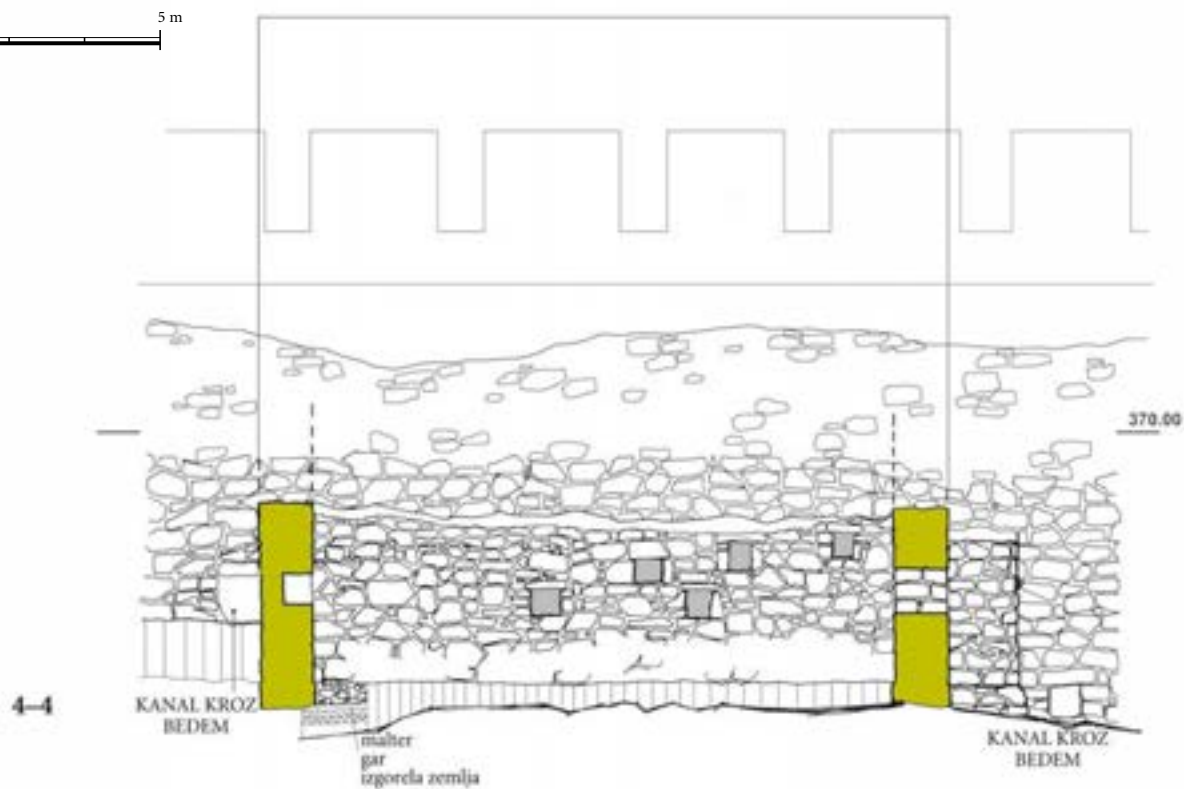
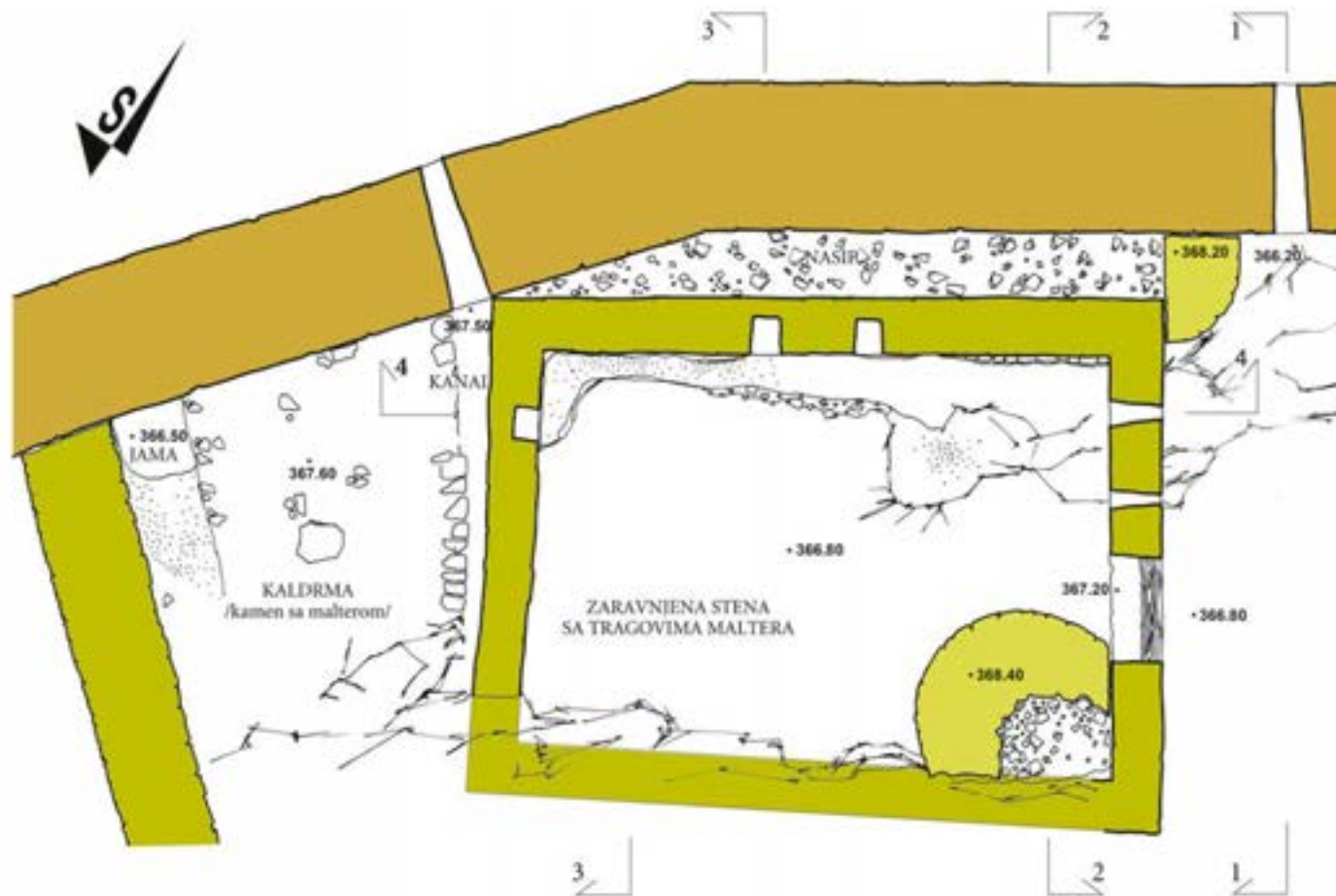
Pomoću jedne manje sonde u zapadnom uglu prizemne prostorije, gde je stena nešto dublja, ispitani su slojevi ispod poda. Tu je uočena dosta složena stratigrafska situacija. Temelj zidova ležao je na sloju maltera, debljine 3–5 cm, na oko 0,35 m ispod ravni poda. Nije zabeleženo da li je to bio neki stariji pod. Ispod njega su se nalazili sloj gari od oko 10 cm i neposredno iznad stene podnica od crveno zapečene zemlje, što sve ukazuje na postojanje još jednog starijeg objekta, o čemu će dalje biti više reči.

Prostor uz bedem između Jugozapadne građevine i južnog aneksa, površine oko 52 m², omeđen je sa tri strane bedemom i zidovima pomenutih objekata (sl. 88). Sa četvrte strane, do ravni zapadnog dvorišta (kote 369.00 do 369.50) dižu se stene koje su delom zasečene. Nije sasvim jasno da li je ovaj prostor i sa te strane bio zatvoren zidom. Na takvu mogućnost ukazivali su tragovi maltera na stenskoj masi, ali sami ostaci zida nisu uočeni. Moglo bi se samo pretpostaviti da su nastavljali pravac istočnog zida Jugozapadne

građevine, koji je takođe, budući da je bio slabo utemeljen na stenama, gotovo u celosti iščezao.

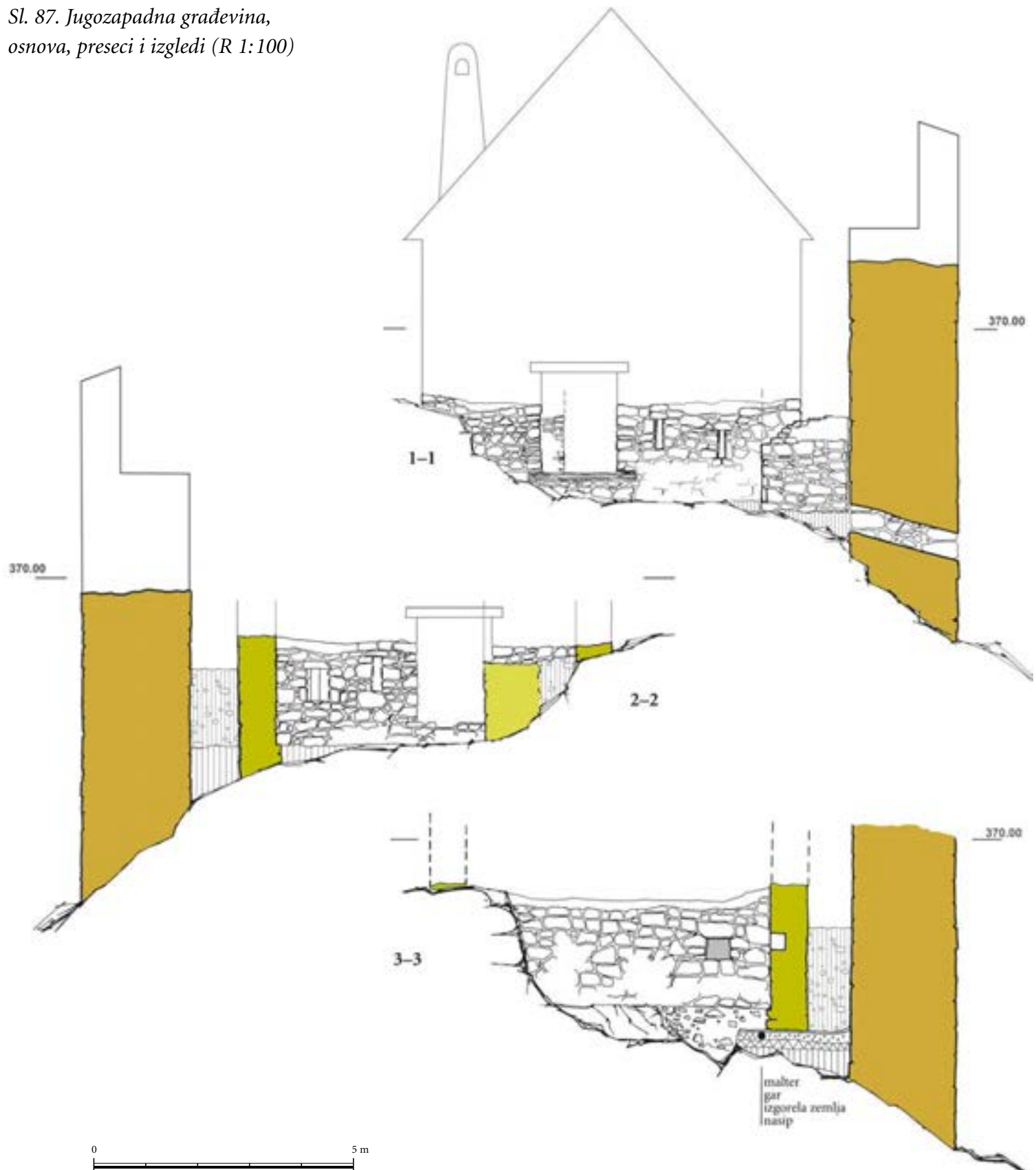
Na pomenutom prostoru, u kvadratima G/4–G/5 postojao je, po svemu sudeći, još jedan dvoetažni objekat, koji je usled slabe očuvanosti teško definisati. Deo prostora u njegovoj prizemnoj etaži obuhvatali su neravni grebeni stena. Prema njihovom položaju moglo bi se pretpostaviti da se preko tih stena uz spoljno lice bočnog zida aneksa Palate, kao preko neke vrste rampe, silazilo u donju etažu. Na delu prema bedemu otkriveni su delovi malternog poda koji je bio u istoj ravni sa podom u susednoj građevini. I u toj prizemnoj prostoriji, u zapadnom uglu očuvani su ostaci supstrukcije manjeg ugaonog ognjišta na spratu. U pitanju je polukružna puna zidna masa oslonjena na bedemsko platno i ugaonog Jugozapadne građevine.

U kvadratu G/2 istražen je prostor između Južne i Jugozapadne građevine do nekadašnjeg nivoa tla, koji je bio za 0,30 m, odnosno 0,80 m iznad ravni podova u susednim

Sl. 87. Jugozapadna građevina,
osnova, preseki i izgledi (R 1:100)

Sl. 88. Komplex uz Zapadni bedem
u kv. G/2–G/5, osnova (R 1:200)

zdanjima. U pitanju je bio zastor od kamena zalivenog malterom, koji je ličio na kaldrmu i ležao je nad stenom, a delom i nad nivelacionim nasipom. U taj zastor, uz spoljno lice zida Jugozapadne građevine bio je ugrađen jedan plići kanal omeđen kamenom, koji se nastavljao na odgovarajući kanal u bedemu.

Prizemna etaža Jugozapadne građevine, kao i susjedni prostor sa severne strane u kv. G/4–G/5 bili su zasuti do visine od preko dva metra. Struktura ovog nasipa na obe ove površine je u celosti podudarna. Nad podovima je otkriven nivo destrukcije, koji je u samoj građevini označen kao VI otkopni sloj, a u kvadratima G/4–G/5 kao sloj na –210. Bio je debljine oko 0,30 m i sastojao se od dosta gari i pepela, kao i tragova ugljenisanog drveta.

U ovom sloju nad podom, od metalnih nalaza otkriveno je 17 kovanih klinova (kat. br. 251), konjska potkovicica (kat. br. 176), gvozdeni deo uzde (kat. br. 167), zatim dve pređice (kat. br. 131–132) i jedna listolika strelica sa tulcem (kat. br. 149). Među keramičkim nalazima su od posebnog

značaja pet fragmentovanih posuda, koje su se tu nalazile, najverovatnije, u vreme destrukcije (sl. 89). U pitanju su dva ognjišna lonca sličnih odlika – loptastog oblika, peskovite krupnozrne fature i mrkocrvnkaste boje pečenja (kat. br. 20–21), kao i jedan lonac sa drškom, ornamentisan urezanim ukrasom i detaljima koji su bili slikani belim pigmentom ispod zelene glazure (kat. br. 6). U ovoj celini su otkrivena i dva fragmentovana krčaga, od kojih je jedan imao sgrafito ukras u vidu uspravnih traka ispunjenih spiralama, belim premazom i zeleno slikanim pigmentom ispod bezbojne glazure (kat. br. 83), a drugi takođe sgrafito ornament ali u vidu urezanih segmentnih polja, površine slikane belim i zelenim pigmentom, kao i zelenu glazuru (kat. br. 84). Od ostale ognjišne keramike tu je otkrivena jedna crepulja (kat. br. 55), kao i fragment kružnog poklopca (kat. br. 51). Iz vremena građenja objekta mogao bi poticati ulomak jednog lonca iz ispune supstrukcije kamina (kat. br. 25). Među malobrojnim starijim nalazima iz sonde ispod poda izdvajaju se ulomak jedne veće zdele gru-

be fakture (kat. br. 52b), zatim fragment lonca (kat. br. 28) i jedan srebreni prsten (kat. br. 129).

Sloj destrukcije iste strukture sa jasnim tragovima požara, kako je već istaknuto, uočen je na nivou malternog poda u kv. G/4–G/5. Među brojnim nalazima keramike, kako je zabeleženo u dnevniku iskopavanja, bili su uglavnom ulomci ognjišnih posuda – lonaca (kat. br. 12, 13, 16, 37) i vršnika (kat. br. 44 i 48). Od trpezne keramike otkriveni su ulomci jednog krčaga sa sgrafito ukrasom u vidu stilizovanih spirala, oslikanog svetlozelenim i tamnozelenim pigmentom ispod bledožute glazure (kat. br. 87), i bokala loptaste forme, sa bleдозelenom glazurom na gornjoj površini (kat. br. 89). U istom sloju, nad samim podom otkriveni su deo staklene svetiljke (kat. br. 21) i fragmenti jedne staklene čaše, o čijem izgledu nisu sačuvani podaci. Osim ovih nalaza, u sloju je bilo i gvozdениh klinova, zatim sečivo britve (kat. br. 200), nož sa koštanom drškom (kat. br. 188), manji gvozdени čekić (kat. br. 221) i deo lanca (kat. br. 266). U sloju neposredno ispod ravni poda nađena je horizontalna gvozdена poluga male zlatarske vage (kat. br. 238).

Nalazi iz sloja iznad poda u Jugozapadnoj građevini i susednom zdanju u kv. G/4–G/5 sasvim su ujednačeni i predstavljaju jedinstvenu celinu. Primerke ognjišne keramike moguće je šire datovati u 14. vek i u prve decenije 15. veka. Za preciznije vremensko opredeljivanje više elementa pružaju trpezne posude, koje su u ovom sloju zastupljene u značajnom procentu. Primerci krčaga i bokala odgovali bi keramičkoj produkciji Raške oblasti u širem smislu sa kraja 14. i iz prvih decenija 15. veka.

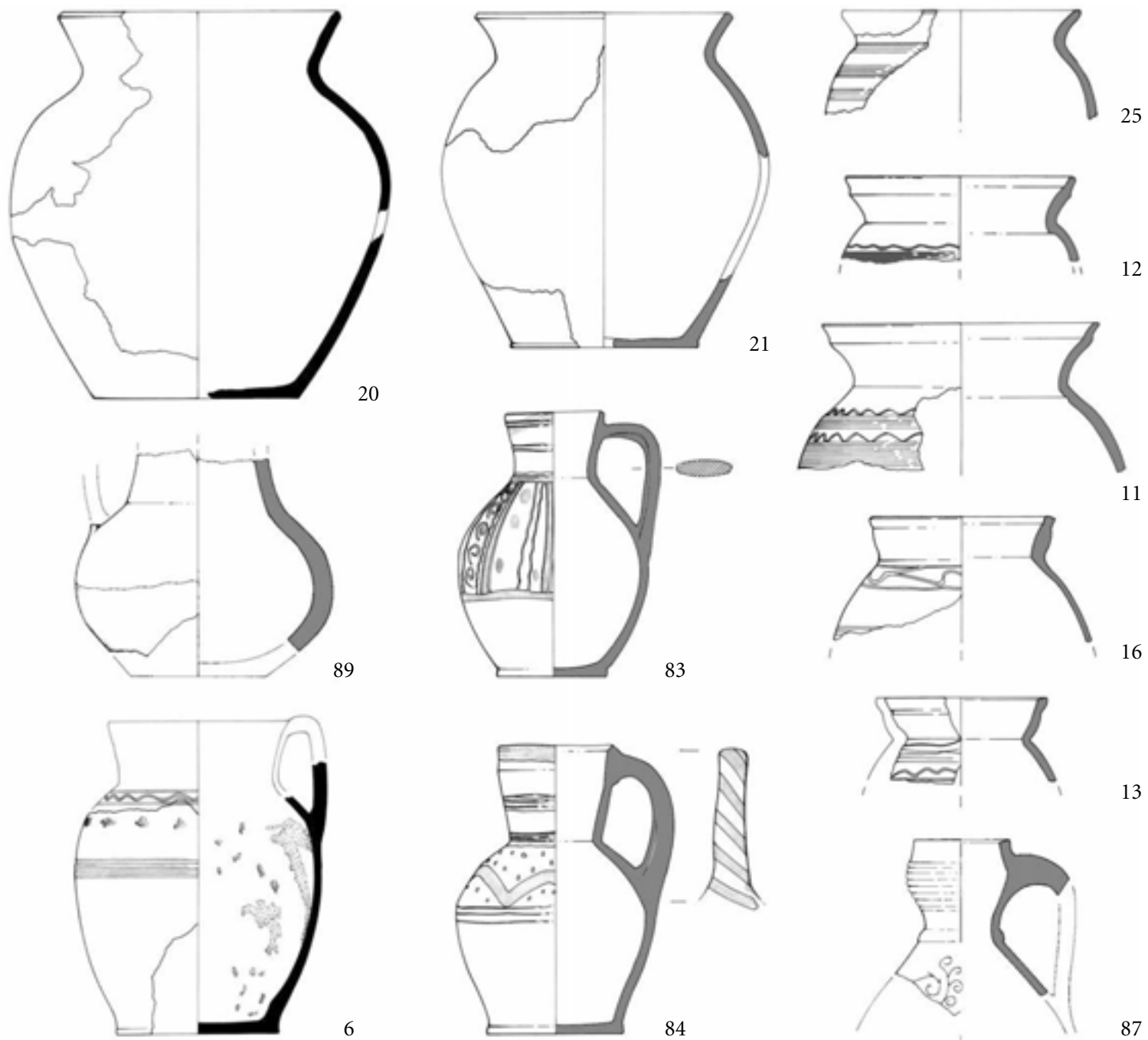
U slojevima iznad nivoa destrukcije nema tragova poznijih obnova u Jugozapadnoj građevini, kao ni na prostoru prema aneksu Palate. U strukturi III–V otkopnog sloja uočeno je dosta gari i mnoštvo životinjskih kostiju, a na nekim kostima ima i tragova gorenja. U sačuvanoj dokumentaciji zabeleženo je veoma malo arheoloških nalaza. Retki ulomci keramike iz IV i V otkopa uglavnom se ne razlikuju od onih iz nižeg sloja (kat. br. 8). Prema strukturi tih slojeva pouzdano bi se moglo zaključiti da je ovo bio otpadni prostor. Na to bi posebno ukazivali nalazi iz III otkopnog sloja (dubina –1,40 m) gde se ulomci srednjove-

kovne keramike mešaju sa materijalom iz turskog razdoblja. Osim jedne veće zdele (kat. br. 54), otkriveni su fragmenti lonaca i zelenogleđosanih pećnjaka. Slojevi I i II, do dubine od oko jedan metar u odnosu na površinu, uglavnom se sastoje od zemlje sa dosta šuta i kamena. Od nalaza su evidentirani samo retki ulomci keramičkih posuda (kat. br. 40, 41, 56).

U međuprostoru između Južne i Jugoistočne građevine, odnosno u kvadratu G/2, u sloju nad malternim podom (dubina –1,30 m), pored sitnijih ulomaka keramike otkrivene su i dve fragmentovane posude (sl. 90). Od jednog manjeg bokala, loptastog tela, otkriveni su ulomci recipijenta na osnovu kojih se može sagledati njegova prvobitna forma. Rađen je od gline sa dodatkom sitnog peska. Imao je sgrafito ukras u vidu koncentričnih krugova urezanih u beli premaz. Detalji ovog ornamenta naglašeni su zelenim pigmentom, a preko svega toga je bezbojna glazura (kat. br. 85). Druga posuda je lonac izdužene forme, sa trakama vodoravnih ureza u gornjem delu i sa zelenom glazurom po površini (kat. br. 18). Iz ovog starijeg sloja nad podom potiče i nalaz jednog noža za obradu kože (kat. br. 212).

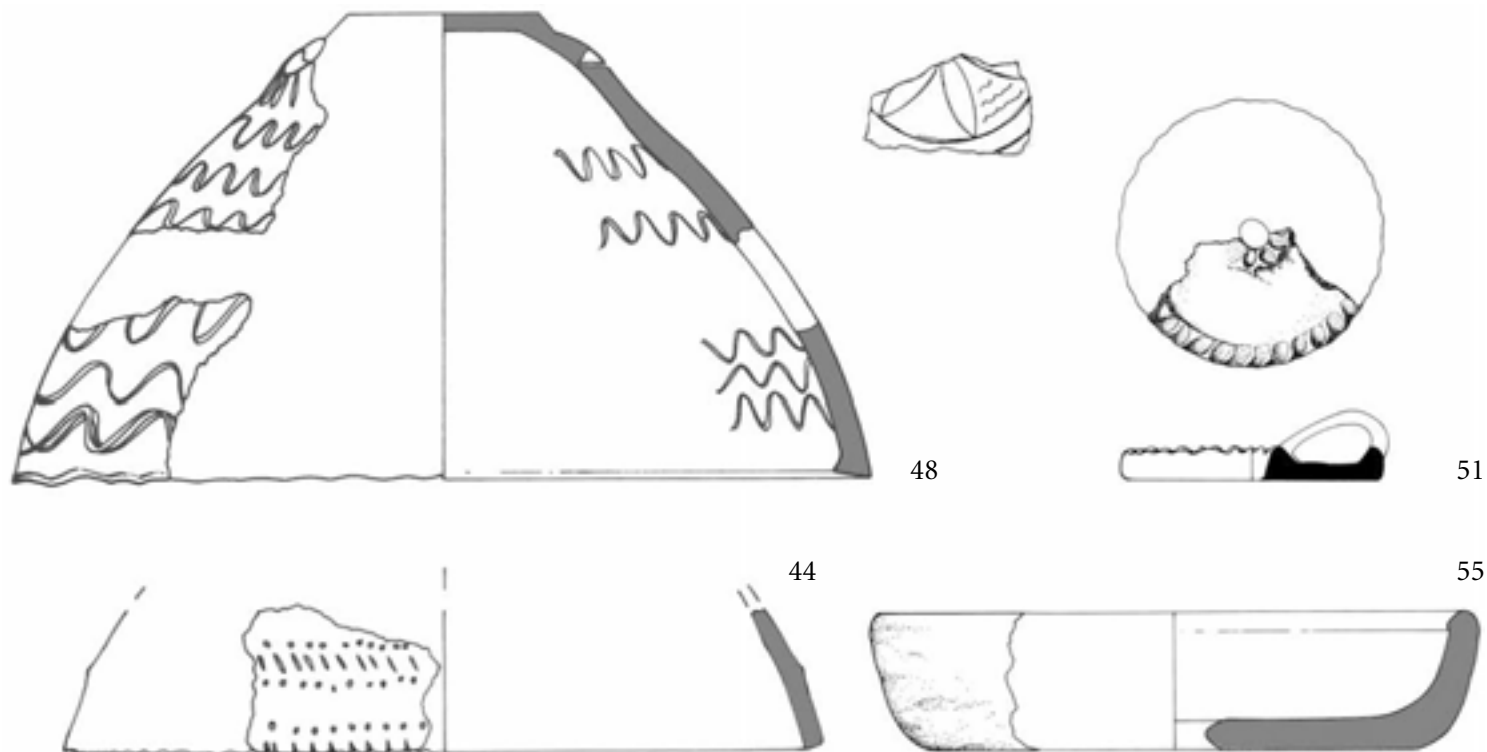
U nešto mlađem sloju, na dubini od oko –1,00 m otkriveno je dno zdele ili tanjira od majolike sa slikanim ukrasom plavom bojom na beloј pozadini i Hristovim monogramom IHS (*IESUS HOMINEM SALUS*). Ovo predstavlja jedinstven nalaz u okviru Magličkog zamka, na čijoj analizi ćemo se kasnije detaljnije zadržati (vidi sl. 107–108). Struktura sloja iz koga ovaj nalaz potiče ukazivala bi na to da je u pitanju bio otpadni prostor, iznad koga je bio naslojen čist šut od obrušenog bedema i zidova građevina.

U malternom zastoru sa dosta kamena, koji je delovao kao kaldrma, otkrivena je jedna jama ukopana u uglu između zida Južne građevine i bedema. Nalazi iz ove jame podudarni su s materijalom iznad podova kako na tom prostoru, tako i u Jugozapadnoj građevini (sl. 90). Tu su otkriveni delovi nekoliko posuda. Među njima su ulomci tri lonca, srednje veličine i sličnih odlika, koji pripadaju ognjišnoj keramici (kat. br. 23, 24, 26). Rađeni su od gline sa dodatkom peska i na gornjem delu imaju urezani ornament –

talasasti i kombinaciju talasastog sa snopom vodoravnih ureza. Otkriven je, takođe, i jedan fragmentovani bokal ukrašen sgrafito tehnikom – na beloj engobi urezani su jednostavni linearni motivi u vertikalnim trakama, delimično oslikani mrkim i zelenim pigmentom, preko koga je žuta glazura (kat. br. 88).

Nalazi keramike iz jame kao i sloja nad malternim zatorom se prema svojim tipološkim odlikama ne razlikuju od materijala iz nivoa destrukcije nad podovima Jugoza- padne građevine i susednog zdanja. To bi značilo da je zasi- panje prostora između Južne i Jugozapadne građevine zapo- čelo nakon rušenja ovih susednih zdanja. U nešto mlađem

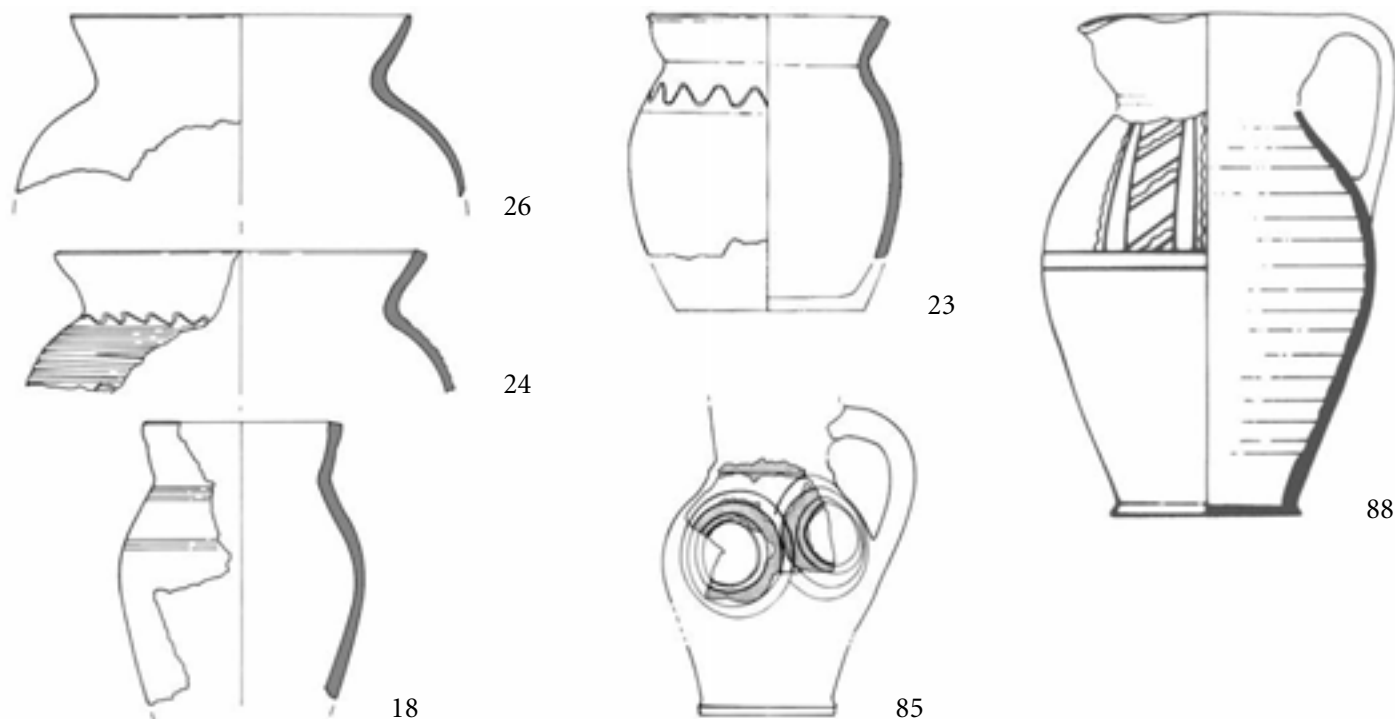
Sl. 89. Jugozapadna građevina i kv. G/4–G/5, keramika sa ravni poda (R 1:4)

nivou, koji se formirao iznad najnižeg sloja zasipanja, među malobrojnim sačuvanim ulomcima keramike uočava se mešanje i sa mlađim materijalom iz turskog razdoblja.

Na osnovu rezultata do kojih se došlo tokom arheoloških istraživanja prostora uz Zapadni bedem u kvadratu G/2–G/5 moguće je izvesti neke dosta pouzdane zaključke. Na nivoima neposredno nad stenom nisu uočeni tragovi sloja koji bi pripadao starijem utvrđenju. Na moguće postojanje ovog sloja možda bi mogli da ukažu samo neki retki ulomci grube ognjišne keramike koji su otkriveni izvan startigrafskog konteksta. Najstariji pouzdano utvrđen nivo odgovarao bi vremenu posle izgradnje bedema Zamka. Uz unutrašnje lice Zapadnog bedema mestimično je uočen nivelacioni sloj koji je obrazovan neposredno nakon izgradnje fortifikacija. Nažalost, u sačuvanoj dokumentaciji nema posebno evidentiranih eventualnih nalaza iz ovog sloja, osim ulomka jednog lonca (kat. br. 28) i veće zdele sa plastičnom trakom po rubu oboda (kat. br. 52b).

Nad ovim nivelacionim slojem prvobitno je, izgleda, bio podignut neki manji drveni objekat. Na to bi ukazivalo postojanje ostatka podnice od izgorele zemlje, prekrivene slojem gari, što je otkriveno ispod zidova u uglu Jugozapadne građevine. U pitanju je nalaz sa veoma male istražene površine, koji ne pruža mogućnost za detaljnija razmatranja izgleda i veličine te starije kolibe.

Jugozapadna građevina, koja je na tom prostoru podignuta nešto kasnije, predstavljala je solidno građeno dvetažno zdanje. Sudeći prema otkrivenim ostacima, ali i velikim količinama šteta kojima je bila zasuta, moglo se zaključiti da su joj obimni zidovi bili građeni kamenom, i to kako u prizemlju tako i na gornjoj etaži. Međuspratna konstrukcija i eventualne unutrašnje pregrade bile su od drveta. Prizemnoj prostoriji prilazilo se sa severne strane, sa međuprostora prema južnom aneksu Palate. Ka toj strani bila su okrenuta jedina dva prozora. Nad poluukopanim prizemljem nalazila se prostorija na spratu u koju se ulazilo sa

Sl. 90. Kvadrati G/1 i G/2, keramika iz jame i sloja nad podom (R 1:4)

istočne strane, neposredno sa ravni južnog dela dvorišta preko nekoliko stepenika. U okviru tog, sada u celosti iščezlog zida mogli su se nalaziti prozori. Na gornjoj etaži, u istočnom uglu, sudeći prema očuvanoj supstrukciji, nalazio se veliki ugaoni kamin. Može se pretpostaviti da je građevina bila pokrivena dvoslivnim krovom, odnosno da je nad bočnim zidovima, slično Palati, imala trougaone kalkane.

Jugozapadna građevina bila je zamišljena i zasnovana kao samostalno zdanje sa slobodnim pretprostorom sa severne strane. U narednoj etapi, možda ubrzo po okončanoj gradnji, između novopodignute građevine i južnog aneksa Palate ugrađeno je još jedno zdanje, najverovatnije delom od drvene građe. Preostali tragovi ne pružaju mogućnost da se detaljnije sagleda njegova nekadašnja konstrukcija. Ostaci manje polukružne supstrukcije prizidane uz spoljni ugao Jugozapadne građevine pouzdano svedoče o tome da je ovo pretpostavljeno drveno zdanje, osim prizemlja, imalo i sprat na kome se nalazilo ugaono ložište. Prizemne etaže obe zgrade bile su povezane, a pristup im je mogao

biti uz spoljno lice zida aneksa, preko stena u vidu rampe. Kao kod Jugozapadne građevine, i ovde se na gornju etažu ulazilo neposredno sa ravni Južnog dvorišta. Ostaje otvoren problem da li je i na koji način ovo pretpostavljeno drveno zdanje bilo povezano sa aneksom Palate, kome se posle dogradnje dvorane moglo prići samo sa južne strane. U vezi s tim se otvara i pitanje kako je kula VII, već ranije povezana sa aneksom, komunicirala sa dvorištem Zamka. Stanje očuvanosti ovih objekata ne pruža mogućnost za pouzdanije zaključke. Ostaje samo da pretpostavimo da su u ravni sprata južni aneks Palate i dograđeno drveno zdanje bili međusobno povezani, što se posredno odnosi i na komunikaciju sa kulom VII, kao i dalje sa šetnom stazom na bedemu.

Za razliku od prostora severno od Jugozapadne građevine, situacija u međuprostoru prema Južnoj građevini nešto je jasnija. U pitanju je relativno mali prostor na kojem nisu bile moguće značajnije dogradnje. Međutim, obrađen plitki kanal uz spoljno lice zida Jugozapadne građevine,

sa izlivnim otvorom u bedemu, navodi na razmišljanja o tome da li je to bio samo kanal za odvođenje atmosferskih voda. Čini nam se da nećemo pogrešiti ako zaključimo da je ovo, možda, bila neka vrsta fekalne kanalizacije. U tom slučaju bi se moglo pretpostaviti da su se tu nalazile latrine, odnosno nužnici, kojih je u Magličkom zamku sigurno bilo ali čijih uočljivih tragova više nema.

Za utvrđivanje vremena nastanka Jugozapadne građevine arheološki nalazi o kojima je bilo reči pružaju izvesne elemente, ali oni nisu dovoljni za precizniji zaključak. Sasvim je sigurno da je ovo zdanje podignuto posle izvesnog vremena od izgradnje bedema, i to pošto je pretpostavljeni drveni objekat, najverovatnije, izgoreo. Ukoliko zamislimo da se to dogodilo koju deceniju nakon izgradnje zamka, podizanje Jugozapadne građevine mogli bismo pripisati graditeljskoj delatnosti arhiepiskopa Danila II. Kao što je često navođeno, njegov životopisac izričito kazuje da je on u Magliču podigao *prekrasne palate i ostale ćelije za prebivanje onima koji su tamo*. Pored Crkve i Palate, o kojima je već bilo reči, to bi se moglo odnositi i na ovo zdanje. Uz Jugozapadnu građevinu je nešto kasnije, ali se ne može utvrditi tačno kada, izvedena dogradnja kojom je popunjen prostor prema južnom aneksu. Time je ceo prostor uz unutrašnje lice Zapadnog bedema, uključujući dalje Palatu sa aneksima i Severozapadnu građevinu, bio popunjen nizom građevina okrenutih prema dvorištu Zamka.

Razdoblje tokom koga su novopodignuta zdanja u kvadratima G/2–G/5 bila u upotrebi nije jasno dokumentovano arheološkim nalazima, što bi se moglo smatrati uobičajenom pojavom. Sloj destrukcije, međutim, mogao bi se vremenski znatno preciznije odrediti. Prema navedenim odlikama keramičkih posuda, on bi mogao da bude s kraja 14. veka ili iz prvih decenija narednog stoleća. U isto razdoblje datovan je i sloj destrukcije u južnom aneksu Palate. Na osnovu ovih, moglo bi se reći sasvim pouzdanih pokazatelja, nećemo pogrešiti ako zaključimo da su sva tri ova zdanja – Jugozapadna građevina, južni aneks Palate i objekat koji se nalazio između njih – postradala u požaru i to, po svemu sudeći, u isto vreme. To se sasvim sigurno desilo koju deceniju pre turskog osvajanja Magličkog zam-

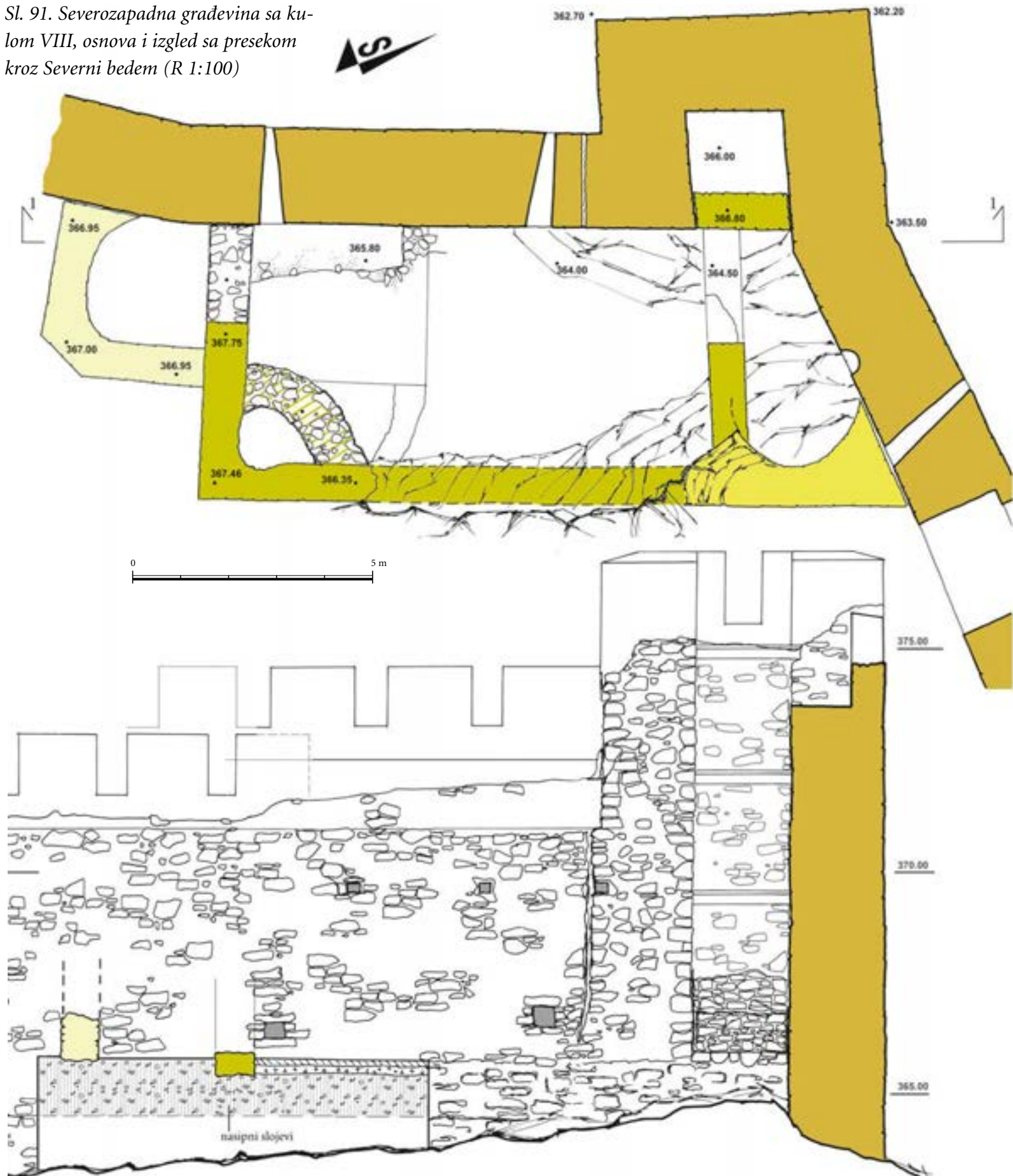
ka. Kao što je već istaknuto, porušena zdanja više nisu obnavljana. Nad njihovim ruševinama su se formirali slojevi sa otpadnim materijalom, gde se prvo javljaju isključivo ulomci srednjovekovnih posuda (IV–V o. s.), a potom prevladaju fragmenti turske keramike.

Severozapadna građevina

Prostor ovoga zdanja u severozapadnom uglu Zamka istraživan je u više navrata, i to parcijalno. Prilikom radova 1961. godine uglavnom je raščišćen šut zajedno sa plićim slojevima. Istom prilikom je do nivoa stena bila istražena mala severna prostorija uz odgovarajući bedem. Međutim, o arheološkim slojevima koji su tom prilikom istraženi nema nikakvih podataka. Iskopavanja su nastavljena 1978, zatim 1979. i konačno završena 1981. godine. Sačuvani podaci u raspoloživoj dokumentaciji stoga su često nejasni i neprecizno dokumentovani, posebno kada su u pitanju ostaci arhitekture, što znatno otežava kompleksniju analizu ove građevine, a neka pitanja ostavlja bez odgovora. Nešto bolje je dokumentovan samo severni deo veće prostorije, što u izvesnoj meri omogućava da se razjasni deo stratigrafije slojeva. S druge strane, preostali delovi zidova, uz neophodne pretpostavke, pružaju izvesne elemente za utvrđivanje etapa građenja.

Na prostoru Severozapadne građevine se prema raspoloživoj građi kao i analizi ostataka na terenu uočava dosta složena stratigrafska situacija, koju ćemo pokušati da razrešimo prateći stratigrafiju kuturnih slojeva u odnosu na preostale zidove od najstarijih tragova ka mlađim. Najniži otkopni sloj do nivoa nad stenom ležao je približno na koti 364.00, odnosno dubini od –2,10 m do –2,50 m, budući da mu je debljina bila veoma nejednaka. U strukturi sloja bilo je dosta gari, pepela i sitnih komada maltera, a uočena je i veća količina životinjskih kostiju. Prema otkrivenim nalazima moglo se zaključiti da ono što je označeno kao V otkopni sloj ne predstavlja jedinstven nivo, odnosno jednovremenu celinu. Ovde se među keramičkim nalazima izdvajaju dve skupine posuda čije odlike ukazuju na različitu hronologiju, o čemu je već ranije bilo reči. Starijoj skupini pripadaju pretežno ulomci lonaca, među kojima

Sl. 91. Severozapadna građevina sa kullom VIII, osnova i izgled sa presekom kroz Severni bedem (R 1:100)

samo jedna posuda ima dovoljno elemenata da joj se može sagledati oblik. Reč je o loncu, srednje veličine i loptastog recipijenta, koji ima kose ubode noktom ispod vrata i na telu vodoravne ureze (kat. br. 1). Prema tim odlikama on pripada skupini lonaca kakvi su rađeni tokom 11. i u prvoj polovini 12. veka, a najčešće su nalaženi u širem regionu Podunavlja.¹⁴⁴ Sve ulomke u najvećoj meri određuju ukras, kombinacija uboda i vodoravnih ureza, s jedne strane, a s druge, aplicirane dekorativne trake (kat. br. 39/1 i 39/2). Aplicirane trake na loncima srednje veličine čest su ukras na posudama iz tvrđave Ras, gde su nalaženi u celinama iz 12. veka.¹⁴⁵ Sa slično modelovanom trakom po obodu je i ulomak jednog vršnika, koji bi se mogao datovati u isto razdoblje. Među ovim starijim nalazima postoje i fragmenti dva dna sa reljefnim oznakama (kat. br. 39/3 i 39/5).

Za razliku od tih starijih primeraka, većinu nalaza iz ovog sloja čini materijal iz vremena života Zamka. U pitanju su ulomci lonaca (kat. br. 14, 32, 33), zatim jedne veće zdele (kat. br. 51) i poklopca u vidu diska sa izvijenom drškom (kat. br. 49), kao i trpeznih posuda – jedne zeleno gledosane kalotaste zdele sa vodoravnom drškom (kat. br. 67) i krčaga sa izlivnikom u vidu kljuna (kat. br. 90). Pored ovih ulomaka keramike, mlađem nivou sloja pripadaju, izgleda, i nalazi nekoliko gvozdjenih klinova (kat. br. 252).

Za razliku od starijeg nivoa ovog sloja, mlađi je, bez sumnje, nastao uz novoizgrađene bedeme Zamka, i to u okviru jednog zdanja čiji se izgled i veličina mogu samo naslutiti. Ova građevina bila je oslonjena na zapadno zidno platno sa kulom VIII i ugao sa susednim Severnim bedemom. Prizemna etaža joj je delom bila ukopana u stene, kao što je to bio slučaj i sa ostalim građevinama uz Zapadni bedem. Prema istoku su tu prostoriju omeđavale zasečene stene. Tek nad njima je bio zasnovan zid, širine oko 0,80 m, od koga su sada sačuvani samo manji delovi.¹⁴⁶ Ovaj zid je bio povezan s drugim, poprečnim zidom iste širine, koji se pružao prema kuli VIII na koju se naslanjao. U okviru ovog poprečnog zida nalazila su se vrata koja su vodila prema jednom relativno uskom prostoru, odnosno maloj prostoriji uz Severni bedem. Nije jasno gde se veća prizemna prostorija završavala sa južne strane. Iz sačuvane doku-

mentacije se to ne može saznati. Posmatrajući otkrivene zidove, može se zaključiti da je na ovom prostoru ubrzo posle izgradnje bedema bila podignuta građevina sa unutrašnjim prostorom prizemne etaže, širine oko 5,00 m. U tom nivou bila je podeljena u dve prostorije – jednu manju, između kule VIII i Severnog bedema, koja je bila trapezaste osnove, sa površinom od oko 8,50 m², i drugu znatno veću, čija se dužina od 8,00–9,00 m može samo pretpostaviti. Nivo poda predstavljale su dosta neravne stene, što je sigurno uticalo i na nekadašnju visinu prizemnih prostorija, o čemu nema nikakvih tragova. Otvoreno je pitanje da li je to bilo samo prizemno zdanje ili je iznad postojala i neka drvena nadgradnja.

Ova prvobitna građevina, sudeći prema pomenutim nalazima iz mlađeg nivoa najnižeg sloja, najverovatnije je stradala u požaru. Nakon toga prostorije nekadašnje prizemne ukopane etaže zasute su nasipom od krupnog i dosta sitnog kamena. U ovim slojevima (II–IV o. s.) otkriveni su isključivo ulomci srednjovekovnih posuda koji bi se prema tipološkim odlikama okvirno mogli datovati u 14. vek ili početak 15. veka. Uglavnom su zastupljeni primerci ognjišne keramike. Među njima se izdvaja jedan fragmentovani lonac sa drškom, koji po površini ima urezani ornament i ukras slikan belim pigmentom, preko koga je maslinasta glazura.¹⁴⁷ Analogan primerak otkriven je i u sloju nad podom u južnom aneksu Palate (kat. br. 3). Otkriveni su i ulomci jedne konične zdele (kat. br. 53). Prema terenskoj evidenciji, od trpeznih posuda sačuvano je samo nekoliko ulomaka trbuha jednog bokala ili krčaga svetložute gledosane površine, sa sgrafito ornamentom u vidu mreže unakrsnih linija između vertikalnih traka tamnomrke i mrkozelene boje.

¹⁴⁴ Бикић 1994, 48–50 (sa starijom literaturom), сл. 4/4, 9, 11 и 13.

¹⁴⁵ Поповић 1999, сл. 181, 186 i 191/1.

¹⁴⁶ Ostaci ovog zida obrušili su se najvećim delom u toku arheoloških iskopavanja 1979. godine.

¹⁴⁷ U dnevniku istraživanja ovaj nalaz je zabeležen i opisan kao posuda za rekonstrukciju, ali nije uveden u terenski inventar. Nalaz je kasnije, izgleda, izgubljen.

Sl. 92. Severozapadna građevina, lice Zapadnog bedema sa propustima za vodu i tragovima ležišta međuspratne konstrukcije (foto iz 2010. g.)

Sl. 93. Severozapadna građevina, detalj sa ostacima odžaklije (foto iz 2010. g.)

Na ovim nasipnim slojevima i nad ostacima starije građevine podignuta je nova Severozapadna građevina. Kao i prethodna, podignuta je uz Zapadni bedem sa kulom VIII i susedno zidno platno sa severne strane. Prema istoku je novi zid građevine bio zasnovan na starijem zidu, a verovatno je dobrim delom koristio njegove ostatke. Prema jugu, podignut je novi zid koji je plitko utemeljen na nasipnim slojevima. U okviru ovog zida nalazio se ulaz u građevinu, sa pragom na koti 366.10. Unutrašnji prostor bio je podeljen trasom starijeg poprečnog zida na dve nejednake prostorije, kao što je to bio slučaj i sa starijom građevinom. U većoj, južnoj prostoriji, površine oko 47 m², u jugoistočnom uglu ostali su nisko očuvani ostaci polukružnog obzida za ugaoni kamin, koji se, po svemu sudeći, nalazio na spratu. Fragmentarno stanje ovih ostataka, sa tragom kasnije prepravke, ne dopušta pouzdan zaključak. Nivo poda u prostorijama Severozapadne građevine prekopan je najvećim delom prilikom radova 1962. godine, o čemu nema dokumentacije. Prema preostalim manjim površinama moglo bi se zaključiti da je bio od nabijene zemlje i da mu

je ravan bila približno na koti 365.80, što približno odgovara i nivou poda u kuli. Otvoreno je pitanje da li je unutrašnji prostor kule bio povezan sa susednom manjom prostorijom. U tom delu, na ulazu u kulu se nad podom nalazi jedan naknadno podignut zid, visine 0,80 m, koji je kasnije i nadzidan u suhozidu. Uz istočni zid male severne prostorije, u nivou njenog poda otkriven je sloj izgorele zemlje, debljine preko 0,20 m, sa zapečenom podnicom, što bi ukazivalo na neko veliko vatrište. Nije isključeno, sudeći prema kasnijoj dogradnji, da bi to mogla da bude starija faza odžaklije.

Nad tim prizemnim prostorijama Severozapadne građevine, gotovo sasvim sigurno, postojao je i sprat. Pored pomenute supstrukcije za ugaoni kamin, na to bi ukazivala tri naknadno uklesana ležišta za grede međuspratne konstrukcije na unutrašnjem licu bedema. Sva tri ležišta, u vidu pravougaonih rupa, nalaze se u istoj ravni i na pravilnim rastojanjima, a približno su u istom nivou sa prvom međuspratnom konstrukcijom u kuli VIII. U odnosu na ravan poda u prizemlju nivo sprata bio je na visini od oko

3,5 m. Ova spratna visina, veća nego kod ostalih stambenih zdanja Magličkog zamka, verovatno je bila prilagođena nivou prve etaže u kuli. Budući da je Severozapadna građevina bila prislonjena uz unutrašnje lice zapadnog zidnog platna, do njene izgradnje je moglo doći tek nakon nadgradnje bedema i uspostavljanja nove više šetne staze na višem nivou. O izgledu sprata i eventualnoj podeli unutrašnjeg prostora nema očuvanih podataka. Moguće je samo pretpostaviti da visina prostorija na spratu nije prelazila ravan mlađe šetne staze. Takođe, nije poznato ni kako se komuniciralo sa spratom. Teoretski posmatrano, to je bilo moguće ostvariti kroz kulu, ali dograđeni zidovi na njenom ulazu, o kojima je bilo reči, ukoliko su istovremeni sa Severozapadnom građevinom, ukazuju na suprotno. Ostaje pretpostavka da se uz bočni južni zid građevine nalazila neka drvena konstrukcija, možda trem sa stepeništem.

U jednoj poznijoj fazi Severozapadna građevina je dograđena. Naime, u istočnom delu manje prostorije dograđena je velika odžaklija. Građena je bez utemeljenja, neposredno nad podom starije odžaklije. Ova veoma masivna konstrukcija, prizidana uz Severni bedem gotovo do same kapije, ostala je delimično očuvana do visine od preko 6 m. Sa spoljne strane je u ravni sa istočnim zidom građevine, dok joj unutrašnje lice formira polukrug koji se u višim delovima sužava. Ovom dogradnjom sigurno je delom bio prezidan pregradni zid između prostorija. Ostaje nejasno kako je odžaklija izgledala prema unutrašnjosti prostorije, budući da su slojevi poda i mogući tragovi zidova bez temelja, po svemu sudeći, uklonjeni prilikom radova 1962. godine. Iz tih razloga ne raspolazemo ni podacima o kulturnom sloju koji je postojao iznad podova u prostorijama Severozapadne građevine. Samo na jednoj manjoj površini kod nekadašnjeg ulaza preostao je deo poda sa tragom intenzivnog gorenja i s debljim slojem gari. Sudeći prema ovom nalazu, koji ne mora biti sasvim pouzdan, moglo bi se zaključiti da je Severozapadna građevina stradala u požaru.

Posle tog rušenja Severozapadna građevina je doživela još jednu obnovu. Sa njene južne strane, ispred prostora gde su se nalazila vrata, dograđeno je jedno manje postrojenje, iznutra nepravilne polukružne osnove a spolja četvr-

taste, dimenzija oko 3,00 m x 3,50 m, sa jednim zasečenim uglom. Bilo je zasnovano bez temelja na nasipnom sloju uz bedem. O ovoj konstrukciji se sada teško može bilo šta reći, budući da je u toku arheoloških istraživanja porušena. Označena je samo kao „turska dogradnja“, ali nema očuvane terenske dokumentacije niti podataka o eventualnim slojevima. Prema obliku i položaju moglo bi se pretpostaviti da je to bila mlađa dograđena odžaklija. Ovoj poslednjoj fazi života verovatno odgovaraju ostaci vatrišta nad porušenom supstrukcijom ugaonog kamina. Usled dugotrajnog dejstva vatre oštećena su lica zidova u samom jugoistočnom uglu nekadašnje prizemne prostorije.

Otkriveni ostaci zidova i arheološki nalazi pružaju mogućnost da se, kao što je već izloženo, uoče etape građenja na prostoru Severozapadne građevine, ali oni ne daju dovoljno elemenata za pouzdanija datovanja. Stariji objekat sa kamenim zidovima i ukopanim prizemnim prostorijama mogao je nastati ubrzo nakon izgradnje bedema Zamka, znači najkasnije početkom 14. veka, ali nema pouzdanih podataka o tome kada je on postradao. Sudeći prema kasnijim naslojavanjima, moglo bi se pretpostaviti da nije bio dugo u upotrebi. U sledećoj etapi podignuto je na ovom prostoru mlađe zdanje – Severozapadna građevina. Jedini pouzdan element za njeno datovanje, odnosno *terminus post quem*, bilo bi nadziđivanje Zapadnog bedema, koje smo doveli u vezu s mlađom fazom Palate i vremenski opredelili u treću ili četvrtu deceniju 14. veka. Ne bi trebalo isključiti ni mogućnost da je Severozapadna građevina podignuta u vreme velikih radova koje je u Magličkom zamku preduzeo arhiepiskop Danilo II, ali nalazi iz nasipnih slojeva nad kojima je ona podignuta pre bi ukazivali na nešto poznije razdoblje. Čini nam se da bi to najpre mogla biti druga polovina 14. veka. Za dogradnju velike odžaklije nema podataka koji bi omogućili preciznije datovanje. Jedino bi se dosta pouzdano moglo zaključiti da je podignuta u razdoblju pre turskog osvajanja. Terenski podaci koji bi mogli da upute na vreme kada je postradala, kao što je već rečeno, nedostaju. Poslednja etapa korišćenja prostora nekadašnje građevine bi, po svemu sudeći, odgovarala turskom razdoblju.

Severoistočna građevina

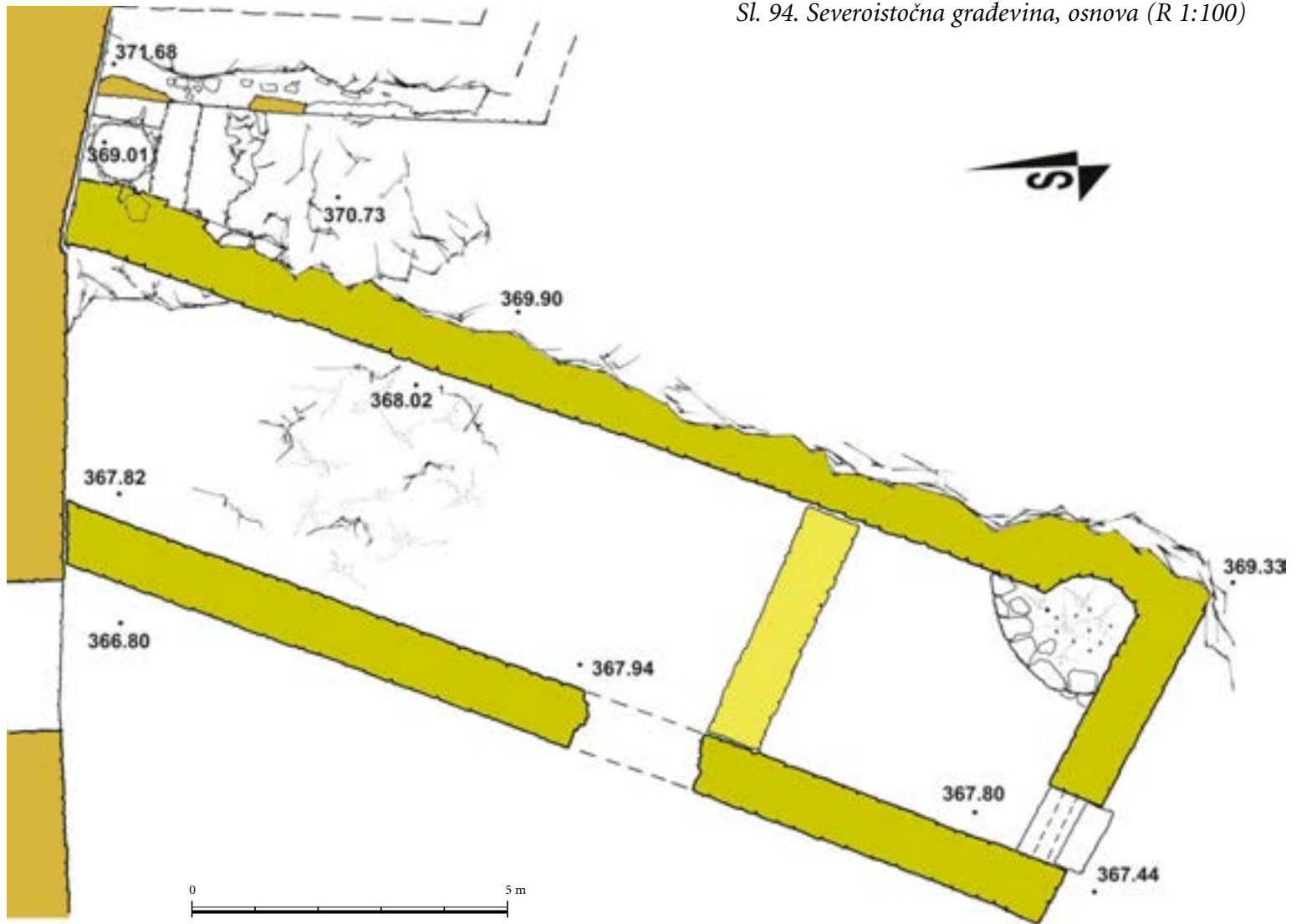
Ostaci ovog zdanja, koje se nalazilo neposredno uz istočnu bočnu stranu kapije, istraživani su 1963. i u periodu 1975–1976. godine, ali je terenska dokumentacija nepotpuna, tako da neki značajni podaci nedostaju. Na osnovu raspoložive građe i uz izvesne dopune, kao i prema onome što se sada na terenu može videti, o ovom zdanju se ipak nešto može reći.

Severoistočna građevina bila je izdužene pravougaozne osnove, unutrašnjih dimenzija 16,50 m x 4,00 m, odnosno površine od oko 66 m². Svojom užom bočnom stranom bila je oslonjena na unutrašnje lice Severnog bedema. Podignuta je na stenovitoj padini koja se spušta od Glavne kule prema zapadu. Usled toga je pre zasnivanja građevine stena zasečena u širini budućeg zdanja. Njeni zidovi, širine 0,90–0,95 m, bili su građeni lomljenim pritesanim kamenom, i to na isti način kao i kod drugih zdanja u Zamku. Zbog specifičnog položaja, oba podužna zida su u najnižem nivou zasnovana kao podzidi zasečenih stena, usled čega su i slabo očuvana. Od istočnog zida preostala su samo dva–tri reda kamena unutrašnjeg lica, dok se spoljna ivica zida može jedino naslutiti. Zapadni zid je nešto bolje sačuvan, na delu uz bedem i do dva metra visine. U središnjem delu ovog zida postoji oštećenje sve do ravni stene, pa ostaje nejasno da li su tu prvobitno postojala vrata. Ostaci ulaza, širine 1,10 m, očuvani su u okviru južnog bočnog zida. Pred ulazom se nalazio jedan stepenik, a postojali su, izgleda, i otisci drvenog praga. U celoj građevini pod je na zasečenoj steni, koja je zaravnjena tankim slojem maltera. Jednim naknadno podignutim suhozidom, u kome je bilo i tesanika sige, unutrašnji prostor Severoistočne građevine podeljen je na dve nejednake odaje – veću, prostoriju 1 i manju, prostoriju 2. U istočnom uglu manje prostorije postojalo je ognjište čiji se prvobitni izgled sada ne može pouzdano uočiti. Otkriveni ostaci prilikom istraživanja nisu ni snimljeni ni opisani, a sada su urušeni. Bilo je polukružno usečeno u sam ugao, što ukazuje na mogućnost da je bilo slično konstrukciji ognjišta na kruništima Donžona i kula V i VI. Ispred njega je postojalo i nisko lučno popločanje.

Cela građevina bila je zasuta velikim količinama kamena i šuta. Tu su posebno uočeni i veliki obrušeni blokovi zidne mase, koji sigurno potiču od porušenog obziđa prostora ispred Glavne kule. Ovim šutom bio je zatvoren kulturni sloj u obe prostorije Severoistočne građevine. U većoj, prostoriji 1, nad podom se nalazio sloj šuta i rastresite zemlje sa dosta gari i pepela. Iz ovog sloja potiče više značajnih nalaza, među kojima su ulomci keramike koji nisu dokumentovani, mada je zabeleženo da ih je bilo u znatnoj količini. U šutu najnižeg sloja otkriveno je više fragmenata bojenog maltera. Na nekima je bilo moguće prepoznati široku crvenoslikanu traku na belom pozadu. Tu je, prema podatku iz terenskog dnevnika, nađena i „jedna loptasto obrađena siga sa tragom maltera i boje“. Nad samim podom otkriveno je mnoštvo ulomaka staklenih okulusa. Prilikom obrade bili smo u mogućnosti da izdvojimo fragmente osam okulusa različitih boja, prečnika između 15 cm i 17,5 cm (kat. br. 113–120). Među metalnim nalazima uočljivo su zastupljeni primerci vojne opreme: mamuze (kat. br. 152–153), fragment kanije (kat. br. 154) i bojni čekić – nadžak (kat. br. 155). Od ostalih nalaza iz sloja nad podom potiču nož sa tragom oplata na dršci (kat. br. 189), sečivo britve (kat. br. 194), gvozdено šilo (kat. br. 226) i motika (kat. br. 235). U prostoriji 2 je nalaza bilo uglavnom oko ostataka ognjišta, gde je nađeno više ulomaka crepulja (kat. br. 57), ognjišnih lonaca (kat. br. 40–41) i zelenogledosanih pećnjaka (kat. br. 108).

O nekadašnjem izgledu Severoistočne građevine teško je govoriti na osnovu otkrivenih ostataka. Nije poznato da li je to bila samo prizemna zgrada ili je postojao i sprat, što se kao mogućnost ne bi moglo isključiti. Prema nalazima prozorskih okulusa i tragova maltera sa bojenim ukrasom može se naslutiti da je Severoistočna građevina u okviru Magličkog zamka imala poseban značaj. Za razliku od zdanja uz Zapadni bedem, ova građevina se isticala lepotom položaja. Bila je izdignuta u odnosu na okolna zdanja, kao i Crkva Svetog Đorđa, što bi moglo, pored ostalog, da ukaže na njeno nekadašnje značenje. Nažalost, ništa više od toga se ne može reći. I o vremenu njenog nastanka moguće je izneti samo neke pretpostavke. Podignuta je na-

Sl. 94. Severoistočna građevina, osnova (R 1:100)

kon izgradnje bedema Zamka, možda tokom prve polovine 14. veka. Mogla je biti jedna od *palata* u Magličkom zamku koje pominje životopisac arhiepiskopa Danila II.

Severoistočna građevina je postradala u požaru, kao i druga zdanja u Zamku, najverovatnije pre turskog osvajanja. U sloju destrukcije nad podom u većoj, severnoj prostoriji nema materijala, posebno keramike, koji bi ukazivao na poznije razdoblje. Deo njenih ruševina, međutim, korišćen je i kasnije. Južni deo građevine, označen kao prostorija 2, izdvojen je podizanjem pregradnog zida bez malternog veziva. Na tom prostoru formiran je novi objekat koji je bio u upotrebi i tokom 16. veka.

Drvene kolibe u dvorištu Zamka

Osim zdanja zidanih kamenom, o kojima je bilo reči, u okviru bedema Magličkog zamka postojale su, bez sumnje, i neke kolibe ili slični drveni objekti. Njihov položaj bi se mogao pretpostaviti u delovima dvorišta prema Jugoistočnom bedemu, i to u kvadratima BV/14–16, zatim A/14, kao i na liniji kvadrata B/2–8. Prema raspoloživoj arheološkoj dokumentaciji, međutim, njihovi tragovi se uglavnom ne mogu jasno uočiti. U istočnom delu dvorišta, gde su istraživanja vršena 1976. i 1978. godine, na celoj otkopnoj površini skidan je jednovremeno sloj debljine 0,60 m do 0,80 m, bez izdvajanja stratigrafskih celina. Nešto bolja

situacija je na delovima ove površine gde je sloj nad steonom posebno dokumentovan. Na osnovu nalaza sa tog prostora, kao i nekih zapažanja zabeleženih u dnevniku iskopavanja sasvim je jasno da su na delu istočnog dvorišta postojala dva osnovna horizonta – stariji, koji bi odgovarao vremenu života Zamka, i mlađi – iz razdoblja turske vlasti. Srednjovekovni sloj bi se uglavnom mogao prepoznati nad prvobitnom ravni dvorišta. To je delom stenovito neravno tlo, a delom zaravnjena površina porušenog bedema starijeg utvrđenja. Nad ovim nivoom otkriven je sloj sa dosta pepela, gari i tragova ugljenisanog drveta. U zidnoj masi zaravnjenog starijeg bedema otkriveno je više ukopanih jama za drvene direke različitih prečnika (od 15 cm do 25 cm), veličina i sličnih dubina (oko 15 cm). One se pominju u terenskom dnevniku i uočavaju na fotografijama, ali im raspored nije tehnički snimljen.

Od nalaza iz sloja sa ovog prostora srednjovekovnom horizontu bi pripadalo više ulomaka keramike, gde su uglavnom zastupljene ognjišne posude (kat. br. 7, 22 i 52). Znatno su ređi fragmenti trpezne keramike, među kojima se izdvajaju deo krčaga ili bokala sa sgrafito ornamentom, izvedenim šestarom u vidu rozete u krugu, i ulomci sa slikanim ukrasom i glazurom žute, svetlozelene i mrkozelene boje (inv. br. 59, 79, 81). U pitanju su reprezentivni luksuzni trpezni keramici koja se kao proizvod lokalnih radionica javlja na područjima Srpske despotovine tokom prvih decenija 15. veka. Iz sloja sa gari i pepelom potiče nekoliko gvozdjenih klinova, par konjskih potkovića (kat. br. 172 i 178), a verovatno i nekoliko gvozdjenih alatki (kat. br. 220, 229, 233, 236 i 244), za koje uslovi nalaza nisu precizno zabeleženi.

Pomenute jame za direke kao i ovi nalazi koji bi odgovarali srednjovekovnom sloju očigledno predstavljaju poslednje tragove drvenih objekata sa ovog prostora. O njihovoj veličini i oblicima osnova nema zabeleženih podataka. Može se samo pretpostaviti da su jednom svojom stranom bili oslonjeni na jugoistočno zidno platno. Na tom prostoru su mogle postojati ili jedna veća koliba ili dve manje. U pitanju su bili najverovatnije pomoćni objekti, pored ostalog možda i štale za konje.

Sl. 95. Severoistočna građevina u toku iskopavanja, pogled sa juga, 1976. g.

U zapadnom delu dvorišta, slobodan prostor uz Jugoistočni bedem istraživao je 1984. i 1985. godine. Kao i u prethodnom slučaju, iskopavan je ceo sloj, debljine od 0,50 m do 0,80 m. Kako je zabeleženo u terenskom dnevniku, on se sastojao uglavnom od šuta. Ležao je na nivou stene koji je u kvadratima B/2–3, a delom i u B/4 i bio je izravnat slojem maltera u vidu neke vrste podnice. U pitanju je očigledno srednjovekovni nivo dvorišta, nad kojim su postojali tragovi požara sa dosta gari. Na toj površini, međutim, nisu uočeni tragovi drvenih konstrukcija ili jama za direke. U kulturnom sloju, koji je, izgleda, bio veoma tanak, bilo je dosta životinjskih kostiju, što bi ukazivalo na to da je izvesno vreme tu bio otpadni prostor. Drugih nalaza je bilo malo i to su, uglavnom, retki ulomci keramike, nekoliko potkovića (kat. br. 175, 177, 185 i 186) i jedan srp (kat. br. 231).

Otvoreno je pitanje da li je i u delu zapadnog dvorišta bilo pomoćnih objekata građenih od drveta. Tu mogućnost ne bi trebalo isključiti iako nema očuvanih materijalnih tra-

gova. U kasnijem razdoblju, posle turskog osvajanja, u delu dvorišta iz Jugozapadni bedem (kv. B/4–B/8) postojale su, izgleda, dve kolibe, o čemu će dalje biti više reči.

CISTERNE

Za svakodnevni život, a posebno za odbranu utvrđenja u slučaju opsade, pitanje vodosnabdevanja bilo je od posebnog značaja. Budući da na vrhovima visova i stenovitim grebenima, gde su po pravilu građene fortifikacije, nije bilo izvora, a najčešće ni mogućnosti da se snabdevanje vodom obezbedi ukopavanjem bunara, morale su se koristiti cisterne. U Magličkom zamku su postojale dve cisterne sa filter-bunarima – jedna veća uz Glavnu kulu i druga manja u neposrednoj blizini Crkve.

Velika cisterna se nalazila, kao što je već ranije rečeno, u branjenom pretprostoru Glavne kule. Bila je ukopana u vrh stenovitog grebena, na najvišoj koti utvrđenog prostora Zamka. Bila je nepravilnog kružnog oblika usečenog u stene. Iskopana jama bila je obzidana zidom rađenim u grubom i nepravilnom slogu od kamena, sitnijeg i srednje veličine, i belog krečnog maltera. Prečnik ovog obziđa iznosio je oko 5,00 m, dok je debljina zidne mase veoma neujednačena i bila je uslovljena neravninama stena. Tako je na pojedinim mestima to samo obloga od jednog reda kamena, dok ima i delova gde je u licu vidljiva površina stene. U višim zonama, zidna masa je znatno deblja i kreće se između 0,50 m i 1,50 m. U dokumentaciji arheoloških radova nije izričito zabeležena tačna dubina cisterne. Tokom istraživanja se došlo do kote 371.70, pa se može pretpostaviti da je to bio sloj koji je ležao neposredno iznad dna filter-bunara. To bi značilo da je konstrukcija cisterne bila ukopana u stensku masu za preko 5,00 m. Međutim, samo obziđe je nadvišavalo nivo stena, sve do ravni prostora ispred Donžona, na koti oko 378.30, što ukazuje na prvobitnu dubinu cisterne od oko sedam metara. U tom gornjem delu širina zidne mase nije prelazila 0,80 m.

Unutrašnje površine obziđa cisterne, kao i njeno pretpostavljeno dno bili su obloženi slojem vodonepropustljive

gline, debljine 0,40–0,50 m. U središtu cisterne nalazio se filter-bunar, unutrašnjeg prečnika oko 2,00 m. Sama kružna konstrukcija bunara bila je građena u suhozidu i sačuvana je u svom donjem delu u visini od oko 3,50 m. Gornji deo je do pune visine od preko 7,00 m zatečen urušen još prilikom istraživanja 1962. godine.¹⁴⁸ Uzan preostali prostor između obziđa cisterne i relativno široke konstrukcije filter-bunara bio je ispunjen krupnim peskom i šljunkom. Cisterna je punjena vodom, odnosno kišnicom ili snegom sa površina dvorišta predziđa Glavne kule, a delom, sigurno, i sa njenog krova.

U terenskoj dokumentaciji je zabeleženo da je sam cilindar bunara bio ispunjen uglavnom kamenom i zemljom sa odlikama kulturnog sloja. Evidentirano je više metalnih nalaza, ali nije poznato da li je bilo u ulomaka keramike. Nađeno je više kovanih klinova različitih tipova i veličina (kat. br. 250, 252 i 254), zatim jedna manja sekira,¹⁴⁹ kosir (kat. br. 232), nož za obradu kože (kat. br. 211) i britva sa koštanom oplatom (kat. br. 206). Otkrivene su takođe dve konjske potkovice (kat. br. 180–181), zatim potkov za obuću (kat. br. 148) i delovi metalnih okova za drvena vrata (kat. br. 248–249).

Velika cisterna, u okviru predziđa Glavne kule, građena je sasvim sigurno u isto vreme sa fortificiranjem ovoga prostora. Do kada je bila u upotrebi, teško je pouzdano zaključiti. Nalaze iz slojeva zemlje i kamena kojima je bio zasut filter-bunar teško možemo precizno vremenski odrediti, pogotovo stoga što ne raspoložemo podacima o eventualnim nalazima keramike. Otkriveni metalni predmeti, kao što su primerci alata, prema svojim utilitarnim oblicima odgovaraju kako srednjovekovnom razdoblju, tako i vremenu turske vladavine. Imajući sve to u vidu, ne može se sasvim pouzdano zaključiti kada je prestalo korišćenje cisterne. Međutim, struktura nasipa ukazuje na to da je bunar izvesno vreme bio korišćen i kao otpadna jama, što bi značilo da je cisterna izgubila svoju raniju funkciju pre konačnog

¹⁴⁸ Zdravković, 1964, 78.

¹⁴⁹ Nalaz je uveden u terenski inventar, ali nije nacrtan niti sačuvan.

*Sl. 96. Velika cisterna
u predziđu Glavne kule,
stanje u toku istraživanja 1981. g.*

napuštanja utvrđenja. Ukoliko prihvatimo ovaj zaključak, možemo reći da je do zasipanja bunara moglo doći ako ne pre turskog razdoblja, onda sigurno tokom njega, kada više nije bilo neposredne opasnosti od ratovanja i opsada. Čini nam se da nećemo pogrešiti ako zaključimo da je cisterna sa filter-bunarom najverovatnije napuštena posle spaljivanja Donžona, kada je i utvrđeni prostor ispred ove najznačajnije kule izgubio svoj nekadašnji značaj.

U Magličkom zamku je osim te cisterne, kao što je već rečeno, postojala i druga, manja cisterna. U celosti je ukopana u stene u neposrednoj blizini apside Crkve Svetog Đorđa. Ukop cisterne, blago zaobljenih uglova, bio je dimenzija 3,50 m x 3,00 m. Površine stena u ukopu imale su tanku zidanu oblogu od sitnijeg lomljenog kamena i belog kreč-

nog maltera. Sve unutrašnje površine cisterne, uključujući i njeno dno, bile su obložene vodonepropustljivim slojem gline, debljine 0,30–0,40 m. Dno cisterne se nalazi na dubini od 7,40 m u odnosu na ravan dvorišta Zamka. U središtu tog ukopanog i obzidanog prostora nalazio se filter-bunar unutrašnjeg prečnika od oko 0,70–0,75 m. Bio je građen, kao što je i bilo uobičajeno, lomljenim kamenom u suhozidu. Zasnovan je na bukovim talpama, debljine oko 5 cm, koje su bile postavljene preko dna obloženog glinom. Prostor između zidova cisterne i konstrukcije bunara ispunjen je krupnim peskom i šljunkom.

Prilikom istraživačkih radova u periodu 1962–1963. godine mala cisterna je bila iskopana do dubine od 2,50 m, ali nije zabeležen podatak u kakvom je stanju zatečena. Ima

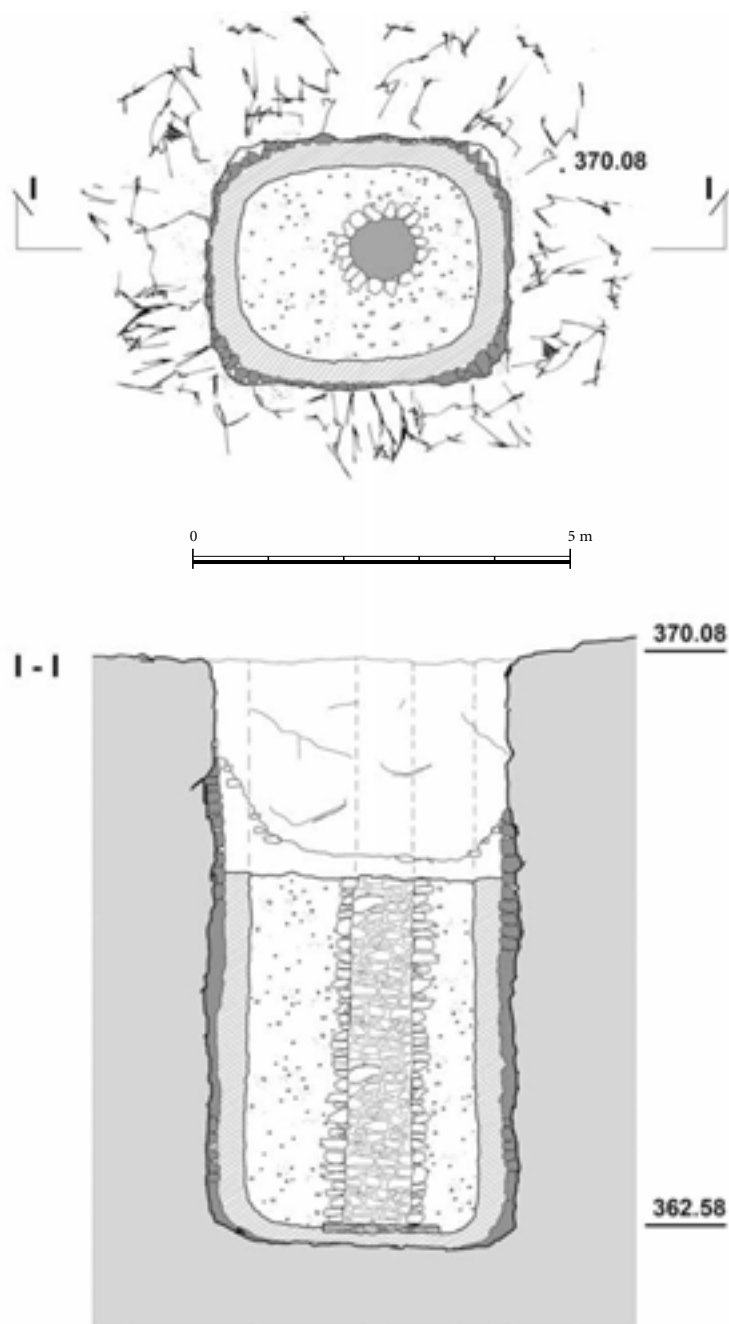

*Sl. 97. Velika cisterna
u predziđu Glavne kule (foto iz 2010. g.)*

se utisak da su gornji slojevi cisterne nakon tih radova u značajnoj meri obrušeni. Istraživanja su nastavljena i okončana su 1981. godine. Tom prilikom je bunar, čije je suhozidno obziđe sačuvano u visini od preko 4,00 m, očišćen do dna. Bio je zasut isključivo kamenom i površinskim šutom, bez tragova kulturnog sloja. U terenskom dnevniku je zabeleženo da u tom nasipu nije bilo arheoloških nalaza. Značajno je zapažanje da je prilikom istraživanja konstatovano da se na dnu cisterne nalazi voda i to u visini od gotovo jednog

metra. Očigledno je niži deo cisterne ostao dobro očuvan i dalje vodonepropustljiv.

Za datovanje male cisterne nema pouzdanih podataka. Može se samo pretpostaviti da je nastala u isto vreme sa drugim građevinama u Zamku, ali ne bi trebalo isključiti ni mogućnost da je podignuta u nekom od kasnijih razdoblja. Ostaje, takođe, nedovoljno jasan odnos ove cisterne i velike cisterne, odnosno pitanje da li su postojale istovremeno ili je, možda, mala cisterna izgrađena kasnije.

Sl. 98. Mala cisterna, osnova i presek (R 1:100)

Sl. 99. Mala cisterna, stanje u toku iskopavanja 1981. g.

mala cisterna očigledno ostala u upotrebi sve dok se u Magliču nalazila turska posada, a možda i kasnije, budući da nikada nije korišćena kao otpadna jama.

ODLIKE ARHITEKTURE FORTIFIKACIJA I STAMBENIH ZDANJA MAGLIČKOG ZAMKA

Arhitektura Magličkog zamka, kako fortifikacija tako i stambenih građevina, podudarna je ili veoma bliska s drugim sličnim srednjovekovnim zdanjima. Ta podudarnost u zastupljenim rešenjima i načinu građenja samo delimično je proučena na bolje očuvanim i istraživanim spomenicima, dok je mnogo toga još ostalo nepoznato i čeka buduće istraživače. Usled nedovoljnog uzorka za sada nisu moguće potpunije komparativne analize, posebno kada su u pitanju fortifikacije, odnosno njihovi pojedini elementi. Imajući u vidu sadašnje stanje istraženosti ovog segmenta

Tu mogućnost ne bi trebalo odbaciti. U tom smislu može se pretpostaviti da dve cisterne nisu istovremene, već da je mala cisterna izgrađena onda kada je velika uz zarušenu Glavnu kulu već bila napuštena. U tom slučaju bi se njen nastanak mogao datovati tek posle turskog zaposedanja Magličkog zamka, odnosno u drugu polovinu 15. veka. Na ovakvo datovanje mogla bi nam ukazati i činjenica da je

srednjovekovnog nasleđa, ograničili smo se na pokušaj osnovne analize magličkog utvrđenja u odnosu na druge poznate i proučavane primere sa područja srpskih zemalja u srednjem veku.

Magličke fortifikacije, kao što smo već izložili, građene su uobičajenom tehnikom. Između lica ozidanih pritesanim kamenom u nepravilnom slogu rađena je ispunjena od „trpanca“ – lomljenog kamena sa dosta maltera. Budući da su bedemi u najvećoj meri dobro očuvani, nije bilo moguće detaljnije analizirati njihove unutrašnje strukture i utvrditi da li su i u kojoj meri tu bile zastupljene drvene armature – santrači. Debljina bedema je veoma ujednačena i iznosila je oko 2,10 m, odnosno 7 stopa. Visina bedema bila je prilagođena položajima na kojima su podizani. Sa unutrašnje strane, od ravni tla do šetne staze, imali su visinu od 5 m do 6 m, a sa spoljne 8–9 m. Kod kapije je visina bedema iznosila oko 7 m, što bi se moglo smatrati i prosečnom visinom cele magličke bedemske ograde. U poređenju s drugim mlađim ostvarenjima srpske vojne arhitekture, tu se uočavaju značajne podudarnosti. Isti odnos širine prema visini bedema uočen je u Beogradu, a delom i Stalaću, gde su takva upoređenja bila moguća. Ista širina bedema od oko 7 stopa zastupljena je u Kruševcu, na pojedinim deonicama u Ravanici, kao i kod nekih drugih utvrđenja iz tog vremena. Iznad ravni šetne staze nalazilo se krunište sa zupcima uobičajene visine, od 2 m do 2,30 m. Dužina zubaca na očuvanim delovima bila je između 1,50 m i 1,80 m, dok je širina proreza gotovo konstantna – oko 0,70 m. U pojedinim zupcima postojala je i po jedna strelnica. Izgleda da je poštovano pravilo da se ti prorezi grade u svakom drugom zupcu. Pri poređenju sa očuvanim kruništima kod drugih srpskih utvrđenja uočava se podudarnost u visini kruništa i u dimenzijama proreza između zubaca (0,70–0,80 m), dok za njihovu dužinu ne postoji zakonomernost. Ona je veoma različita i kreće se od 1,50 m pa čak do 3 m, što se odnosi i na brojnost strelnica u zupcima. Kod Magličkog zamka su šetne staze bile konzolno proširene drvenim gredama sa unutrašnje strane bedema. Sličan slučaj je i kod nekih poznijih srpskih fortifikacija, poput očuvanih primera na beogradskom Severoistočnom bedemu Gornjeg grada i Du-

navskom bedemu u Smederevu. Otvoreno je pitanje da li su šetne staze magličkih bedema bile natkrivene drvenim konstrukcijama. Ta mogućnost je veoma verovatna, ali se ne može potvrditi očuvanim tragovima. Za izlaz na šetnu stazu bedema korišćena su stepeništa u okviru kula. Posebnih zidanih konstrukcija za tu namenu nije bilo, mada su mogla postojati prislonjena drvena stepeništa čijih očuvanih tragova nema.

Maglički bedemi su bili ojačani sa osam kula, među kojima se kao najjača izdvaja Glavna kula, uslovno nazvana Donžonom. Izdvaja se osobenim oblikom svoje osnove, koja je bila prilagođena potrebama odbrane položaja na kome se nalazi. U tom smislu, nema bližih paralela među drugim sličnim srpskim utvrđenjima,¹⁵⁰ ali im je zato u nekim detaljima svoje arhitekture veoma bliska. Kao što je i uobičajeno, ima ulaz na spratu, na oko 5,5 m iznad okolnog tla. Konstrukcija i obrada zasvedenog ulaza sa nišom za fresku svetitelja zaštitnika podudarna je sa kasnijim očuvanim primerima u Stalaću, Resavi i Vršackom zamku,¹⁵¹ a sličan ulaz na spratu imala je i kula 5 sa kapelom u Golupcu.¹⁵² Tu su postojala jednokrlna vrata na vertikalnoj osovini i sistem zatvaranja sa gredom – mandalom. Isti primer ulaza na spratu sačuvan je i na pirgu dečanskog skita Sveta Tri jerarha.¹⁵³ Tragovi fresko-maltera pred magličkim Donžonom ukazuju na mogućnost da je, osim freske u niši nad portalom, i sam zasvedeni ulaz bio ukrašen oslikanim fresko-ornamentima, slično očuvanom primeru u stalačkom Donžonu.¹⁵⁴

Za prilaz ulazu na spratu postojalo je koso drveno stepenište sa manjom platformom na konzolama. Unutrašnji prostor Glavne kule bio je podeljen drvenim međuspratnim konstrukcijama na tri etaže. Međuspratne konstrukcije nisu bile ugrađene u zidnu masu, već su se oslanjale na

¹⁵⁰ Симић, Г. 2010, 97–114.

¹⁵¹ Симић, Г. 2010, 118–122; Мینیћ, Вукadin 2007, 19–26; Брмболић 2009, 35–43.

¹⁵² Симић, Г. 1984, 76–77.

¹⁵³ Поповић, Д., Тодић, Војводић 2011, у штампи.

¹⁵⁴ Мینیћ, Вукadin 2007, 25.

kamene konzole, što predstavlja rešenje koje do sada nije uočeno na našem području. Na svakoj od etaža kule postoje uski prozori u vidu strelnica.

Ostale kule duž bedemske ograde su četvrtastih, približno kvadratnih osnova, sa prednjim frontom širine između 5,50 m i 6 m. Među njima se uočavaju dva tipa. Kule na bočnim bedemima bile su otvorene prema unutrašnjosti Zamka. Površine nevelikog unutrašnjeg prostora im se kreću između 4 m² i 7 m². Do ravni dvorišta Zamka bile su građene u punoj zidnoj masi, što im je davalo posebnu stabilnost. Ovakav način građenja odnosno utemeljenja, prema do sada poznatim primerima, nije bio čest u srpskom vojnom graditeljstvu. Identično rešenje zapaža se kod kule 3 beogradskog Zapadnog podgrađa, koja je građena u prvoj deceniji 15. veka.¹⁵⁵ Ove, delom otvorene kule bile su ujednačene visine – od 8 m do 9 m. Iznad prizemlja su obično imale još dve etaže i platformu u ravni sa kruništem, koje su bile međusobno povezane strmim drvenim stepeništima. Visine etaža nisu bile ujednačene i kretale su se između 2 m i 3 m. U ravni druge etaže pojedine kule su imale lučno zasvedene poterne za izlaz na šetnu stazu bedema. Nekim svojim osobenim rešenjima izdvaja se kula 2. Na prvoj etaži imala je dva uska prozora u vidu strelnica, a u prizemlju poternu, odnosno skriveni izlaz iz Zamka. Ovaj tip poterne, prema onome što je sada poznato, predstavlja retku pojavu među našim srednjovekovnim fortifikacijama. Slična poterna postoji i u okviru kule 8 u Resavi,¹⁵⁶ gde predstavlja, za razliku od magličkog primera, unutrašnju tvrđavsku komunikaciju odnosno izlaz na skriveni put spoljnog bedema.

Kule otvorene prema unutrašnjosti branjenog prostora pripadaju tipu koji se najčešće javlja među fortifikacijama na našem području. U pitanju je veoma stari oblik kule čija se pojava prati od antike i kasne antike pa sve do punog srednjeg veka. Magličke kule o kojima je reč predstavljaju, koliko nam je sada poznato, najstariju pojavu toga tipa među ostvarenjima srpskog srednjovekovnog vojnog graditeljstva. Brojno su zastupljene kod utvrđenja koja su građena u poslednjim decenijama 14. i tokom prve polovine 15. veka u Kruševcu, Beogradu, Resavi i Smederevu.¹⁵⁷ Za

razliku od magličkih kula, ove poznije su znatno veće u volumenu, budući da su građene na pristupačnijim terenima.

Drugom tipu bi pripadale kule koje se nalaze u okviru magličkog Južnog bedema. Prelazni oblik predstavljala bi kula V, koja je samo u svom gornjem delu bila otvorena prema unutrašnjosti Zamka gde su se nalazile i poterne za izlaz na platforme susednih kula. Ugaone kule IV i VI, za razliku od ove središnje, do znatne visine su građene u punoj zidnoj masi, dok samo u gornjem delu imaju veoma mali unutrašnji prostor zatvoren sa sve četiri strane. Svojim osobenim konstrukcijama ove kule ostaju kao usamljeni primeri bez bližih paralela. Posmatran u celini, ceo Južni bedem predstavlja posebno fortifikaciono rešenje koje nije lako objasniti. Tri veoma solidno građene kule na malim međusobnim rastojanjima, isturene prema padini, odnosno strani gde nije bilo moguće organizovati jači napad, teško da su predstavljale neophodnost odbrane. Nije lako suditi o stvarnim motivima fortifikatora koji je zamislio takvo rešenje. Možda je namera bila da se isturanjem tih kula stvori slika izuzetno jakog utvrđenja, što je utisak koji se pri posmatranju Magličkog zamka i sada može steći.

Magličke kule, po svemu sudeći, imale su krovove pokrivene drvenom šindrom. Nad Donžonom je krov bio nešto složenije građe, dok je nad ostalim kulama imao piramidalnu konstrukciju. Pokrivene platforme na kulama štatile su branioce od kiše neprijateljskih strela pri napadu, ali su služile i kao stalne stražarske postaje. Na to ukazuju, pored ostalog, očuvani ostaci polukružnih ognjišta ugrađenih u konstrukciju kruništa koji su otkriveni na nekim od magličkih kula. U kuli VI, u ravni sa platformom otkriveni su tragovi dve konzolno isturene grede nad kojima se, po svemu sudeći, nalazila drvena konstrukcija u vidu mašikule, što predstavlja jedini primer te vrste u okviru magličkih fortifikacija. Njena funkcija je, po svemu sudeći, bila prevashodno odbrambena, ali ne bi trebalo isključiti ni mogućnost

¹⁵⁵ Поповић 2006, 95–96.

¹⁵⁶ Nenadović 1963, 310–313.

¹⁵⁷ Поповић, П. 1930, 113–132, plan st. 40, Поповић 1989, сл. 1 и 5, Поповић 2008, 99.

da je možda služila i kao nužnik. Tragovi takvih konstrukcija su veoma retko očuvani. Jedini poznat sličan primer drvene mašikule uočen je u Golupcu na kuli 4, koja pripada starijem delu utvrđenja iz prve polovine 14. veka.¹⁵⁸

Kapija Magličkog zamka pripada tipu jednostavnih zasvedenih ulaza u okviru osnovne bedemske ograde. Njena detaljnija analiza ograničena je činjenicom da je preostao veoma mali broj očuvanih kapija u okviru naših srednjovekovnih utvrđenja. Najbližu analogiju magličkoj kapiji predstavlja stotinu godina mlađa Istočna kapija Gornjeg grada u Beogradu, građena u doba despota Stefana Lazarevića.¹⁵⁹ Obe kapije su veoma slično građene i, što je posebno značajno, jednakih su proporcija. Istom tipu mogli bi se pripisati i ostaci kapije u Stalaću.¹⁶⁰ Poznije građene kapije u Resavi i Smederevu su po tipu iste sa ulazom u Maglički zamak, ali su znatno veće i masivnije građene, a u vezi s tim i unekoliko različitih proporcijских odnosa. Zajednički imenitelj svih tih kapija je niša iznad portala u kojoj se nalazila freska sa likom svetog zaštitnika.

Fortifikacije Magličkog zamka nalaze se, prema našim dosadašnjim saznanjima, na početku uzlazne linije razvoja srpskog srednjovekovnog vojnog graditeljstva. Ovde zastupljena rešenja, utemeljena na znatno starijim tradicijama, ponavljaju se gotovo zakonomerno u svim poznijim ostvarenjima, uz manje inovacije i izmene samo u volumenu. Ta razvojna linija se sasvim jasno prati sve do smedevskih utvrđenja – poslednjeg i najznačajnijeg ostvarenja srpskog vojnog graditeljstva onoga vremena.

Stambenu arhitekturu Magličkog zamka u pogledu oblika osnova i načina građenja odlikuju jednostavna ali, po svemu sudeći, funkcionalna zdanja koja su, osim prizemlja, imala i sprat. Osnovni korpus tih građevina činili su obimni zidovi građeni od pritesanog kamena u nepravilnom slogu uz upotrebu krečnog maltera. Pojava klesanog kamena, i to isključivo sige, bila je ograničena, kako izgleda, samo na obradu pojedinih detalja Palate. S tim u vezi je i činjenica da, osim zasvedenog hodnika na prilazu prizemnoj etaži Palate, drugih svodnih konstrukcija nije bilo. Umesto svodova, u stambenim zdanjima Magliča bile su zastupljene isključivo drvene međuspratne konstrukcije. Sve

unutrašnje pregrade, kao i stepeništa i tremovi bili su od drveta. Krovovi su bili pokriveni, najverovatnije, drvenom šindrom, budući da nema arheoloških tragova koji bi ukazivali na postojanje krovnih opeka, ćeramida ili ploča olovnog lima. Uopšte posmatrano, uloga drveta kao građevinskog materijala bila je izuzetno značajna.

Tip građevina sa obimnim kamenim zidovima i drvenim unutrašnjim konstrukcijama predstavljao je jednu od bitnih odlika rezidencijalnih zdanja u centralnim oblastima Balkana tokom čitavog srednjeg veka. U graditeljskom nasleđu Srbije o tome svedoče istraženi ostaci dvorova u Stalaću,¹⁶¹ Kruševcu¹⁶² i Smederevu,¹⁶³ kao i čitavog niza građevina koje su se nalazile u sklopu manastirskih celina.¹⁶⁴ Obimne kamene zidove i unutrašnje drvene konstrukcije imale su i značajnije kuće u srednjovekovnim gradskim naseljima, o čemu svedoče otkriveni ostaci u Novom Brdu i Trgovištu kod Novog Pazara.¹⁶⁵ Za razliku od ove pojave koja se zapaža širom Srbije i Bosne, kuće u gradovima Jadranskog primorja su znatno čvršće građene, sa svodnim konstrukcijama u prizemnim etažama i uz čestu upotrebu klesanog kamena.

Gotovo sva maglička stambena zdanja imala su ložišta, odnosno ugaone kamine na gornjoj etaži. Njihovi ostaci očuvani su u prizemnim prostorijama u vidu ugaonih polukružnih obziđa građenih u punoj zidnoj masi. Nad tim zidanim supstrukcijama u ravni sprata nalazila su se ložišta, koja su na taj način bila obezbeđena od mogućnosti da vatra ugrozi drvene međuspratne konstrukcije. Sličan način građenja ugaonih kamina na spratu bio je zastupljen i u nekim drugim poznijim rezidencijalnim zdanjima srednjovekovne Srbije. Sličan ugaoni kamin nalazio se u jednoj

¹⁵⁸ Симић, Г. 1984, 79.

¹⁵⁹ Поповић 2006, 113–116.

¹⁶⁰ Роровић 2007, 271–275.

¹⁶¹ Милић, Вукadin 2007, 44–49.

¹⁶² Ковачевић 1980, 13–28.

¹⁶³ Роровић 1979, 105–106.

¹⁶⁴ Поповић, С. 1994, 323–354.

¹⁶⁵ Милошевић 1997, 170–180.

od prostorija palate u Smederevskom zamku, odnosno Malom gradu,¹⁶⁶ a slična konstrukcija postojala je i u Vršačkom zamku.¹⁶⁷

Najreprezentativnije zdanje u okviru bedema Magličkog zamka, kao što je već istaknuto, bila je Palata sa velikom dvoranom na spratu. Građena je slično ostalim stambenim jednospratnim zdanjima sa drvenom međuspratnom konstrukcijom ali uz nešto brižljivije obrađene prozorske otvore i portal. Očuvani ostaci zidova omogućavaju da se u glavnim crtama sagleda njen nekadašnji izgled, o čemu je već bilo reči. Za razliku od samih zidova, prozora i međuspratnih konstrukcija, izvestan problem predstavlja pokušaj da se razjasni izgled njene krovne konstrukcije, od koje nema očuvanih materijalnih tragova. Budući da je u pitanju bio reprezentativni objekat, u potrazi za rešenjima mogli bismo se osloniti na analogije očuvane na istovremenim zdanjima slične namene. U nekima od francuskih zamkova građenih tokom 14. veka, gde postoje slični objekti bez svodnih konstrukcija, dvorane ovoga tipa imale su visoke drvene krovne konstrukcije koje su u celosti bile vidljive, a često i dekorativno oblikovane. Činio ih je niz po-

sebno modelovanih zakrivljenih rogova koji su bili spojeni u vidu prelomljenog luka u temenu. Nad ovim rogovima postojala je drvena obloga na kojoj je ležao krovni pokrivač. U jednoj takvoj konstrukciji, kako pokazuju analogni primeri, mogli su postojati i krovni prozori.¹⁶⁸ Slična konstrukcija, posvedočena čitavim nizom primera na gotičkim zdanjima, najverovatnije je bila primenjena i prilikom natkrivanja velike dvorane u magličkoj Palati.

Palata Magličkog zamka sa velikom dvoranom na spratu predstavlja jedno od retkih delom očuvanih zdanja te vrste u srpskim zemljama srednjeg veka. Slaba očuvanost ostataka takvih građevina u Zvečanu, Stalaću i Kozniku¹⁶⁹ ne pruža nam mogućnost za detaljnije komparativne analize. U tom smislu, značajni su bolje očuvani primeri iz Smederevskog zamka i, posebno, Golupca.¹⁷⁰ U oba slučaja, palate sa velikom dvoranom na spratu inkorporirane su u bedemsku ogradu. Budući da su građene istovremeno sa bedemima, one imaju reprezentativne prozore u strukturi samog zidnog platna, što nije bio slučaj u Magliču. I uopšte, u poređenju s tim poznijim primerima maglička Palata deluje nešto skromnije.

¹⁶⁶ Popović 1979, 106.

¹⁶⁷ Брмболић 2009, 46–48.

¹⁶⁸ Violet le Duc 1856, Tome III, 26–47.

¹⁶⁹ Милошевић 1997, 181–188.

¹⁷⁰ Симић, Г. 1991, 77–102.

TURSKA TVRĐAVA

Maglički zamak, kao i celo područje današnjeg jugozapada Srbije, od početka 15. veka bio je izložen turskim napadima. Kakva je bila sudbina ovog utvrđenja u tom razdoblju i kasnije, tokom prve polovine 15. veka, nije nam poznato. Može se samo pretpostaviti da se oko Zamka ratovalo, a posredno se dá zaključiti da su ga Turci u neko vreme i privremeno posedovali. Po svemu sudeći, to je moglo biti krajem tridesetih ili početkom četrdesetih godina 15. veka, prilikom prvog osmanskog zaposedanja zemalja Srpske despotovine. Godine 1455, Maglički zamak je konačno zaposednut i dobio je tursku posadu. U kakvom stanju se tada Zamak nalazio može se samo naslutiti. Neka zdanja u okviru bedema, kao što smo već pretpostavili, verovatno su već ranije bila postradala i nisu obnavljana. Po svemu sudeći, turska posada je u Magliču, pored relativno dobro očuvanih fortifikacija, sigurno zatekla i ruševine većine stambenih zdanja.

O stanju utvrđenja u razdoblju turske vladavine, od sredine 15. veka do značajnih podataka došlo se prilikom arheoloških istraživanja. Slojevi ovog najmlađeg horizonta istraženi su na svim površinama u unutrašnjem prostoru utvrđenja. Deo je uklonjen prilikom istraživanja 1962–1963. godine, o čemu, nažalost, nema sačuvane dokumentacije. Prema podacima sa kasnijih iskopavanja mogu se jasno izdvojiti prostori na kojima je bilo slojeva sa materijalom iz turske epohe, što u izvesnoj meri ukazuje na položaj objekata i intenzitet naseljenosti određenih delova utvrđenja. Na osnovu ovih podataka može se, kao prvo, jasno odrediti šta je turska posada koristila za svoje potrebe, a šta je ostalo napušteno i u ruševinama.

Već ranije je istaknuto da je Glavna kula postradala, odnosno izgorela pre turskog zaposedanja ili u vreme samog osvajanja Zamka i da nakon toga nije obnavljana. To bi se moglo odnositi i na njeno predziđe sa velikom cisternom. Ostale

Sl. 100. Prostor uz Jugoistočni bedem sa tragovima objekata turskog horizonta (foto iz 1981. g.)

fortifikacije koje su i dalje služile svojoj nameni, ukoliko su bile oštećene, sigurno su obnovljene i kasnije održavane. Na očuvanim bedemima u Magliču nema uočljivih tragova kasnijih popravki, ali, što je još značajnije, ni turskih dogradnji. Očigledno su zatečene fortifikacije zadovoljavale potrebe malobrojne posade.

Kada su u pitanju starija zidana zdanja, situacija je nešto složenija. Neke od ovih građevina koje su zatečene u ruševinama nisu ni obnavljane niti kasnije korišćene. Takav slučaj je bio sa Palatom, uključujući njen južni aneks, kao i Jugozapadnom građevinom. Ruševine Severoistočne građevine su pregrađene jednim zidom u suhozidu, tako da je manji južni deo i dalje korišćen. Nad njim je verovatno bilo podignuto neko skromno drveno zdanje, koje je moglo imati i sprat. Na ovu pretpostavku nas navodi veća količina ulomaka zelenogleđosanih pećnjaka koji su otkriveni u ruševinama. Budući da je u prizemnom delu postojalo otvoreno ugaono ognjište, o kome je već bilo reči, jedna peć sa pećnjacima bi se najpre mogla pretpostaviti u nekoj spratnoj odaji. O konstrukciji ovog turskog zdanja, koje je u gornjem delu najverovatnije bilo od drveta, nema očuvanih podataka.

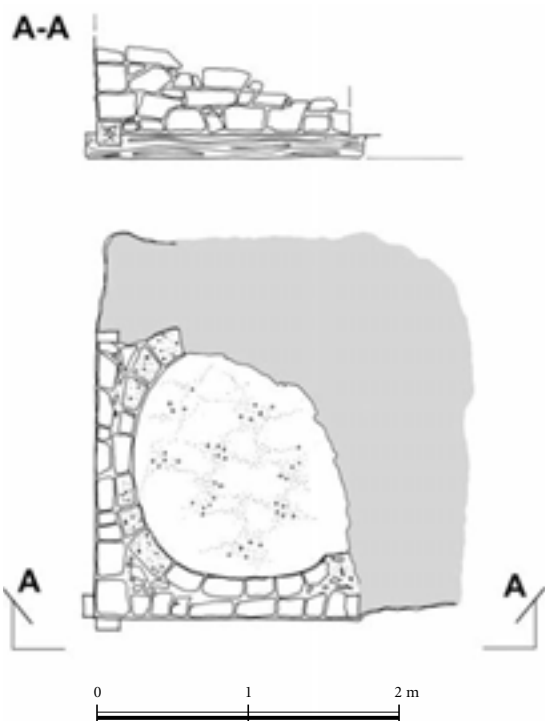
Znatno složenija situacija je sa Južnom građevinom, koja je pre turskog osvajanja već bila obnavljana posle nekog požara. Otvoreno je pitanje da li je zatečena pod krovom, ili je i ona bila ponovo u ruševinama. Pouzdan odgovor na ovo pitanje je teško dati. No bez obzira na to, sudeći prema nalazima iz mladih slojeva sasvim pouzdano se može zaključiti da je u gabaritu Južne građevine postojalo i neko tursko zdanje. Otvoreno je pitanje da li je i u kojoj meri ono koristilo starije zidove ili je imalo sasvim novu konstrukciju. U prostoru ove građevine otkriveno je više ulomaka zelenogleđosanih pećnjaka (kat. br. 105–106), koji, ukupno posmatrano, sigurno predstavljaju najpotpuniju stratigrafsku celinu sa keramikom iz turskog razdoblja. U pitanju su ulomci krčaga (kat. br. 94–95), zdela (kat. br. 76 i

80), deo koničnog pehara (kat. br. 97), cediljke (kat. br. 58), kao i više crepulja. Zanimljivo je da su od metalnih nalaza bile najbrojnije konjske potkovice (kat. br. 173–174 i 179), kojih je nađeno više desetina. Iz istog horizonta potiču dva potkova za obuću (kat. br. 139 i 143) i par sečiva britvi (kat. br. 202–203).

Ostaci sloja najmlađeg horizonta nisu konstatovani u okviru Severozapadne građevine, budući da je ceo taj prostor „očišćen od šuta“ tokom 1961–1962. godine. Tom prilikom su skinuti mlađi slojevi kao i veći deo poda same građevine, ali nema sačuvanih podataka o arheološkim nalazima. Teško je reći u kojoj meri je prostor ove građevine koristila turska posada. Može se pretpostaviti da je prizemni deo ovog zdanja bio obnovljen, u celosti ili delimično, ali je otvoreno pitanje da li je podignuta i gornja etaža. Tada je dograđeno manje postrojenje sa južne strane, koje je bilo namenjeno za odžakliju, kako su to raniji istraživači već pretpostavili.¹⁷¹ Sada je teško prosuditi koliko je ovaj zaključak bio zasnovan na materijalnim ostacima. Pouzdano je uočeno da je ova dogradnja zidana bez temelja i da je ležala na srednjovekovnim nasipnim slojevima. Budući da je ovim dograđenim postrojenjem zatvoren nekadašnji ulaz sa te strane, novi se mogao nalaziti samo u okviru sada porušenog istočnog zida ranije građevine. U prizemnoj etaži je na prostoru porušene supstrukcije starijeg kamina formirano ugaono otvoreno ognjište.

Delimično obnovljene starije građevine, ili bolje rečeno nova zdanja na njihovim ruševinama, nisu bili i jedini stambeni objekti koje je koristila turska posada. Otkriveni tragovi uz Jugoistočni bedem u severnom i južnom dvorištu ukazuju da su to bili glavni prostori koji su korišćeni u turskom razdoblju. Tu je, uz tragove drvenih koliba, otkriveno najviše materijala mlađeg horizonta. Zbog načina na koji je vršeno iskopavanje, neki podaci od značaja za naša razmatranja su izgubljeni, tako da se na osnovu sačuvane dokumentacije može sagledati samo globalna slika, bez zalaženja u pojedinosti.

¹⁷¹ Dnevnik arheoloških istraživanja 1979. i 1981. godine.

Sl. 101. Ostaci ognjišta u istočnom dvorištu (R 1:50)

U severnom dvorištu, na prostoru kvadrata A/14 i BV/ 14–16, prilikom „rasčišćavanja šuta“ otkriveni su ostaci slojeva i tragovi objekata koji odgovaraju najmlađem, odnosno turskom horizontu. U kv. BV/16 otkriveni su delovi jednog većeg ugaonog zidanog ognjišta (sl. 101), koje je građeno od kamena i tesanika sige, sa polukružno modelovanim ložištem, i zasnovano na unakrsno postavljenim drvenim gredama. Dužina spoljnih bočnih strana je između 1,60 m i 1,80 m, a očuvano je u visini od oko 0,70 m. Ovo ognjiste je bez sumnje pripadalo nekoj kući ili kolibi građenoj od drveta, od koje, međutim, nisu evidentirani drugi tragovi. Nešto dalje, uz Jugoistočni bedem, bez preciznije određene lokacije, otkrivena je veća površina podnice od crvenozapečene zemlje. Nad njom se nalazio jak sloj gari i pepela. Na jednom delu u produžetku te podnice otkrivena je manja površina popločana lomljenim kamenom, za koju je pretpostavljeno da predstavlja supstrukciju peći. U sloju oko ove konstrukcije nađeno je mnoštvo fragmentovanih zelenogleđosanih pećnjaka. Pomenuti na-

lazi ukazuju na to da se na ovom prostoru uz bedem nalazila neka drvena zgrada sa zidanom peći. Takođe, na delu uz bedem otkriveni su ostaci još jednog ognjišta, koje nije bliže određeno niti je povezano s nekim od objekata.

Prema otkrivenim ostacima moglo bi se dosta pouzdano pretpostaviti da su na prostoru severnog dvorišta u turskom razdoblju postojale najmanje dve drvene kuće – jedna sa zidanim ugaonim ognjištem, a druga, po svemu sudeći znatno veća, sa zidanom peći. Te dve zgrade bile su u neposrednoj blizini male cisterne. Ukoliko bi se to posmatralo kao jedan kompleks, moglo bi se pretpostaviti, kao što smo već izneli, da i cisterna pripada turskom razdoblju. U tom slučaju, ona se mogla napajati kišnicom sa krovova tih drvenih kuća. Međutim, sve ove pretpostavke ostaju nedovoljno utemeljene ako se ima u vidu stanje raspoložive građe.

Nalazi iz slojeva sa ovog prostora samo delimično su dokumentovani. U terenskom dnevniku pominju se brojni nalazi keramike, kojih nema među sačuvanim materijalom. Nešto bolja je situacija sa metalnim nalazima. Otkriveni su delovi noževa (kat. br. 191–192), makaze (kat. br 213), primerci alata (kat. br. 223 i 233), delovi mehanizma brave (kat. br. 260–262), zatim fragment gvođenog lanca (kat. br. 269) i dr.

Slojevi najmlađeg turskog horizonta konstatovani su i u južnom dvorištu, u kvadratima B/2–B/8 uz Jugoistočni bedem. Ostaci jedne kuće otkriveni su u kv. B/8. Očuvana je supstrukcija peći kvadratne osnove, dimenzija 0,70 m x 0,75 m, kao i ostatak jednog zida, sa blatnim vezivom, u dužini od oko 3,00 m, koji je bio upravan na bedem (sl. 102). Otkriven je pod peći od većih komada pločastog kamena i otvor ložišta, okrenut ka severu, koji su obrazovala dva bloka sige. U sloju kojim su ostaci peći bili zasuti otkriveno je mnoštvo ulomaka zelenogleđosanih pećnjaka na nivou koji bi odgovarao podu, a čiji ostaci nisu uočeni. U pitanju je deo kuće koja je bila prislonjena uz lice bedema. Otkriveni ostaci predstavljali bi severni bočni zid kuće uz koji se nalazila zidana peć. Položaj njenog ložišta ukazivao bi na to da je bila ložena sa spoljne strane ili iz susedne prostorije. Nema drugih tragova na osnovu kojih bi se mo-

gli sagledati nekadašnja veličina i izgled ovog zdanja. Može se samo pretpostaviti da je drugi bočni zid kuće dosegao do kule III. Sa suprotne, severne strane mogla je postojati još jedna manja prostorija do samog ugla Crkve. U sloju na pretpostavljenom prostoru kuće, osim pećnjaka, bilo je i ulomaka keramike, o kojima nema raspoloživih podataka. Uglavnom su očuvani metalni nalazi, i to jedne male makaze (kat. br. 216), struška sa tordiranom drškom (kat. br. 219) i manji nož (kat. br. 192), zatim srebreni prsten (kat. br. 128) i aplikacija od bronzne (kat. br. 135), kao i 19 olovnih kuglica, odnosno puščanih zrna. Iz ovog sloja potiče i nalaz jedne manje keramičke lule (kat. br. 112). Svi ovi nalazi, ukoliko se posmatraju kao jedna stratigrafska celina, mogli bi se datovati u 17. ili eventualno 18. vek. To bi vremenski odgovaralo rušenju kuće, odnosno obrazovanju kulturnog sloja na njenom prostoru.

Trag još jedne kuće oslonjene na unutrašnje lice bedema otkriven je nešto južnije u kv. B/4. U pitanju su ostaci zida građenog lomljenim kamenom i blatnim vezivom, otkriveni u dužini od oko 5,50 m. Zid je bio upravan na bedem. Tragovi drugog bočnog zida pretpostavljene kuće nisu otkriveni, kao ni ostaci podnice, tako da je teško zamisliti kako je ona izgledala. Može se samo pretpostaviti da se pružala prema kuli III. I tu je u sloju bilo ulomaka zelenogledosanih pećnjaka, ali tragovi peći nisu uočeni. Od ostalih nalaza valja pomenuti samo jednu pravougaonu bronzanu aplikaciju (kat. br. 134).

Na prostoru između Jugoistočnog bedema i Crkve a iznad srednjovekovne ravni dvorišta postojao je sloj turskog horizonta, gde je uz nalaze keramike bilo i dosta ulomaka pećnjaka. Tu su na oko 3,00 m južnije od unutrašnjeg ugla kule II otkriveni i ostaci jednog suhozida koji je pregrađivao taj prostor. Sastojao se od dva reda blokova sige i bio je očuvan do visine od oko 0,50 m. Prema podacima iz terenskog dnevnika, „Tri komada sige pripadala su nekom vencu. U sredini svake sige nalazio se po jedan ukras u vidu lopte“. Budući da ovaj nalaz nije dokumentovan crtežom ili fotografijom, to su, nažalost, i jedini podaci kojima raspolažemo o ovim veoma zanimljivim spolijama. Stoga je teško i pretpostaviti gde su se one mogle nalaziti.

Sl. 102. Ostaci peći u kv. B/8 (R 1:50)

Potiču svakako sa nekog objekta koji je bio u ruševinama u vreme kada se u Magliču nalazila turska posada. Tu bi se najpre moglo pomišljati na crkvu, ali ni druge pretpostavke ne bi trebalo isključiti.

Za razliku od stambenih objekata čiji su tragovi u većoj ili manjoj meri posvedočeni u okviru najmlađeg odnosno turskog horizonta, o tome šta se dešavalo sa nekadašnjom Crkvom Svetog Đorđa nema podataka. Sudeći prema očuvanim ostacima, ovaj hram posle turskog zaposedanja Magličkog zamka sasvim sigurno nije bio rušen, ali je otvoreno pitanje čemu je služio. Može se samo pretpostaviti da je bio pretvoren u mesdžid, odnosno malu islamsku bogomolju. Na to bi ukazivala činjenica da se u okviru magličke posade nalazio i imam, koji se čak i po imenu pominje 1516. godine.¹⁷² Prisustvo hodža, odnosno imama među tvrđavskim ljudstvom odgovaralo je ustaljenoj turskoj praksi.¹⁷³ Za verske potrebe malobrojne posade koja je boravila u Magliču mali mesdžid u nekadašnjoj crkvi je sasvim odgovarao.

¹⁷² Шабановић 1966, 170.

¹⁷³ Зиројевић 1974, 109.

Prema podacima do kojih se došlo u toku istraživačkih radova moglo bi se zaključiti da je turska posada u Magliču bila opremljena i topovima. Na to ukazuju i nalazi kamenih topovskih kugli, kojih je otkriveno preko 20. Najvećim delom potiču iz slojeva „šuta“ koji je čišćen u toku radova 1961–1962. godine. Tada je otkriveno 17 kamenih kugli, uglavnom srednje veličine, između 9 cm i 17 cm, od kojih je većina grubo i neprecizno klesana od peščara (sl. 103). Tokom kasnijih istraživanja otkriveno ih je još nekoliko, od kojih su dve označene kao „veće“, a u šutu u Palati otkriven je i deo jedne „vrlo velike kugle“. Ukoliko su te kugle predstavljale deo naoružanja Magliča, moglo bi se zaključiti da su se tada na bedemima nalazili topovi različitih prečnika cevi. Otvoreno je pitanje da li su sve te kugle uopšte bile topovski projektili. Sličnih grubo klesanih kugli je bilo i u Stalacu, gde je pouzdano utvrđeno da su u pitanju projektili za bacačke sprave.¹⁷⁴ Ostaje otvoren problem šta bi značio nalaz dela pomenute „vrlo velike kugle“. Takva vrsta projektila koristila se tokom 15. veka, ali ne i kasnije. Teško je i pretpostaviti da je Maglič uopšte mogao biti bombardovan iz velikih topova koje su Turci u to vreme inače koristili prilikom opsada Carigrada, Novog Brda i Beograda.¹⁷⁵ Na prostoru oko Magličkog zamka nema pogodnih položaja sa kojih su uspešno mogli da dejstvuju ti veoma veliki opsadni topovi. S druge strane, na dobro očuvanim magličkim fortifikacijama nema tragova da su bile tučene topovima ili nasilno rušene.

Konačno tursko zaposedanje Magličkog zamka usledilo je, kako je poznato, posle opsade i osvajanja Novog Brda, u proleće 1455. godine. U našim izvorima je zabeleženo da su odmah nakon toga pale okolne tvrđave Prilepac i Prizrenac, zatim Prizren, a 14. juna i Lipljan sa svim naseljima niz Sitnicu. Nedelju dana kasnije osvojen je i Bihor u Zagorju, odnosno Gornjem Polimlju.¹⁷⁶ Dalje osvajanje je, izgleda, išlo niz Ibar, prema severu. Prema turskom hroničaru Ibn Kemal, tokom istog pohoda zaposednuti su Trepča, Zaplanina, Brvenik i Plana.¹⁷⁷ Mada se Maglič izričito ne spominje, sasvim je sigurno da je istom prilikom i ovo utvrđenje osvojeno. Teško je zamisliti kako je izgledalo njegovo zaposedanje i šta su Turci zatekli u Magličkom zamku. Nije po-

znato da li su tom prilikom vođene borbe ili se posada predala. Bio je to samo završni čin jedne drame koja je trajala više decenija. Nakon tog nemirnog razdoblja Zamak je sigurno bio u ruševnom stanju. Kako se moglo utvrditi prilikom arheoloških istraživanja, o čemu je već bilo reči, Turci su mogli zateći spaljenu i napuštenu glavnu kulu kao i većinu ili sva kamenom građena zdanja u branjenom okviru bedema.

Prema ustaljenoj praksi, Turci su nakon konačnog osvajanja jedne zemlje zadržavali samo najznačajnija utvrđenja, dok su sva ostala rušili onemogućavajući da se njima neko kasnije služi. Objašnjenje za takav odnos prema utvrđenim mestima treba tražiti pre svega u činjenici da je Osmansko carstvo bilo sila u ekspanziji i da je na tome bio zasnovan i sam sistem odbrane. Tvrđava je bilo najviše u graničnim područjima, gde je tekovine osvajanja još uvek trebalo braniti. U unutrašnjosti zaposednutih oblasti njihov broj je bio sveden na minimum.¹⁷⁸ U skladu sa ovim potrebama bili su sastav i veličina posada. Strateški značajnija utvrđenja, a posebno ona u krajištima, imala su veće garnizone od onih u malobrojnim tvrđavama u unutrašnjosti koje su zadržale svoju vojnu ulogu. Primarna funkcija ovih drugih nije bila odbrana osmanskih poseda u užem smislu te reči, već održavanje unutrašnjeg reda i bezbednosti. Na jugu Srbije, turske posade su zaposele utvrđenje u Novom Brdu i Markovo Kale kod Vranja, a u jugozapadnim oblastima Zvečan, Jeleč, Koznik i Maglič. Osim Novog Brda, smeštenog u središtu važne rudarske oblasti, položaj ostalih pomenutih tvrđava uglavnom ukazuje na njihov značaj za kontrolu glavnih komunikacija.

U magličko utvrđenje je turska posada smeštena verovatno odmah nakon njegovog osvajanja. U tom prvom razdoblju Maglič je imao i širi značaj – kao vojno i administrativno središte osmanske uprave ove oblasti.¹⁷⁹ Prvi

¹⁷⁴ Minić, Vukadin 2007, 121–122.

¹⁷⁵ Deroko 1963, 169–178.

¹⁷⁶ Стари српски родослови и летописи, 238.

¹⁷⁷ Navedeno prema: Зиројевић 1974, 59.

¹⁷⁸ Зиројевић 1974, 106–107.

¹⁷⁹ Шабановић 1966, 167.

Sl. 103. Kamene kugle iz slojeva turskog horizonta (foto iz 1962. g.)

podatak o ovoj posadi potiče iz 1476. godine, kada se na njenom čelu nalazio dizdar Mustafa-beg, ali nije poznato koliko je bilo posadnika.¹⁸⁰ Nekoliko decenija kasnije, godine 1516, u Magliču je bio dizdar Hamza sa dvadesetak članova posade, među kojima se nalazio jedan tobđžija i imam Isa-hodža.¹⁸¹ Istu posadu je utvrđenje imalo i nakon deset godina.¹⁸² Početkom druge polovine 16. veka u Magliču je uz dizdara bilo i 11 članova posade.¹⁸³ Godine 1572. broj posadnika smanjen je na svega devet.¹⁸⁴ Desetak članova posade bilo je u Magliču i 1589. godine.¹⁸⁵

Pre prelaska na razmatranje sastava turske posade u Magliču ukratko ćemo se osvrnuti i na stanje u nekim drugim utvrđenjima istog ili sličnog statusa. U Zvečanu, čija je citadela nešto veća od Magliča, sredinom 15. veka su se uz dizdara nalazila i 22 posadnika. Taj broj se u narednim decenijama nije bitnije menjao sve do druge polovine 16. veka, kada je smanjen na 14 članova posade. Sličan broj posadnika imala je početkom 16. veka i tvrđava Jeleč. U Kozniku se 1516. godine nalazila posada u kojoj je uz dizdara i čehaju bilo i 18 mustahfisa, a isti broj posadnika bio je tu i krajem 16. veka. Nešto brojnija posada bila je smeštena u relativno malom utvrđenju Markovo Kale kod Vranja. Godine 1519. brojala je 32 člana, a toliko je imala i krajem 16. veka.¹⁸⁶ Kao što se iz navedenog može uočiti, u Magliču se

nalazila nešto manja turska posada, što nije bilo, po svemu sudeći, u neposrednoj vezi sa veličinom samog utvrđenja. Pre bi se moglo reći da to odražava značaj i status koje je Maglič tada imao.

Na čelu magličke posade nalazio se dizdar – zapovednik tvrđave, koji je tu morao biti stalno prisutan. Mogao je napuštati poverenu posadu samo po odobrenju viših vlasti.¹⁸⁷ Za svoju službu bio je nagrađen timarom sa godišnjim prihodom od oko 3900 akči, koji je kasnije opao na oko 3600 akči. U poređenju za zapovednicima drugih tvrđava u ovoj oblasti, imao je sličan prihod kao i dizdar Koznika (4000), ali manji od zapovednika Zvečana (oko 5000) i Jeleča (oko 4500), koji su imali i veće posade. Njegov zamenik bio je čehaja, koji je uživao prihod sa zajedničkog timara od 1650 akči, dok su ostali članovi posade, mustahfisi, bili nagrađeni

¹⁸⁰ Турски катастарски пописи, Том I, 256.

¹⁸¹ Турски катастарски пописи, Том I, 335–337.

¹⁸² Турски катастарски пописи, Том II, 23–24.

¹⁸³ Шабановић 1966, 170–171.

¹⁸⁴ Турски катастарски пописи, Том III, 365–366.

¹⁸⁵ Зиројевић 1974, 132.

¹⁸⁶ Зиројевић 1974, 122–134.

¹⁸⁷ Зиројевић 1974, 109.

prihodom od 1450 akči. U drugoj deceniji 16. veka se u magličkoj posadi nalazio i jedan tobdžija, što bi značilo da je utvrđenje bilo snabdeveno i artiljerijom. Slično je bilo i u sastavu posada u Kozniku i Jeleču. Postojanje topova u naoružanju Magliča potvrđeno je i nalazima kamenih kugli, o čemu je već bilo reči. Ostaje otvoreno pitanje, koje iziskuje širu razradu, čemu su mogli služiti topovi u relativno malim utvrđama, poput pomenutih, koje su sve do kraja 17. veka bile u dubini Carstva, daleko od mogućeg napada neprijatelja. To je u neskladu s njihovom primarnom funkcijom održavanja unutrašnjeg reda odnosno, rečeno savremenim jezikom, vršenja policijske funkcije. Takođe, bilo bi zanimljivo izvršiti uporednu analizu o tome u kom razdoblju se javljaju tobdžije u posadama manjih utvrđenja. U slučaju Magliča, prema očuvanim podacima, u kasnijim razdobljima 16. veka se tobdžije više ne spominju među magličkim posadnicima.

Nije poznato do kada je u Magliču boravila turska posada. Raniji istraživači su smatrali da je ovo utvrđenje napušteno još krajem 16. veka,¹⁸⁸ budući da se dalje u dostupnoj izvornoj građi ne spominje sve do kraja 17. veka. Na ovakav zaključak je prevashodno uticala proučena vrsta izvora. Podaci o Magliču iz druge polovine 15. i iz celog 16. veka zapisani su isključivo u turskim popisnim knjigama, odnosno defterima.¹⁸⁹ Međutim, ta vrsta izvorne građe uglavnom nedostaje za 17. vek, s obzirom na opadanje efikasnosti osmanske administracije i opšte slabljenje Carstva. S druge strane, turski dokumenti u kojima bi se eventualno mogli očekivati neki novi podaci o Magliču, kada je u pitanju naše područje, još uvek su nedovoljno proučeni. Buduća istraživanja u tom smislu mogla bi uputiti i na neka nova saznanja.

Analiza arheoloških nalaza, o kojima je bilo reči, navodi na zaključak da je turska posada boravila u Magliču i tokom 17. veka. Saznanja do kojih se došlo u toku istraživanja najmlađeg, odnosno turskog horizonta ukazuju na kontinuirano ali ekstenzivno korišćenje prostora u okviru bedema, što bi odgovaralo boravku malobrojne posade. Arheološki nalazi se prema odlikama koje su se dale uočiti mogu datovati u širi hronološki okvir 16–17. veka. Tokom 16. veka, kao što smo videli, posada je imala oko desetak

članova. Kasnije je ona mogla biti i nešto manja, što bi odgovaralo strukturi slojeva i tragovima objekata.

U ovom horizontu nisu uočeni tragovi nasilnih razaranja. Zatečene ruševine koje nisu obnavljane sigurno su se dalje urušavale, a najveća destrukcija, kao što je već istaknuto, uočena je kod bedema predziđa Glavne kule. Velike gromade obrušenih zidnih masa otkrivene su na prostoru Severoistočne građevine. Tu su ležale preko štuta kojim je bila zasuta ova prethodno porušena građevina, što bi značilo da je do urušavanja došlo u nekom poznijem razdoblju, a svakako posle turskog osvajanja Magliča. Najverovatniji razlog ovom rušenju, kao što smo već pretpostavili, mogao je biti jedan od jačih zemljotresa zabeleženih na ovom području sredinom 16. i u prvim decenijama 17. veka. Istom prilikom, po svemu sudeći, postradala je i nekadašnja Crkva Svetog Đorđa.

Mirno razdoblje u unutrašnjosti balkanskih provincija Carstva okončano je izbijanjem Velikog ili Bečkog rata (1683–1699). Posle turskog poraza pod Bečom ratne operacije su ubrzo stigle i do Srbije. Austrijskim trupama su se u leto 1689. priključili i srpski ustanici, koji su početkom septembra te godine zauzeli utvrđenja u Magliču i Kozniku. Radi podrške ustanicima a u cilju obezbeđenja zaposednutih tvrđava, austrijski zapovednik general Pikolomini poslao je jedan manji odred u Koznik.¹⁹⁰ Mada u izvornoj građi o tome nema podataka, može se pretpostaviti da je i Maglič tom prilikom dobio pojačanje posade. Nije poznato šta se događalo sa Magličem posle povratka Turaka i okončanja rata. Po svemu sudeći, staro utvrđenje je bilo konačno napušteno, budući da se tokom kasnijih ratnih dejstava, u periodu 1717–1739. godine, više ne spominje. Nije isključeno da su tada, a i kasnije, u njemu povremeno boravile neke manje posade, na šta bi ukazivali, istina veoma retki, arheološki nalazi. No bez obzira na to, sasvim je sigurno da stare fortifikacije Magličkog zamka više nisu imale nikakav strateški značaj.

¹⁸⁸ Шабановић 1966, 171.

¹⁸⁹ Миљковић 2004, 23–42.

¹⁹⁰ Спасојевић 1966, 209.

ARHEOLOŠKI NALAZI

Od brojnih arheoloških nalaza koji su otkriveni u toku višegodišnjih terenskih istraživanja Magličkog zamka preostalo je relativno malo. Dokumentovani su i opisani samo primerci izdvojeni za terenski inventar, od kojih je većina i sačuvana. Veliki broj ulomaka keramike za koje se smatralo da su bez značaja odbacivan je već prilikom iskopavanja. Od materijala izdvojenog za čuvanje veći deo je razvrstan u studijsku zbirku, koja je, nažalost, u celini izgubljena. Nešto bolja situacija je sa metalnim nalazima, koji su najvećim delom konzervirani i sačuvani. Tu je odbacivanje uglavnom bilo ograničeno na gvozdene klinove i potkovice, odnosno na nalaze kojih je bilo u znatnijem broju.

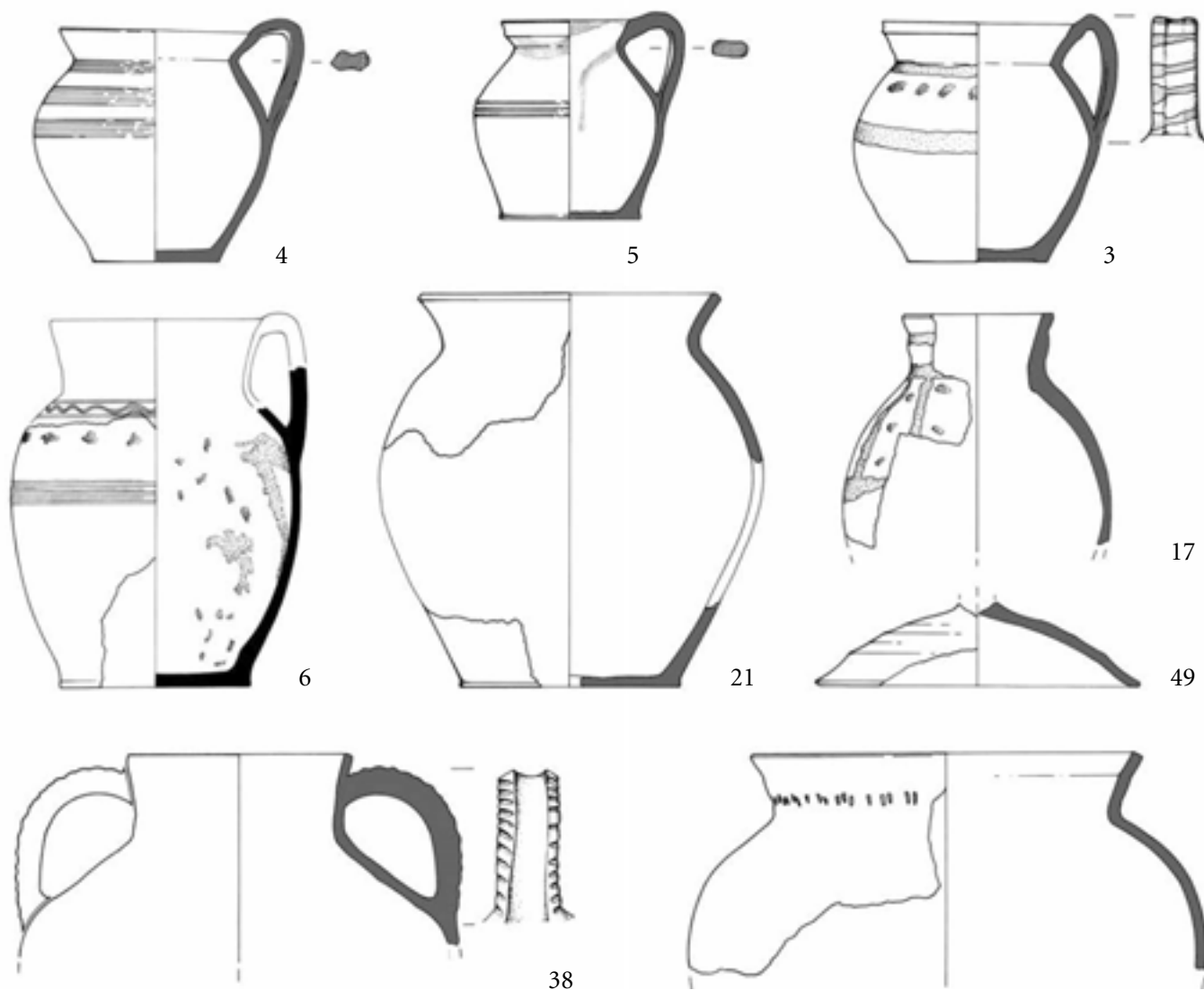
Osnovnu teškoću pri obradi većine tih preostalih arheoloških nalaza predstavlja nedostatak podataka o stratigrafskom kontekstu. Neke veoma značajne celine je na osnovu postojeće dokumentacije ipak bilo moguće prepoznati i izdvojiti. Za znatan broj ostalih predmeta analiza je vršena prema tipološkim odlikama uz pozivanje na analogije, posebno kada je u pitanju bila hronološka determinacija. To je u nekim slučajevima, koji nisu beznačajni, veoma otežano budući da sama tipološka forma nije dovoljna bez preciznih podataka o uslovima nalaza. Ovo se naročito odnosi na metalne predmete – alatke, građevinski okov, klinove, potkovice i slično, gde utilitarni oblici traju veoma dugo.

Arheološki nalazi, kao što je već ranije istaknuto, razvrstani su prema tipološkim odlikama, a gde je to bilo moguće i po stratigrafskom kontekstu, u tri osnovna kulturna stratuma. Najstariji, koji bi odgovarao starijem utvrđenju, među nalazima je veoma slabo zastupljen. Pripadaju mu samo retki ulomci keramike koji se izdvajaju prema svojim prepoznatljivim tipološkim odlikama. Sledeći stratum, koji odgovara vremenu života Magličkog zamka, odnosno razdoblju 14. i prve

polovine 15. veka, među nalazima je i najzastupljeniji. Pripadaju mu, pored ostalog, i neke sasvim pouzdano izdvojene stratigrafske celine. Najmlađi horizont, koji odlikava vreme kada se u Magliču nalazila turska posada, zastupljen je sa dosta suženim repertoarom keramičkih oblika. Među metalnim nalazima se samo manji broj njih može prema tipološkim odlikama a bez stratigrafskih podataka pouzdano opredeliti u ovo razdoblje. Tu su najčešće tipološki oblici koji su isti ili veoma slični sa nalazima iz 14. i prve polovine 15. veka.

U našim razmatranjima analognih pojava uglavnom smo se oslanjali na bolje obrađene i teritorijalno i hronološki bliže lokalitete, tvrđavu Ras (12. vek i prve decenije 13. veka) i Stalać (poslednja četvrtina 14. i prva decenija 15. veka). Samo u pojedinim slučajevima razmatrali smo analogne pojave sa šireg područja i iz Bugarske. U tumačenju pojedinih nalaza izbegavali smo šira razmatranja i ponavljanja nekih opšteprihvaćenih zaključaka saopštenih u delima koja su navođena, ograničavajući se samo na problematiku koja je u neposrednoj vezi s Magličkim zamkom.

Sl. 104. Ognjišne posude iz srednjovekovnih slojeva (R 1:4)

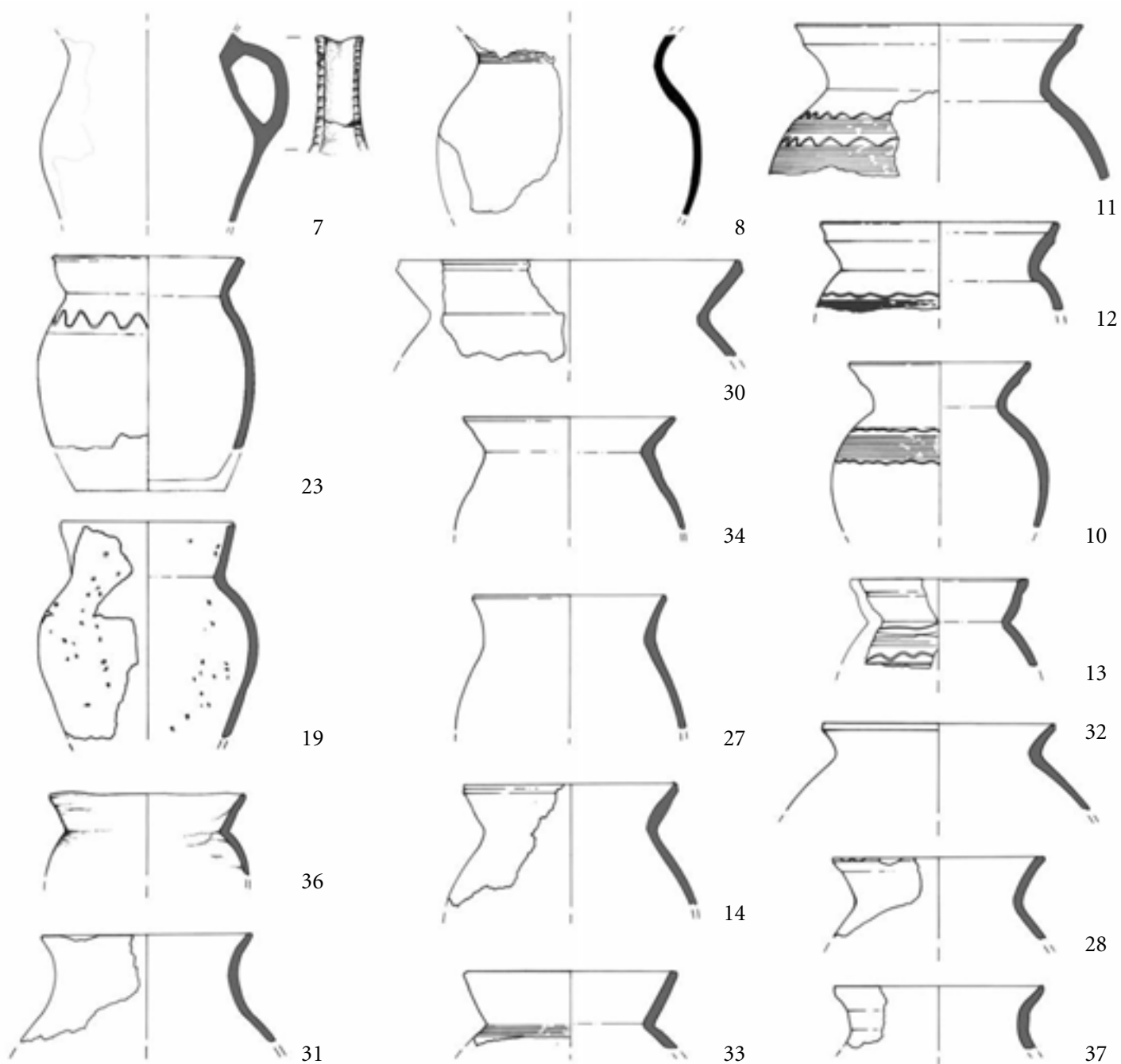

KERAMIČKO POSUĐE

Među arheološkim nalazima, kao što je to i uobičajeno, najbrojniji su ulomci keramičkih posuda. Tokom arheoloških istraživanja u Magliču, sudeći prema podacima iz terenskog dnevnika, otkrivena je značajna količina keramike. Nažalost, od tih nalaza, kao što je već napred istaknuto, sa-

čuvano je veoma malo. Značajan deo je posle prvog pregleda na samom terenu odbacivan bez posebne evidencije, dok su preostali nalazi izdvajani za studijsku zbirku, koja nije sačuvana, i terenski inventar. Od ukupne količine nalaza keramike sa višegodišnjih istraživanja sada se raspoložuje veoma skromnim uzorkom. U pitanju su najčešće ulomci obo-
da, dok je veoma malo fragmentovanih posuda kod kojih

je mogla da se sagleda celokupna forma. Na osnovu ovog raspoloživog uzorka izvršene su analiza i sistematizacija oblika, kao i strukture keramičkih posuda, uz pokušaj što preciznijeg datovanja. To je omogućilo da se stekne samo osnovna, istina dosta korektna slika o ovoj vrsti posuđa, ali bez zalaženja u pojedinosti. Prema osnovnim odlikama i hronološkim odrednicama celokupan keramički materijal je razvrstan i obrađen u okviru tri osnovna horizonta.

Srednjovekovna keramika

Iz prvog, najstarijeg sloja, koji odgovara starijem srednjovekovnom utvrđenju, potiče veoma malo nalaza. U pitanju su samo sitniji ulomci ognjišne keramike. Uočen je tip lonca rađenog na ručnom vitlu (kat. br. 1), koji svojim ukupnim odlikama, posebno ukrasom u kombinaciji uboda noktom i ureza na gornjem delu recipijenta, pripada skupini lokalne grnčarije kakva je izrađivana u 11. veku i tokom prve polovine 12. veka. Analogije za ovu vrstu keramike posebno su brojne u Podunavlju,¹⁹¹ što je prevashodno posledica bolje istraženosti nalazišta, a ima ih i u unutrašnjosti Srbije, pre svega na nalazištima uz tokove Morave¹⁹² i Ibra. Osim toga, zastupljeni su ulomci većih lonaca sa apliciranim dekorativnim plastičnim trakama (kat. br. 39/1–2).¹⁹³ Ovom najstarijem horizontu pripadaju i delovi tri dna sa reljefnim oznakama, koje su uobičajene na posudama pomenutog razdoblja. Od ostalih oblika keramičkog posuđa prepoznati su još ulomci nekoliko vršnika (kat. br. 45 i 46) sa apliciranim plastičnim trakama, kao i ukrasom u vidu uboda alatkom ili noktom. Među materijalom koji je poticao iz ovog horizonta verovatno je bilo i ulomaka crepulja, ali se oni prema svojim tipološkim odlikama ne mogu pouzdano izdvojiti i datovati.

Glavnina keramičkih ulomaka potiče iz srednjovekovnih slojeva koji odslikavaju vreme života Magličkog zamka. U ovoj skupini nalaza najbrojniji su delovi **ognjišnih posuda** (sl. 104), odnosno kuhinjske keramike. Kao što je i uobičajeno, najviše ima lonaca, od kojih je većina korišćena za pripremanje hrane na ognjištima. Na to ukazuju tragovi gorenja koji su obično uočljivi samo na jednoj strani, jer kod posuda sa drškom ka vatri je uvek bila okrenuta

suprotna strana. Među loncima se uočava nekoliko vrsta, koje se razlikuju prema načinu izrade, odnosno u tehnološkom i oblikovnom pogledu, kao i veličini. Velika većina lonaca ima međusobno slične osobine. Rađeni su od gline peskovite fature sa bojom pečenja u nijansama od mrkossive do crvenkastomrke. Kod pojedinih primeraka se u strukturi uočavaju krupniji komadi kvarca, koji su ponegde vidljivi samo sa unutrašnje strane posude. Oblikovani su na vitlu, ručnom ili nožnom, ujednačenih su debljina zidova i dosta pravilnih profila. Pored lonaca neukrašenih površina, ima i onih sa ornamentom na gornjoj površini recipijenta. U pitanju su vodoravni ili talasasti urezi izvedeni štapićem ili češljastom alatkom. Sasvim retko se kao ornamentalni motiv javljaju i obodi. U pojedinim slučajevima kod lonaca sa drškom, osim urezanih, javljaju se i detalji slikani belim ili zelenim pigmentom. Ovaj tip je među loncima jedini bio i gleđosan.

Prema profilaciji, kao i ukupnim karakteristikama u izradi i ukrašavanju, može se izdvojiti nekoliko skupina kuhinjskih *lonaca*. Lonci sa drškom (kat. br. 2, 3 i 5), sudeći prema tragovima gorenja, pripadali bi skupini ognjišne keramike, ali zbog izvedenog ukrasa mogli su se nalaziti i na trpezi, možda kao bokali (sl. 105). Ovo bi posebno moglo da se odnosi na lonce jajolikog recipijenta (kat. br. 6 i 17), koji se od ostalih u većoj meri razlikuju u pogledu profilacije. Kao što je već rečeno, većina lonaca iz ove skupine bila je maslinasto gleđosana, a kod jedinog negleđosanog lonca (kat. br. 4) površina je glatka, odnosno priglačana. Za ove posude se najbliže paralele javljaju među nalazima iz Kruševca¹⁹⁴ i Stalaća,¹⁹⁵ kao i Studenice,¹⁹⁶ gde se datuju najkasnije do sredine 15. veka.

Osim tih, uočeni su još neki primerci *lonaca sa drškom* koji su izduženog jajolikog recipijenta (kat. br. 7 i 9). Na

¹⁹¹ Јанковић 1983, 9–19; Бикић 1994, 17, 49, sa navedenom literaturom.

¹⁹² Manojlović, Đorić 1989, 45, T. IV i V.

¹⁹³ Popović 1999, sl. 158/1, 4, sl. 176/1, 4–6 i sl. 191.

¹⁹⁴ Минић 1980, 45, T. I/1–5.

¹⁹⁵ Minić, Vukadin 2007, 59–61, sl. 41.

¹⁹⁶ Благо манастира Студенице 1988, сл. 32/3.

Sl. 105. Lonci sa drškom, kraj 14. i prve decenije 15. veka

jednom od njih su ivice drške ukrašene nizovima uboda nohtom. Kod pojedinih primeraka iz ove skupine ima dosta kvarca u strukturi, a isto je uočeno i na fragmentima nekih lonaca za koje se nije moglo utvrditi da su imali dršku (kat. br. 18, 19, 27 i 37).

Među ulomcima je zapažen i značajan broj širokih lonaca loptastog oblika, blaže ili razuđenije profilacije (kat. br. 8, 14, 20, 22, 24, 26, 28, 30, 33, 34 i 36), koji su najčešće bez ukrasa. Mada po oblicima veoma slične, ove posude se razlikuju prema načinu izrade na sporom ili brzom vitlu, kao i u vrsti gline.

Posebnu skupinu čine lonci trakastog oboda i loptastog recipijenta, koji su uglavnom srednjih veličina. Osim po profilaciji, izdvajaju se i osobenim urezanim ukrasom u kombinaciji talasastih ureza i snopova vodoravnih ureza (kat. br. 10–13).

U neposrednoj vezi sa loncima su i poklopci, kojih je među nalazima iz Magliča bilo veoma malo. Zastupljena su svega tri oblika: jednostavan konični poklopac sa ravnom gornjom površinom (kat. br. 50), zatim kalotast sa dugmetastom drškom (kat. br. 49) i ravan poklopac diskoidne forme (kat. br. 51). Ovaj poslednji često ima, kao što je slučaj sa ovim primerkom iz Magliča, plastični narecka-

ni ukras po obodu, a ima i primera sa urezanim ukrasom. Tip diskoidnog poklopca karakterističan je za centralno-balkanske oblasti, gde se javlja tokom 14. i u prvoj polovini 15. veka.¹⁹⁷

Među ognjišnim posuđem značajnu ulogu su imale *crepulje* i *vršnici*, korišćeni za pečenje hleba ili manjih komada mesa.¹⁹⁸ Međusobno su sličnih veličina, a često i tehnoloških odlika. Crepulje su čisto utilitarnih formi, koje se tokom srednjeg veka, a i kasnije nisu bitno menjale. Karakteriše ih gruba faktura koja je bila prilagođena nameni. Prema podacima iz dnevnika istraživanja, ulomaka crepulja bilo je u značajnom broju, ali je u terenskom inventaru sačuvano samo nekoliko fragmenata (kat. br. 55–57). Vršnici se javljaju u kupastim ili kalotastim formama sa jednim do dva okrugla otvora na bočnim stranama gornjeg dela (kat. br. 45–48.) U većini slučajeva vršnici imaju ukras, urezan ili izveden ubodima, a često i dekorativne aplicirane trake.¹⁹⁹

¹⁹⁷ Minić, Vukadin 2007, 66–67, sl. 47/13–17; Благо манастира Студенице 1988, кат. бр. А39; Манастир Милешева 1995, кат. бр. 27.

¹⁹⁸ Томић 1983, 18; Родић 2004, кат. бр. 91–94.

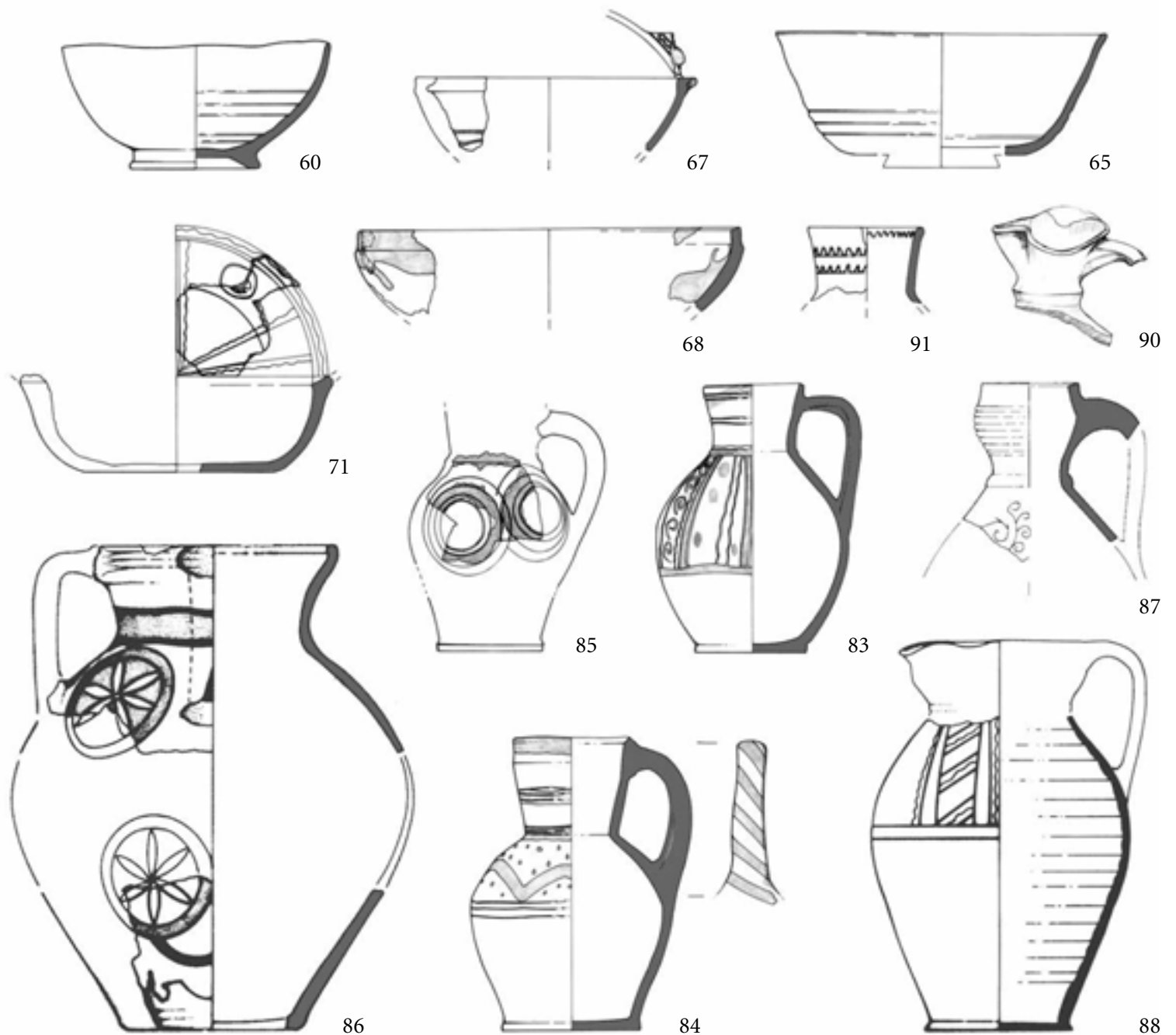
¹⁹⁹ Minić, Vukadin 2007, 67–68, sl. 49.

Ulomci većih kuhinjskih zdela sačuvani su u veoma malom broju primeraka, na osnovu kojih se ne može pouzdano sagledati njihov oblik. Po fakturi i ornamentici se ne razlikuju od vršnika, te je često vrlo teško kod manjih ulomaka raspoznati kojoj od te dve vrste posuda pripada-

ju. Takođe, javljaju se tokom celog srednjeg veka, pa je na osnovu samo tipoloških odlika teško utvrditi iz kojeg razdoblja potiču.

Posmatrano u celini, ognjišnu keramiku Magličkog zamka odlikuju solidna raznovrsnost oblika, dosta ujedna-

Sl. 106. Trpezna keramika iz srednjovekovnih slojeva

čen sastav gline, kao i osnovne boje pečenja. To bi ukazivalo na primenu jedinstvene tehnologije, što posredno navodi na zaključak da ona potiče iz jednog proizvodnog centra. I pored činjenice da postoji morfološka različitost, uočena je velika sličnost u zastupljenom repertoaru oblika sa ognjišnim posudama iz Stalaća i Kruševca, posebno kada su u pitanju manji lonci sa jednom drškom.²⁰⁰

Za razliku od posuda koje su korišćene za svakodnevnu pripremu hrane, **trpezno posuđe** (sl. 106) znatno je ređe. Skromna količina nalaza i usitnjenost fragmenata ukazuju samo na naznake opštih odlika. Tu su se u osnovnim crtama mogle izdvojiti dve skupine posuda: jednostavno neukrašeno posuđe i gledosane posude ukrašene u tehnici koloritnog sgrafita, sa kombinacijom urezanih i slikanih motiva.

Skromnije svakodnevno trpezno posuđe predstavljaju *bokali*, koji su po tehnologiji izrade slični kuhinjskim posudama (kat. br. 15, 90–93). Nažalost, od ovih bokala očuvani su samo sitniji delovi oboda, na osnovu kojih se može zaključiti jedino to da su imali okrugle ili talasasto oblikovane otvore sa izlivnikom u vidu kljuna, dok se izgled i veličina recipijenta ne mogu ni pretpostaviti. Nešto više podataka pruža dekorisano posuđe, prema fakturi slično kuhinjskoj grnčariji, ali dobrog kvaliteta i boje pečenja od crvene do crvenomrke. Na površini im je glazura nanošena dvojako: preko beličastog premaza ili neposredno na površinu posude. Isto je primenjivano i na posudama bogatije dekoracije, gde su jednostavni dekorativni predlošci urezivani u podlogu sa belim premazom ili direktno na površinu posude.

Među nalazima trpezne keramike iz Magličkog zamka zastupljene su *zdele* kalotastog i koničnog oblika na niskim šupljim stopama (kat. br. 60–65, 68, 69), koje su jednobojno gledosane, pretežno maslinasto ili bledozeleno. U pitanju su jednostavne posude, funkcionalne forme, koje se javljaju na širokom području Balkana i to tokom dužeg perioda, a gotovo bez izmena, osim u varijantama gledosanja, traju i u razdobljima turske vladavine.

Posebnu skupinu čine kalotaste zdele sa vodoravnim drškama (kat. br. 66–67). Zdele iz Magliča u odnosu na poznate primere iz Stalaća, Gradca, Nove Pavlice, Petrove crkve i Ravanice²⁰¹ izgledaju nešto skromnije. Na njima nema

tragova urezanog ili slikanog ukrasa, što je slučaj na navedenim primerima. Kod ove vrste zdela, kada su u pitanju drške, uočeno je da nema identičnih primeraka, što navodi na pomisao da je svaka od njih svojevrsan unikat.

U skupini trpezne keramike je sasvim osobena jedna duboka zdela sa sgrafito ukrasom (kat. br. 71). Ova, po mnogo čemu neobična, zdela iz Magliča bliska je samo sa po jednom sličnom posudom iz Stalaća²⁰² i Studenice²⁰³. Postoji i treća zdela – iz Beogradske tvrđave, koja je analogna po obliku, ali je bez glazure i rađena je u tehnologiji srednjoevropske keramike.²⁰⁴

Među posudama za vino i vodu, sudeći prema otkrivenim ulomcima, bilo je nešto više *krčaga*. U pitanju su relativno male posude, okruglog otvora i loptastog ili ovalnog recipijenta (kat. br. 83–85, 87). Bokali su veći i jajolikog ili loptastog su recipijenta (kat. br. 88, 89). Među njima se svojom veličinom posebno izdvaja bokal sa dve drške postavljene blizu jedna drugoj. Obe vrste posuda za vino su dobre zanatske izrade i odlikuje ih bogata sgrafito i gledosana dekoracija spoljne površine. Kao ornamentalni motivi javljaju se uspravne trake ispunjene sitnim spiralama naizmenično sa talasastim urezima ili linearnim trakama. Kao ređi motiv javljaju se medaljoni od koncentričnih ureza ili sa rozetom u vidu šesterolista. Urezani ukras je istaknut slikanjem, a detalji su pojačavani uglavnom zelenim i ređe mrkim pigmentom. Prema svojim oblicima i dekorativnim motivima, bokali iz Magliča imaju veoma bliske paralele sa nalazima sličnih posuda iz Gradca i Sopoćana²⁰⁵, kao i Stalaća²⁰⁶. Za razliku od ovih bogato ukrašenih bokala, postoje ulomci samo jednog, znatno skromnijeg bokala koji je na gornjoj površini imao bledozeleno glazuru.

²⁰⁰ Minić, Vukadin 2007, 41/6–13; Минић 1980, Т. I/2, 5.

²⁰¹ Бајаловић-Хаџи-Пешић 1981, Т. XXXV–XXXVI; Јуришић 1989, 40, сл. 43/1, Јуришић 1991, сл. 64; Minić, Vukadin 2007, сл. 51/1–3.

²⁰² Minić, Vukadin 2007, 74, сл. 51/5.

²⁰³ Благо манастира Студенице 1988, сл. 59, кат. бр. А 64.

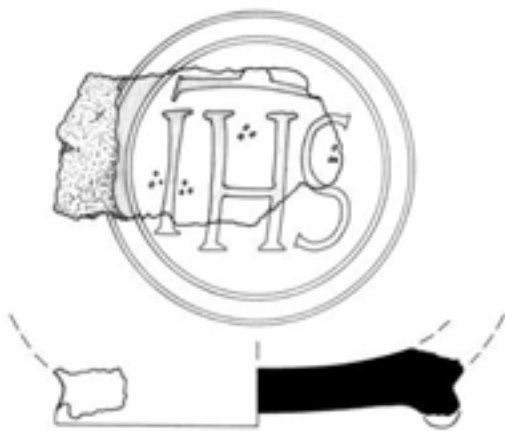
²⁰⁴ Бикић 1994, сл. 26/2.

²⁰⁵ Јуришић 1983, Т. II/1–3, IV/1 i V/2.

²⁰⁶ Minić, Vukadin 2007, 78–81, сл. 54.

Izuzetan nalaz, koji bi stratigrafski odgovarao srednjovekovnom horizontu Magličkog zamka, predstavlja deo dna zdele ili tanjira na kome se sa unutrašnje strane kao dekorativni motiv javlja latinska skraćenica (sl. 107–108), odnosno varijanta Hristovog monograma *IHS*, u značenju *Jesus Hominem Salus* (kat. br. 72). Slova ove skraćenice su gotovo po pravilu u medaljonu, a na tanjirima, zdelama i bokalima često se javljaju i u kombinaciji sa floralnim predlošcima u gotičkoj stilizaciji.²⁰⁷ Hronologija ovih posuda je u rasponu između 14. i 16. veka, kada se javlja najviše raznovrsnih primeraka kako posuda, tako i dekorativnih rešenja. U tom smislu, kolorit nalaza iz Magliča bi upućivao na vreme od prve polovine do sredine 16. veka, što je od velike važnosti za tumačenje ovog nalaza.

Sa područja Srbije bilo je poznato nekoliko različitih posuda rađenih u tehnici majolike na kojima je kao centralni dekorativni motiv Hristov monogram, odnosno skraće-

Sl. 107. Deo zdele sa Hristovim monogramom, kat. br. 72 (R 2:3)

Sl. 108. Deo zdele sa Hristovim monogramom

nica *IHS*. Jedan fragmentovani bokal sa ovim ornamentom potiče iz Beograda. Otkriven je u ruševinama donjogradske palate beogradskog mitropolita, i to u sloju koji bi se mogao datovati u kraj 15. ili u prve dve decenije 16. veka.²⁰⁸ U Smederevu su otkrivena i tri tanjira od majolike sa istim dekorativnim motivom, koja su datovana u razdoblje prve polovine 16. veka.²⁰⁹ Ovi nalazi, bez obzira na proizvodne centre, koji su se uglavnom nalazili na području Italije, stizali su na naše područje sa Jadranskog primorja. Za razliku od ovih nespornih zaključaka, ostaje otvoreno pitanje kome su primerci iz Smedereva i Magliča, sa izrazito hrišćanskom simbolikom, bili namenjeni, budući da krajem 15. i u prvoj polovini 16. veka u oba ova utvrđenja, u kojima isključivo borave turske posade, hrišćanima nije bio dozvoljen pristup. Za razmatranja mogućih rešenja bila bi potrebna šira rasprava nakon eventualnih novih nalaza ove vrste.

Keramika turskog razdoblja

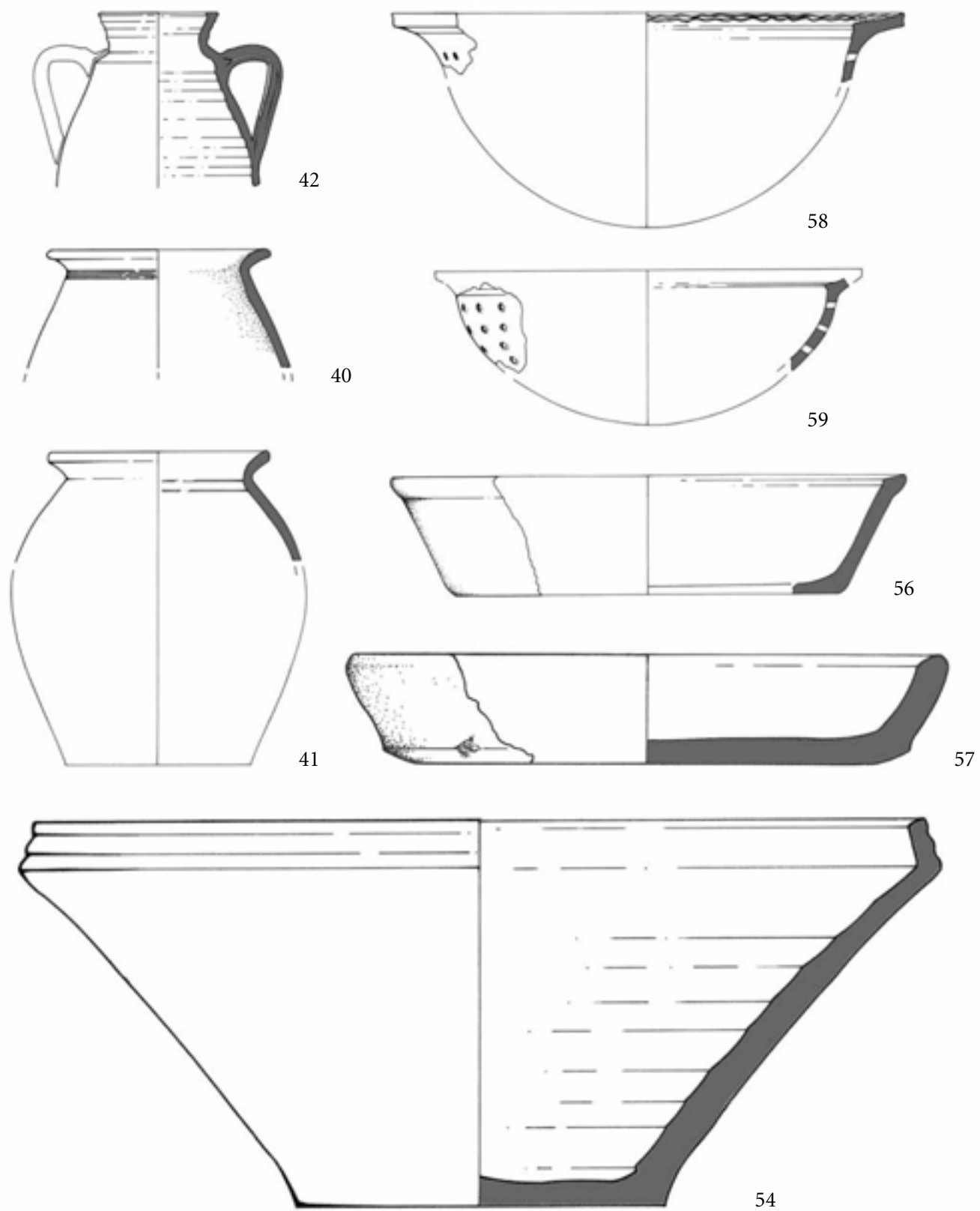
U odnosu na nalaze iz srednjovekovnih slojeva, ulomci keramičkih posuda koji bi hronološki odgovarali razdoblju kada se u Magliču nalazila turska posada znatno su malobrojniji. U pitanju je uglavnom keramika dobrog kvaliteta, što se posebno odnosi na gledosane primerke. I ovde se posude kuhinjske namene razlikuju od trpeznog posuđa.

U prvoj skupini su najčešći ognjišni lonci (inv. br. 40–41) od gline peskovite fakture, mrke ili mrkosive boje pečenja i neukrašene spoljne površine. Sa jednim prepoznatim primerkom zastupljen je lonac-ćup, sa dve drške, srednje veličine, fine fakture i zeleno gledosan (kat. br. 42). Od ostalih oblika javljaju se cediljke, kojih nije bilo među srednjovekovnom keramikom. Kalotastih su oblika i mrko-zeleno su gledosane. Rađene su od gline krupnije peskovite fakture i crvene boje pečenja (kat. br. 58 i 59). Od ognjišnih posuda zastupljene su crepulje, od kojih je sačuvano

²⁰⁷ Bikić 2002, 36–40, sa literaturom, Pl. I, Fig. 1.

²⁰⁸ Поповић, Бикић 2004, 92, сл. 53 (кат. бр. 42).

²⁰⁹ Цуњак 1998, 225–226; Bikić 2002, 39.

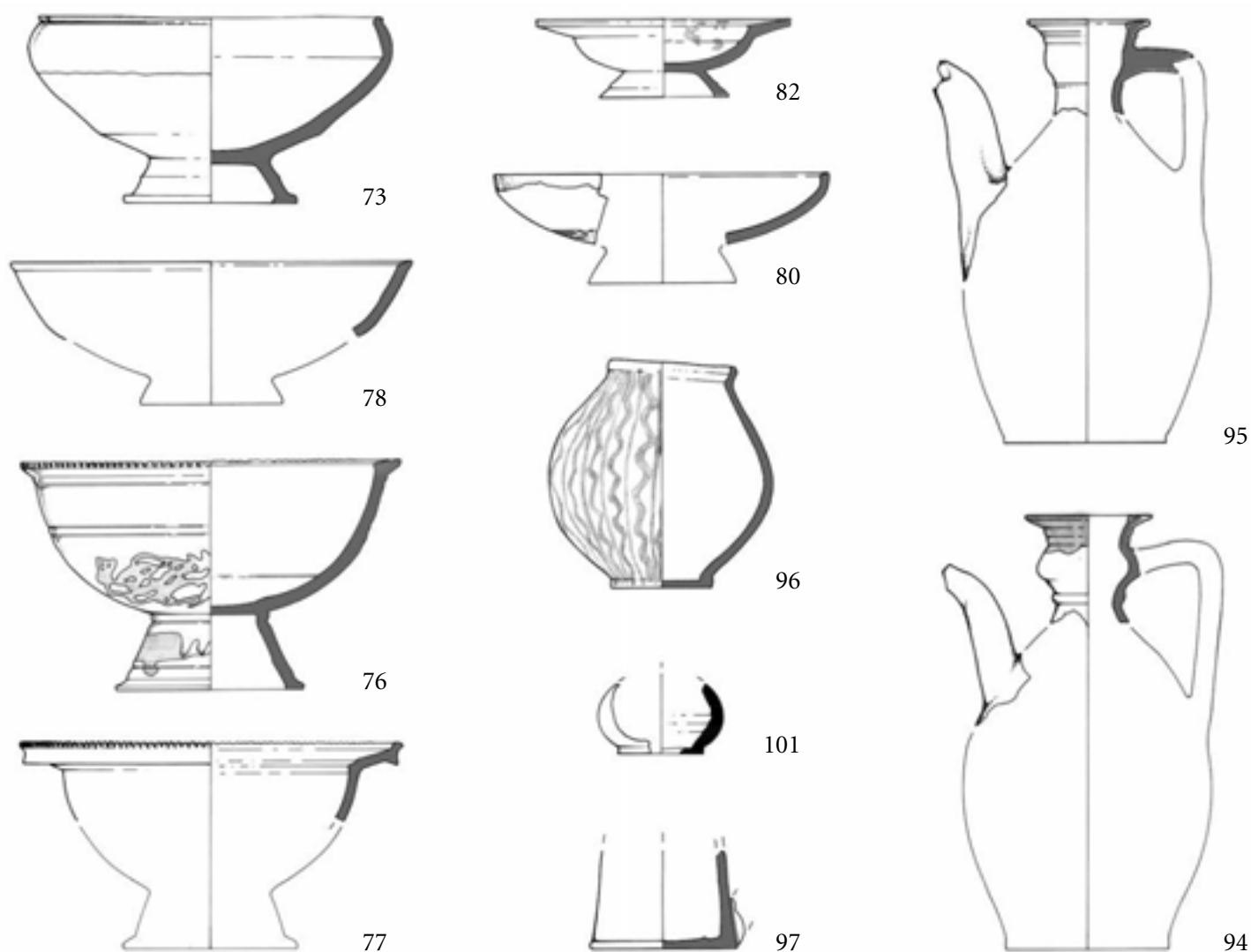
Sl. 109. Kuhinjsko posuđe iz slojeva turskog horizonta (R 1:4)

više ulomaka (kat. br. 57) grublje peskovite fakture i mrke boje pečenja. Sličnih odlika je i posuda unekoliko različita od crepulje (kat. br. 56), koja bi se prema obliku mogla opredeliti kao đuveč (sl. 109).

Među trpeznom keramikom zastupljeni su oblici posuda koji se i najčešće pojavljuju među nalazima iz razdoblja turske vladavine. Nalažene su kalotaste zdele na niskoj ili srednjevisokoj stopi, različite profilacije oboda (kat. br. 73, 76–78). Uglavnom su sve zeleno glედosane, a samo jedna ima pri dnu trag slikanog motiva. Kao jedna od osobenosti obrade oboda javlja se radlom nareckana ivica, koja se,

osim na zdelama, nalazi i na tanjirima. Među oblicima tanjira izdvajaju se dva osnovna tipa: kalotast na niskoj šupljoj stopi (kat. br. 80) i mali tanjir, vodoravnog oboda, koji ima belo slikane mrlje ispod žute glazure (kat. br. 82). Od krčaga, odnosno testija sa izlivnikom jajastog recipijenta, nalaženi su samo manji ulomci (kat. br. 94, 95). Uz ove posude uobičajenih oblika valja pomenuti i fragmente jednog koničnog žuto ględosanog pehara (kat. br. 97). Za jednu fragmentovanu posudu – sa belo slikanim ornamentom u vidu uspravnih ravnih i talasastih linija i prevučenu žutom glazurom – posle izvršene rekonstrukcije bilo je teško utvrditi

Sl. 110. Trpezno posude iz slojeva turskog horizonta (R 1:4)

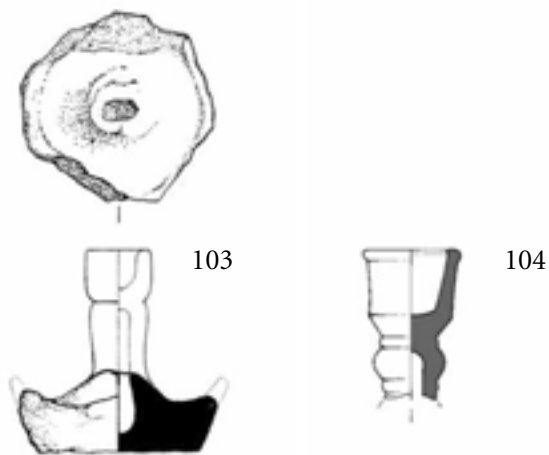

njen prvobitni oblik. Sudeći prema veličini i izgledu originalnog dela, to bi najpre mogao biti bokal (kat. br. 96).

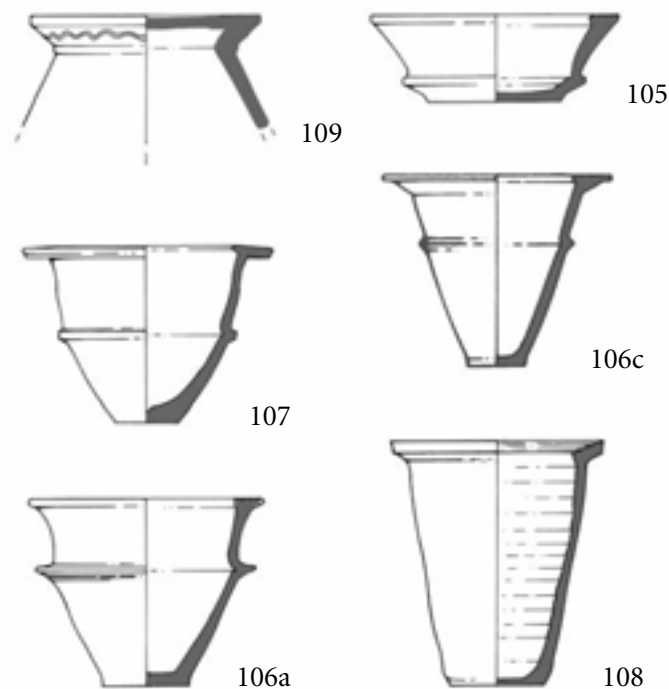
Opšte odlike posuđa iz slojeva turskog razdoblja jesu kvalitet i standardni oblici zastupljeni na prostranim područjima koja su se nalazila pod osmanskom vlašću tokom 16. i 17. veka. Ujednačenih su tehnoloških osobina, koje odlikuju glina finije strukture i crvena boja pečenja. Pored zelene glazure veoma dobrog kvaliteta, na pojedinim ulomcima javlja se i slikanje belim pigmentom ispod žute glazure.²¹⁰

KERAMIČKI SVEĆNJACI

Među nalazima iz Magliča ulomci keramičkih svećnjaka su izuzetno retki. Zastupljen je tip svećnjaka sa okapnicom, koja je istovremeno i stopa. Očuvan mu je samo donji deo, dok usadnik za sveću nedostaje. Rađen je od gline sa dodatkom krupnozrnog peska i bio je sivozeleno gledosan (kat. br. 103). Drugi ulomak bi verovatno odgovarao svećnjaku na visokoj stopi. Prema očuvanom samo gornjem delu njegov nekadašnji izgled se ne može pouzdano utvrditi. Od prethodnog se razlikuje znatno boljom fakturam i kvalitetnijom svetlozelenom glazurom. Pomenuti maglički nalazi predstavljaju uobičajene tipove svećnjaka koji se na našem području javljaju tokom 16–17. veka.²¹¹

Sl. 111. Keramički svećnjaci iz slojeva turskog horizonta (R 1:4)

Sl. 112. Tipovi pećnjaka iz slojeva turskog horizonta (R 1:4)

PEĆNJACI

U unutrašnjem prostoru magličkog utvrđenja je u pojedinim stratigrafskim celinama uočena veća koncentracija nalaza fragmentovanih pećnjaka, koji su ukazivali na urušene peći. U terenskom dnevniku zabeleženi su nalazi više desetina, ali je, nažalost, sačuvano samo nekoliko primeraka, što onemogućava detaljnije razmatranje izgleda peći i vrsta pećnjaka koji su se nalazili u pojedinim celinama. Svi očuvani primerci su istih tehnoloških odlika, rađeni su od dobro prečišćene zemlje i zeleno su gledosani. Međusobno se razlikuju u detaljima oblika. Svi su konični, ali su neki dublji a neki plići (kat. br. 105–108). Prema pojavnosti svojih oblika svi bi mogli biti jednovremeni i mogli bi se nalaziti u konstrukciji iste peći. Takođe, većina ima

²¹⁰ Bikić 2003, tipovi I/3, I/6 i III/21; Зечевић, Радичевић 2001, сл. 6, 7, 8/1, 16/1–2.

²¹¹ Bikić 2003, 85–86, tipovi XV/1 i XV/2.

žlebove na gornjoj površini oboda, što predstavlja jednu od njihovih prepoznatljivih odlika. U tom smislu, ovo su pećnjaci karakteristični za razdoblje 17–18. veka, sa analogijama u Beogradu, Smederevu, Sremskoj Mitrovici, Mileševi i drugde.²¹² Osim koničnih, otkriven je i jedan kupaсти pećnjak sa zaravnjenim i proširenim gornjim delom, koji je činio završni element peći (kat. br. 109),²¹³ i kao takav imao je, osim funkcionalne, i dekorativnu ulogu.

Sl. 113. Keramičke lule, kraj 17. veka – 18. vek (R 1:2)

KERAMIČKE LULE

U slojevima najmlađeg horizonta, sudeći prema terenskoj evidenciji, otkrivene su svega tri fragmentovane keramičke lule. Sve tri imaju očuvan čibuk, dok im je recipijent u većoj ili manjoj meri oštećen. Po obliku i boji su različite, ali odgovaraju starijim tipovima koji su bili manjih dimenzija. Najstariji primerak, koji bi se pouzdano mogao datovati u 17. vek, predstavlja mala lula sive boje, sa donjim delom recipijenta u vidu školjke i s proširenim završnim delom čibuka u vidu turbana (kat. br. 111).²¹⁴ Drugi primerak, crvene boje i blago facetiranog čibuka, nešto je mlađi i mogao bi se datovati u prelazno razdoblje kraja 17. i početka 18. veka.²¹⁵ Treća lula cilindričnog recipijenta, sa utisnutim zvezdastim ornamentom, svetlomrke boje, šire bi se mogla datovati u kraj 17. veka i u 18. vek.²¹⁶

STAKLO

Nalazi stakla su veoma retki i ograničeni su isključivo na celine srednjovekovnog horizonta Magličkog zamka. Pre-

ma podacima iz dnevnika iskopavanja, u sloju destrukcije nad podom, uz unutrašnje lice zapadnog zidnog platna, u kvadratu G/5 otkriveno je više fragmenata jedne cilindrične staklene čaše. Ovaj nalaz, koji je očigledno bio posebno izdvojen, nije unet u terenski inventar, a sada je izgubljen, tako da nije poznato ništa o pojedinostima oblika i o vrsti stakla. U istoj stratigrafskoj celini otkriveni su i fragmenti dve staklene **svetiljke – kandila** (kat. br. 121–122). Od jedne, rađene od stakla bledoplave boje, preostao je fragment recipijenta sa povrnutim obodom i petljastom drškom za provlačenje vrpce ili lanca za kačenje. Od druge svetiljke, svetlozelenog stakla, očuvan je donji deo za zadebljanim dnom, na kome postoji i trag „pupka“ od duvačke cevi. Iako se radi samo o ulomcima, može se zaključiti da oba ova nalaza odgovaraju tipu konične svetiljke koja je imala zaobljeno dno i uz obod tri do četiri male petljaste drške. U pitanju je oblik dugog trajanja koji se pojavljuje u ranovizantijskom razdoblju,²¹⁷ ali se bez bitnijih izmena prati tokom celog srednjeg veka. Fragmenti ovog tipa staklene svetiljke zastupljeni su među nalazima 14–15. veka iz Studenice, Žiže, Gradca, Ravanice, Petrove crkve, Namasije i Novog brda.²¹⁸ Više ulomaka otkriveno je i u Trgovištu kod Novog Pazara.²¹⁹ Delova kandila sa petljastim drškama ima i na bugarskim srednjovekovnim nalazištima.²²⁰ Primerci iz Magličkog zamka, posmatrani u odnosu na navedene analogne pojave kao i celinu iz koje potiču, mogli bi se datovati u kraj 14. ili u prve decenije 15. veka.

Drugu grupu staklenih nalaza predstavlja **prozorski okulusi**. Jedan manji ulomak otkriven je u sloju nad podom

²¹² Bikić 2003, 154–155, sa literaturom.

²¹³ Bikić 2003, 87–90, tipovi XVI/3, XVI/4 i XVI/5; Зечевић, Радичевић 2001, сл. 18/1–2.

²¹⁴ Bikić 2003, 80–81, tip XII/3.

²¹⁵ Bikić 2003, 80, tip XII/1.

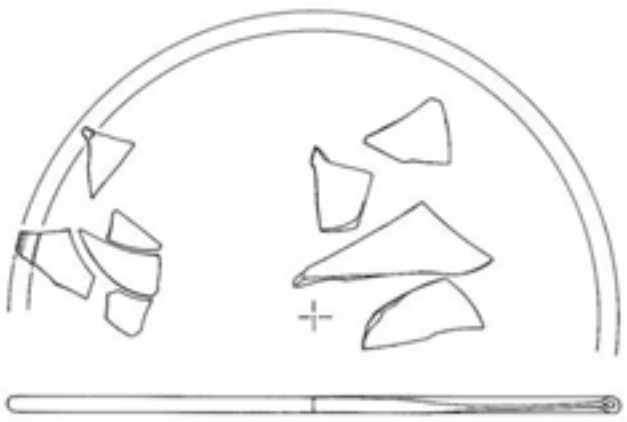
²¹⁶ Bikić 2003, 82, tip XII/79.

²¹⁷ Stamenković 2009, 192–193, sa navedenom literaturom.

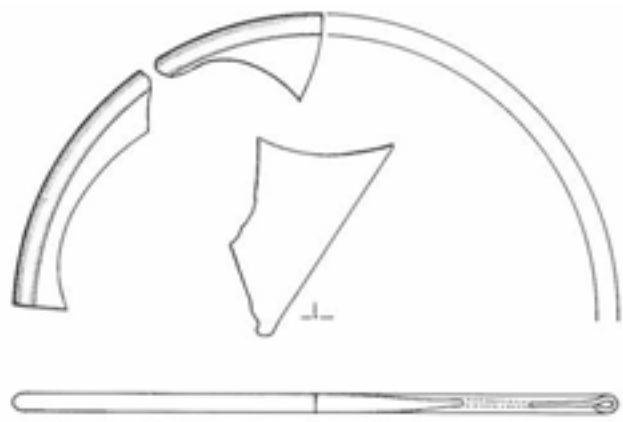
²¹⁸ Хан 1977, 221.

²¹⁹ Минић 1989, 64–67.

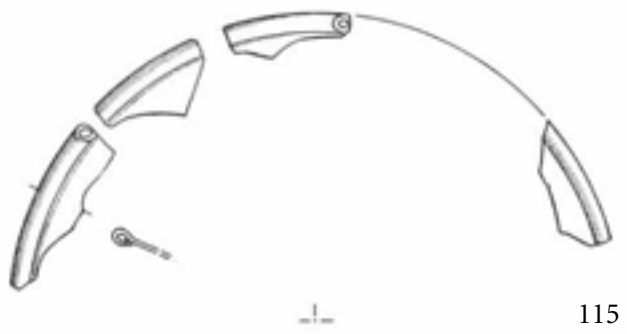
²²⁰ Nikolova 1974, 234–235.

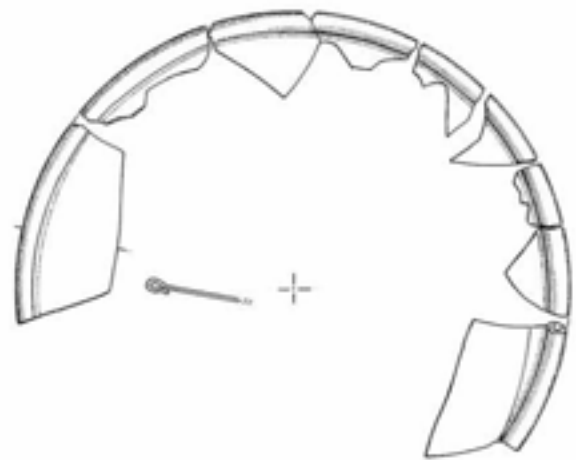
113

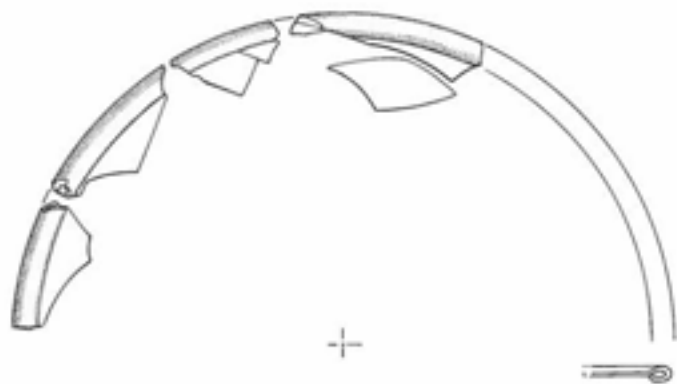
114

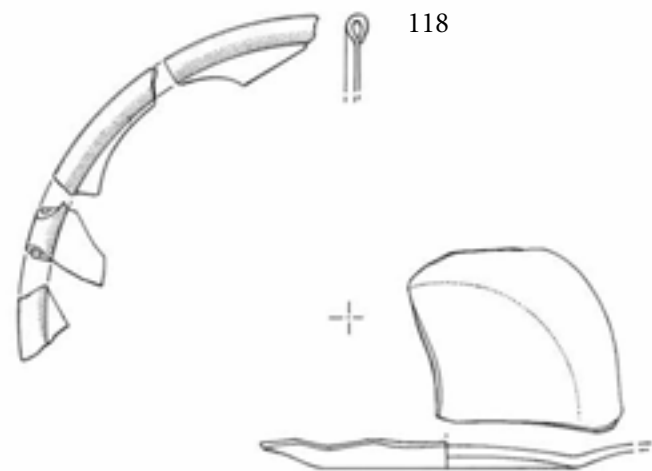
115

116

117

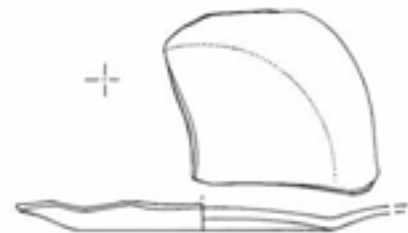
118

120

121

119

Sl. 114. Prozorski okulusi i staklene svetiljke (R 1:2)

Palate, dok svi ostali čine, moglo bi se reći, skupni nalaz iz Severoistočne građevine. Otkriveni su u sloju destrukcije na samom podu ovoga zdanja. Među tim, dosta brojnim ulomcima, prema fragmentima oboda, vrsti i boji stakla bilo je moguće izdvojiti delove osam okulusa (kat. br. 113–120). Svi su pravilnog kružnog oblika i sličnih dimenzija, odnosno prečnika (između 15 cm i 17,5 cm), a rađeni su od tankog stakla sa povrnutim obodom. Dosta su ujednačene debljine, osim središnjeg dela koji je, sudeći prema nekim fragmentima, bio zadebljan i blago ispupčen. Rađeni su većinom od bezbojnog ili svetlozelenog stakla. Samo jedan primerak je bio ljubičaste boje.

Najčešći nalazi okulusa na našem području potiču iz manastirskih kompleksa, gde su se u prozorima hramova nalazile tranzene sa okulusima različitih boja i veličina. Fragmenti okulusa otkriveni su prilikom istraživačkih radova u Studenici, Gradcu, Gračanici, Ravanici i uz neke druge crkve. U kompleksu Pečke patrijaršije je prilikom arheoloških istraživanja „stare trpezarije“, odnosno nekadašnjeg arhiepiskopskog dvora, nađeno više ulomaka okulusa.²²¹ Ovaj nalaz, kao i primerci otkriveni u Gornjem gradu Beogradske tvrđave jasno ukazuju na to da pojavu prozorskih okulusa ne treba vezivati isključivo za sakralna zdanja.²²² Na evropskom Zapadu okulusi su najčešće korišćeni za zastakljivanje prozora stambenih kuća i reprezentivnih zgrada profanog karaktera. O njihovom poreklu, odnosno o proizvodnim centrima iz kojih su okulusi stizali na naše područje još uvek se ne zna dovoljno. Uglavnom se smatra da im je centar distribucije bio Dubrovnik, bilo da su u pitanju proizvodi lokalnih staklarskih radionica ili proizvodi koji su tu dospevali iz italijanskih gradova, odnosno Venecije.²²³ Primerci okulusa iz Magličkog zamka se sasvim sigurno ne bi mogli povezati sa prozorima Crkve Svetog Đorđa. Prema uslovima nalaza, oni bi pripadali uređaju Severoistočne građevine. Nažalost, očuvani ostaci veoma malo govore o njenom nekadašnjem izgledu. Očigledno je to bilo, kao što smo već pretpostavili, rezidencijalno zdanje koje je, osim zastakljenih prozora, izgleda, imalo i oslikane zidove. Kada su okulusi dospeli u Maglič – u vreme građenja rezidencijalnih objekata – „palata“, ili u

vreme neke poznije obnove – sada je teško reći. Pouzdano se može zaključiti jedino to da su u sloj destrukcije dospeli tokom prve polovine 15. veka.

METALNE POSUDE

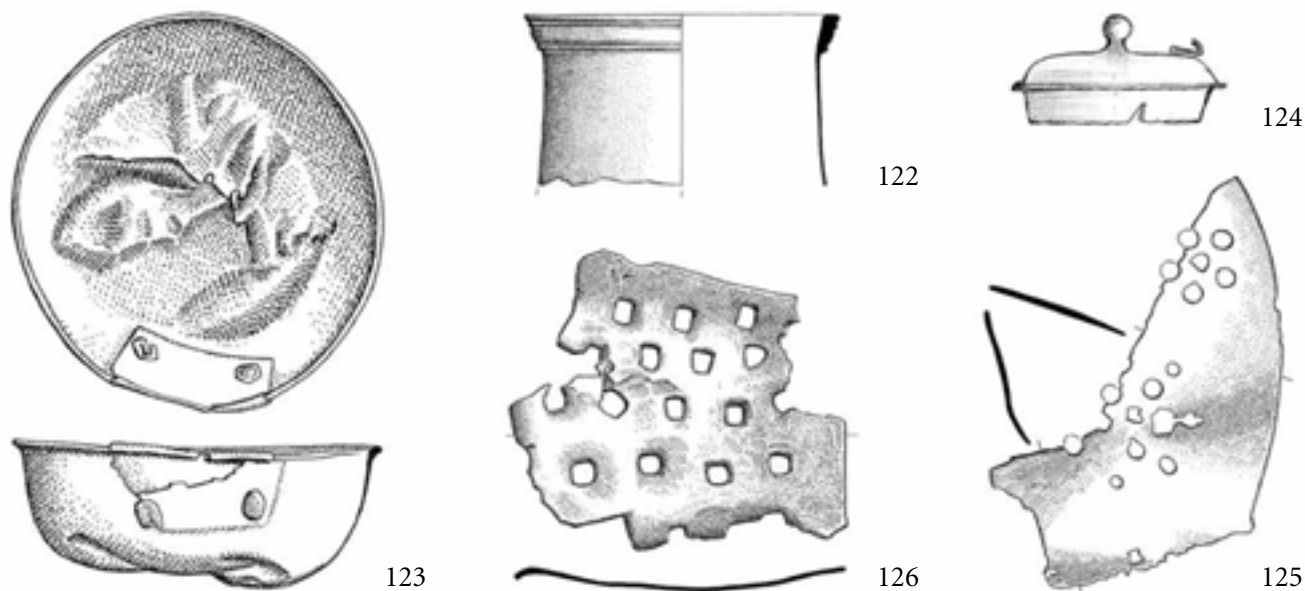
Nalazi metalnog posuđa, kao što je to i uobičajeno, veoma su retki na arheološkim nalazištima. Isti slučaj je i u Magliču, gde su otkrivene svega četiri posude, očuvane u većoj ili manjoj meri. Dve potiču iz prostorije 2 Južne građevine, i to iz najstarijeg sloja nad podom koji bi se mogao datovati u kraj 14. ili u prve decenije 15. veka. Tu je, zajedno sa ulomcima srednjovekovne keramike, otkriven deo **krčaga** od bronzе (kat. br. 122), od kojeg je preostao cilindrični vrat kružnog preseka sa zadebljanim i fino profilisanim obodom. U terenskom inventaru nije zabeleženo da li je bilo još fragmenata ove posude, što se kao mogućnost ne bi moglo isključiti budući da nalaz potiče iz sloja destrukcije. Za ovu posudu, osim toga da je opšteg tipa, ne raspolaze se podacima o pojedinostima oblika. U pitanju je, po svemu sudeći, bila luksuzna trpezna posuda – krčag ili vrč sa cilindričnim vratom, kruškolikim trbuhom i visokom cilindričnom stopom, za koji, koliko nam je poznato, nema bližih analogija sa našeg područja. Najbližu paralelu ovom nalazu predstavljao bi jedan u celosti očuvan metalni krčag iz Pernika u Zapadnoj Bugarskoj, koji ima identičan cilindrični vrat i profilaciju oboda kao i naš maglički primerak. Krčag iz Pernika datovan je u 12. vek uz pozivanje na slične primerke sa Krima.²²⁴ Na zapadu Evrope, ovaj tip krčaga sa širokim cilindričnim vratom, bokastim recipijentom na koničnoj stopi i s jednom niže postavljenom drškom zastupljen je u inventaru srednjovekovnog i ranorenesansnog trpeznog posuđa. Na osnovu preostalog

²²¹ Navedeno prema: ХаН 1972, 199–200.

²²² ХаН 1972, 193–200; ХаН 1977, 222.

²²³ ХаН 1972, 195–206.

²²⁴ ЧаНГОВА 1992, 124, сл. 117/2.

Sl. 115. Delovi metalnih posuda (R 1:2)

dela, bez saznanja o pojedinostima oblika, nije moguće ništa bliže reći o poreklu ove posude, osim što bi se prema kontekstu nalaza mogla datovati okvirno u 14. vek. Druga posuda iz ove stratigrafske celine je znatno bolje očuvana. U pitanju je, po svemu sudeći, manja **zdela** od bronзаног lima sa zadebljalim obodom i koničnim, sada deformisanim dnom (kat. br. 123). Uz deo oboda naknadno je sa dve nitne pričvršćen komad lima, takođe bronзаног, koji se možda nastavljao na neku vrstu drške. Ova intervencija je verovatno sekundarna i navodi na pomisao da je prvobitna mala zdela dodavanjem drške naknadno preoblikovana u recipijent kutlače. U pitanju je utilitarni oblik koji bi se samo na osnovu uslova nalaza mogao datovati u kraj 14. ili u prve decenije 15. veka.

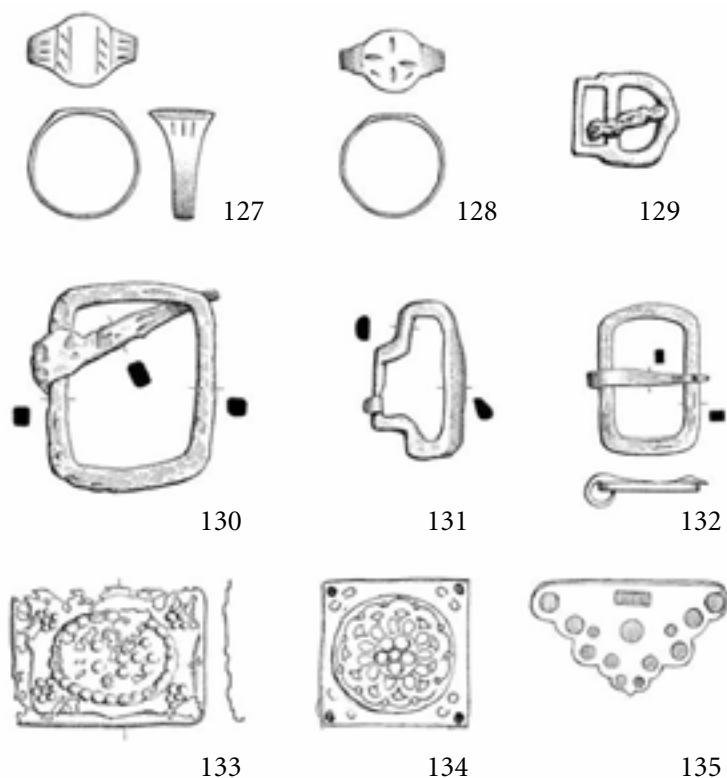
Iz sloja najmlađeg, odnosno turskog horizonta potiče jedan u celosti očuvan manji kalotasti **poklopac** od bronзаног lima sa loptastim završetkom na vrhu (kat. br. 124). Na gornjoj površini poklopca ostao je očuvan deo alke kojom je bio povezan sa posudom, najverovatnije krčagom – đugumom, koja sada nedostaje. Donji deo poklopca, cilindričnog oblika, bio je prilagođen za postavljanje u otvor grlića posude. Prema svojim tipološkim odlikama blizak je

čitavom nizu nalaza sa naših lokaliteta iz razdoblja osmanske vladavine, a zastupljen je i u etnografskim zbirkama.²²⁵ Moguće ga je široko datovati, gotovo do savremenog doba. Naš primerak potiče najverovatnije iz razdoblja 16–17. veka. Nalazima koji bi se mogli uslovno svrstati u metalne posude mogao bi pripadati fragment ploče od grubo perforiranog tankog gvoždenog lima. Usled fragmentarne očuvanosti, teško je utvrditi prvobitni oblik ovog predmeta. Ima se utisak da bi to mogao biti deo neke veće **cediljke** (kat. br. 126).

NAKIT I LIČNA OPREMA

Među jedine nalaze nakita iz Magliča spadaju samo dva srebrena **prstena**. Jedan je sa tankom pločastom kružnom glavom koja prelazi u trakastu alku blago proširenih ramena. Ravna površina glave ukrašena je urezanim četvorolatičnim cvetom (kat. br. 128). Ovaj tip prstena, sa okruglom

²²⁵ Поповић, Бикић 2004, 152, sa navedenom literaturom.

Sl. 116. Nakit i lična oprema – prstenje (R 2:3),
pređice i aplikacije (R 1:2)

i ovalnom ili elipsastom glavom, uobičajen je među srednjovekovnim nakitom na našem području, s tim što je najveći broj primeraka otkriven u celinama datovanim od 11. do prvih decenija 13. veka.²²⁶ Osim identičnog oblika, i ukraši na svim poznatim primercima su u vidu jednostavnih linearnih i geometrijskih predložaka. Primerak iz Magliča bi se prema uslovima nalaza iz stratigrafski pouzdane celine mogao datovati u prvu polovinu 14. veka. Iz nešto kasnijeg vremena, s kraja 14. ili s početka 15. veka, poznat je sličan bronzani prsten iz Stalaća.²²⁷ Drugi prsten je masivniji i rađen je od srebra sa tragovima pozlate (kat. br. 127). Ima pločastu ovalnu glavu koja prelazi u trakastu alku. Na ravnoj površini glave ima urezani ornament u vidu bočnih šrafiranih traka. Prema tipološkim odlikama, a naročito po tragovima pozlate, ovaj prsten bi se mogao uvrstiti među izrađevine iz turskog razdoblja. U prilog ovakvom datovanju govori i činjenica da je otkriven u neposrednoj blizini

ostataka peći sa pećnjacima, u sloju koji se ne bi mogao datovati pre 17. veka.

Predmetima lične opreme odgovaraju nalazi četiri gvozdene **pređice**, koje su različitih oblika i veličina. Najmanja među njima je dvodelna pređica sa elipsoidnom alkom (kat. br. 129), koja je najverovatnije služila za prikopčavanje kožnog remenja na odeći. Odgovara tipu dugog trajanja koji se javlja tokom svih razdoblja srednjeg veka.²²⁸ Prema svom obliku, pređice se ne mogu pouzdano vremenski opredeliti. Naš primerak, koji je otkriven u sloju požara nad podom u Glavnoj kuli, može se prema uslovima nalaza sasvim sigurno datovati u prvu polovinu 15. veka. Budući da iz istog sloja potiču i metalne pločice oklopa, moglo bi se pretpostaviti da je i ova pređica bila deo iste celine. U strukturi ovog tipa oklopa su se sasvim sigurno nalazili i kožni remenovi za vezivanje i pričvršćivanje.

Pređice pravougaonog oblika sa trnom imale su univerzalnu primenu u razdobljima od kasne antike i dalje tokom srednjeg veka pa sve do savremenog doba. Mogle su se koristiti kao deo na ličnoj odeći ili opremi konja.²²⁹ Tačnija namena pojedinih primeraka, koju je prema mestu nalaza moguće uočiti samo u nekropolama, u naseobinskim slojevima se ne može odrediti, kao što nije moguće ni njihovo datovanje izvan stratigrafskog konteksta nalaza. U Magliču su otkrivene dve pređice ovog tipa, i obe bi mogle pripadati ličnoj opremi. Jedna od njih, veća (kat. br. 130), prema zatvorenoj celini iz koje potiče sigurno bi se mogla datovati u pozni 14. vek ili u početak 15. veka, dok bi druga, manja (kat. br. 132), najpre odgovarala turskom horizontu.

U delove lične opreme mogle bi se ubrojati i **aplikacije** koje su se kao dekorativni element nalazile na remenju od kože ili tkanine. Među materijalom iz Magliča nalaze se dve manje aplikacije. Jedna je kvadratnog oblika (kat. br.

²²⁶ Bikić 2010, sl. 61, 63/8, 9, sa navedenom literaturom.

²²⁷ Minić, Vukadin 2007, 151, sl. 93/2.

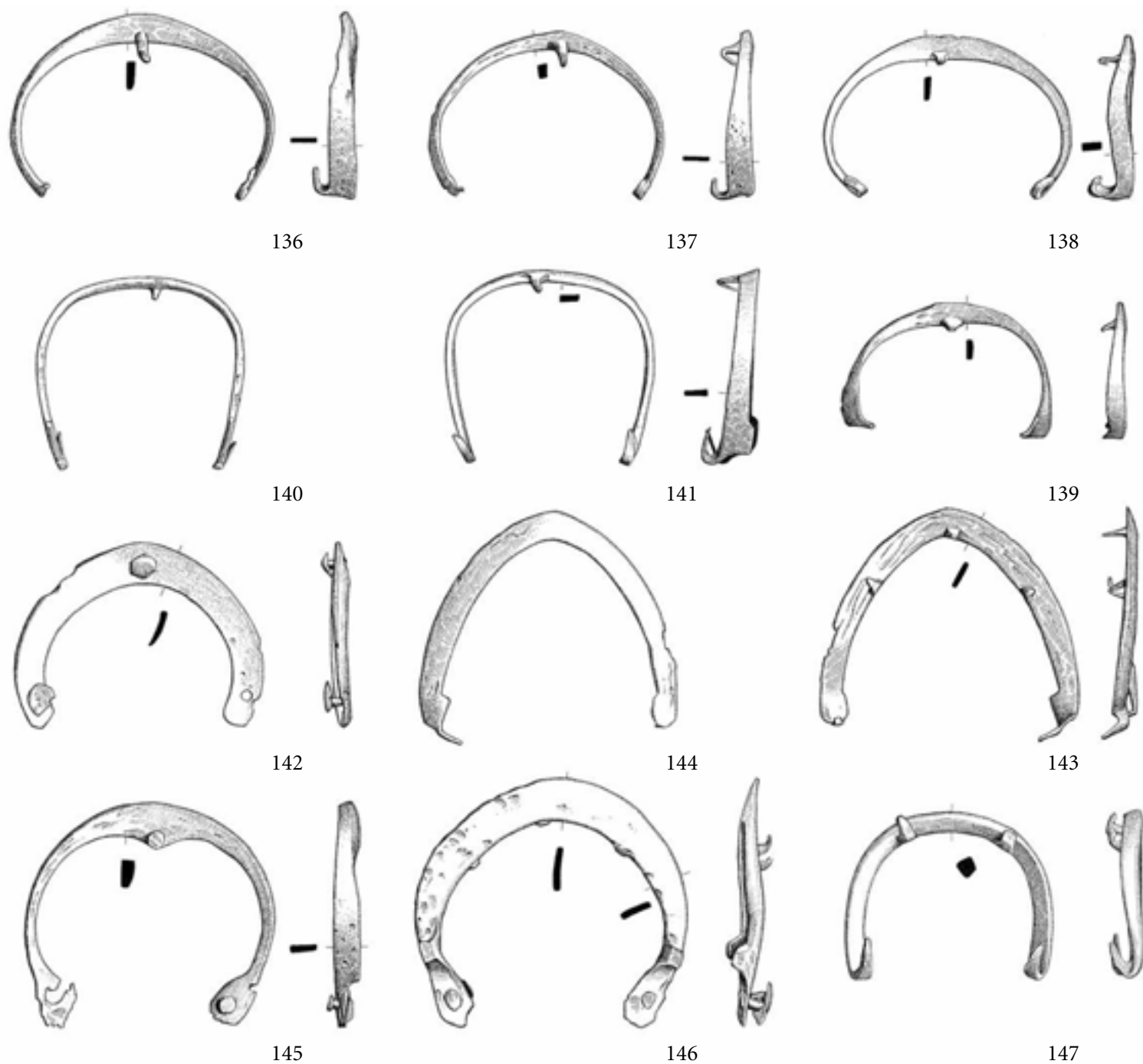
²²⁸ Davidson 1952, No 2204; Чанрова 1992, 142–143; Popović 1999, 251–252.

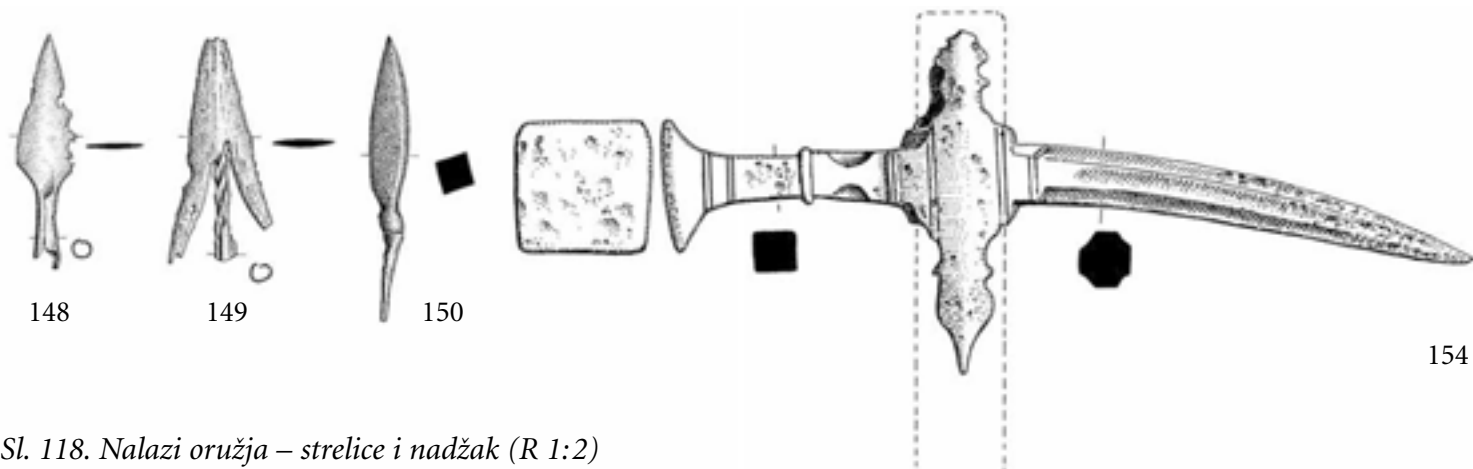
²²⁹ Minić, Vukadin 2007, 124–125; Neševa 1985, 194–195.

134), sa dekorativno perforiranim kružnim medaljonom u vidu rozete i kružnim rupama na uglovima, gde su se nalazili mali zakivci za pričvršćivanje na podlogu od kože ili tkanine. Druga aplikacija je od tankog gvozdеноg lima sa

utisnutim reljefnim medaljonom (kat. br. 133). Prema stilskim odlikama ornamentike, obe aplikacije sigurno pripadaju turskom razdoblju, a na takvo datovanje ukazivali bi i uslovi nalaza.

Sl. 117. Potkovi za obuću (R 1:2)

Sl. 118. Nalazi oružja – strelice i nadžak (R 1:2)

Nalazi **potkova za obuću** (sl. 117) bili su u slojevima na Magliču relativno brojni, ali je u terenskoj evidenciji dokumentovano svega 12 primeraka. Primera radi, na bugarskim nalazištima u Červenu otkriveno ih je preko 50,²³⁰ a isto toliko je nađeno i u Trnovu na Carevcu, gde su prema svojim tipološkim odlikama razvrstani u više tipova.²³¹ Na oba ova lokaliteta datovani su u razdoblje 13–14. veka, kao i u početak turske vladavine. Slično primerima iz Bugarske, i među magličkim nalazima uočava se više tipova. Zastupljeni su potkovi elipsoidnog oblika sa povrnutim krajevima u vidu petlji (kat. br. 136–141), zatim potkovi u vidu prelomljenog luka (kat. br. 142–144), kao i polukružni sa proširenim krajevima na kojima postoje ostaci zakivaka (kat. br. 145–146), a postoji i varijanta tog tipa sa krajevima u vidu petlji (kat. br. 147). Uslovi nalaza za većinu primeraka nisu zabeleženi u terenskoj dokumentaciji, što unekoliko otežava njihovo preciznije datovanje. Nalazi potkova na našem području uglavnom nisu obrađeni, a često ni evidentirani. Prema bolje proučenim bugarskim analogijama, maglički nalazi bi se mogli okvirno vremenski opredeliti u 14–15. vek.

ORUŽJE I RATNIČKA OPREMA

Primerci oružja su među nalazima iz Magliča veoma retki. Od **strelica** su (sl. 118) otkrivena svega tri primerka,

koja odgovaraju različitim tipovima. Jedan pripada tipu sa listolikim dvobridnim vrhom i koničnim tulcem za usađivanje u drvenu šipku (kat. br. 148). Ovaj oblik strelice poznat je još iz antičkih vremena i u većoj ili manjoj meri zastupljen je širom Evrope u svim razdobljima srednjeg veka, što je slučaj i na našim nalazištima. Više nalaza ovog tipa potiče iz tvrđave Ras, iz slojeva 12. veka,²³² a otkriven je i u Stalaću, gde se datuje u poslednje decenije 14. i u početak 15. veka.²³³ Prema uslovima nalaza, naš primerak bi se mogao datovati u isto vreme kao i stalački, odnosno najverovatnije u početak 15. veka. Četvorobridni vrh sa trnom (kat. br. 150) takođe predstavlja oblik dugog trajanja. Zastupljen je u velikom broju u tvrđavi Ras, zatim u Stalaću, kao i na drugim nalazištima. Treći vrh strele iz Magliča pripada tzv. mediteranskom tipu – sa dve oštrice u vidu „lastinog repa“, tordiranim telom i tulcem za nasađivanje (kat. br. 149). Ovaj oblik sa tulcem predstavljao bi stariju varijantu koja je poznata još od ranovizantijskog razdoblja, ali je ostao u upotrebi sve do 14–15. veka. Među nalazima iz Stalaća zastupljen je sa tri primerka, koji umesto tulca imaju trn za nasađivanje u drvenu šipku. Nalazi ovih

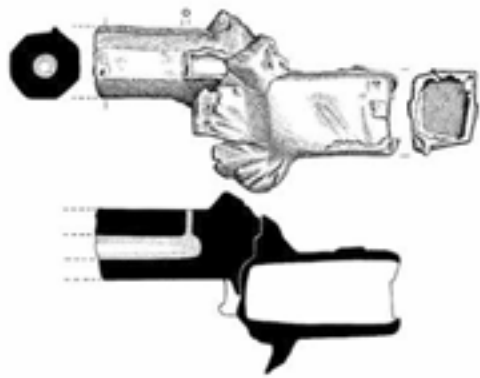
²³⁰ Neševa 1985, 200–202.

²³¹ Nikolova 1974, 302–309.

²³² Popović 1999, 253–254, sl. 214.

²³³ Minić, Vukadin 2007, 114–115, sl. 114/22.

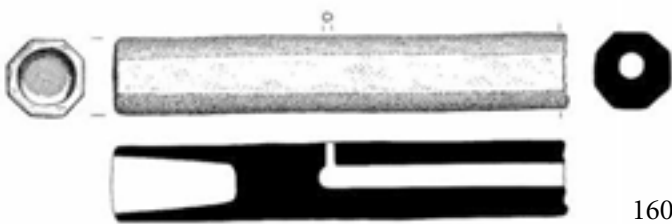
162

158

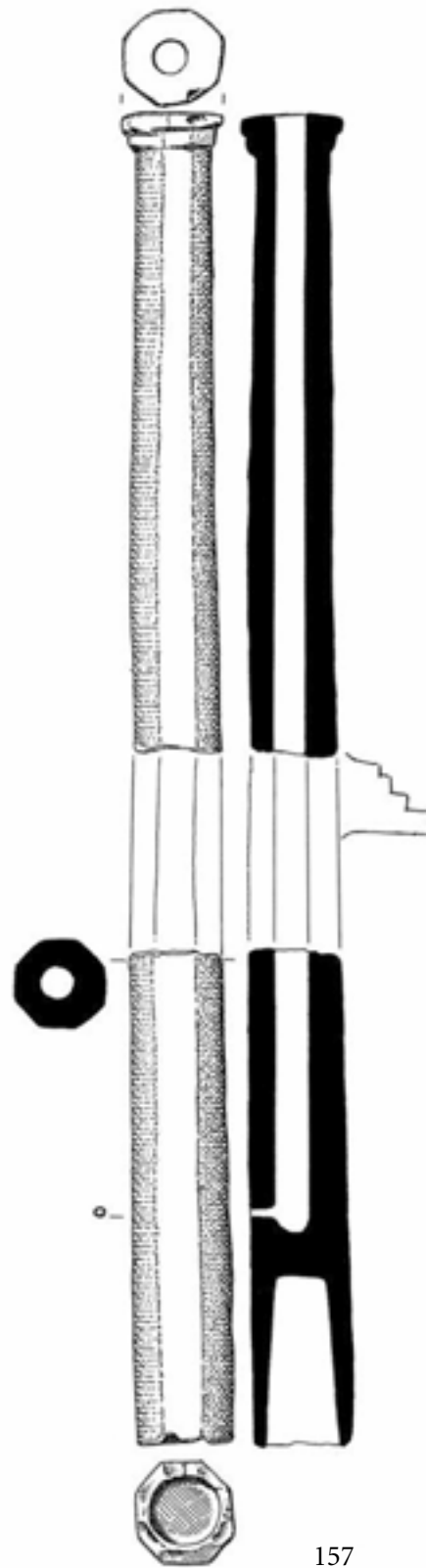
159

160

161

157

Sl. 119. Puške kukače (R 1:4)

strelica zabeleženi su u Kruševcu, Smederevu, okolini Jagodine, Požarevcu, pa je pretpostavljeno da je u pitanju možda slučaj regionalne pojave.²³⁴

Osim pomenutih strelica, jedini preostali nalaz hladnog oružja jeste jedan dobro očuvan **bojni čekić – nadžak** (kat. br. 154, sl. 118), koji je otkriven nad podom u Severoistočnoj građevini. U pitanju je primerak oružja koji je relativno retko zastupljen na našim srednjovekovnim nalazištima. Pojavljuje se u vojnoj opremi istovremeno sa teškim oklopima u 14. veku, kada se nalazio isključivo u naoružanju pešaka, da bi kasnije, u 16. veku, ušao i u naoružanje konjice.²³⁵ Na našem području je bojni čekić čest među opremom turskih ratnika, gde se zadržava sve do kraja 17. veka.²³⁶ Prema analogijama, primerak iz Magliča bi se mogao datovati u puni 15. vek, što bi odgovaralo i uslovima nalaza. Međutim, ne bi trebalo isključiti ni mogućnost da potiče i iz poznijeg razdoblja.

Kada je oružje u pitanju, posebno značajan nalaz predstavljaju delovi šest **pušaka kukača**, koji su otkriveni u sloju destrukcije nad podom u Glavnoj kuli (sl. 119). Od jedne, i to najveće puške očuvana su dva fragmenta – prednji deo cevi i zadnjak, dok srednji deo sa kukom nedostaje (kat. br. 157). Od ostalih pušaka očuvani su samo pojedini delovi. Otkrivena su dva fragmenta zadnjeg dela sa otvorom za usadnik (kat. br. 160–161), zatim dva ulomka gornjeg dela cevi (kat. br. 158–159), kao i jedan fragment zadnjeg dela cevi sa naknadno prepravljenim zadnjakom, sa četvrtastim otvorom za usađivanje drške (kat. br. 162).

Primerki pušaka kukača, kako su pokazala dosadašnja istraživanja, otkriveni su na više nalazišta sa područja Centralnog i Zapadnog Balkana. Uočeno je više različitih tipova livenih od bronz, rede od gvožđa. Njihova pojava se okvirno datuje u 15. vek, pri čemu je uočena i njihova razvojna linija do usavršenijih primeraka koji su vremenski opredeljeni u rani 16. vek.²³⁷ Uočeno je, takođe, da primerki od bronz pripadaju starijim varijantama. Za naša razmatranja su od posebnog značaja nalazi iz Smederevske tvrđave, gde je uz ostavu od 11 pušaka kukača otkriveno i nekoliko pojedinačnih primeraka koji pripadaju različitim tipovima datovanim u kraj prve polovine 15. veka.²³⁸ U po-

163

Sl. 120. Eksplozivna šuplje livena topovska kugla (R 1:2)

ređenju sa smederevskim nalazima, delovi pušaka kukača iz Glavne kule u Magliču pripadali bi tipu koji je imao ojačanje na ustima cevi. Jedini bolje očuvan primerak iz ovog nalaza (kat. br. 157, sl. 119) ima prema obliku, odnosno tipu i dimenzijama, najbližu analogiju sa skupinom od tri puške kukače iz smederevske ostave,²³⁹ kao i s jednim zasebno nađenim primerkom u neposrednoj blizini.²⁴⁰

Nalaz pušaka kukača iz magličke Glavne kule predstavlja složen problem, koji se bez detaljnije analize šireg konteksta ne bi mogao pouzdano razrešiti. U pitanju su delovi polomljenog oružja koji su se tu zatekli u trenutku spaljivanja kule. Posmatrani u celini, oni deluju kao materijal pripremljen za pretapanje. Neki od fragmenata sasvim sigurno predstavljaju neuspele odlivke, koji kao takvi nisu ni bili predmet konačne obrade. S druge strane, fragmentovana puška, od koje su nađena dva dela, po svemu sudeći bila je u upotrebi pre nego što je polomljena. Najzanimljiviji je svakako zadnji deo cevi jedne od pušaka na kojoj je naknadno izvršen neuspeo pokušaj dodavanja usadnika za

²³⁴ Minić, Vukadin 2007, 115, sa navedenom literaturom.

²³⁵ Šercer 1972, 21–22, sa starijom literaturom.

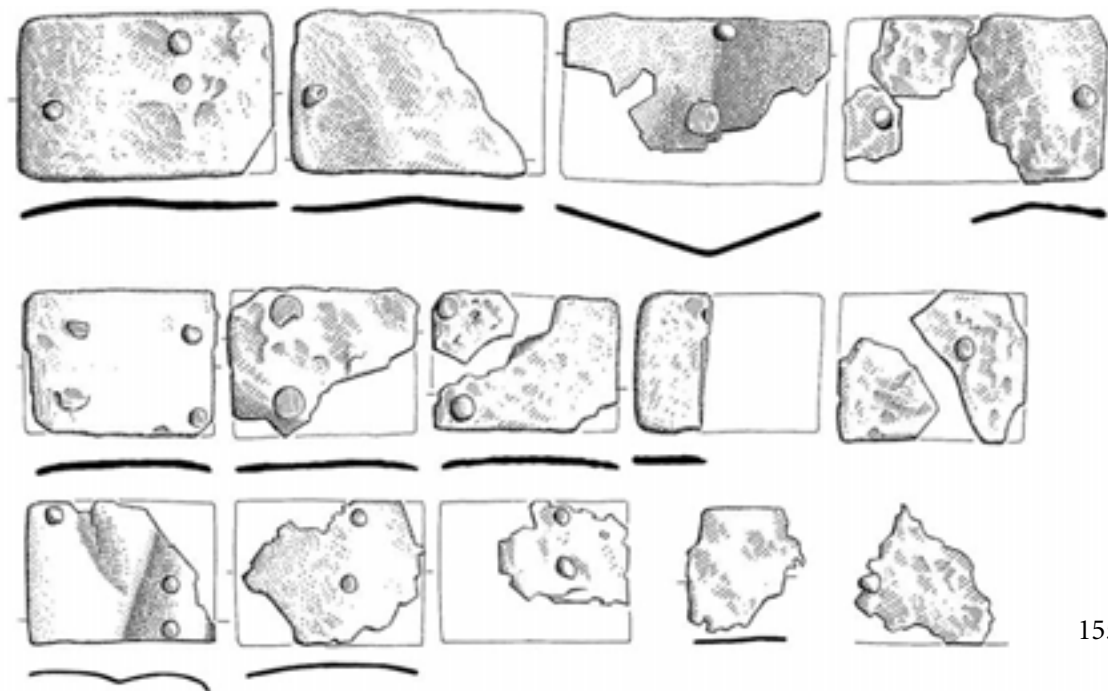
²³⁶ Ćurčić 1943, 78–84.

²³⁷ Pribaković 1962, 55–94.

²³⁸ Popović 1983, 113–116.

²³⁹ Pribaković 1962, 64–70, T. II 44/e–f i T. III 44/g; Popović 1983, 119–120, Pl. IV/10–12.

²⁴⁰ Popović 1983, 120, Pl. V/13.

Sl. 121. Delovi pločastog oklopa (R 1:3)

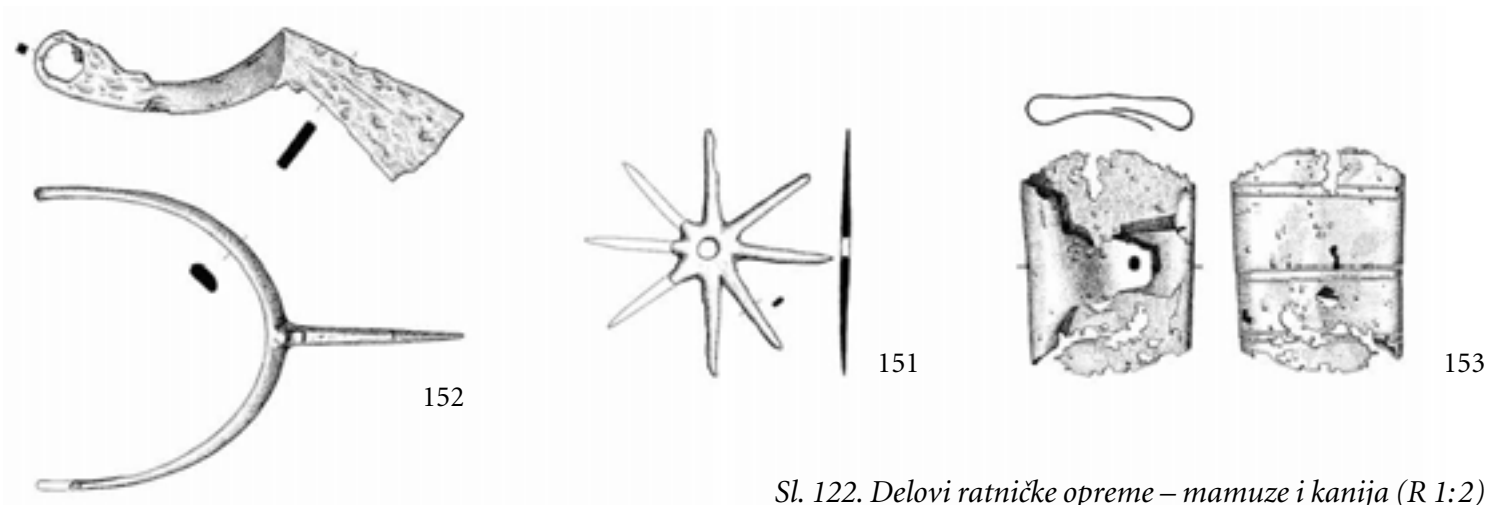
155

kundak. U pitanju je deo naoružanja koji je već bio u upotrebi, budući da su u zadnjaku ostali očuvani tragovi barutnog punjenja. Ovaj skupni nalaz fragmentovanog oružja, koji je kao sirovina bio pripremljen za pretapanje, ukazuje na moguć proizvodni centar u širem okruženju Magliča. To je novo saznanje koje iziskuje širu razradu, što prevazilazi okvire ovog rada. Na osnovu dosadašnjih saznanja nije bilo moguće izvesti pouzdan zaključak da su puške kukače livene, odnosno proizvedene i na području srpskih zemalja, a ne samo nabavljane na strani kao proizvod turskih ili primorskih radionica. Izneta je utemeljena pretpostavka da su u Smederevu pre turskog osvajanja livene puške kukače.²⁴¹ Maglički nalaz pouzdano svedoči o tome da proizvodne centre ovog, za ono vreme novog naoružanja treba tražiti i u domaćim radionicama. Na području južno od Magliča to bi moglo biti rudarsko središte u Plani, gde su postojale topionice rude, a verovatno i radionice u kojima su se mogle izrađivati i puške kukače. Bez obzira na dalju razradu i razrešenje napred iznete problematike, pomenući skupni nalaz pouzdano je, istina posredno, svedočanstvo o tome da je posada Magličkog zamka u decenijama pred tursko osvajanje bila naoružana puškama kukačama.

U mlađim nasipnim slojevima šuta iznad porušene Jugozapadne građevine otkrivena je jedna **šuplje livena topovska kugla** sa otvorom za fitilj. Sačuvana je u tri fragmenta, koja su posebno otkrivena ali se međusobno spajaju (kat. br. 163, sl. 120). Na površinama u unutrašnjosti, gde se nalazilo barutno punjenje, nalaze se žlebovi radi efikasnijeg rasprskavanja. U pitanju je jedini nalaz eksplozivnog topovskog projektila iz utvrđenja. Zanimljivo je pitanje kako i kada je ova kugla, fragmentovana prilikom eksplozije, dospela među bedeme Magliča. To bi moglo biti jedno od retkih svedočanstava o borbama oko Magliča, najverovatnije onim koje su vođene krajem leta 1689. godine. Međutim, kako se ovaj tip eksplozivnog projektila koristio i kasnije, tokom celog 18. veka, ni neko poznije datovanje se ne bi moglo isključiti.

Osim te jedine gvozdene kugle, u okviru bedema Magliča otkriveno je i preko 20 kamenih kugli. Samo neke od njih, koje su manjih dimenzija i bolje isklesane, mogle bi se smatrati topovskim projektilima. Ostale verovatno predstavljaju

²⁴¹ Petrović 1975, 192–194.

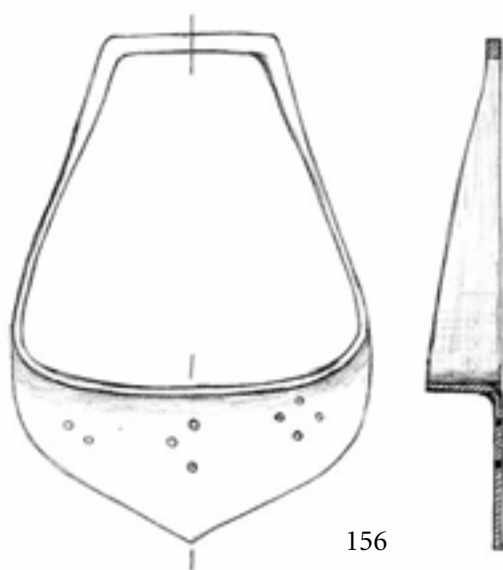
Sl. 122. Delovi ratničke opreme – mamuze i kanija (R 1:2)

projektila za bacačke sprave, kojima je posada Magličkog zamka bez sumnje raspolagala i u razdobljima pre turskog osvajanja. Na ovakav zaključak, kao što je već rečeno, upućuju istovetni nalazi grubo klesanih kugli iz Stalaća.²⁴²

Slično oružju, i nalazi ratničke opreme su u Magliču dosta retki. U sloju destrukcije nad podom Glavne kule, zajedno sa delovima pušaka kukača nađeni su i fragmenti **pločastog oklopa** (sl. 121). Očuvano je više fragmentovanih pravougaonih pločica koje su bile rađene od punijeg gvo-

zdenog lima (kat. br. 155). Pločice su većinom ravne ili blago povijene i imaju po nekoliko sitnijih rupica za zakivke. Na nekima su sačuvani i tragovi zakivaka sa ravnim ili blago kupastim glavicama. Pojedini od ovih zakivaka bili su i od bronzne. Pločice oklopa ovog tipa ređane su u nizovima, koji su se verovatno delimično preklapali. Mestimično su bile i međusobno spajane a potom aplicirane na podlogu od tkanine ili kože. Pojava ovakvih oklopa posvedočena je u izvornoj građi iz 13–15. veka, a postoje i likovni prikazi.²⁴³ O čestoj upotrebi pločastih oklopa u srednjovekovnoj Srbiji svedoče nalazi sa više lokaliteta. U Stalaću je otkriveno oko 20 pločica iz slojeva sa kraja 14. i početka 15. veka, koje su identične sa nalazima iz Magliča. Analogni primerci postoje i u Mileševcu (15. vek), gde ih je otkriveno nekoliko desetina, zatim u Kozniku (14–15. vek) i Kruševcu, kao i nešto mlađi nalazi iz Užičkog grada.²⁴⁴ Delovi pločastog oklopa iz Magliča uklapaju se u ovu opštu sliku, budući da se prema stratigrafskoj celini iz koje potiču mogu sasvim pouzdano datovati u prvu polovinu 15. veka.

U sloju nad podom u Severoistočnoj građevini otkriveni su jedna **mamuza** i točkić od druge mamuze (sl. 122).

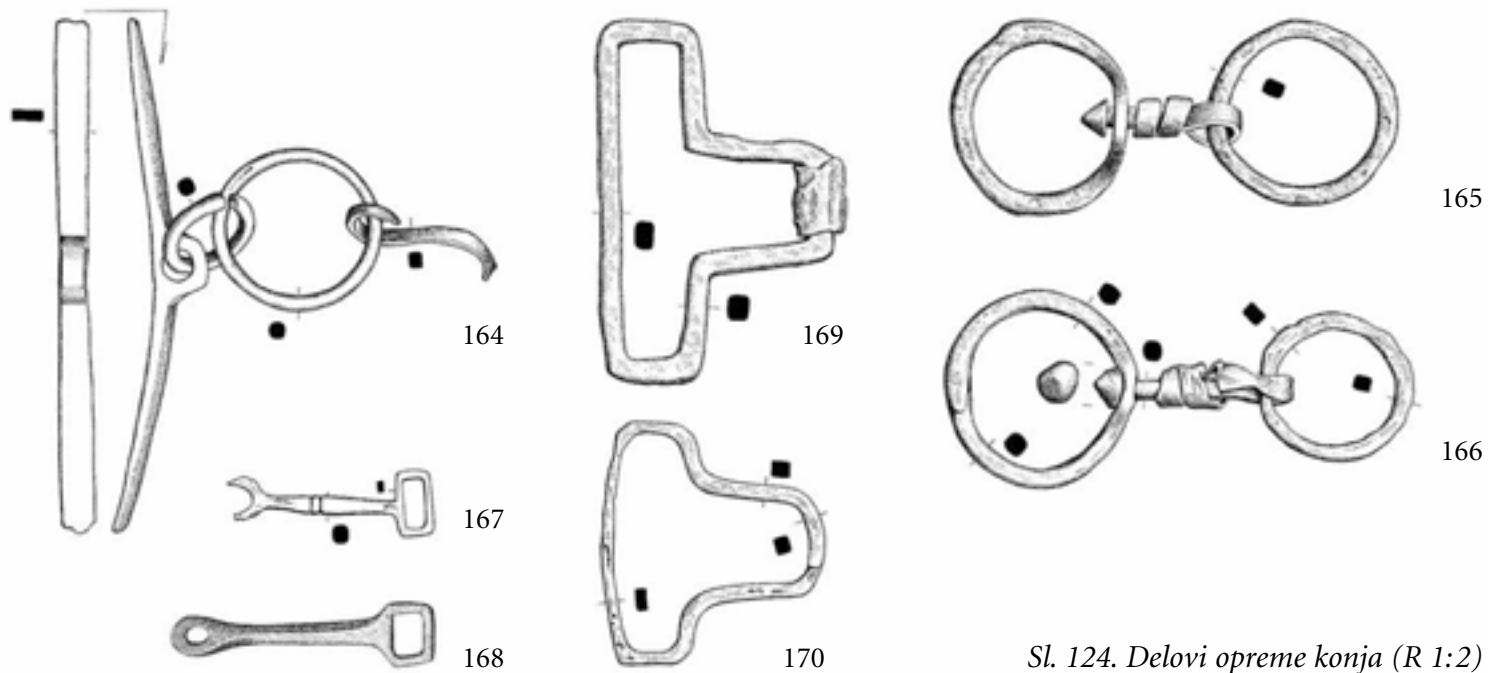

Sl. 123. Uzengija za samostrel (R 1:3)

²⁴² Minic, Vukadin 2007, 121–122.

²⁴³ Petrović 1976, 104–108.

²⁴⁴ Minić, Vukadin 2007, 122–124.

Sl. 124. Delovi opreme konja (R 1:2)

Bolje očuvana mamuza (kat. br. 152) ima kratke, lučno povijene krajeve, koji se završavaju kružnim petljama. Trn je pločast, trapezasto istanjen i na vrhu proširen. Oblikom svog trna ova mamuza se izdvaja od uobičajenih tipova i, prema našim saznanjima, nema bližih analogija, tako da bi se njeno poreklo teško moglo utvrditi. Prema mestu nalaza okvirno bi se mogla datovati u prvu polovinu 15. veka. Od druge mamuze preostao je samo fragmentovani točkić (kat. br. 151), koji je karakterističan za poznogotički tip sa trnom u vidu duge račvaste viljuške. Javlja se na širem području Evrope od 13. do početka 15. veka.²⁴⁵ Poznat je sa više naših nalazišta, pored ostalih i iz Stalaća, gde je datovan u kraj 14. ili početak 15. veka.²⁴⁶

Među nalaze ratničke opreme iz Magliča spada i fragment **okova kanije** od šire trake lima, suženih i povijenih krajeva, koji su na zadnjoj strani bili spojeni zakivkom (kat. br. 153, sl. 122). Na prednjoj strani preostali su tragovi ukrasa u vidu niza polja omeđenih sa po dve urezane linije. Očuvani deo oplata je nedovoljan za sagledavanje nekadašnjeg izgleda same kanije, koja je po pravilu bila od deblje kože. Prema svojim dimenzijama odgovarala bi najverovatnije bojnom nožu.

Delu opreme za rukovanje samostrelom pripada **uzengija** za natezanje tetive (kat. br. 156, sl. 123). Kruškolikog je oblika, sa uskim gornjim ravnim delom za kačenje kuke. Donji deo za stopalo je proširen, a s jedne strane vertikalno povrnut i zašiljen radi stabilnijeg oslonca na tlo. Na ovom vertikalnom donjem delu nalazi se nekoliko kružnih perforacija, koje su verovatno imale samo dekorativno značenje. Nalazi uzengija ove namene, budući da su veoma slični konjaničkoj opremi, donedavno su bili nepoznati među arheološkim nalazima sa područja Srbije. Jedan primerak je prepoznat među nalazima iz Stalaća, a izgleda da je jedna uzengija ove vrste otkrivena i u Smederevskoj tvrđavi.²⁴⁷ Nalaz iz Magliča pripada osobenom tipu, posebno prilagođenom ovoj nameni, za koji na našem području nema bližih paralela. To u velikoj meri otežava njegovo datovanje, budući da i uslovi nalaza nisu stratigrafski pouzdani. Nećemo pogrešiti ako je okvirno vremenski opredelimo u šire razdoblje 14–15. veka.

²⁴⁵ Nikolić 1956, 70.

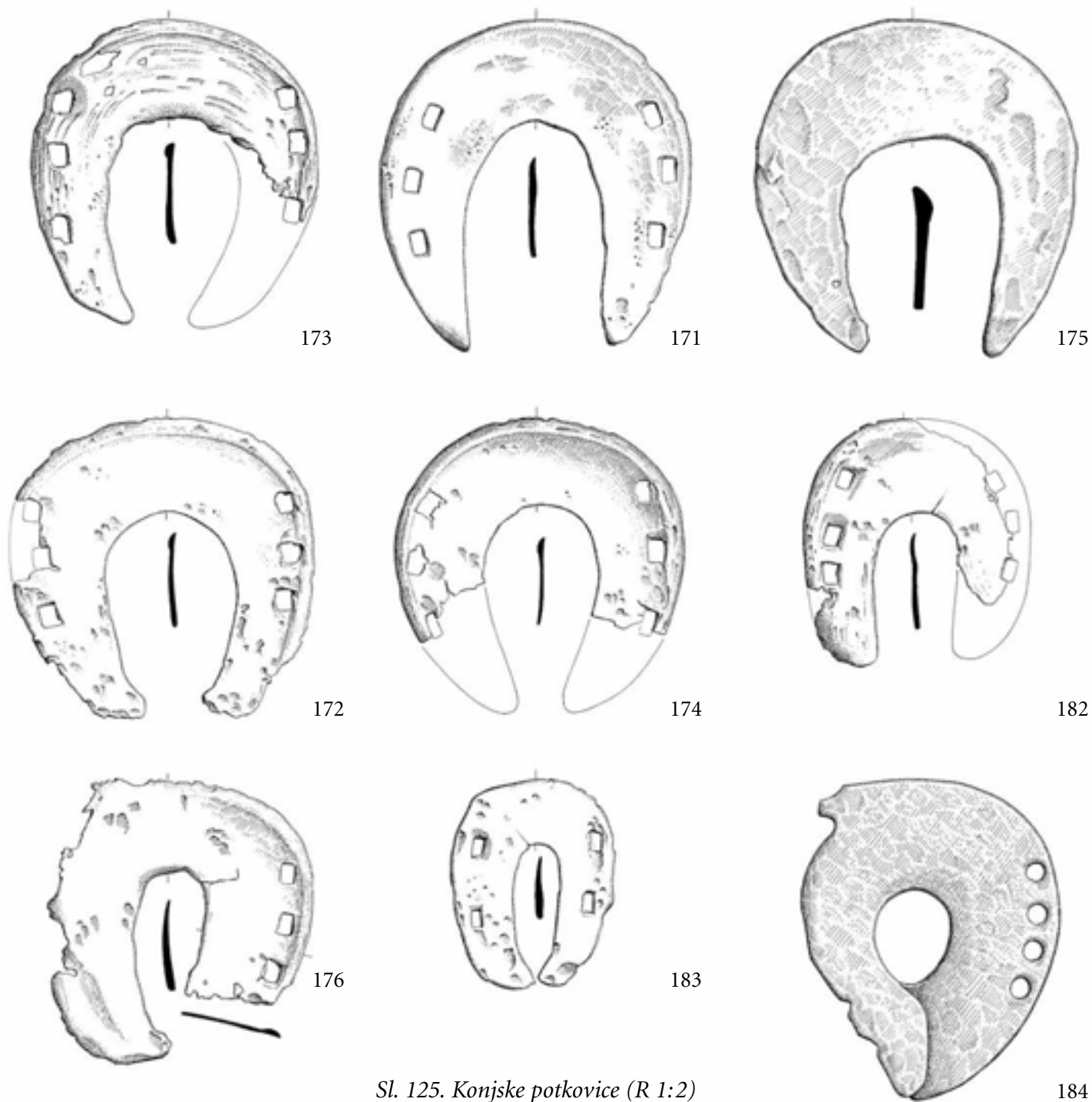
²⁴⁶ Minić, Vukadin 2007, 124–125.

²⁴⁷ Minić, Vukadin 2007, 116–117.

OPREMA KONJA

Iako se prisustvo konjanika u Magliču može smatrati nespornim, nalazi konjske opreme su relativno retki. Otkriveni su jedan bočni **graničnik žvala – psalija**, na koji se na-

stavljaju dve nejednake alke (kat. br. 164), i **delovi uzda**. Dva primerka su manja, sa pravougaonim otvorom za kožni remen (kat. br. 167 i 168), a za druga dva primerka može se samo pretpostaviti da su činila deo uzde. U pitanju su dve alke spojene rotirajućom osovinom (kat. br. 165 i 166). To

Sl. 125. Konjske potkovicе (R 1:2)

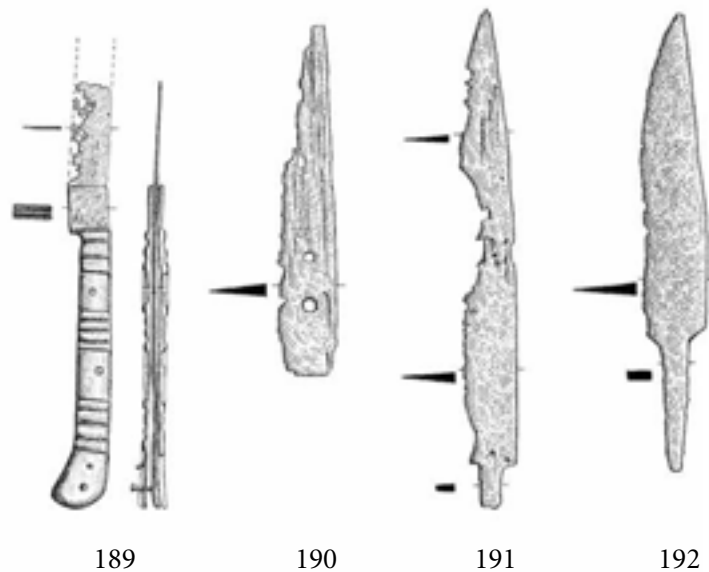
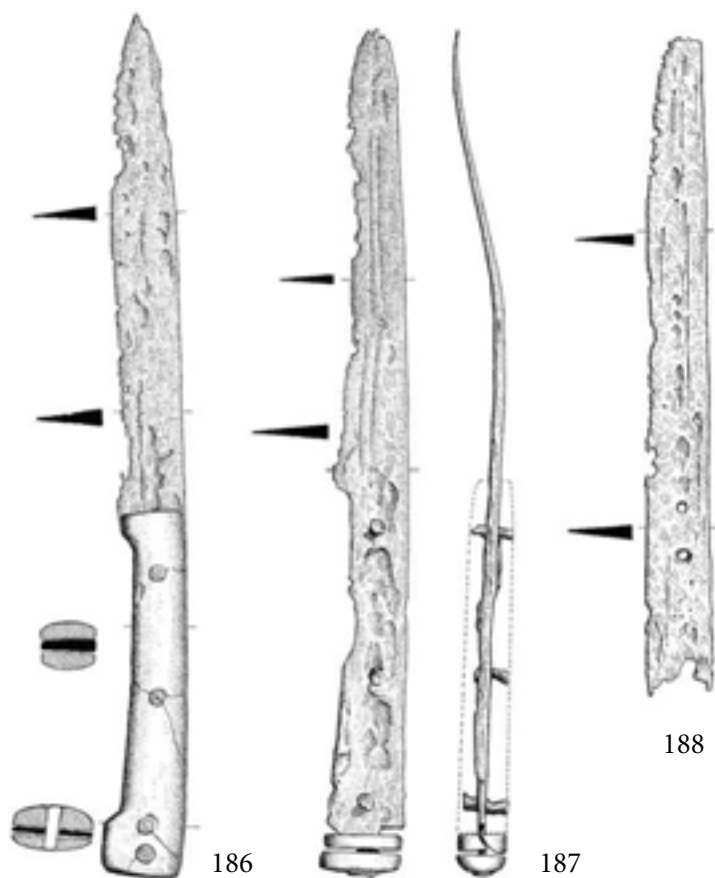
su fragmenti opreme utilitarnih oblika koji se prema svojim tipološkim formama ne mogu bliže vremenski odrediti, a to ne omogućava ni stratigrafski kontekst nalaza. Samo jedan primerak (kat. br. 167), onaj koji potiče iz sloja ispod poda u Jugozapadnoj građevini, mogao bi se pouzdano datovati u 14. vek. U konjsku opremu mogu se svrstati i dva **razvodnika** za kožni remen (kat. br. 169 i 170). U pitanju su utilitarni oblici koji se stolicima nisu menjali, te ih je teško bliže opredeliti, posebno stoga što su oba nađena u poremećenim slojevima sa izmešanim nalazima iz srednjovekovnog i turskog razdoblja.

Za razliku od retkih nalaza opreme, **konjske potkovi-ce** (sl. 125) bile su zastupljene sa više desetina primeraka. Gotovo sve pripadaju istom tipu – lučnog oblika sa po tri četvrtaste rupe za klinove (kat. br. 171–182). Dva primerka su elipsoidnog oblika, sa krajevima koji se dodiruju (kat. br. 184). Nekoliko potkovića se po tipu bitnije razlikovalo od

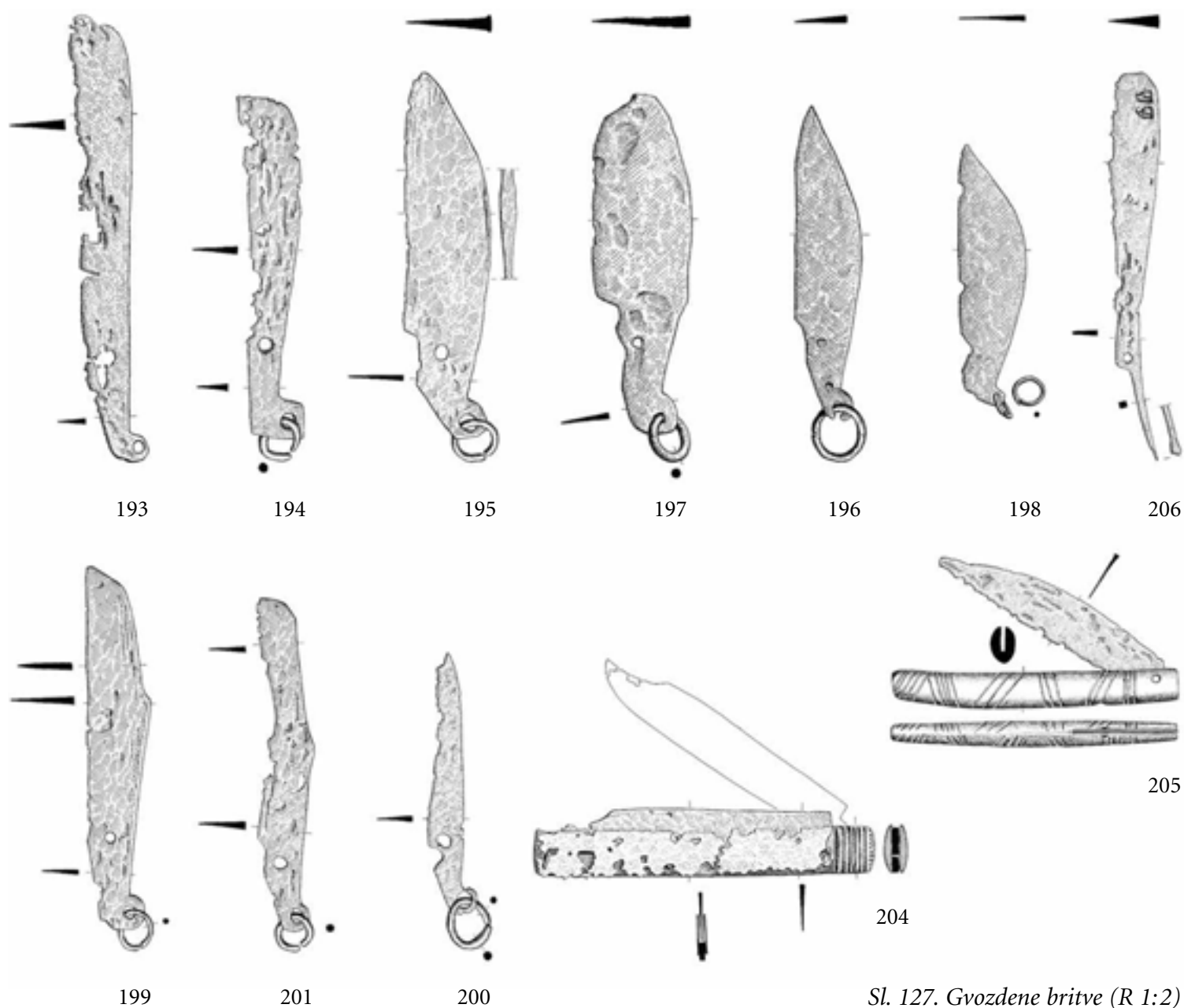
ostalnih: bile su skoro kružnog oblika i sa krajevima koji se preklapaju. Na bočnim stranama kod ovog tipa su po četiri pravilne kružne rupe (kat. br. 184–185). Primerci potkovića iz Magliča nalaženi su u gotovo svim slojevima kako srednjovekovnog horizonta, tako i poznijeg turskog. U pitanju su utilitarni oblici koji su dugo bili u upotrebi gotovo bez ikakvih izmena. Tipološki isti ili veoma slični primerci nalaženi su na brojnim srednjovekovnim lokalitetima sa područja Balkana.²⁴⁸

NOŽEVI I BRITVE

Među nalazima iz ove skupine, koju uglavnom čine pribori svakodnevne upotrebe i predmeti lične opreme, **noževi** su, prema sačuvanoj evidenciji, zastupljeni sa svega sedam primeraka (sl. 126), što je u poređenju s drugim

Sl. 126. Gvozdeni noževi (R 1:2)

Sl. 127. Gvozdeno britve (R 1:2)

srednjovekovnim lokalitetima relativno mali broj. Primera radi, u Stalaću²⁴⁹ je otkriveno preko 70 noževa, dok ih je u srednjovekovnom horizontu tvrđave Ras²⁵⁰ bilo gotovo 60, i to različitih veličina i tipova. Malobrojni primerci iz Magliča mogu se podeliti na dva osnovna tipa. Dva noža pripadaju tipu sa blago povijenim sečivom i trnom za nasađivanje drške (kat. br. 191–192), koji je kao oblik najčešće zastupljen na našim srednjovekovnim nalazištima. Bez bitnijih

izmena oblika javlja se tokom svih razdoblja srednjeg veka, a zastupljen je i u slojevima iz turskog razdoblja. Drugom tipu pripadaju noževi sa pravim sečivom koje u donjem de-

²⁴⁸ Popović 1999, 261; Minić, Vukadin 2007, 126–127; Nikolova 1974, 311–312, Чангова 1992, 188.

²⁴⁹ Minić, Vukadin 2007, 127–129.

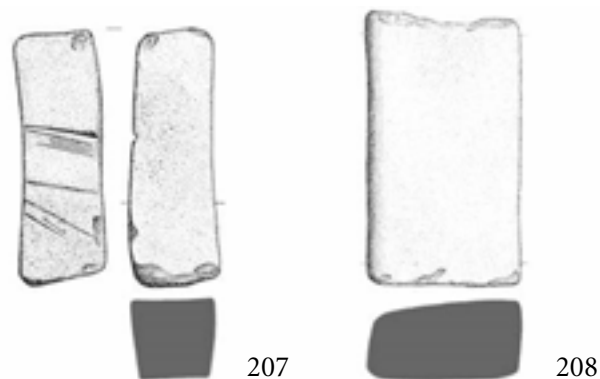
²⁵⁰ Popović 1999, 261–264.

lu prelazi u ravnu pljosnatu dršku, na kojoj se nalazila koštana ili drvena oplata vezana zakivcima (kat. br. 186–190). Na jednom od ovih primeraka u celosti je ostala sačuvana koštana drška pričvršćena sa četiri zakivka. Deo koštane oplata, koja je bila i posebno ukrašena, sačuvan je i na manjem fragmentovanom nožu. Tri primerka ovog tipa potiču iz slojeva i celina srednjovekovnog horizonta, što nam omogućava da ih bliže vremenski opredelimo u kraj 14. ili u prvu polovinu 15. veka.

Za razliku od noževa, **britve** su zastupljene u znatno većem broju (sl. 127). Prema oblicima sečiva razvrstane su u nekoliko sličnih tipova, koji se, međutim, bitno ne razlikuju od savremenih britvi. U prvi tip su opredeljena sečiva britvi sa ravnim leđnim delom. Vrh sečiva je zaobljen, a na suprotnom kraju ima petlju sa alkom (kat. br. 193–194). Četiri primerka izdvojena su u tip koji odlikuje sečivo sa povijenim leđnim delom i blago izvijenim vrhom (kat. br. 195–198). Pri dnu oštrice je rupa za osovinu koja povezuje sečivo i korice, a na kraju je, kao i kod prethodnog tipa, petlja sa alkom za kačenje. Sledećem tipu pripadaju sečiva pet britvi koja se od prethodnih razlikuju samo po blago prelomljenoj gornjoj strani (kat. br. 199–203). U četvrti tip izdvojene su dve britve sa ravnim sečivom i sačuvanim koricama. Kod jedne je kraj korice uz osovinu ojačan bronzanom prstenom (kat. br. 204), dok druga ima koštanu koricu-dršku sa urezanim ornamentom (kat. br. 205). Istovetni ili slični nalazi britvi zabeleženi su na nekim našim lokalitetima,²⁵¹ kao i na čitavom nizu bolje istraženih bugarskih nalazišta.²⁵² Nalazi britvi iz Magliča su u numeričkom odnosu ravnomerno zastupljeni kako u slojevima srednjovekovnog horizonta, tako i poznijeg turskog. U tipološkom smislu nema razlike između starijih i mlađih primeraka.

Uz nalaze ove vrste treba pomenuti i osoben nalaz oštrice jednog **brijača** (kat. br. 206). U pitanju je ravno sečivo koje je zaobljeno na jednom kraju. Drugi kraj mu se produžava u tanku polugu za oslonac prsta, a tu se nalazi i perforacija za osovinu koja je povezivala oštricu i drvene ili koštane korice. Za ovaj nalaz, koji bi predstavljao uobičajen deo lične opreme, nisu nam poznate bliže paralele, a ni sloj iz koga potiče nije bliže određen. Ostaje nam samo da

Sl. 128. Brusevi (R 1:2)

pretpostavimo da bi mogao odgovarati mladem, turskom horizontu.

Kao deo prateće opreme uz noževe i britve treba pomenuti i **bruseve** (sl. 128). Prilikom arheoloških istraživanja u Magliču otkriveno je više primeraka različitih veličina i struktura. Najčešći su bili oni veći, grubo oblikovani, koji nisu unošeni u terensku dokumentaciju. Od onih finije strukture sitnozrnog peščara sačuvana su samo dva primerka (kat. br. 207 i 208), koji se prema mestu nalaza i sloju iz koga potiču ne mogu vremenski bliže opredeliti.

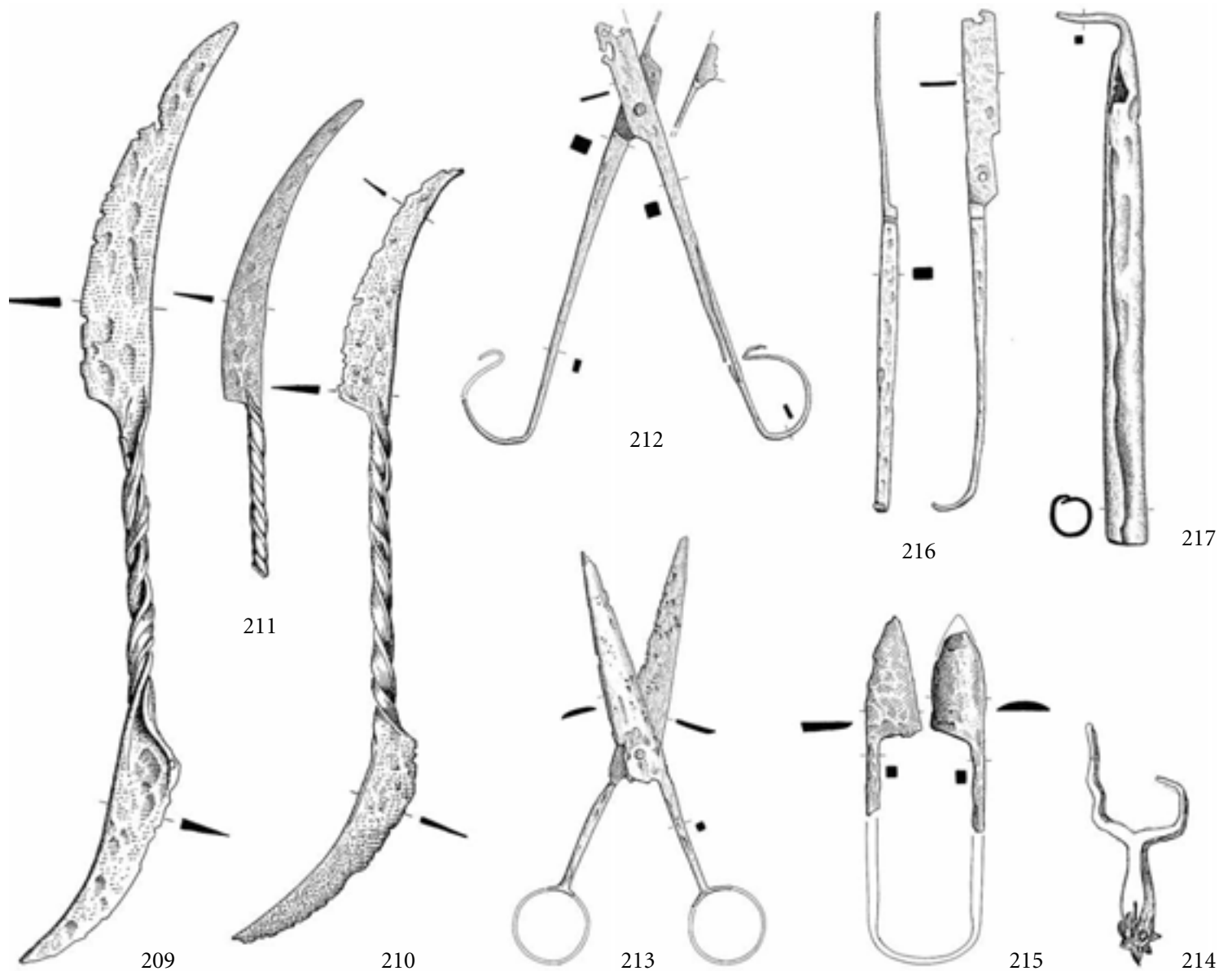
GVOZDENE ALATKE I PRIBOR

Među nalazima iz Magliča alatke su relativno brojno zastupljene. Otkriveno je 25 primeraka korišćenih u različitim zanatskim delatnostima kao i u kućnoj radinosti. Od poljoprivrednih alatki otkriveni su jedna **motika** (kat. br. 234), zatim **srp** (kat. br. 230) i **kosir** (kat. br. 231), koje, budući da su uobičajenih utilitarnih oblika, nije moguće bliže datovati. Analogni primerci srpova nalazeni su u Stalaću, ali i na drugim našim nalazištima.²⁵³ Kosir, koji je kao alatka,

²⁵¹ Popović 1999, 263–264; Поповић, Бикић 2004, 167.

²⁵² Nikolova 1974, 219; Neševa 1985, 167.

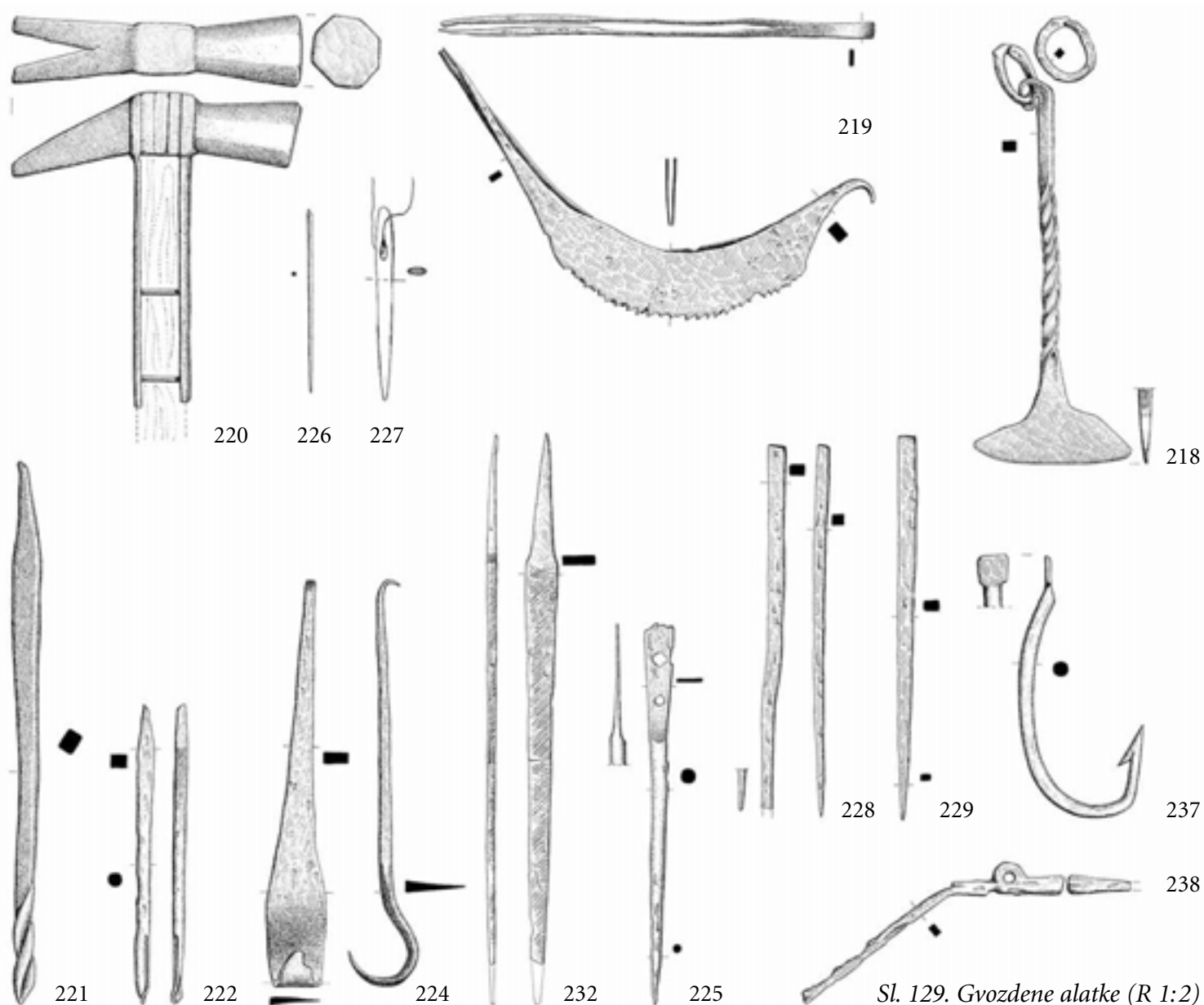
²⁵³ Minić, Vukadin 2007, 131–132.

osim rezanju šiblja i grana, najčešće namenjen obradi i održavanju vinograda, javlja se u istim oblicima od antike pa sve do savremenog doba. Srednjovekovni nalazi iz Stalaća protumačeni su kao svedočanstvo o gajenju vinove loze na tom području, što bi se moglo odnositi i na nalaz iz Magliča, koji najverovatnije pripada srednjovekovnom horizontu.

Od alata namenjenog obradi drveta nađeni su dva **svrdla** (kat. br. 221 i 222), fragment **testere** (kat. br. 223), zatim gvozdena **alatka za duborez** (kat. br. 224) i dve **tur-**

pije (kat. br. 232 i 233). Ovoj skupini drvodjeljskog oruđa treba dodati gvozdenu alatku sa dva srpasta nazubljena sečiva koja su postavljena paralelno i spojena trnom za nasadivanje drške (kat. br. 219). Za oblik i tačnu namenu ove alatke nisu nam poznate analogije. Ostali navedeni primerci drvodjeljskog alata su uobičajenih formi koje se javljaju u veoma dugom vremenskom razdoblju. Primera radi, većina ovih nalaza ima neposredne analogije sa odgovarajućim alatom iz tvrđave Ras²⁵⁴, kao i sličnim nala-

Sl. 129. Gvozdene alatke (R 1:2)

zima iz Stalaća²⁵⁵ koji se datuju u posljednje decenije 14. i početak 15. veka.

Posebnu skupinu čine **alatke za obradu kože**. U pitanju su tri noža specifičnog oblika, sa dva lučno povijena nejednaka sečiva povezana tordiranom drškom (kat. br. 209–211). Njihova forma se prati još od razdoblja antike,²⁵⁶ ali se u srednjem veku ponovo pojavljuju tokom 13. i 14. stoleća. Ova vrsta oruđa poznata je sa više srednjovekovnih nalazišta.²⁵⁷ Primerci iz Stalaća se unekoliko razlikuju, jer umesto

druge oštrice imaju lepezast strugač. Sva tri noža iz Magliča potiču iz srednjovekovnih stratigrafskih celina, što nam omogućava da ih bliže datujemo u drugu polovinu 14. ili u

²⁵⁴ Popović 1999, 264–265.

²⁵⁵ Minić, Vukadin 2007, 140–143.

²⁵⁶ Поповић, И. 1988, 94–95.

²⁵⁷ Minić, Vukadin 2007, 138–139, sa navedenim analogijama.

prve decenije 15. veka. Uz ove primerke kožarskog alata mogla bi se svrstati i jedna **struška** sa tordiranom drškom, koja se završava petljom i alkom za kačenje (kat. br. 218), mada je sasvim sigurno u pitanju višenamenska alatka koja je često korišćena i u domaćinstvu. Sudeći prema relativno brojnim arheološkim nalazima, struške su korišćene tokom celog srednjeg veka, a i u kasnijim razdobljima.²⁵⁸ Naš primerak, prema sloju iz koga potiče, najpre bi se mogao datovati u mlađi odnosno turski horizont.

Graditeljskom alatu bi odgovaralo samo jedno **gvozdeno dleto**, odnosno klin za cepanje kamenih blokova (kat. br. 236). Otkriven je u otvoru prozora na gornjoj etaži Glavne kule, gde se, po svoj prilici, nalazio u vreme njenog spaljivanja. Imajući u vidu takvu mogućnost, ovu alatku bismo mogli datovati u prvu polovinu 15. veka.

Među alatkama namenjenim kućnoj radinosti, iz slojeva koji odgovaraju mlađem odnosno turskom horizontu potiču nalazi **makaza** sa dvodelnim sečicama i kracima koji su se završavali kružno ili s petljama. Ovaj tip se javlja i na srednjovekovnim nalazištima, gde se datuje u 13–14. vek,²⁵⁹ a jedan primerak iz tvrđave Ras potiče sa kraja 12. ili početka 13. veka.²⁶⁰ U ovu skupinu opreme za šivenje mogu se uvrstiti i jedno gvozdeno **šilo** (kat. br. 225), zatim **gvozdena igla** i jedna **koštana igla** (kat. br. 227), koja predstavlja jedinstven primerak tog materijala iz arheoloških slojeva u Magliču. O postojanju **grebena za vun** svedoče nalazi gvozdениh zubaca (kat. br. 228–229). Na srednjovekovnim nalazištima su od ove alatke obično nalazeni samo metalni zupci, koji su najčešće u više nizova usađivani u drvenu dršku, a ređe u gvozdeni okov. Na bugarskim srednjovekovnim nalazištima, osim velikog broja ovih zubaca, otkriveni su i očuvani delovi grebena.²⁶¹ Ova alatka posvedočena je i među nalazima iz Stalaća.²⁶²

U sloju ispod ravni poda u Jugozapadnoj građevini otkriven je dobro očuvan **čekić** (kat. br. 220), koji je na jednom kraju račvast i podešen za vađenje klinova. U srednjem otvoru za držalju nalaze se dve šipke, koje su služile kao okov odnosno ojačanje drvene drške. Analogan primerak čekića otkriven je i u Stalaću, gde se datuje u kraj 14. veka.²⁶³ Nalaz iz Magliča, sudeći prema stratigrafskoj celini iz koje

potiče, mogao bi se vremenski opredeliti u neko ranije razdoblje 14. stoleća. U istoj celini otkrivena je oštećena horizontalna poluga **male vage** (kat. br. 238), za koju bi se moglo pretpostaviti da je pripadala zlatarskoj opremi. Budući da je to jedini nalaz ove vrste, teško je objasniti čemu je ona zapravo služila, jer nema drugih tragova koji bi ukazivali na boravak i delovanje zlatara u Magličkom zamku.

Među pribor vezan za domaću radinost spadao bi nalaz veće **gvozdene udice** sa harpunastim vrhom (kat. br. 237), koji nije neuobičajen na nalazištima u blizini rečnih tokova. Primera radi, četiri slične udice otkrivene su u Stalaću.²⁶⁴ Primerak iz Magliča, prema uslovima nalaza, mogao bi se datovati, kao i navedeni analogni stalački nalazi, najverovatnije u početak 15. veka. Veličina ove udice ukazuje i na vrstu ribolova na Ibru, gde je očigledno postojala mogućnost i za ulov krupnije ribe.

GRAĐEVINSKI METAL I OKOVI

U neposrednoj vezi sa objektima u okviru bedema Magliča su i nalazi gvozdениh predmeta koji su sa drvenim konstrukcijama činili jedinstvenu celinu. Kao najbrojniji izdvajaju se nalazi **gvozdениh kovanih klinova** različitih veličina (sl. 132). Prilikom istraživanja u Magliču otkriven ih je veliki broj, od kojeg je sada očuvano samo dvadesetak primeraka. U dnevniku istraživanja se po broju pominje nekoliko desetina, a sigurno ih je bilo i preko stotine. Primera radi, u Stalaću je samo pojedinačnih primeraka otkriveno oko 300, ne računajući skupne nalaze vezane za objekte.²⁶⁵ Nažalost, maglički nalazi su odbačeni pre bilo

²⁵⁸ Nikolova 1974, 212; Minić, Vukadin 2007, 129.

²⁵⁹ Nikolova 1974, 205; Minić, Vukadin 2007, 138–139.

²⁶⁰ Popović 1999, 264–266.

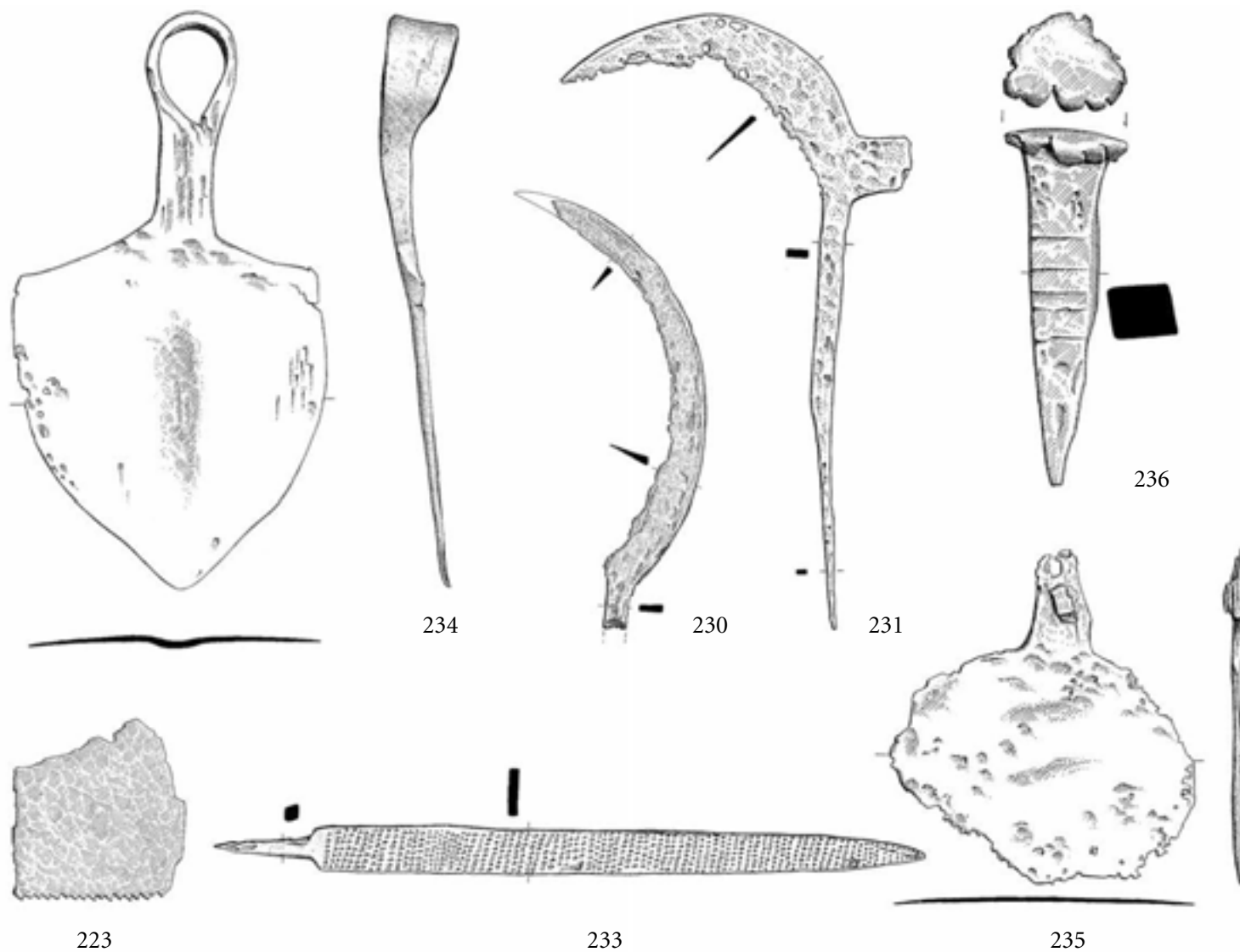
²⁶¹ Nikolova 1974, 201–202; Чагорова 1992, 55.

²⁶² Minić, Vukadin 2007, 136.

²⁶³ Minić, Vukadin 2007, 143.

²⁶⁴ Minić, Vukadin 2007, 133–135.

²⁶⁵ Minić, Vukadin 2007, 109.

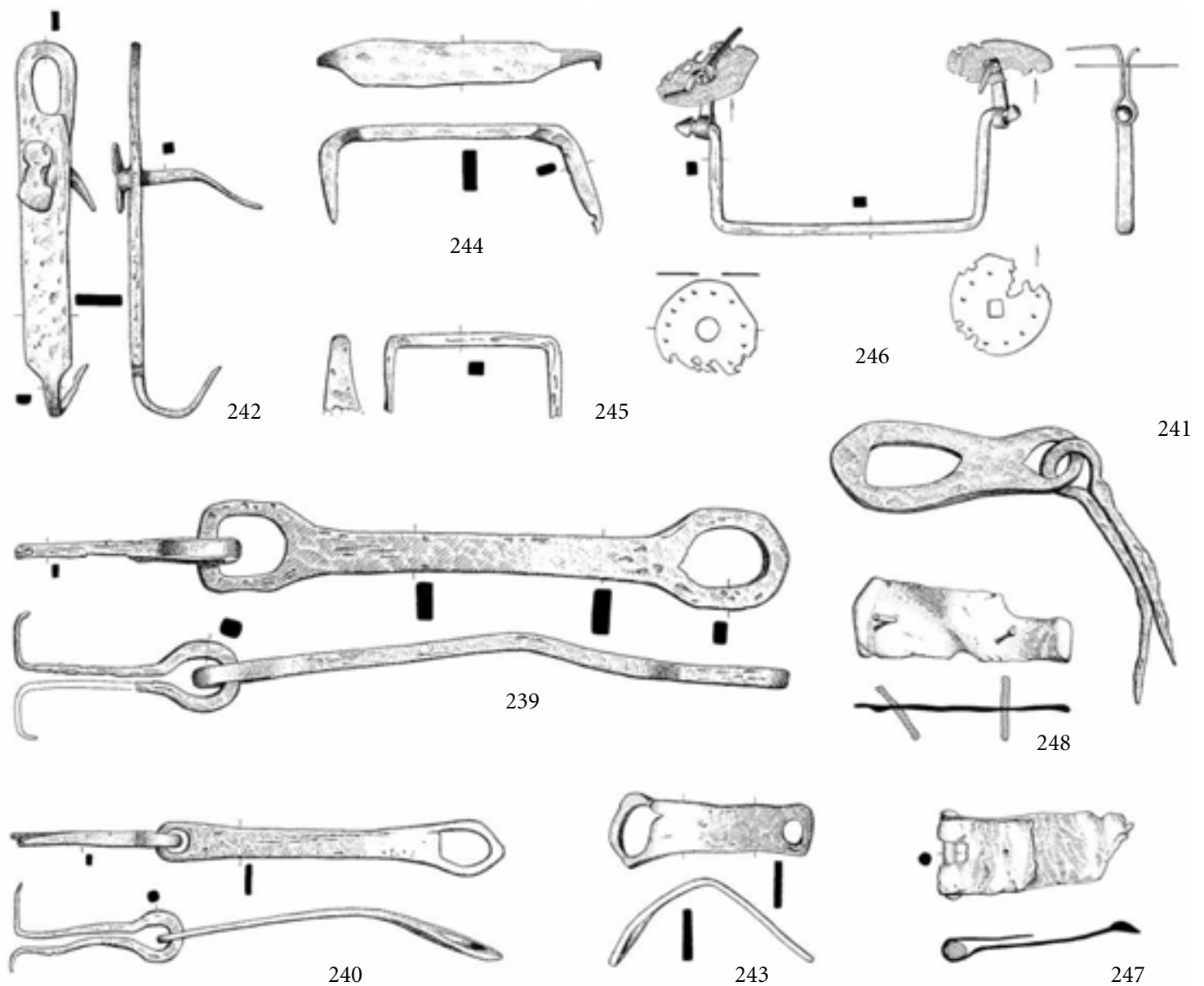

Sl. 130. Veće gvozdene alatke (R 1:3); motika (R 1:4)

kakve statističko-tipološke obrade, i to bar skupnih nalaza koji su pripadali pojedinim objektima. Bez tih podataka možemo samo verovati u to da sačuvani klinovi predstavljaju neku vrstu tipološkog uzorka, gde se mogu izdvojiti četiri osnovna tipa. Kao prvi je izdvojen tip sa piramidalnom glavom koja je sa bočnih naspramnih strana u ravni sa telom klina (kat. br. 249). Javljaju se u različitim veličinama, od 11 cm do 19,5 cm. Prema podacima iz terenskog dnevnika može se zaključiti da je deset klinova ovoga tipa otkriveno u sloju požara nad podom u južnom aneksu Pa-

late. Od drugog tipa sačuvan je samo jedan primerak sa masivnom pravougaonom glavom (kat. br. 250). Najveći broj preostalih klinova pripada tipu sa pločastom ovalnom glavom, koji je i na drugim nalazištima najčešći (kat. br. 251). Javljaju se u različitim veličinama, od 2,5 cm do 10 cm, a sigurno je bilo i dužih primeraka. U poseban tip izdvojena su dva klina osobenog oblika, sa većom kružnom pločastom glavom (kat. br. 252).

Osim klinova, ovoj skupini nalaza pripadaju primerci **reza i baglama** (kat. br. 239–243, sl. 131), za koje u terenskoj

Sl. 131. Građevinski metal i okovi (R 1:2)

dokumentaciji nema podataka o tačnom mestu nalaza. Imajući to u vidu, nije moguće ni pretpostaviti kom objektu su mogli pripadati niti odrediti horizont iz kog potiču. Za razliku od ovih građevinskih okova, ima i sitnijih metalnih delova koji verovatno potiču sa nameštaja. Među njima se izdvaja jedna **ručka** pravougaonog oblika, koja je na krajevima imala dve dekorativne rozete od gvozdene lima (kat. br. 246).

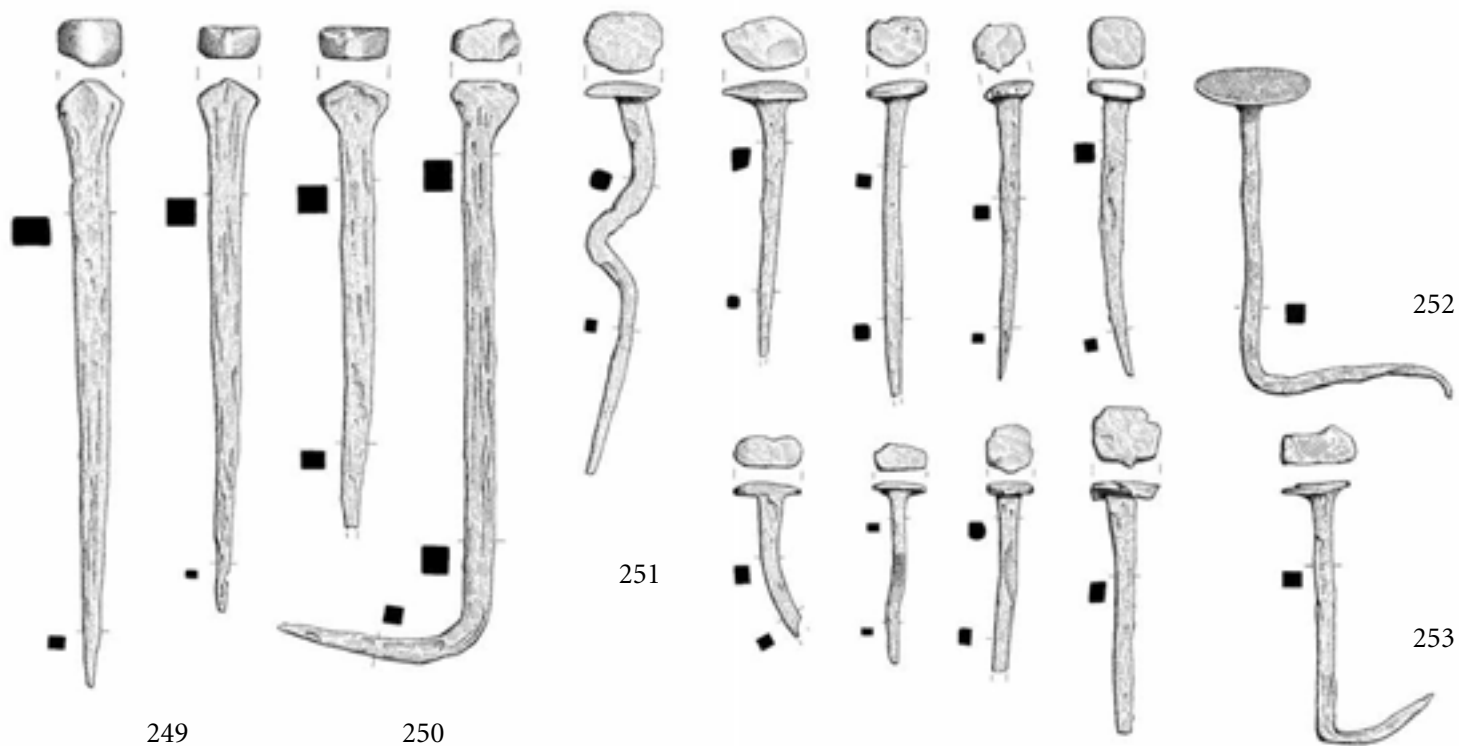
KATANCI, BRAVE I KLJUČEVI

Sistemima za zatvaranje odnosno zaključavanje pripadaju među magličkim nalazima tri **katanca** (sl. 133). Sva tri odgovaraju tipu cilindričnog katanca u različitim varijantama (kat. br. 254–256). Bili su u upotrebi tokom poznijih srednjovekovnih razdoblja, a i kasnije, gotovo do savremenog doba. Zastupljeni su i među nalazima iz Stalaća.

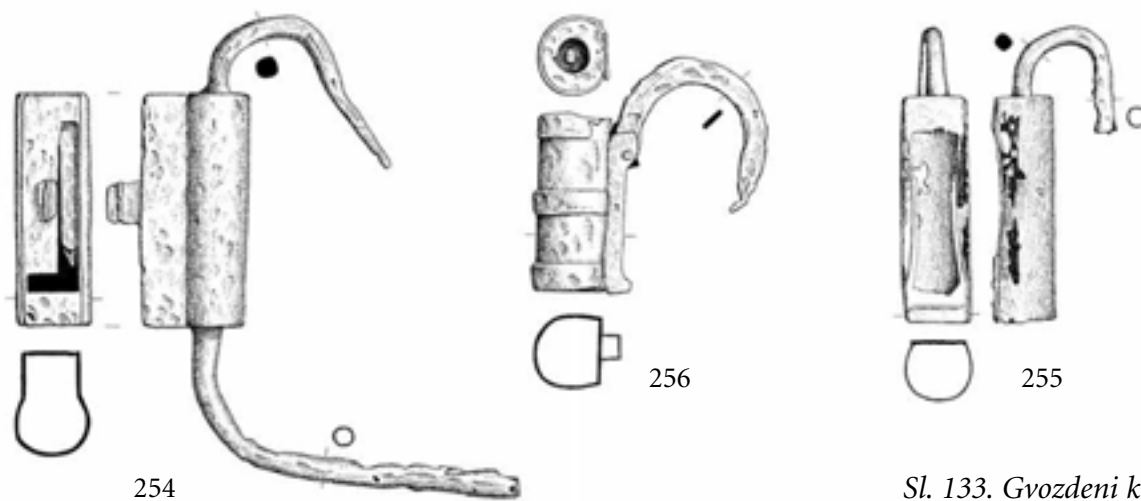
Za primerke iz Magliča nisu sačuvani tačni podaci o mestima nalaza i stratigrafskom kontekstu, tako da se samo na osnovu forme teško može zaključiti iz kog perioda potiču.

Zanimljiv nalaz predstavljaju **delovi mehanizma brave** (sl. 134). Otkriveno je ukupno šest primeraka, koji su

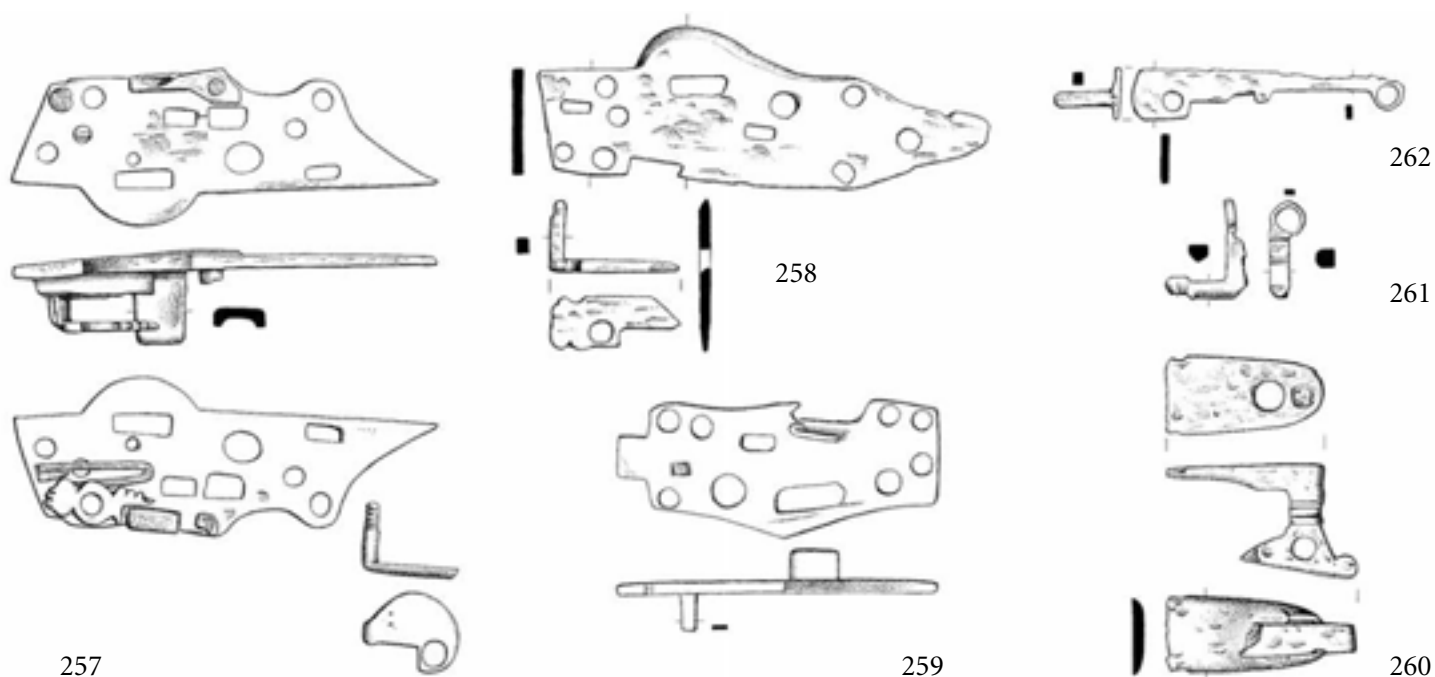
nađeni u slojevima na prostoru Severnog i Južnog dvorišta (kat. br. 257–262). Budući da su veoma slični, može se pretpostaviti da predstavljaju delove jedne brave. Na osnovu otkrivenih delova nije moguće sagledati celinu ovog složenog mehanizma, za koji među arheološkim nalazima

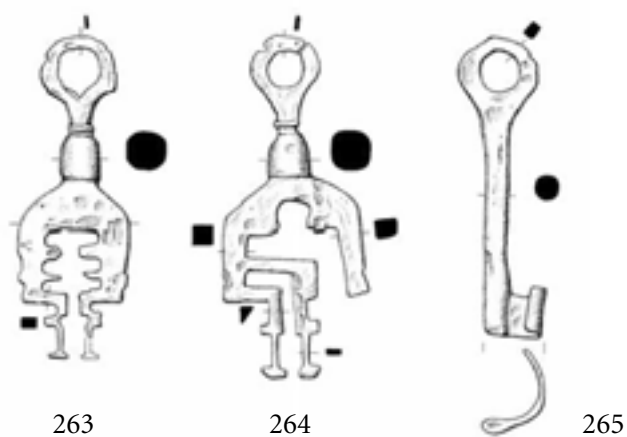
Sl. 132. Gvozdeni klinovi (R 1:2)

Sl. 133. Gvozdeni katanci (R 1:2)

Sl. 134. Delovi mehanizma brava (R 1:2)

Sl. 135. Gvozdeni ključevi (R 1:2)

nema bližih paralela. Može se samo pretpostaviti da je jedna takva brava služila za zatvaranje metalne škrinje, odnosno kase, kakve su bile u upotrebi tokom 15–17. veka.

Među nalazima iz Magliča sačuvana su i **tri ključa** (sl. 135), ali bez podataka o mestu nalaza i stratigrafskoj celeni. Dva primerka pripadaju tipu sa pločastim perforiranim

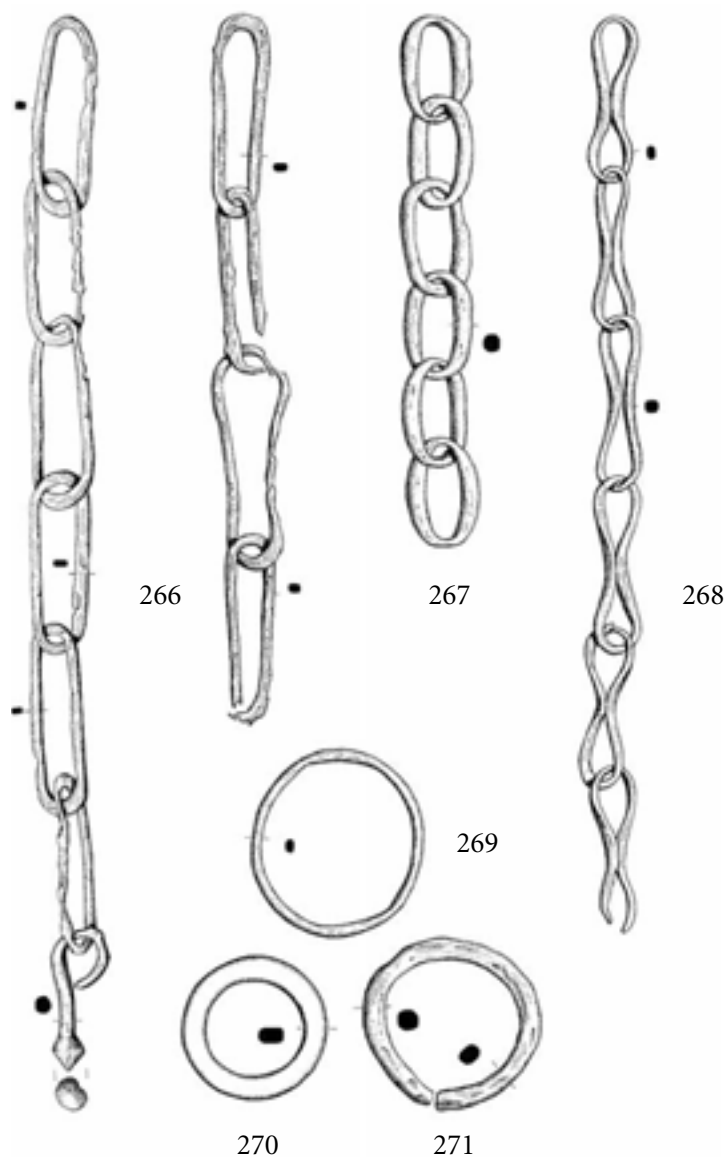
donjim delom (kat. br. 263–264) koji odgovara cilindričnim katancima. U Stalaču je otkriven samo jedan ključ tog tipa, za koji se smatra da se pojavljuje početkom 15. veka²⁶⁶ i da ostaje u upotrebi i tokom razdoblja turske vladavine. Treći, znatno jednostavniji ključ (kat. br. 266) nije moguće bliže odrediti.

LANCI, ALKE I METALNI PREDMETI NEPOZNATE NAMENE

Iz pouzdane stratigrafske celine u kompleksu Jugozapadne građevine, datovane u kraj 14. ili prve decenije 15. veka, potiče deo lanca sa 10 izduženih karika i petljastim završetkom na kome se mogla nalaziti rotirajuća alka (kat. br. 266). Po svemu sudeći, bio je deo kućnog inventara koji je mogao imati različite namene. Slični lanci – verige ko-

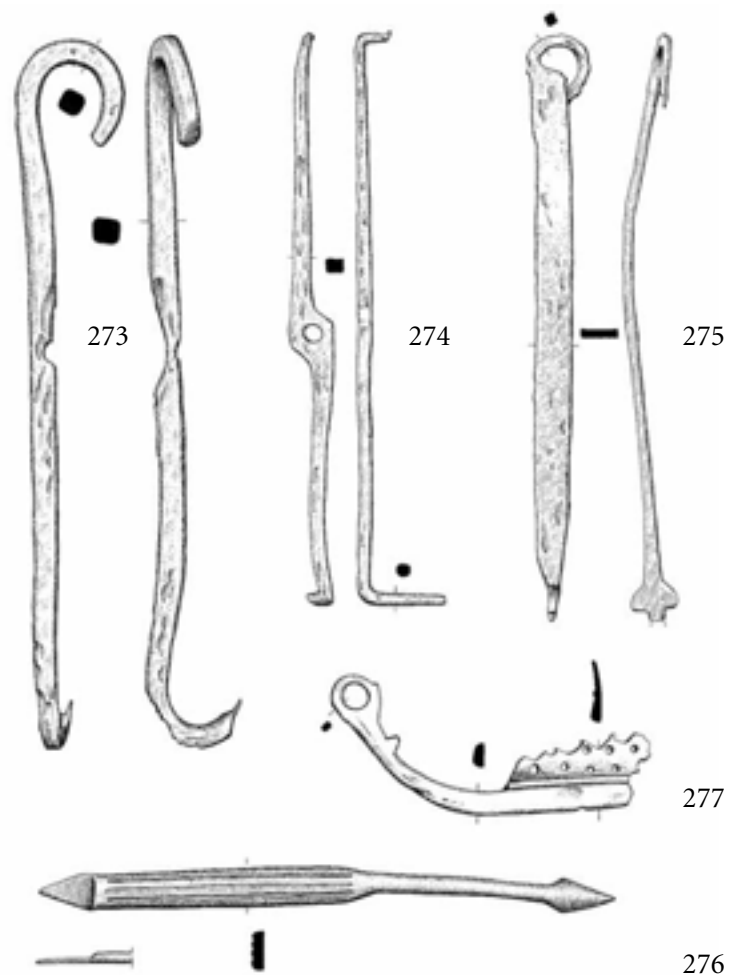
²⁶⁶ Minić, Vukadin 2007, 111–112.

Sl. 136. Gvozdeni lanci i alke (R 1:2)

rišćeni su za kačenje posuda iznad vatre u ognjištu. U isto razdoblje mogao bi se datovati i deo lanca sa segmentima u vidu osmica (kat. br. 268), za koji postoje neposredne paralele među nalazima iz Stalaća.²⁶⁷ U ovu skupinu uvrstili smo i nalaze **alki**, kojih je prema sačuvanoj dokumentaciji

Sl. 137. Metalni predmeti nepoznate namene

bilo svega četiri (kat. br. 269–272). U pitanju su predmeti univerzalne namene koji se bliže ne mogu odrediti.

Za jedan broj metalnih predmeta nije bilo moguće bliže odrediti namenu. Za jedan od njih, delom fragmentovan (kat. br. 275), za koji ne raspolažemo bližim podacima o mestu nalaza, može se pretpostaviti da je bio deo ključa. Ukoliko je ova pretpostavka tačna, to bi bio ključ jedne od starijih varijanata koja je poznata sa bugarskih nalazišta iz 12–14. veka.²⁶⁸

²⁶⁷ Minić, Vukadin 2007, 108, sl. 69/17–18.

²⁶⁸ Чангова 1992, 161–162; Neševa 1985, 175–176.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Među brojnim srednjovekovnim utvrđenjima širom nekadašnjih srpskih zemalja, Magličkom zamku svakako pripada naročito mesto. Svojim dobro očuvanim bedemima i kulama, na dominantnom visu iznad Ibra, izdvaja se kao jedan od najboljih reprezenata vojne arhitekture svog vremena. Njegov nastanak i razvoj, kao i značenje u tokovima istorijskih zbivanja bili su tesno povezani sa geostrateškim položajem na kome je podignut.

Područja u široj okolini Magliča, posebno ravno porečje Zapadne Morave i deo uz ušće Ibra, bila su naseljena još u ranim razdobljima praistorije. Osnovne privredne resurse ovoga kraja dugo su činili samo plodovi sa obrađene zemlje. Tek sa rimskim osvajanjima središnjih oblasti Balkana nastupile su korenite promene, koje su iznele u prvi plan i druge potencijale te oblasti. Oni su došli do punog izražaja nakon uključivanja ovog područja u sastav Gornje Mezije, koja je smatrana provincijom rudarstva.²⁶⁹ *Res metallica* je činila okosnicu gornjomezijske privrede, što je bitno uticalo na razvoj centralno-balkanskih oblasti tokom antike, a odrazilo se i na potonja razdoblja srednjeg veka.

Širenje rudarskih radova predstavljalo je dugoročan proces, koji se na područjima u slivu Ibra može pratiti još od prve polovine 2. veka, a sa posebnim intenzitetom u doba kasne antike. Svedočanstva o snažnoj rudarskoj aktivnosti otkrivena su ne samo u široj kopaoničkoj regiji već i zapadno od Ibra, na Radočelu i prema Troglavu, iznad današnjeg Bogutovca. Radi bezbednosti rudnih resursa, posebno u poznim razdobljima antike, bio je podignut čitav niz manjih kastela, odnosno utvrđenja na teže pristupačnim brdskim položajima. Poseban značaj za ovo područje imala je komunikacija koja je pratila tok Ibra i povezivala centralnobalkanske oblasti iznad Morave sa Kosovom. U pravcu istoka ona je bila povezana

sa glavnom balkanskom saobraćajnicom prema Konstantinopolju, a ka zapadu sa rudarskim područjima provincije Dalmacije.

Ibarski put, zasnovan još u doba antike, zadržao je svoj značaj i u kasnijim razdobljima, sve do savremenog doba. Tom komunikacijom odvijao se trgovački promet, ali su se kretale i vojske u pohodima. Strateški značaj ovog puta ispoljio se veoma rano, što je nametalo potrebu za njegovom uspešnom kontrolom, koja je ostvarivana u skladu sa različitim potrebama vremena. U razdobljima nesigurnosti tokom kasne antike, sistem odbrane bio je prevashodno usmeren na zaštitu rudarskih centara, a tek posredno na kontrolu same komunikacije. Kasnije, tokom srednjeg veka, organizacija odbrane bila je značajno izmenjena i usmerena je na kontrolu i neposredno zaprečavanje puta koji je pratio tok Ibra. Ta promena je bitno uticala na nastanak i dalju sudbinu magličkih fortifikacija. Breg iznad desne obale Ibra, neposredno nad trasom puta gde će kasnije biti podignut Maglički zamak, u razdobljima antike nije bio branjen niti naseljen. Tek novi zahtevi odbrane usloveli su nastanak prvih fortifikacija na ovom strateški značajnom položaju.

Do potrebe organizovanog nadziranja i branjenja komunikacija duž Ibra moglo je doći, po svemu sudeći, tek posle 1018. godine, nakon ponovnog uspostavljanja romejske vlasti u oblastima Centralnog Balkana u vreme cara Vasilija II. Otvoreno je pitanje kako je u prvo vreme bio organizovan sistem odbrane u zaposednutim oblastima, osim graničnih područja. Prema dosadašnjim saznanjima, već je istaknuto, čini se da nova zidana utvrđenja nisu građena sve do poslednjih decenija 11. veka. U tom razdoblju, a i kasnije, sve do druge polovine 12. veka, za odbranu vlasti Castva područje Ibra je postalo veoma značajno. Na tom prostoru vršeni su pokušaji da se zaustavi prodor Srba ka Kosovu i oblastima u slivu Morave. Jedan od načina bio je i izgradnja novih fortifikacija, od kojih su neke podignute neposredno u cilju zaštite i zaprečavanja Ibarskog puta. Kao deo tog poduhvata podignuti su nad kasnoantičkim ostacima novi bedemi u Zvečanu. U isto vreme, kako se to moglo zaključiti kroz analizu arheoloških ostataka, i na bregu iznad Ibra podignuto je novo utvrđenje – preteča Ma-

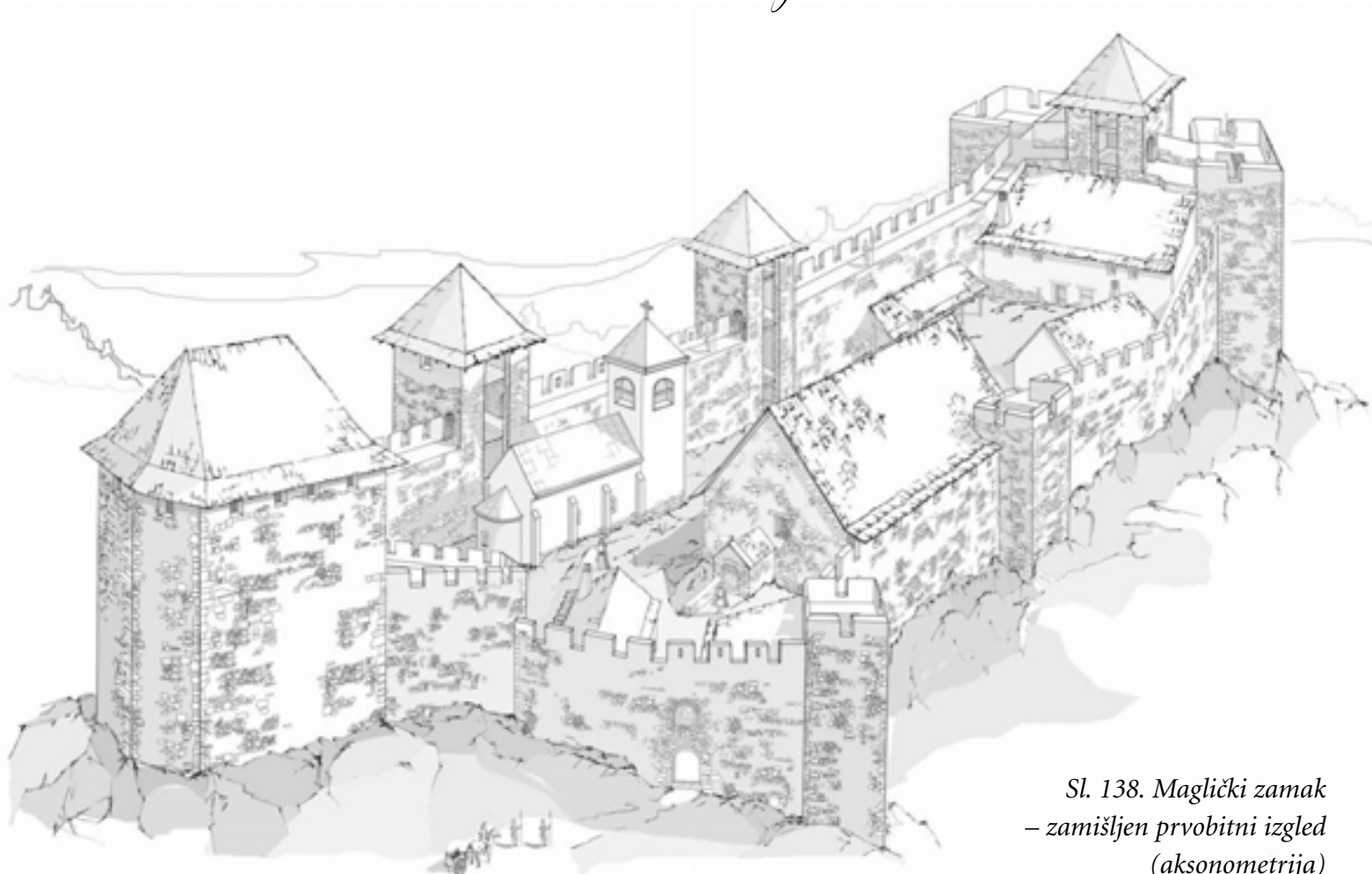
gličkog zamka. Hronološki okviri za njegovo građenje bili bi kraj 11. ili prva četvrtina 12. veka. Postoji velika verovatnoća da su u istom razdoblju građene i nove fortifikacije u Brveniku, ali ta pretpostavka moći će da se proveriti tek nakon budućih arheoloških istraživanja. Ova tri utvrđenja su, po svemu sudeći, bila deo istog odbrambenog sistema koji je u to vreme, kao i u poznijim razdobljima, kontrolisao komunikaciju duž Ibra.

O starijem utvrđenju u Magliču, osim arheoloških podataka, nema drugih raspoloživih saznanja budući da se u istorijskim izvorima ono ne spominje. Po svom tipu, to je bez sumnje bio relativno mali kastel na prirodno branjenom položaju, kakvi su građeni u vreme carske dinastije Komnina.²⁷⁰ Ostalo je nepoznato kakva je bila sudbina ovog utvrđenja tokom srpsko-vizantijskih ratnih sukoba. Arheološki tragovi ukazuju na to da je posle jednog požara došlo do obnove. Takođe bi se moglo pretpostaviti da je konačno uništenje usledilo nakon spaljivanja, ali nema podataka kada se to moglo desiti. Uočljivo je jedino to da nema sigurnih nalaza koji bi ukazivali na njegovo eventualno poznije korišćenje tokom 13. veka. Ukoliko je postradalo u toku ratovanja sredinom 12. veka, utvrđenje sigurno nije obnavljano docnije, za vlade Stefana Nemanje, budući da tada, kako izgleda, nije imalo svoj nekadašnji značaj.

Za dalju sudbinu fortifikacija na bregu iznad Ibra i nastanak Magličkog zamka, od presudnog značaja bilo je zasnivanje manastira u Žiči. Ova zadužbina kralja Stefana Prvovenčanog, koja je postala i sedište autokefalne Srpske arhiepiskopije, građena je, kao što je poznato, tokom druge decenije 13. veka. Poveljama ktitora obdarena je imanji- ma, od kojih se glavni deo nalazio u široj okolini manastira. Žičkom vlastelinstvu su bila darovana sva sela u okruženju Magliča, uključujući i susedne planine Željin i Breznu. Karakteristično je, međutim, to što se među darovanim naseljima ne spominje utvrđenje, odnosno „grad“ u Magliču.

²⁶⁹ Dušanić 1977, 163–179; Душанић 1980, 7–25.

²⁷⁰ O komninskim kastelima v: Foss, Winfield 1986, 145–150; Müller-Wiener 1961, 5–122.

Sl. 138. Maglički zamak
– zamišljen prvobitni izgled
(aksonometrija)

Iako više razloga govori u prilog pretpostavci da je utvrđenje tada već bilo napušteno, ovo pitanje i dalje ostaje otvoreno. Druga mogućnost, iako malo verovatna, jeste ta da se utvrđenje u to vreme nalazilo u rukama nekog drugog posednika. U pokušaju razrešenja ovog problema skloni smo mišljenju da je maglički breg sa ruševinama utvrđenja darovan sedištu Arhiepiskopije, te da je sa susednim naseljima i planinama pripadao Žičkom vlastelinstvu.

Teško je razumeti pobude kralja Stefana Prvovenčanog pri izboru mesta na kojem će podići svoju zadužbinu, kao i za odluku da tu bude sedište novostecene autokefalne arhiepiskopije.²⁷¹ Mesto nedaleko od ušća Ibra u Moravu nalazilo se u severnim oblastima države i bilo je na znatnoj udaljenosti od njenog središta u Rasu. To je bio predeo koji nije prirodno branjen, već otvoren prema mogućim napa-

dima sa severa. U takvim okolnostima bilo bi logično očekivati da je za sedište Arhiepiskopije, kao jedne od najznačajnijih institucija u državi, bio predviđen neki vid odbrane ili samo refugijalno utvrđenje. Međutim, za sada nema nikakvih indicija koje bi ukazivale na bilo kakvu inicijativu u tom pravcu. Stiče se utisak da je zasnivanje Žiče bilo deo jedne šire zamisli koja je ostala neostvarena. Možda je to bio nagoveštaj namere da se državno središte preseli ka severu – mogućem pravcu širenja Srbije. Takvu zamisao, koja je mogla poteći od umnih Nemanjinih sinova, Stefana i Save, unuci i naslednici na tronu nisu uspeali da ostvare. Državno središte ostalo je tokom gotovo čitavog 13. stoleća

²⁷¹ v: Ђирковић 2000, 11–14.

u Rasu, da bi preseljenje vladarskog središta na Kosovo nagovestilo pravce širenja države Nemanjića ka jugu. Tako je Žiča ostala daleko na severu, još udaljenija od vladarskog dvora i bez organizovane odbrane i pribežišta u slučaju opasnosti. Da je ta okolnost prouzrokovala osećanje nesigurnosti, posvedočilo bi delovanje naslednika Sv. Save, arhiepiskopa Arsenija I, koji u žičkom metohu kod Peći gradi Hram Svetih apostola, buduće alternativno sedište Srpske crkve.²⁷² Nije poznato da li je i u kojoj meri nezaštićena Žiča postradala 1253. godine prilikom bugarskog prodora duboko u srpske zemlje, sve do Lima.²⁷³

Nove i znatno veće nevolje doneli su Žiči ratni sukobi početkom poslednje decenije 13. veka. Problem bezbednosti arhiepiskopskog središta jasno je uočen u vreme sukoba kralja Stefana Dragutina sa bugarskim velmožama koji su upravljali Braničevom. Bio je to, po svemu sudeći, neposredan povod da se iz žičkog groba u Peć prenesu zemni ostaci arhiepiskopa Jevstatija I (1279–1286), a sigurno i druge žičke dragocenosti. Da su ova strahovanja bila opravdana pokazalo se već 1292. godine. Srpski uspesi u borabama oko Braničeva izazvali su reakciju vidinskog kneza Šišmana, koji je u pohodu na Srbiju teško opustošio Žiču.²⁷⁴ Posledice tog napada bile su dalekosežne. Postradalo arhiepiskopsko sedište dugo je obnovljano, ali su u kasnijim vremenima poglavari Srpske crkve tu samo povremeno boravili.²⁷⁵ Obnovu Žiče, ubrzo nakon razaranja, započeo je arhiepiskop Jevstatije II (1292–1309) a nastavio njegov naslednik Sava III (1309–1316). Ove radove, koji su se sigurno odvijali sa znatnim prekidima, završio je tek arhiepiskop Danilo II (1324–1337).

U toku radova na obnovi Žiče svakako se postavljalo i pitanje kako da se obezbedi sigurnost arhiepiskopskom manastiru i njegovoj obitelji. Imajući u vidu mesto na kojem je bila podignuta Žiča, zaštita se mogla obezbediti jedino građenjem jakog utvrđenog pribežišta, i to na lako branjivom položaju. Idealne uslove za to pružao je Maglič, na kome su se tada nalazile ruševine starijeg kastela. Breg iznad Ibra, sa strmim padinama i samo jednom lakše pristupačnom stranom, nalazio se na oko 2,5–3 sata hoda od manastira. To rastojanje, za konjanika znatno kraće, bilo je sa-

vladivo za sve one koji bi u slučaju opasnosti hitali da pronađu zaklon iza snažnih bedema i kula.

Izgradnja Magličkog zamka odvijala se, po svemu sudeći, istovremeno sa radovima na obnovi Žiče. To su mogle biti poslednje godine 13. veka ili, najkasnije, godine u prvoj deceniji narednog stoleća. Osim pomenutih istorijskih okolnosti, koje pružaju ubedljive razloge za građenje ovog utvrđenja, na to ukazuju i rezultati arheoloških istraživanja koji su podrobno izloženi. Kako je već istaknuto, u prostoru unutar bedema pouzdano se izdvaja sloj sa nalazima iz 14. i prve polovine 15. veka, koji odslikava vreme života Zamka. Sa sigurnošću se, takođe, može zaključiti da u odnosu na starije utvrđenje, koje smo okvirno datovali u 12. vek, postoji vremenski hijatus, što ukazuje na to da je do izgradnje novih fortifikacija Maglič bio pust i nenaseljen.

Novo utvrđenje, prostranije od prethodnog, bilo je veoma dobro zasnovano. Njegova osnova je znalacki prilagođena zatečenom reljefu, pri čemu su ostaci starijih fortifikacija u celini uklonjeni. Bedemi i kule postavljeni su u skladu s potrebama efikasne odbrane. Prema jedinoj pristupačnoj strani isturena je Glavna kula, ispred koje je u stenama bio usečen prostran i dubok rov. Kako je već istaknuto, oblik Glavne kule, sa koso zasećenim uglovima, bio je takođe prilagođen reljefu, tačnije činjenici da su jedino iz tog pravca bila moguća dejstva opsadnih sprava. Ostale kule, približno kvadratnih osnova, bile su raspoređene na pravilnim rastojanjima kako bi se omogućila ravnomerna odbrana bedema sa teže pristupačnih strana. Uočeno je, isto tako, da je Maglič prema jugu bio neobično jako utvrđen. Tu su, u okviru najkraćeg bedema, na malim međusobnim rastojanjima podignute čak tri snažne kule. Ova pojava, za koju među onovremenim fortifikacijama nema bližih analogija, teško bi se mogla objasniti.

²⁷² Ђурић, Ђирковић, Кораћ 1990, 21–25.

²⁷³ Ђирковић 1981, 348.

²⁷⁴ Станојевић 1937, 7–8; Мишић 2009, 335–337.

²⁷⁵ Ђирковић 2000, 11–14.

Otvoreno je pitanje da li su postojali uzori prema kojima je građen Maglički zamak, budući da je to bilo, koliko nam je sada poznato, prvo novo utvrđenje podignuto u vreme vladavine dinastije Nemanjića. Nakon ratova sa Vizantijom, pa i docnije tokom 13. veka, u srpskim zemljama, izgleda, utvrđenjima nije pridavan veći značaj, naročito kada su u pitanju bile središnje oblasti države. Samo pojedina starija utvrđenja, poput Jeleča i Zvečana, ostala su u sistemu odbrane, a takvih primera je sigurno bilo i u graničnim oblastima.²⁷⁶ O građenju novih fortifikacija u ovom razdoblju nema podataka u sačuvanoj istorijskoj građi, a na to ne ukazuju ni raspoloživi arheološki nalazi.

Nove fortifikacije Magličkog zamka, posmatrane u celini i u odnosu na zastupljena konstruktivna rešenja, bliže su starijim uzorima vizantijskog vojnog graditeljstva nego tada savremenim ostvarenjima odbrambene arhitekture u Italiji i na zapadu Evrope. U tom smislu, magličke bedeme i kule prvenstveno odlikuju kvalitetna gradnja i znalacka primena dobrih tradicionalnih rešenja, ali ne i inovacije u smislu poboljšanja efikasnosti odbrane. To je objašnjivo kada su u pitanju manja brdska utvrđenja na teže pristupačnim položajima, gde su primenjivana jednostavnija fortifikaciona rešenja koja su podrazumevala samo osnovnu bedemsku ogradu ojačanu određenim brojem kula, kao što je to bio slučaj u Magliču.

Nije poznato ko su bili maglički neimari, niti odakle su poticali. Sudeći prema onome što su ostvarili, može se zaključiti da im je bila bliska vojna arhitektura Romejskog carstva. To bi značilo da su mogli doći iz grčkih zemalja, što je bio čest slučaj kada je u pitanju bilo građenje i oslikavanje hramova. Ne bi se moglo, međutim, isključiti ni učešće graditelja sa područja srpskog Pomorja, kojima vizantijske graditeljske tradicije nisu bile strane.

Za razliku od izvesnih nedoumica koje se tiču porekla fortifikacionih rešenja, znatno je lakše odrediti mesto Magličkog zamka u vojnom graditeljstvu srednjovekovne Srbije, a naročito njegov uticaj na kasniji razvoj srpskih utvrđenja. Na osnovu komparativnih analiza pojedinih delova magličkih fortifikacija sa istim segmentima poznijih utvrđenja, može se uočiti velika sličnost, štaviše i određena zakonomer-

nost. Tako se uočava da je u Magliču, kao i čitavom nizu poznijih srpskih fortifikacija, debljina bedema slična – oko 7 stopa (oko 2,10 m), čemu bi odgovarala i visina do šetne staze, odnosno kruništa od oko 7 m. Jednostavno rešenje i proporcije kapije ponovljeni su, gotovo bez izuzetka, i na srpskim utvrđenjima građenim sve do prvih decenija 15. veka. Sličnosti se uočavaju i kada su u pitanju bedemske kule. U Magliču, kao i kod poznijih fortifikacija srednjovekovne Srbije, preovlađujući je tip četvrtaste kule, po pravilu kvadratne osnove. U pitanju je veoma stari oblik, poznat još iz doba antike, koji je veoma rano ispoljio određene slabosti, pre svega nedovoljnu otpornost na dejstvo opsadnih sprava ili kasnije topova. Kod brdskih utvrđenja poput Magliča, gde je mogućnost korišćenja tih opsadnih oruđa svedena na najmanju meru, četvrtasta kula ne bi se mogla smatrati slabim fortifikacionim rešenjem. Međutim, kod utvrđenja u ravnici, kakva su u Srbiji građena tokom poslednjih decenija 14. i u prvoj polovini 15. veka (Kruševac, Ravanica, Manasija, Beograd, Smederevo i dr.), takav oblik kule predstavljao je arhaično rešenje, nedovoljno prilagođeno potrebama odbrane. Ostaje nejasno zašto je taj tip sve do turskih osvajanja ostao kao najzastupljeniji vid ojačavanja bedemske ograde. Malo je verovatno da je u pitanju samo preuzimanje starijeg uzora, bez prilagođavanja stvarnim potrebama. Ta pojava je, čini se, bila uzrokovana i drugim razlozima, koje je sada teško dokučiti.

Nakon izgradnje bedema i kula, u unutrašnjosti Zámka podignuti su i objekti za smeštaj posade, kao i ljudstva koje je tu stalno ili povremeno boravilo. O izgledu i strukturi tih najstarijih objekata rezultati arheoloških istraživanja pružaju samo fragmentarna saznanja. Uočeno je da su najstarije stambene zgrade bile pretežno građene od drveta. Njihovi tragovi su pouzdano utvrđeni na prostorima uz unutrašnje lice Zapadnog bedema. U tom razdoblju podignuta je i prvobitna Palata sa svojim aneksima, koja je imala kamene zidove. Ovo starije zdanje prislonjeno uz bedem, sa prizemnom etažom i dvoranom na spratu, bilo je usled

²⁷⁶ Шкриванић 1969, 111; Поповић 1985, 16–17; Поповић 1989, 72.

položaja uslovljenog zatečenim terenom veoma nepodesno za korišćenje. Na osnovu analize očuvanih ostataka moglo se uočiti da dvorana na spratu, kako izgleda, uopšte nije imala prozore, osim ukoliko se nisu nalazili u okviru krovne konstrukcije. Otvoreno je pitanje da li je razlog za ovo neuspelo rešenje bila neukost neimara ili potreba da se radovi što pre okončaju.

Istovremeno sa građenjem fortifikacija podignut je, po svemu sudeći, stariji deo Crkve Svetog Đorđa, odnosno jednobrodni hram sa naosom i narteksom. Bio je postavljen na najlepšem mestu, gotovo u središtu samog Zamka. O nekadašnjoj arhitekturi ovog, prema načinu građenja skromnog, zdanja teško je suditi na osnovu fragmentarno očuvanih zidova. Takođe, ostaje nepoznato i to da li je ova crkva u celosti bila završena pre dogradnje, koja je ubrzo usledila.

Maglički zamak je konačno uobličen tokom dve do tri decenije nakon izgradnje osnovnog korpusa, u vreme građevinskih intervencija koje je inicirao arhiepiskop Danilo II (1324–1337). Njegov životopisac, nabrajajući bogougodna dela koja je za života učinio, navodi i podatak da je u Magliču podigao *prekrasne palate* i da je u Crkvi Svetog Đorđa *utvrdio božastveni zakon*. Ove intervencije, koje su se u toku istraživačkih radova mogle pouzdano uočiti na očuvanim ostacima magličkih zdanja, izdvojene su kao mlađa faza izgradnje Zamka. Kao prvo, uz Crkvu je dograđen eksonarteks nad kojim se, po svoj prilici, nalazio i zvonik. Istom prilikom čitava unutrašnjost hrama je živopisana. Za diskusiju je pitanje da li je Crkva pre ove dogradnje, već u starijoj fazi bila završena. U pokušaju da protumačimo dobro poznat tekst iz životopisa Danila II, skloni smo pomisli da je tek u njegovo vreme Crkva konačno završena i osvećena.

Obimni radovi u ovoj mlađoj fazi izvedeni su i na Palati. Izvršenim dogradnjama ispravljene su ranije graditeljske greške, tako da je oblikovana potpuno nova dvorana na spratu, sa četiri prozora i portalom. Izgrađene su i nove stambene zgrade. Umesto starijih drvenih kuća podignuta su nova jednospratna zdanja sa zidovima građenim kamenom. To su, po svoj prilici, bile *prekrasne palate* koje pominje životopisac Danila II. Ako je suditi prema otkrivenim ostacima, bar jedna od tih građevina predstavljala je, za pojmo-

ve svoga vremena, luksuzno rezidencijalno zdanje. U pitanju je tzv. Severoistočna građevina u neposrednoj blizini kapije, koja se posebno isticala i svojim položajem. Bilo je to spratno zdanje sa odajama oslikanih zidova i sa prozorima zastakljenim okulusima.

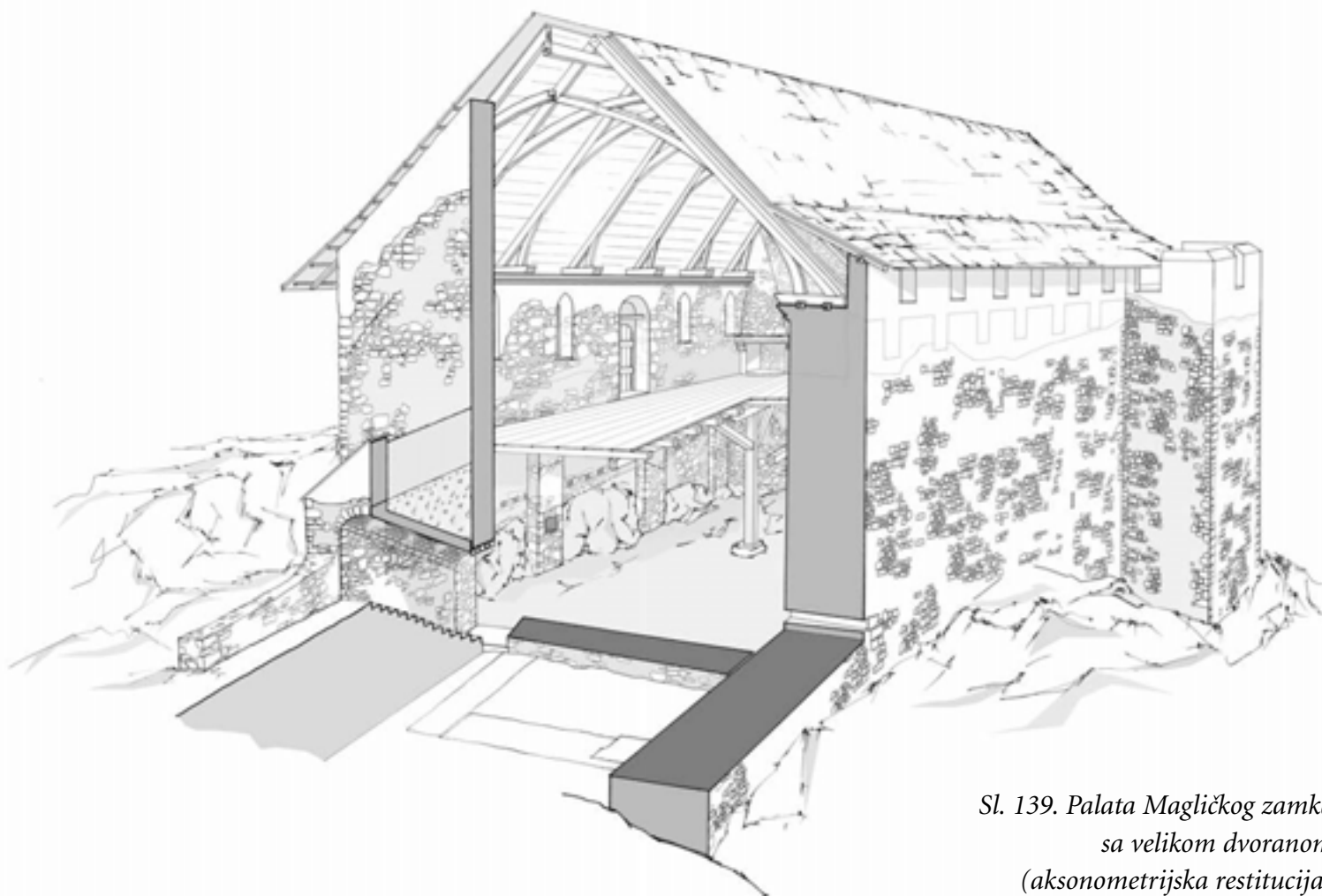
Na dogradnjama izvedenim u vreme Danila II, u obradi nekih pojedinosti primetni su elementi gotike. Ista pojava uočava se i na drugim hramovima podignutim staranjem ovog zaslužnog srpskog premeta, gde se ovi stilski elementi javljaju ne samo u dekorativnoj obradi već i u konstrukcijama.²⁷⁷ Stoga se može pomišljati da se radi o ličnom afinitetu Danila II, koji je došao do izražaja i na pomenutim zdanjima Magličkog zamka.

Raspoloživa saznanja vodila bi ka zaključku da su radovi na izgradnji novog utvrđenja u Magliču, započeti verovatno u poslednjim godinama 13. veka, bili okončani trudom Danila II u trećoj deceniji ili početkom četvrte decenije 14. veka. Znatno složenije je pitanje koje se tiče stvarne funkcije i značenja ovog utvrđenja. Nedoumica nema kada je reč o fizičkim strukturama. Maglič poseduje sva svojstva zamka, drugim rečima, on predstavlja mesto bezbednog reprezentativnog stanovanja, sa svim elementima koje evropska nauka o kastelima pod tim pojmom podrazumeva. Tako, osim obziđa sa kulama i Glavnom kulom – Donžonom, zamak još obuhvata i jedno ili više stambenih zdanja. Od posebnog je značaja, kao jedna od bitnih odlika zamka, postojanje velike dvorane u kojoj se odvijao javni život srednjovekovnog dvora. U kompleksu značajnijih zamkova nalazile su se i dvorske kapele, češće u okviru stambenih građevina, a znatno ređe kao posebna zdanja. Kao što je već istaknuto, sve ove odlike u okviru fizičkih struktura poseduje i Maglič, kao izrazit i najbolje očuvan primer zamka u srpskim zemljama srednjeg veka.

Ipak, ostaje otvoreno pitanje da li je jedno takvo utvrđenje građeno samo kao manastirski refugijum. Nije sporno da je Maglič vršio tu funkciju u vreme kada je podignut, budući da se, pored ostalog, nalazio na području koje

²⁷⁷ v: Радојчић 1975, 195–210.

Sl. 139. Palata Magličkog zamka
sa velikom dvoranom
(aksonometrijska restitucija)

je pripadalo Žičkom vlastelinstvu. Takvu ulogu je moglo imati i neko jednostavnije građeno utvrđenje. Posmatran u celini, a naročito u odnosu na unutrašnje strukture, Maglič je morao imati i neku dodatnu funkciju. Nesporno je da je u pitanju zamak kao utvrđeni rezidencijalni kompleks sa tipičnim srednjovekovnim dvorom, namenjen obitavanju nekog visokog velikodostojnika. Na to bi ukazivala i prostrana, očigledno veoma brižljivo građena dvorana, čija je namena bila prevashodno laička. S druge strane, na osnovu iskaza sadržanih u životopisu Danila II moglo bi se pretpostaviti da je Maglič bio zamak srpskog arhiepiskopa. To mišljenje treba uzeti sa mnogo rezerve, s obzirom da pisani izvori ne govore da li je i u kojim razdobljima Danilo II boravio u Zamku. Teško je kao obitavao-

ca Magličkog zamka zamisliti tog energičnog i dinamičnog crkvenog poglavara koga su dužnosti prisiljavale da najčešće boravi u neposrednoj blizini vladarskog dvora ili u središtu Crkve. Posebno je veoma osetljivo pitanje da li je, načelno posmatrano, „priličilo“ poglavaru Crkve da boravi u fortificiranom dvoru – arhiepiskopskom zamku, kada u to doba to nije činio ni srpski vladar.²⁷⁸ S obzirom na to da raspoložemo krajnje oskudnim podacima o svakodnevnom životu arhijereja Srpske crkve, ova pitanja za sada moraju ostati bez pouzdanog odgovora. Sledstveno tome, i značnije Magliča kao arhiepiskopskog zamka treba prihvatiti sa

²⁷⁸ Поповић 2000, 233–245.

velikom rezervom. Taj zaključak, međutim, ne približava nas odgovoru na pitanje ko je još, osim vojne posade, mogao boraviti u Magličkom zamku. Veoma je verovatno da je među obitavaocima bilo i nekoliko monaha iz žičkog bratstva koji su vršili službu božju u Crkvi Svetog Đorđa, ali oni sigurno nisu bili glavni korisnici dvorane i *prekrasnih palata*. Kao što se iz napred izloženog može videti, naša dosadašnja saznanja, a posebno ona koja su proistekla iz arheoloških istraživanja, ne pružaju pouzdane osnove da se precizno odredi raspon funkcija Magličkog zamka u prvoj polovini 14. veka. Stoga krupni problemi koje smo prilikom naših ispitivanja nastojali da prepoznamo i definišemo ostaju dobrim delom bez konačnog rešenja i otvoreni za dalja proučavanja.

Tokom narednog, 15. stoleća pa sve do turskog osvajanja, sudbina Magličkog zamka nije osvetljena podacima iz istorijskih izvora. Jedina saznanja koja posedujemo o tom razdoblju zasnovana su na rezultatima arheoloških istraživanja. Bez drugih dodatnih podataka, ova otkrića, po svojoj prirodi, mogu da pruže samo fragmentarnu sliku, ali ne i odgovore na mnoga značajna pitanja. Kroz analizu arheoloških slojeva pouzdano je utvrđeno da su pojedina zdanja u Magliču postradala na prelazu između 14. i 15. veka i da nakon toga više nisu obnavljana. U ruševinama Palate, zatim njenog južnog aneksa i Jugozapadne građevine, kao i zdanja u međuprostoru uočeni su tragovi požara u kome je postradao taj deo Zamka. U požaru je postradala i Južna građevina, ali su tu primećeni i tragovi koji bi mogli ukazivati na pozniju obnovu. Na osnovu nalaza iz sloja požara proizilazi da se ta destrukcija sasvim sigurno dogodila posle Kosovskog boja 1389. godine, a najkasnije tokom prve ili druge decenije 15. veka. Nije, međutim, jasno da li je taj požar bio prouzrokovan nekim napadom na Maglič ili je u pitanju bila slučajna paljevina, kakvih je inače bilo veoma često u srednjovekovnim naseobinama sa zdanjima drvenih konstrukcija.

Nepoznanica ostaje takođe i to da li je Maglički zamak u tom razdoblju i dalje bio u posedu Arhiepiskopije, odnosno Patrijaršije, ili je u smutnim vremenima raspada Carstva možda promenio posednika. U vreme ponovnog pre-

seljenja crkvenog središta u Žiču, tokom prve polovine 15. veka, Maglič je ponovo mogao da ima značajnu ulogu manastirskog refugijuma.

Nije poznato ni to da li je i pre konačnog turskog osvajanja Maglič opsedan i napadan. Rečita je činjenica da u toku arheoloških istraživanja nije bilo nalaza koji bi ukazivali na borbe oko Zamka ili na rušenje bedema. U vreme prvog turskog zaposedanja zemalja Srpske despotovine 1439. godine, Maglič je po svoj prilici zauzet bez borbe. Da li je tako bilo i prilikom konačnog osvajanja 1455. godine, teško je reći. Rezultati istraživanja ukazuju na to da su Turci u trenutku zaposedanja zatekli u Magliču dobro očuvane fortifikacije, dok su gotovo sva zidana zdanja u Zamku bila u ruševinama.

Za razliku od ustaljene turske prakse da posle konačnog osvajanja zauzeta utvrđenja razore, Maglič spada u red onih malobrojnih tvrđava koje su zadržane i zaposednute posadama. Prema svedočenjima već pominjanih turskih izvora, u drugoj polovini 15. i tokom 16. veka u ovom utvrđenju je stalno bila stacionirana posada sa dvadesetak posadnika, čiji je broj ubrzo sveden na njih desetak. Za izdržavanje posadnika bili su dodeljeni timari po selima u široj okolini Magliča. Rezultati arheoloških istraživanja – tačnije, precizna svedočanstva iz kulturnog sloja – opovrgli su dosadašnje mišljenje da je tvrđava u Magliču bila napuštena krajem 16. veka,²⁷⁹ pokazavši da je u njoj turska posada ostala, po svemu sudeći, sve do kraja 17. veka. Poput drugih, malobrojnih utvrđenja koja su Osmanlije zadržale u unutrašnjosti Carstva, uloga Magliča više nije bila vojno-strateške prirode. Njihove posade imale su zadatak da obezbeđuju važne komunikacije²⁸⁰ ili, savremenim rečnikom govoreći, vrše policijsku službu. To se privremeno promenilo tek kada su ratna dejstva stigla i do ranije mirnih područja u unutrašnjosti Osmanskog carstva. Postoje svedočanstva da su u toku rata 1688–1690. godine Austrijanci smatrali Maglič turskim uporištem. U toku tih ratnih

²⁷⁹ Шабановић 1966, 171.

²⁸⁰ Зиројевић 1974, 132–133.

operacija stari Maglički zamak, zajedno sa Koznikom, privremeno su zaposeli srpski ustanici.²⁸¹

Tokom ratova u 18. veku Maglič se više ne spominje. Stara utvrđenja srednjovekovnog zamka, neprimerena uslovima onovremenog ratovanja, bila su napuštena. Poslednje

borbe oko Magliča, koje su simbolično nagovestile konačno oslobađanje Srbije, vođene su 1815. godine. Tako je zabeleženo da su na samom početku Drugog srpskog ustanka, u borbama sa Turcima oko Karanovca, srpski ustanici koristili i već zarušene stare magličke bedeme.

²⁸¹ Спасојевић 1966, 209.

KATALOG NALAZA

KERAMIKA

Ognjišne posude

Lonci

1. Deo trbuha lonca

Peskovita sitnozrna faktura, crvenkastomrka boja pečenja. Ukraš čine niz uboda noktom na ramenu i približno paralelni vodoravni urezi.

Severozapadna građevina, V otkopni sloj; inv. br. 124

Datovanje: 12. vek *sl. 32*

2. Lonac sa drškom

Peskovita sitnozrna faktura, crvenkastomrka boja pečenja. Ukraš čine linearni urezi i slikanje belim pigmentom, preko spoljne površine maslinasta glazura.

Južni aneks Palate, sloj gari iznad poda; inv. br. 138

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 82*

3. Lonac sa drškom

Peskovita sitnozrna faktura, crvenkastomrka boja pečenja. Ima urezan ornament i ukras slikan belim pigmentom, preko spoljne površine maslinasta glazura. Nađene su dve posude istih odlika. Južni aneks Palate, sloj gari iznad poda; inv. br. 138a (A 1319); Severoistočna građevina, II otkopni sloj, dubina –1,00.

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 104 i 105/1*

4. Lonac sa drškom

Peskovita sitnozrna faktura, crvenkastomrka boja pečenja. Ukraš čine snopovi linearnih ureza.

Južno dvorište, kvadrat B/2; nivo nad stenom; inv. br. 221 (A 1316)

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 104 i 105/2*

5. Lonac sa drškom

Peskovita sitnozrna faktura, crvenkastomrka boja pečenja. Ukraš čine snopovi linearnih ureza.

Južna građevina, prostorija 2, IV otkopni sloj; inv. br. 22

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 104 i 105/3*

6. Deo lonca sa drškom

Peskovita sitnozrna faktura, crvenkastomrka boja pečenja, sgrafito ukras – vodoravni i talasasti urezi, slikano belim pigmentom, zelena glazura

Jugozapadna građevina, VI otkopni sloj

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 104*

7. Deo lonca sa drškom, ovalnog tela

Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja (siva na prelomu). Ukras duž ivica drške čine nizovi uboda noktima.

Severno dvorište između Glavne kule i Crkve; inv. br. 89

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 104*

8. Deo lonca loptastog tela

Peskovita sitnozrna faktura, sivomrka boja pečenja

Jugozapadna građevina, V otkopni sloj; inv. br. 265

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 104*

9. Deo lonca sa drškom

Peskovita sitnozrna faktura, mrkocrvena boja pečenja

Južni aneks Palate, nivo poda; inv. br. 126

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 82*

10. Deo manjeg lonca, loptastog oblika

Peskovita sitnozrna faktura, mrka boja pečenja. Na gornjem delu trbuha je ukras koji čini kombinacija talasastih i vodoravnih ureza.

Između Zapadne i Jugozapadne građevine, kv. G/2, nivo kaldrme; inv. br. 320

Datovanje: prve decenije 15. veka *sl. 104*

11. Deo lonca ovalnog tela

Peskovita sitnozrna faktura, siva boja pečenja. Ukras čini kombinacija talasastih i vodoravnih ureza.

Jugozapadna građevina, kv. G/3, III otkopni sloj; inv. br. 250

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 104*

12. Deo lonca, sličan prethodnom

Južno dvorište, kv. G/4–G/5, kota –210; inv. br. 272

Datovanje: prve decenije 15. veka *sl. 104*

13. Deo manjeg lonca ovalnog tela

Peskovita sitnozrna faktura, sivomrka boja pečenja. Ukras čini kombinacija talasastih i vodoravnih ureza.

Južno dvorište, kv. G/4–G/5, kota –210; inv. br. 313

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 104*

14. Deo lonca ovalnog tela

Peskovita sitnozrna faktura, sivomrka boja pečenja

Severozapadna građevina, sloj iznad poda; inv. br. 142

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 104*

15. Mali deo lonca?

Peskovita sitnozrna faktura, mrka boja pečenja

Južni aneks Palate, sloj iznad poda; inv. br. 136

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 82*

16. Deo lonca izduženog ovalnog tela

Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja. Ukras čine linearni urezi i slikanje belim pigmentom, preko spoljne površine maslinasta glazura.

Jugozapadna građevina, kv. G/4, kota –210

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 89*

17. Deo lonca uzanog otvora, loptastog tela

Peskovita krupnozrna faktura, crvena boja pečenja; ukras slikan beličastim pigmentom, preko spoljne površine maslinasta glazura

Sonda između Severozapadne građevine i Palate; inv. br. 192

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 104*

18. Deo lonca uzanog ovalnog tela

Peskovita sitnozrna faktura, siva boja pečenja. Ukras čine vodoravni urezi na gornjem delu tela, preko površine zelena glazura.

Južno dvorište, kv. G/2, III otkopni sloj, kota –130; inv. br. 307

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 90*

19. Deo manjeg lonca

Peskovita sitnozrna faktura sa dosta kvarca, mrke boje pečenja

Kula III, nivo poda; inv. br. 298

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 104*

20. Delovi lonca širokog loptastog tela

Peskovita krupnozrna faktura, crvenkastomrka boja pečenja

Jugozapadna građevina, VI otkopni sloj, kota –225; inv. br. 283

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 89*

21. Delovi lonca loptastog oblika

Peskovita sitnozrna faktura, mrkocrvenkasta boja pečenja

Jugozapadna građevina, VI otkopni sloj; inv. br. 279

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 104*

22. Deo lonca širokog loptastog tela

Peskovita krupnozrna faktura, crvenkastomrka boja pečenja spolja, siva iznutra; na vratu niz uboda izvedenih noktima

Severno dvorište, sonda ispred Palate, 1981; inv. br. 222

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 104*

23. Deo lonca izduženog ovalnog tela

Peskovita sitnozrna faktura, mrka boja pečenja. Ukraš čini talasasti urez.

Južno dvorište, kv. G/1, jama; inv. br. 336

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 104*

24. Deo lonca širokog tela

Peskovita sitnozrna faktura, svetlomrka boja pečenja spolja, crvena iznutra (siva na prelomu). Ukraš čini kombinacija talasastih i vodoravnih ureza.

Južno dvorište, kv. G/1, jama; inv. br. 338

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 90*

25. Deo lonca ovalnog tela

Peskovita sitnozrna faktura, crvene boje pečenja (sive na prelomu). Ukraš čine snopovi vodoravnih ureza.

Jugozapadna građevina, unutrašnjost obziđa kamina; inv. br. 297

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 89*

26. Deo lonca loptastog tela

Peskovita sitnozrna faktura, mrka boja pečenja spolja, svetlosiva iznutra

Južno dvorište, kv. G/1, jama; inv. br. 337

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 90*

27. Deo lonca ovalnog tela

Peskovita krupnozrna faktura, mrka boja pečenja (siva na prelomu)

Uz severni zid Palate; inv. br. 329

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 104*

28. Mali deo lonca ovalnog tela

Peskovita sitnozrna faktura, siva boja pečenja

Jugozapadna građevina, kv. G/3, ispod nivoa poda; inv. br. 323

Datovanje: 14. vek *sl. 104*

29. Deo lonca, sličan prethodnom

Severozapadna građevina, severni deo; inv. br. 83

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka

30. Deo lonca širokog tela

Peskovita sitnozrna faktura, svetlomrka boja pečenja (siva na prelomu)

Palata, sonda u severozapadnom uglu; inv. br. 175

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 104*

31. Deo lonca blage profilacije, širokog vrata, izduženog ovalnog tela

Peskovita sitnozrna faktura, siva boja pečenja

Južno dvorište, kv. G/2, II otkopni sloj, kota –100; inv. br. 305

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 104*

32. Deo lonca ovalnog tela

Peskovita sitnozrna faktura, sivomrka boja pečenja Severozapadna građevina, V otkopni sloj; inv. br. 130

Datovanje: 14. vek *sl. 104*

33. Mali deo lonca ovalnog tela

Peskovita sitnozrna faktura, mrka boja pečenja; na ramenu snop vodoravnih ureza

Severozapadna građevina, V otkopni sloj; inv. br. 123

Datovanje: 14. vek *sl. 104*

34. Deo lonca ovalnog tela

Peskovita sitnozrna faktura, mrka boja pečenja

Uz istočni zid Palate; inv. br. 328

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 104*

35. Mali deo lonca

Peskovita sitnozrna faktura, mrka boja pečenja; na ramenu krugovi ili spirale slikani beličastim pigmentom

Severozapadna građevina, njen severni deo, III otkopni sloj; inv. br. 94

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka

36. Mali deo lonca

Peskovita sitnozrna faktura, mrkosiva boja pečenja

Južna građevina, rov ispred prostorije 2, ispod nivoa zidova; inv. br. 31

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 104*

37. Mali deo lonca

Peskovita sitnozrna faktura, siva boja pečenja

Južno dvorište, kv. G/4–G/5, kota –210; inv. br. 316

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 104*

38. Veliki lonac – ćup, najverovatnije sa dve drške
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja spolja, siva iznutra. Ukras duž ivica drške čine nizovi uboda nohtima.

Palata, sonda u severozapadnom uglu; inv. br. 177

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 104*

39. Delovi lonaca

1. Deo trbuha, ukrašenog plastičnom trakom i vodoravnim urezima

Severozapadna građevina, nivo gari, V otkopni sloj; inv. br. 132 *sl. 32*

2. Deo trbuha, ukrašenog plastičnom trakom

Severozapadna građevina, nivo gari, V otkopni sloj; inv. br. 131 *sl. 32*

3. Deo dna sa znakom krsta

Severozapadna građevina, nivo gari, V otkopni sloj; inv. br. 129 *sl. 32*

4. Deo dna sa znakom svastike

Južna građevina, prostorija 2, IV otkopni sloj; inv. br. 24 *sl. 32*

5. Deo dna sa znakom krsta u pravougaoniku?

Severozapadna građevina, nivo gari, V otkopni sloj *sl. 32*

40. Deo lonca ovalnog tela

Peskovita sitnozrna faktura, siva boja pečenja

Severoistočna građevina, sloj šuta; inv. br. 1a

Datovanje: 15–16. vek? *sl. 109*

41. Deo lonca loptastog tela

Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja, preko unutrašnje površine žuta glazura

Severoistočna građevina, sloj šuta; inv. br. 4

Datovanje: 15–16. vek? *sl. 109*

42. Deo velikog lonca – ćupa, sa dve drške

Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja, preko spoljne i delom unutrašnje površine zelena glazura

Bez bližih podataka o mestu nalaza

Datovanje: 16–17. vek *sl. 109*

43. Deo velikog lonca – ćupa, vrećastog oblika

Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja, preko spoljne površine zelena glazura

Prostor između Crkve i Jugoistočnog bedema; inv. br. 154

Datovanje: 15–17. vek

Vršnici

44. Deo vršnika koničnog oblika

Peskovita sitnozrna faktura, crvenomrka boja pečenja. Ukras čine naizmenični nizovi kosih uboda izvedenih nohtima i sitnih kružnih uboda izvedenih alatkom (ili štapićem).

Južno dvorište, kv. G/4–G/5, kota –210; inv. br. 294

Datovanje: 12–13. vek? *sl. 89*

45. Delovi vršnika kalotastog oblika

Peskovita sitnozrna faktura, mrka boja pečenja

Ivica otvora ukrašena sitnim ubodima izvedenim nohtima, na telu tanka vodoravna reljefna traka ukrašena ubodima nohtima u nejednakim snopovima

Južna građevina, ispod nivoa dna temelja zida prostorije 2; inv. br. 28.

Datovanje: 12–13. vek *sl. 32*

46. Mali deo vršnika

Peskovita sitnozrna faktura, mrka boja pečenja. Ivica otvora je talasasto oblikovana prstima, mestimično su aplicirane trake ukrašene ubodima izvedenim nohtima.

Severozapadna građevina, nivo gari, V o. s.; inv. br. 133

Datovanje: 12–13. vek? *sl. 32*

47. Deo vršnika koničnog oblika

Peskovita sitnozrna faktura, mrka boja pečenja; na telu nizovi talasastih ureza

Južna građevina, rov pored prostorije 2, nivo temelja zida; inv. br. 27

Datovanje: 12–14. vek *sl. 32*

48. Delovi dubokog vršnika

Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja; na telu nizovi talasastih ureza

Južno dvorište, kv. G/4–G/5, kota –210; inv. br. 260

Datovanje: 14. vek? *sl. 89*

Poklopci

49. Deo poklopca približno kalotastog oblika, verovatno sa dugmetastom drškom

Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja

Prostor između Crkve i Jugoistočnog bedema; inv. br. 148

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 104*

50. Deo poklopca koničnog oblika, ravne gornje plohe
Peskovita sitnozrna faktura, sivomrka boja pečenja
Južni aneks Palate; inv. br. 135
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 82*

51. Deo poklopca diskoidnog oblika, sa otvorom za vazduh približno na sredini
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja spolja, siva iznutra i na prelomu. Otkrivena su dva slična primerka.
Severozapadna građevina, nivo gari, V otkopni sloj; inv. br. 143;
Jugozapadna građevina, V otkopni sloj, nivo poda.
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 89*

Zdele

52. Deo oboda velike konične zdele
Peskovita krupnozrna faktura, okermrka boja pečenja; ispod otvora niz uboda izvedenih noktima
a) Sonda između Severoistočne građevine I i Palate, kota –270; inv. br. 196
b) Jugozapadna građevina, ispod nivoa poda; inv. br. 321
c) Severno dvorište; inv. br. 109
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 32*

53. Deo trbuha i dna velike konične zdele
Peskovita krupnozrna faktura, mrkocrvena boja pečenja; oko dna i na trbuhu po niz uboda izvedenih noktima
Severozapadna građevina; IV otkopni sloj; inv. br. 105–106
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 32*

54. Fragmentovana velika zdela koničnog oblika (rekonstruisana)
Peskovita sitnozrna faktura, svetlocrvena boja pečenja
Jugozapadna građevina, III otkopni sloj; inv. br. 243
Datovanje: 15. vek? *sl. 109*

Crepulje

55. Deo crepulje zaobljenih zidova
Peskovita krupnozrna faktura, mrka boja pečenja
Jugozapadna građevina, VI otkopni sloj; inv. br. 281
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 89*

56. Deo crepulje-tave koničnog oblika
Peskovita krupnozrna faktura, mrkosiva boja pečenja
Južno dvorište, kv. G/3, II otkopni sloj; inv. br. 237
Datovanje: 15–16. vek *sl. 109*

57. Deo crepulje koničnog oblika
Peskovita krupnozrna faktura, mrkosiva boja pečenja
Severoistočna građevina, ognjište; inv. br. 7
Datovanje: 15–17. vek *sl. 109*

Cediljke

58. Deo cediljke kalotastog oblika, dugog oboda
Peskovita krupnozrna faktura, crvena boja pečenja, talasasti urezi duž oboda; preko unutrašnje i delom spoljne površine braon glazura
Južna građevina, prostorija 1, sloj šuta; inv. br. 1
Datovanje: 15–17. vek *sl. 109*

59. Deo cediljke kalotastog oblika, kratkog oboda
Peskovita krupnozrna faktura, crvena boja pečenja; preko unutrašnje i delom spoljne površine mrka glazura.
Južno dvorište, kv. B/3, III otkopni sloj; inv. br. 241
Datovanje: 15–17. vek *sl. 109*

Trpezne keramičke posude

Zdele

60. Kalotasta zdela na niskoj stopi
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja spolja, mrkosiva iznutra; ukras u vidu koncentričnih ureza izveden u dve zone; preko unutrašnje površine nanos maslinaste glazure
Jugozapadna građevina, III otkopni sloj; inv. br. 248
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 106*

61. Deo zdele, slične prethodnoj
Jugozapadna građevina, III otkopni sloj; inv. br. 249
Datovanje: 15. vek?

62. Deo kalotaste zdele na niskoj stopi
Preko unutrašnje površine zelena glazura
Južna građevina, prostorija 2, II otkopni sloj; inv. br. 15
Datovanje: 15. vek?

63. Deo zdele koničnog oblika, verovatno na niskoj stopi
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja, slikano mrkom bojom, bledozelena glazura
Palata, sonda u severozapadnom uglu; inv. br. 149
Datovanje: 15. vek

- 64.** Deo zdele, slične prethodnoj
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja, bledozelena i žuta glazura, veoma nagorela
Palata, sonda u severozapadnom uglu; inv. br. 173
Datovanje: 15. vek
- 65.** Konična zdela, najverovatnije na niskoj stopi
Peskovita sitnozrna faktura, tamnocrvena boja pečenja (siva na prelomu); preko unutrašnje i spoljne površine beličasti premaz i bledozelena glazura
Bez bližih podataka o mestu nalaza; inv. br. A 1325 *sl. 106*
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka
- 66.** Deo kalotaste zdele sa vodoravnom drškom
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja (siva na prelomu); preko unutrašnje i delom spoljne površine beličasti premaz i žuta glazura
Južni aneks Palate; inv. br. 139
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 82*
- 67.** Deo kalotaste zdele sa vodoravnom drškom
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja; preko unutrašnje i delom spoljne površine beličasti premaz, ravni i talasasti urezi i sa unutrašnje strane zelena glazura
Severozapadna građevina, V otkopni sloj; inv. br. 144
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 106*
- 68.** Deo kalotaste zdele
Peskovita sitnozrna faktura, crvenkastomrka boja pečenja; preko unutrašnje i delom spoljne površine beličasti premaz i glazura u dve nijanse zelene boje, blede žutozelene i tamnozelene
Palata, sloj šuta iznad ravni poda; inv. br. 158
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 106*
- 69.** Deo kalotaste zdele
Uspravni i vodoravni talasasti urezi, svetlozelena glazura
Južna građevina, prostorija 2, šut, III otkopni sloj; inv. br. 14
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka
- 70.** Deo oboda zdele (tanjira?)
Crvena boja pečenja, ivica oboda ukrašena ubodima izvedenim noktima, preko spoljne površine zelena glazura, preko unutrašnje površine slikane mrke spirale, žuta glazura
Južna građevina, prostorija 2, šut, III otkopni sloj; inv. br. 17
Datovanje: 15–16. vek?
- 71.** Deo duboke ovalne zdele širokog dna
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja, sgrafito ukras – beli premaz u tragovima, urezana polja u radijalnom rasporedu, ispunjena medaljonima, glazura u slabim tragovima, verovatno žute boje
Južna građevina, prostorija 2, IV otkopni sloj; inv. br. 23
Datovanje: 15. vek *sl. 106*
- 72.** Dno zdele (tanjira?) od majolike, sa monogramom IHS (*IESUS HOMINEM SALUS*).
Peskovita sitnozrna faktura, beložučkasta boja pečenja, slikani ukras plavom bojom na beloj pozadini
Južno dvorište, kv. G/2, II otkopni sloj, kota 100; inv. br. 303
Datovanje: 15–16. vek *sl. 107–108*
- 73.** Zdela kalotastog oblika, na stopi
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja; preko unutrašnje i delom spoljne površine zelena glazura
Kula III, sloj šuta; inv. br. 287
Datovanje: 15–17. vek *sl. 110*
- 74.** Deo zdele, slične prethodnoj
Palata, sloj šuta; inv. br. 156
Datovanje: 15–17. vek
- 75.** Deo zdele, slične prethodnoj
Palata, sloj šuta; inv. br. 159
Datovanje: 15–17. vek
- 76.** Zdela kalotastog oblika, na stopi
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja; ivica oboda nareckana alatkom – radlom, slikano braon glazurom u donjem delu recipijenta; preko unutrašnje i delom spoljne površine zelena glazura
Južna građevina, prostorija 2, III otkopni sloj, šut; inv. br. 11
Datovanje: 15–17. vek *sl. 110*
- 77.** Deo zdele, slične prethodnoj
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja; ivica oboda nareckana alatkom – radlom, preko unutrašnje i delom spoljne površine zelena glazura.
Bez bližih podataka o mestu nalaza
Datovanje: 15–17. vek *sl. 110*
- 78.** Deo zdele kalotastog oblika, na stopi
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja; preko unutra-

šnje i delom spoljne površine zelena glazura
Južno dvorište, kv. G/4–G/5, kota –210; inv. br. 273
Datovanje: 15–16. vek *sl. 110*

79. Deo zdele, slične prethodnoj, sa svetlozelenom glazurom
Severno dvorište, sloj šuta; inv. br. 75
Datovanje: 15. vek?

80. Deo plitke zdele kalotastog oblika, verovatno na niskoj stopi
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja; preko unutra-
šnje i delom spoljne površine zelena glazura.
Južna građevina, prostorija 2, III otkopni sloj, šut; inv. br. 12
Datovanje: 15–16. vek *sl. 110*

81. Deo zdele, slične prethodnoj
Severno dvorište; inv. br. 86
Datovanje: 15–16. vek

82. Mali tanjir na niskoj stopi
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja, slikano belim
pigmentom, žuta glazura
Jugozapadna građevina, kv. G/3, III otkopni sloj; inv. br. 244
Datovanje: 15–16. vek *sl. 110*

Krčazi i bokali

83. Mali krčag loptastog tela
Peskovita sitnozrna faktura, crvenkastomrka boja pečenja, sgra-
fito ukras – beli premaz, urezana uspravna polja ispunjena spi-
ralama, slikano zelenim pigmentom, bezbojna zaštitna glazura
Jugozapadna građevina, VI otkopni sloj; inv. br. 282
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 106*

84. Mali krčag loptastog tela
Peskovita sitnozrna faktura, crvenkastomrka boja pečenja, sgra-
fito ukras, urezana segmentna polja, slikano belim i zelenim pig-
mentom, zelena glazura
Jugozapadna građevina, VI otkopni sloj; inv. br. A1315
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 106*

85. Delovi manjeg krčaga loptastog tela
Peskovita sitnozrna faktura, crvenomrka boja pečenja (siva na pre-
lomu), sgrafito ukras – beli premaz, urezani koncentrični krugo-
vi, slikano zelenim pigmentom, bezbojna zaštitna glazura, mesti-
mično oljuštena

Južno dvorište, kv. G/2, III otkopni sloj, kota –130; inv. br. 304a
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 106*

86. Delovi velikog bokala, sa dve drške postavljene blizu jedna
drugoj
Peskovita krupnozrna faktura, crvenkastomrka boja pečenja,
sgrafito ukras – beli premaz, rozete u dvostrukim krugovima –
medaljonima, u donjoj zoni kombinovane sa okruglim poljima,
slikano zelenim i braon pigmentima, bezbojna glazura
Bez podataka o mestu nalaza; inv. br. A 1313
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 106*

87. Deo manjeg krčaga ovalnog tela
Peskovita sitnozrna faktura, sivomrka boja pečenja, sgrafito ukras
– beli premaz, stilizovane spirale, slikano svetlozelenim i tamno-
zelenim pigmentima, bledožuta glazura
Južno dvorište, kv. G/4–G/5, kota –210; inv. br. 259
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 106*

88. Deo bokala ovalnog tela
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja, siva na prelomu,
sgrafito ukras – beli premaz, uspravna polja ispunjena talasastim
urezima, slikano braon i zelenim pigmentima, žuta glazura
Južno dvorište, kv. G/1, jama; inv. br. 339
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 106*

89. Deo bokala loptastog tela
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja, gornja polovina
bledozeleno gledosana
Južno dvorište, kv. G/4–G/5, kota –210; inv. br. 261
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 89*

90. Deo krčaga sa izlivnikom u vidu kljuna
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja
Severozapadna građevina, nivo gari, V otkopni sloj; inv. br. 122
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 106*

91. Deo krčaga, verovatno trolisnog otvora (ili sa izlivnikom u vi-
du kljuna)
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja. Ukras čini kom-
binacija talasastih i vodoravnih ureza.
a) Severozapadna građevina, III otkopni sloj; inv. br. 91
b) Južna građevina, prostorija 2, III otkopni sloj; inv. br. 16
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 106*

92. Mali deo krčaga, verovatno sa izlivnikom u vidu kljuna?
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja.
Južni aneks Palate; inv. br. 137
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 82*

93. Mali deo oboda krčaga, sa izlivnikom u vidu kljuna
Peskovita sitnozrna faktura, mrkosiva boja pečenja
Južna građevina, prostorija 2, III otkopni sloj; inv. br. 16
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka

94. Delovi krčaga-ibrika trakastog oboda, kratkog grla sa jabu-
kom i izlivnika u vidu piska
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja, zelena glazura
a) Sonda između Severozapadne građevine i Palate, kota –270;
inv. br. 195
b) Južna građevina, prostorija 2, šut, III otkopni sloj; inv. br. 13
Datovanje: 15–16. vek *sl. 110*

95. Delovi krčaga-ibrika trakastog oboda, kratkog grla sa jabu-
kom i izlivnika u vidu piska
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja, zelena glazura
Južna građevina, prostorija 1, šut, II otkopni sloj; inv. br. 5 i 6
Datovanje: 15–16. vek *sl. 110*

96. Fragmentovani pehar (?) loptastog oblika (rekonstruisano)
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja, uspravne ravne
i talasaste linije slikane belim pigmentom, žuta glazura
Istočno dvorište, sloj šuta; inv. br. 58, A 1320
Datovanje: 15–16. vek *sl. 110*

97. Deo čaše koničnog oblika
Peskovita sitnozrna faktura, crvenkasto-mrka boja pečenja, preko
spoljne površine žuta glazura
Južna građevina, prostorija 2, IV otkopni sloj; inv. br. 33
Datovanje: 15–17. vek *sl. 110*

Minijaturne keramičke posude

98. Mali lonac ovalnog oblika, veoma debelih zidova
Oblikovan rukama, peskovita krupnozrna faktura, crvena boja
pečenja.
Južno dvorište, kv. B/3; inv. br. 214
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka

99. Deo male šolje koničnog oblika
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja spolja, siva iz-
nutra
Južno dvorište, kv. V/6–V/8; inv. br. 348
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka

100. Deo malog krčaga
Peskovita sitnozrna faktura, crvenkastomrka boja pečenja, beli
premaz, slikano svetlomrkim i tamnomrkim pigmentima, žuta
glazura.
Južno dvorište, kv. G/4–G/5, kota –230; inv. br. 285
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka

101. Deo malog krčaga
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja, preko unutra-
šnje površine mrka glazura, na spoljnoj površini slikano zelenim
i mrkim pigmentima, žuta glazura.
Južna građevina, rov pored prostorije 2, nivo ispod temelja zida;
inv. br. 26
Datovanje: 14–15. vek? *sl. 110*

102. Deo male zdele vertikalnih zidova
Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja
Bez bližih podataka
Datovanje: 15–16. vek

Keramički svećnjaci

103. Svećnjak kalotaste okapnice koja je istovremeno i stopa.
Držać sveće nije sačuvan ali je verovatno bio cilindričan na šup-
ljem postolju.
Peskovita krupnozrna faktura, mrkocrvenkasta boja pečenja, ble-
dozelena glazura
Bez podataka o mestu nalaza
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 111*

104. Držać sveće cilindričnog oblika na šupljem postolju
Peskovita krupnozrna faktura, mrkocrvenkasta boja pečenja, ble-
dozelena glazura
Severno dvorište, sloj šuta; inv. br. 76 *sl. 111*

Pećnjaci

105. Pećnjak okruglog otvora, širokog vodoravnog oboda, rebrasto profilisane gornje površine, plitkog bikoničnog tela, uskog ravnog dna

Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja, preko unutrašnje površine zelena glazura

Južna građevina, prostorija 1, šut, II otkopni sloj; inv. br. 7

Datovanje: 16–17. vek *sl. 112*

106. Pećnjak okruglog otvora, širokog vodoravnog oboda, rebrasto profilisane gornje površine, dubokog bikoničnog tela, uskog ravnog dna

Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja, preko unutrašnje površine zelena glazura

a) Južna građevina, prostorija 1, šut, II otkopni sloj; inv. br. 8
sl. 112

b) Južna građevina, prostorija 2, šut, II otkopni sloj; inv. br. 9

c) Severno dvorište, sloj iznad prvobitnog novoa; inv. br. 113
sl. 112

d) Kv. B/7–B/8, nivo peći

Datovanje: 16–17. vek

107. Pećnjak okruglog otvora, širokog vodoravnog oboda, dubokog bikoničnog tela, uskog ravnog dna

Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja, preko unutrašnje površine zelena glazura

Jugozapadna građevina, III otkopni sloj

Datovanje: 16–17. vek *sl. 112*

108. Pećnjak okruglog otvora, širokog vodoravnog oboda povijenog na unutrašnju stranu, dubokog koničnog tela, uskog ravnog dna

Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja, preko unutrašnje površine zelena glazura

Severozapadna građevina, sloj šuta; inv. br. 12a

Datovanje: kraj 15. veka – 16. vek *sl. 112*

109. Pećnjak – završni deo peći, ravne gornje plohe

Peskovita sitnozrna faktura, crvena boja pečenja, preko spoljne površine zelena glazura

Severno dvorište, sloj šuta; inv. br. 43

Datovanje: 16–17. vek *sl. 112*

Keramičke lule

110. Fragmentovana lula cilindričnog recipijenta, kratkog širokog čibuka

Fina faktura, svetlomrka boja

Severno dvorište, sloj šuta; inv. br. 78

Datovanje: kraj 17. veka – 18. vek *sl. 113*

111. Fragmentovana lula loptastog recipijenta, cilindričnog čibuka

Fina faktura, svetlosiva boja

Prostor između Crkve i Jugoistočnog bedema; inv. br. 152

Datovanje: 17. vek *sl. 113*

112. Fragmentovana lula loptastog recipijenta, dužeg cilindričnog čibuka

Crveno pečena sa facetiranim kamišlukom i recipijentom od koga je sačuvan samo donji deo

Kv. B/7–B/8, sloj kod peći; inv. br. 344

Datovanje: kraj 17. veka – 18. vek *sl. 113*

STAKLO

Okulusi

113. Fragmentovani okulus od tankog stakla bez mehurića. Obod je uzan i posuvraćen, dok je staklena masa u središnjem delu zadebljana.

Staklo svetlozelene boje; dimenzije: prečnik 16 cm

Severoistočna građevina, sloj iznad malternog poda; inv. br. 54

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 114*

Analogije: В. Хан, *Прозорско стакло XV и XVI века у Србији*, Зборник за ликовне уметности, Матица српска, Нови Сад 1972, 193–207.

114. Fragmentovani okulus, isti kao prethodni

Staklo svetlozelene boje; dimenzije: prečnik 16 cm

Severoistočna građevina, sloj iznad malternog poda; inv. br. 54/a

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 114*

115. Fragmentovani okulus, sličan prethodnim

Staklo blede, bezbojno; dimenzije: prečnik 16 cm

Severoistočna građevina, sloj iznad malternog poda; inv. br. 54/b

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 114*

116. Fragmentovani okulus, sličan prethodnim
Staklo bledo, bezbojno; dimenzije: prečnik 15 cm
Severoistočna građevina, sloj iznad malternog poda; inv. br. 54/c
Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 114*

117. Fragmentovani okulus, sličan prethodnim
Staklo bledo, bezbojno; dimenzije: prečnik 17,5 cm
Severoistočna građevina, sloj iznad malternog poda; inv. br. 54/d
Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 114*

118. Fragmentovani okulus, sličan prethodnim
Staklo bledo, bezbojno; dimenzije: prečnik 16 cm
Severoistočna građevina, sloj iznad malternog poda; inv. br. 54/e
Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 114*

119a. Fragment oboda okulusa, istog tipa kao i prethodni
Staklo plavičaste boje; dimenzije: prečnik 15 cm
Palata, sonda u severnom aneksu, nivo starijeg bočnog ulaza;
inv. br. 169

119b. Fragment okulusa od debljeg stakla, očuvan samo središnji
deo koji je blago ispupčen
Staklo ljubičaste boje; dimenzije fragmenta: 5 cm x 4,5 cm
Severoistočna građevina, sloj iznad malternog poda; inv. br. 54/g
Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 114*

Svetiljke

120. Fragmenti staklene svetiljke-kandila, koničnog recipijenta sa
zadebljalim povrnutim obodom i očuvanom jednom petljastom
drškom za provlačenje vrpce ili lanca za kačenje, rađene tehnikom
slobodnog duvanja
Staklo tanko, bledoplave boje, gotovo bezbojno; dimenzije: preč-
nik oboda oko 9 cm, očuvana visina 3 cm
Južno dvorište, kv. G/4–G/5, kota –210; inv. br. 258
Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 114*
Analogije: Davidson 1952, 109, No. 724.

121. Fragment koničnog zadebljalog dna, verovatno svetiljke, sa
tragom „pupka“ od duvačke cevi
Staklo svetlozeleno sa mrkim tonovima; dimenzije: očuvana vi-
sina 2 cm
Zapadno dvorište, kv. G/4–G/5, kota –210; inv. br. 258/a
Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 114*

PREDMETI OD METALA

Metalne posude

122. Deo metalnog krčaga od koga je preostao cilindrični vrat
kružnog preseka sa zadebljanim i fino profilisanim obodom
Bronza, livenje i iskucavanje; dimenzije: očuvana visina 4,3 cm,
prečnik oboda 7,9 cm
Južna građevina, prostorija 2, V otkopni sloj, nivo poda; inv. br. 37
Datovanje: 14–15. vek *sl. 115*

123. Manja konična metalna zdela, možda recipijent kutlače, sa
delimično deformisanim dnom i blago zadebljalim obodom
Bronzani lim; dimenzije: prečnik oboda 10,8 cm, visina 3,6 cm
Južna građevina, prostorija 2, V otkopni sloj, nivo poda; inv. br. 38
Datovanje: 14–15. vek *sl. 115*

124. Metalni poklopac kalotastog oblika, sa loptastim završet-
kom na gornjoj strani i tragom alke preko koje je bio povezan sa
posudom, koja nedostaje. Donji deo poklopca, cilindričnog obli-
ka, odvojen je plastičnim rebrom i ulazio je u grlić posude.
Bronzani lim, iskucavanje; dimenzije: prečnik donjeg dela 4,5 cm,
visina 3 cm
Prostor između Glavne kule i Crkve, iz sloja šuta; inv. br. 60
Datovanje: 16–17. vek *sl. 115*

125. Fragmentovana metalna ploča sa očuvanom jednom polu-
kružno modelovanom ivicom, možda deo kašike-kutlače. Na plo-
či su postojale kružne perforacije u skupinama od po šest, koje su,
izgleda, bile dekorativno raspoređene.
Gvozdeni lim, kovanje; dimenzije: 9,13 cm x 5,7 cm
Južno dvorište, kv. B/3; inv. br. 213
Datovanje: 16–17. vek *sl. 115*

126. Fragment cediljke od grubo perforiranog tankog metalnog
lima
Gvozdeni lim, kovanje; dimenzije: 6 cm x 6 cm
Prostor uz istočni zid Palate; inv. br. 325
Datovanje: 14–16 vek? *sl. 115*

Nakit i lična oprema

Nakit

127. Prsten sa pločastom ovalnom glavom koja prelazi u trakastu alku. Na ravnoj površini glave je urezani ornament sa dva bočna šrafirana polja.

Srebro sa tragovima pozlate, livenje i urezivanje; dimenzije: glava 1,4 cm x 1,2 cm, prečnik karike 1,8 cm

Prostor uz Jugoistočni bedem, kv. B7, I otkopni sloj; inv. br. 347
Datovanje: 16–17. vek? *sl. 116*

128. Prsten sa tankom pločastom romboidnom glavom, koja prelazi u trakastu alku sa blago proširenim ramenima. Na ravnoj površini glave nalazi se urezan stilizovani četvorolatični cvet.

Srebro, livenje i urezivanje; dimenzije: pločasta površina glave 1,2 cm, prečnik karike 2 cm

Jugozapadna građevina, sloj ispod poda; inv. br. 324
Datovanje: prva polovina 14. veka *sl. 116*

Pređice

129. Mala dvodelna pređica, sa elipsoidnom alkom i pravougaonim donjim delom. Na osovini između gornjeg i donjeg dela očuvan je jako korodirani trn.

Bronza, livenje, trn je rađen od gvožđa; dimenzije: 2 cm x 1,5 cm
Glavna kula, sloj iznad poda; inv. br. 225

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 116*

Analogije: Davidson 1952, No. 2204; Чапгова 1992, 186–187; Popović 1999, 348, kat. br. 435–436.

130. Pređica pravougaonog, skoro kvadratnog oblika i blago zaobljenih uglova, sa očuvanim trnom na dužoj strani

Gvožđe; dimenzije: 4,6 cm x 5 cm

Jugozapadna građevina, nivo poda; inv. br. 351
Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 116*

Analogije: Minić, Vukadin 2007, 124–125, sl. 78/8.

131. Pređica elipsoidnog oblika, sa pravougaonim ispustom za remen. Od trna je očuvan samo manji deo.

Gvožđe; dimenzije: 2,5 cm x 4,2 cm

Jugozapadna građevina, sloj iznad poda; inv. br. 309
Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 116*

Analogije: Minić, Vukadin 2007, 124–125, sl. 78/6.

132. Gvozdena pređica pravougaonog oblika, sa blago zaobljenim uglovima i trnom na dužoj strani

Gvožđe; dimenzije: 4 cm x 2,8 cm

Južno dvorište, kv. B/4; sloj iznad stene; inv. br. 220
Datovanje: 15–16. vek? *sl. 116*

Aplikacije

133. Pravougaona aplikacija od tankog lima, sa utisnutim reljefnim medaljonom elipsoidnog oblika i iskucanim grozdolikim ornamentima. Na sva četiri ugla nalaze se male kružne rupe za zakivke, kojima je aplikacija bila pričvršćena na kožni remen ili tekstilnu traku.

Gvozdeni lim sa iskucanim ornamentom; dimenzije: 5 cm x 3,7 cm
Južno dvorište, kv. B/4, sloj iznad stene; inv. br. 218

Datovanje: 16–17. vek *sl. 116*

134. Aplikacija kvadratnog oblika, sa ispupčenim i dekorativno perforiranim kružnim medaljonom u vidu rozete. U sva četiri ugla nalaze se male kružne rupe sa gvozdenim zakivcima, kojima je aplikacija bila pričvršćena na tkaninu ili kožnu podlogu.

Bronzani lim; dimenzije: 3,9 cm x 3,9 cm

Kv. B/8, nivo nad podom; inv. br. 332
Datovanje: 16–17. vek? *sl. 116*

135. Aplikacija trougaonog oblika, sa nizom kružnih perforacija različitih veličina i s jednom pravougaonom

Bronza; dimenzije: 5,2 cm x 2,9 cm

Palata, sloj štuta iznad poda; inv. br. 162
Datovanje: 15–16. vek? *sl. 116*

Potkovi za obuću

136. Potkov elipsoidnog oblika, sa povrnutim krajevima u vidu petlji. Središnji deo luka je malo proširen. Na tom delu nalazi se jedan klinasti zašiljeni dodatak koji je blago povijen.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 9 cm x 6,6 cm

Severozapadna građevina, severna prostorija, III otkopni sloj; inv. br. 96

Datovanje: 14–16. vek *sl. 117*

Analogije: Nikolova 1974, 306–307, sl. 117; Neševa 1985, 200–202, sl. 67.

137. Potkov, isti sa prethodnim

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 7,5 cm x 4,5 cm

Nepoznata bliža lokacija nalaza

Datovanje: 14–16. vek

sl. 117

138. Potkov, isti sa prethodnim

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 8 cm x 5,6 cm

Južna građevina, prostorija 1, iz štuta; inv. br. 3a

Datovanje: 14–16. vek

sl. 117

139. Potkov, isti sa prethodnim

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 7,5 cm x 4,5 cm

Severno dvorište, prvobitni nivo; inv. br. 98

Datovanje: 14–16. vek

sl. 117

140. Potkov, sličan prethodnim, sa nešto izduženijim kracima

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 7,2 cm x 7,4 cm

Nepoznata bliža lokacija nalaza

Datovanje: 14–16. vek

sl. 117

141. Potkov, isti sa prethodnim

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 7 cm x 6,8 cm

Nepoznata bliža lokacija nalaza

Datovanje: 14–16. vek

sl. 117

142. Potkov u obliku prelomljenog luka, sa ostacima zakivaka na krajevima i središnjem delu

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 8,7 cm x 6,4 cm

Južna građevina, prostorija 1, iz štuta; inv. br. 3a

Datovanje: 14–16. vek

sl. 117

143. Potkov u obliku prelomljenog luka, sa povrnutim krajevima u vidu petlji. Na unutrašnjoj strani luka nalaze se tri klinasta zašiljena dodatka, od kojih su dva bočna blago povijena.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 8 cm x 7 cm

Jugozapadna građevina, IV otkopni sloj; inv. br. 255

Datovanje: 14–16. vek

sl. 117

Analogije: Nikolova 1974, 308–309, sl. 119; Neševa 1985, 200–202, sl. 67.

144. Potkov, isti sa prethodnim

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 8,1 cm x 7 cm

Nepoznata bliža lokacija nalaza

Datovanje: 14–16. vek

sl. 117

145. Potkov polukružnog oblika, sa proširenim krajevima i središnjim delom gde se nalaze ostaci zakivaka.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 8,8 cm x 7,8 cm

Nepoznata bliža lokacija nalaza

Datovanje: 14–16. vek

sl. 117

Analogije: Nikolova 1974, 305, sl. 114.

146. Potkov polukružnog oblika, sa krajevima proširenim iskućavanjem, u kojima se nalaze ostaci zakivaka. Na gornjoj strani nalaze se dva klinasta zašiljena dodatka, blago zakrivljena. Na donjoj strani bliže krajevima su dva mala pravougaona ispupčenja.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 9 cm x 8,5 cm

Nepoznata bliža lokacija nalaza

Datovanje: 14–16. vek

sl. 117

Analogije: Nikolova 1974, 304, sl. 113.

147. Potkov polukružnog oblika, sa krajevima savijenim u vidu petlji. Na samom luku postoje dva klinasta zašiljena dodatka, delom povijena.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 6,8 cm x 6 cm

Bunar velike cisterne

Datovanje: 14–16. vek

sl. 117

Oružje i ratnička oprema

Strelice

148. Listoliki dvobridi vrh strele sa tulcem

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 6,4 cm

Jugozapadna građevina, sloj iznad poda; inv. br. 306

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka

sl. 118

Analogije: Medvedev 1966, 55–57, tipovi 3 i 4; Popović 1999, 253–254, sl. 214, tip 1.

149. Vrh strele sa razdvojenim bočnim perima u vidu „lastavičjeg repa“ i s tordiranim vratom koji se nastavlja u tulac, od koga je ostao sačuvan samo početak

Gvožđe, kovanje; dimenzije: očuvana dužina 6 cm

Južna građevina, prostorija 2, sloj štuta; inv. br. 20

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka

sl. 118

Analogije: Petrović 1976, 73; Ruttkay 1976, 322; Popović 1999, 257–258, sl. 219/1; Minić, Vukadin 2007, 214–215.

150. Četvorobridi vrh strele sa trnom. Donji deo vrha-sečiva, polukružno zasečen, prelazi u vrat kružnog preseka, koji se širi ka tankom trnu.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 7,5 cm
Prostor između crkve i Jugoistočnog bedema, sloj iznad prvobitne
ravni dvorišta; inv. br. 153

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 118*

Analogije: Popović 1999, 255–256, sl. 216, tip 4; Minić, Vukadin
2007, 113–114, sl. 72/7–8, tip II, sa navedenom starijom literatu-
rom.

Mamuze

151. Zvezdasti točkić za mamuzu sa osam krakova, od kojih su
tri zalomljena

Gvožđe, livenje; dimenzije: prečnik 6,5 cm

Severoistočna građevina, nivo poda

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 122*

Analogije: Nikolić 1956, 69–73; Minić, Vukadin 2007, 123–125,
sl. 77/5, sa starijom literaturom i analogijama.

152. Mamuza relativno kratkih, lučno povijenih krajeva koji se
završavaju kružnim petljama. Na suprotnom kraju je trapezasti
pločasti nastavak.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: raspon krakova 8,7 cm, ukupna du-
žina 12 cm

Severoistočna građevina, nivo poda; inv. br. 52

Datovanje: prva polovina 15. veka *sl. 122*

Kanija

153. Fragment okova za središnji deo kanije od šire trake lima,
suženih i povijenih krajeva koji su na zadnjoj strani bili spojeni
zakivkom. Prednja strana kanije bila je ukrašena nizom ravnih
polja omeđenih sa po dve urezane paralelne linije.

Gvožđe, lim, kovanje i urezivanje; dimenzije: 4,6 cm, očuvana
dužina 6 cm

Severoistočna građevina; sloj nad podom; inv. br. 13a

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 122*

Analogije: Minić, Vukadin 2007, 119–121, sl. 75/7.

Bojni čekić

154. Nadžak – bojni čekić s jednim kraćim tupim, kvadratno pro-
širenim krakom i s drugim dužim, blago povijenim i zašiljenim.
Između krakova se nalazi ušica – otvor za usađivanje drvene drške,
koji sa bočnih strana ima listolika dekorativna proširenja.

Gvožđe, livenje; dimenzije: dužina 21,2 cm

Severoistočna građevina, sloj nad podom; inv. br. 21a/1976

Datovanje: 15–16. vek *sl. 118*

Analogije: Ćurčić 1943; Шкриванић 1957, 99; Šercer 1972, 21–22,
tabla 20.

Pločasti oklop

155. Pločice od punijeg ravnog ili blago povijenog gvozdenog li-
ma, pravougaonog oblika. Na pločicama su očuvani i tragovi za-
kivaka koji su bili nepravilno raspoređeni. Samo na nekim frag-
mentima uočava se položaj zakivaka u sva četiri ugla pločice.
Zakivci su najčešće od gvožđa, sa kružnim ravnim ili blago ku-
pastim glavica. Samo na fragmentima dve pločice nalaze se
bronzani zakivci koji su bili pravilno raspoređeni po uglovima.
Uočavaju se dva tipa, koja se razlikuju samo po dimenzijama.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: *tip 1* – dužina 5 cm, širina 3,3 cm;
tip 2 – dužina oko 2,5 cm, širina 1,8 cm

Glavna kula, sloj požara nad podom; inv. br. 239

Datovanje: prva polovina 15. veka *sl. 121*

Analogije: Medvedev 1959, 177, sl. 17/19–20; Petrović 1976, 104–109,
Nicolle 1999, 108, No. 268/a–b; Minić, Vukadin 122–123, sl. 76.

Uzengija za samostrel

156. Uzengija kruškolikog oblika, sa gornjim ravnim i užim de-
lom za kačenje kuke za natezanje samostrela. Donji deo je ploča-
sto proširen, vertikalno povrnut i zašiljen. Na ovom vertikalnom
delu nalazi se nekoliko kružnih perforacija, verovatno dekora-
tivnog značenja.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: širina gazišta 14 cm, ukupna visina
21 cm

Prostor između Crkve i Jugoistočnog bedema, sloj štuta nad prvo-
bitnom ravni dvorišta; inv. br. 145

Datovanje: 14–16. vek *sl. 123*

Gradske puške kukače

157. Cev puške kukače, spolja osmougaono facetirana, iznutra
glatka. Fragmentovana je i očuvani su joj prednji i zadnji deo.
Nedostaje srednji deo sa kukom. Prednji deo, kalibra 15 mm, na
ustima cevi je dvostepeno diskoidno ojačan. Zadnji deo ima kru-
žni otvor za drveni kundak, prečnika 40 mm a dubine 90 mm.
U nastavku je zadnji deo cevi sa faljom na gornjoj površini, koja
je na 12,5 cm od zadnje ivice puške. Sa spoljne strane uočljiva su
sitna rupičasta oštećenja nastala usled dejstva korozije.

Bronza, livenje; dimenzije: prvobitna dužina oko 72 cm, očuvana dužina: prednji deo 34,5 cm, zadnji deo 26,5 cm

Glavna kula, sloj gari i pepela u severoistočnom uglu; inv. br. 231 i 238

Datovanje: sredina 15. veka *sl. 119*

Analogije: Pribaković 1962, 55–96; Popović 1983, 107–130.

158. Prednji deo puške kukače, sa spoljne strane osmougaono facetiran, unutra gladak, kalibra 14 mm. Usta cevi diskoidno su ojačana. Sa spoljne strane, po sredini cevi je grub trag liva koji nije uklonjen, budući da je izostala finalna obrada.

Bronza, livenje; dimenzije: očuvana dužina 14,3 cm

Glavna kula, sloj gari i pepela u severoistočnom uglu; inv. br. 228

Datovanje: sredina 15. veka *sl. 119*

159. Prednji deo puške kukače, sa spoljne strane osmougaono facetiran, unutra gladak, kalibra 15 mm. Usta cevi diskoidno su ojačana. Sa spoljne strane, po sredini cevi je grub trag liva koji nije uklonjen, budući da je izostala finalna obrada.

Bronza, livenje; dimenzije: očuvana dužina 11 cm

Glavna kula, sloj gari i pepela u severoistočnom uglu; inv. br. 229

Datovanje: sredina 15. veka *sl. 119*

160. Zadnji deo osmougaono facetirane puške kukače sa kružnim otvorom za usađivanje drvenog kundaka, prečnika 30 mm. U nastavku je zadnji deo cevi, gladak, kalibra 12 mm, sa faljom na gornjoj površini.

Bronza, livenje; dimenzije: očuvana dužina 24 cm

Glavna kula, sloj gari i pepela u severoistočnom uglu; inv. br. 226

Datovanje: sredina 15. veka *sl. 119*

Napomena: Posle iskopavanja nalaz je izgubljen; obrađeno prema podacima iz terenskog inventara.

161. Zadnji deo osmougaono facetirane puške kukače od koje je preostao samo kružni otvor, prečnika 30 mm, za usađivanje drvenog kundaka. Na prelomu očuvan trag falje i glatke cevi koja je bila kalibra oko 14 mm.

Bronza, livenje; dimenzije: očuvana dužina 12 cm

Glavna kula, sloj gari i pepela u severoistočnom uglu; inv. br. 230

Datovanje: sredina 15. veka *sl. 119*

162. Zadnji deo puške kukače koji se sastoji od dva posebno rađena i naknadno spojena elementa. Prednji deo ima završni segment cevi osmougaono facetiran spolja, gladak iznutra, sa faljom. Unutrašnjost cevi, kalibra 12 mm, većim delom je ispunjena osta-

cima baruta koji su čvrsto povezani sa korozijom. Zadnji deo čini usadni deo, pravougaonog otvora, za usađivanje drvenog kundaka, čija je dubina 80 mm. Naknadno je kovanjem grubo spojen sa prednjim delom, pri čemu je finalna obrada izostala.

Bronza, livenje i kovanje; dimenzije: očuvana ukupna dužina 15,6 cm

Glavna kula, sloj gari i pepela u severoistočnom uglu; inv. br. 227

Datovanje: sredina 15. veka *sl. 119*

Dule – topovska barutna granata

163. Šuplje livena topovska kugla sa kružnim otvorom za fitilj, koji je bio povezan sa barutnim punjenjem. Kugla je fragmentovana prilikom eksplozije i sva tri dela su joj nađena na dve različite ali bliske lokacije. Sa unutrašnje strane ima plitke unakrsno postavljene plastične žlebove.

Gvožđe, livenje; dimenzije: prečnik 7,8 cm

Jugozapadna građevina, III otkopni sloj, kota –1,40; inv. br. 242,

i prostor kv. G/4–G/5, sloj šuta; inv. br. 198

Datovanje: 17–18. vek *sl. 120*

Oprema konja

Žvale

164. Bočni graničnik žvala – psalija, blago izvijen, u vidu izdužene poluge pravougaonog preseka, sa kružnom petljom na sredini na koju se nastavljaju dve nejednake alke i deo samih žvala

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 13,5 cm

Severno dvorište; inv. br. 18a

Datovanje: 14–16. vek *sl. 124*

Analogije: Minić, Vukadin 2007, 125–126.

Delovi uzde

165. Deo uzde ? – alka koja je na jednom delu proširena i kružno perforirana, gde je provučena rotirajuća osovina koja na jednom kraju ima kupastu proširenu glavu, dok je na suprotnom, u vidu petlje, povezana sa drugom alkom. Jedna od ovih alki mogla je biti povezana sa žvalama a druga sa kožnim remenom.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 12 cm

Južno dvorište, nalaz iz šuta; inv. br. 191

Datovanje: 14–16. vek *sl. 124*

Analogije: Popović 1999, 261, sl. 222/2; Minić, Vukadin 2007, 125–126, sl. 79/4.

166. Deo uzde ?, isti kao prethodni
Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 12,5 cm
Severno dvorište, iz sloja nad prvobitnom ravni tla; inv. br. 74
Datovanje: 14–16. vek *sl. 124*

167. Deo uzde sa kružnom oštećenom alkom na jednom kraju, a sa pravougaonom alkom, za provlačenje kožnog remena, na drugom kraju
Gvožđe, livenje; dimenzije: 5,5 cm, širina alke za kožni remen 1,4 cm
Jugozapadna građevina, VI otkopni sloj, kota –225; inv. br. 280
Datovanje: 14 vek *sl. 124*
Analogije: Popović 1999, 261, sl. 222/ 5, kat. br. 483.

168. Deo uzde, kao prethodni
Gvožđe, livenje; dimenzije: dužina 6,8 cm
Palata, sloj iznad poda; inv. br. 167
Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 124*

Razvodnici

169. Razvodnik za kožni remen, izduženog pravougaonog oblika, sa jednom izvučenom i proširenom stranom
Gvožđe, kovanje; dimenzije: 9,5 cm x 6,8 cm
Kula III, iz šuta nad podom; inv. br. 289
Datovanje: 14–16. vek *sl. 124*

170. Razvodnik za kožni remen, sličan prethodnom
Gvožđe, kovanje; dimenzije: 6,5 cm x 5,8 cm
Mesto nalaza nepoznato
Datovanje: 14–16. vek *sl. 124*

Potkovice

Tip I

171. Konjska potkovića lučnog oblika. Na bočnim stranama nalaze se po tri kvadratne rupe za klinove.
Gvožđe, kovanje; dimenzije: 10,6 cm x 11,5 cm
Severno dvorište; inv. br. 70a
Datovanje: 14–16. vek *sl. 125*

172. Konjska potkovića, kao prethodna
Gvožđe, kovanje; dimenzije: 10,5 cm x 10,2 cm
Južna građevina, prostorija 1, II otkopni sloj
Datovanje: 14–16. vek *sl. 125*

173. Konjska potkovića, kao prethodna, s jednim oštećenim krakom
Gvožđe, kovanje; dimenzije: 9,8 cm x 10,5 cm
Južna građevina, prostorija 2, II otkopni sloj
Datovanje: 14–16. vek *sl. 125*

174. Konjska potkovića, kao prethodna, sa oštećenim krajevima
Gvožđe, kovanje; dimenzije: širina 10 cm
Južno dvorište, kv. B/2, sloj nad stenom; inv. br. 205a
Datovanje: 14–16. vek *sl. 125*

175. Konjska potkovića, istog tipa sa prethodnim. Usled korozije, rupe na bočnim stranama nisu uočljive budući da se u njima nalaze ostaci zakivaka.
Gvožđe, kovanje; dimenzije: 11 cm x 11,5 cm
Jugozapadna građevina, VI otkopni sloj; inv. br. 302
Datovanje: 14–15. vek *sl. 125*

176. Konjska potkovića, istog tipa sa prethodnim, s jednom stranom oštećenom korozijom
Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 9,5 cm
Južno dvorište, kv. B/2, sloj nad stenom; inv. br. 205b
Datovanje: 14–16. vek *sl. 125*

177. Konjska potkovića, istog tipa sa prethodnim, kojoj nedostaje deo jednog kraka
Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 10 cm
Severno dvorište; inv. br. 70b

178. Konjska potkovića, istog tipa sa prethodnim, kojoj nedostaje deo jednog kraka
Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 9 cm
Južna građevina, prostorija 2, III otkopni sloj, šut; inv. br. 21
Datovanje: 15–16. vek

179. Konjska potkovića, istog tipa sa prethodnim, kojoj nedostaje jedan krak
Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 11 cm
Iz bunara velike cisterne

180. Konjska potkovića, istog tipa sa prethodnim, fragment kraka
Iz bunara velike cisterne

181. Konjska potkovića, istog tipa sa prethodnim, fragment kraka
Severni aneks Palate, kota –2,36

182. Konjska potkovicica, slična prethodnim, sa po tri rupe za klinove, delom oštećena

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 7,8 cm x 8,5 cm

Jugozapadna građevina, IV otkopni sloj; inv. br. 256

Datovanje: 14–16. vek *sl. 125*

Tip II

183. Manja potkovicica elipsoidnog oblika, sa povijenim krajevima koji se dodiruju. Na bočnim stranama su po dve pravougaone rupe za zakivke.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 5,5 cm x 7 cm

Severozapadna građevina, prostor kod ognjišta; inv. br. 10a

Datovanje: 14–16. vek *sl. 125*

Tip III

184. Pločasta potkovicica, gotovo kružnog oblika, sa krajevima koji se preklapaju. Delimično je oštećena. Na očuvanoj bočnoj strani ima četiri kružne rupe za zakivke.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 9,6 cm x 11 cm

Južno dvorište, kv. B/4; inv. br. 219

Datovanje: 14–16. vek *sl. 125*

185. Pločasta potkovicica, kao prethodna, fragmentovana

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 11 cm

Južno dvorište, kv. B/2, sloj iznad stene; inv. br. 205c

Noževi

Tip I – nož sa ravnim sečivom i koštanom oplatom drške

186. Nož sa pravim sečivom i koštanom drškom. Oplata drške se sastoji od dve pločice koje su sa metalnim telom noža spojene sa četiri zakivka.

Gvožđe, kovanje i koštana oplata; dimenzije: dužina 22,8 cm

Južna građevina, prostorija 2, V otkopni sloj; inv. br. 35

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 126*

187. Nož sa pravim sečivom, koje se nastavlja na suženu dršku.

Na dršci se nalazila koštana oplata pričvršćena sa tri zakivka. Kraj oplata drške završavao se bronzanim prstenom.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 22 cm

Južno dvorište, kv. G/4–G/5, kota –210; inv. br. 263

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15 veka *sl. 126*

188. Deo noža sa pravim sečivom i delom drške na kojem se nalazila koštana oplata. Tu su očuvani tragovi tri zakivka.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: očuvana dužina 19,8 cm

Severoistočna građevina, nivo poda; inv. br. 51

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15 veka *sl. 126*

189. Deo noža sa manjim fragmentom oštrice i očuvanom koštanom drškom

Gvožđe, kovanje i koštana oplata; dimenzije: dužina drške 11,2 cm

Severno dvorište, sloj šuta; inv. br. 110

Datovanje: 14–16. vek *sl. 126*

190. Deo sečiva noža sa početkom drške na kome su očuvane dve rupe za zakivke koštane oplata.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: očuvana dužina 9,2 cm

Severno dvorište; inv. br. 72

Datovanje: 14–16. vek *sl. 126*

Tip II – nož sa blago povijenim sečivom i trnom za usađivanje drške

191. Sečivo noža, sa malo povijenim leđnim delom i trnom za usađivanje na drvenu dršku, manjim delom očuvan

Gvožđe, kovanje; dimenzije: očuvana dužina 13,4 cm

Severno dvorište; inv. br. 63

Datovanje: 14–16. vek *sl. 126*

192. Sečivo noža sa povijenim leđnim delom i trnom za usađivanje drške

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 12 cm

Južno dvorište, kv. B/6, nivo peći; inv. br. 335

Datovanje: 14–16. vek *sl. 126*

Britve

Tip I

193. Sečivo britve sa ravnim leđnim delom. Na gornjem kraju je zaobljeno, a na suprotnom se završava petljom. Bliže donjem kraju nalazi se perforacija za osovinu, koja povezuje sečivo i koricu.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 15,4 cm

Severoistočna građevina, nivo poda; inv. br. 54

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 127*

194. Sečivo britve, istog tipa sa prethodnim, sa sačuvanom alkom za kačenje na petlji

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 11,7 cm

Južna građevina, prostorija 2, V otkopni sloj; inv. br. 36
Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 127*

Tip II

195. Sečivo britve sa povijenim leđnim delom i blago izvijenim vrhom. Pri dnu oštrice je rupa za osovinu, koja povezuje sečivo i korice. Na kraju se nalazi perforacija sa alkom za kačenje.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 12,5 cm
Južno dvorište, kv. G/3, IV otkopni sloj, kota –170; inv. br. 253
Datovanje: 14–16. vek *sl. 127*

196. Sečivo britve, istog tipa sa prethodnim, dužine 10,8 cm
Prostor između crkve i jugoistočnog bedema, sloj na prvobitnoj ravni dvorišta; inv. br. 146
Datovanje: 14–16. vek *sl. 127*

197. Sečivo britve, istog tipa sa prethodnim, dužine 11,5 cm
Kula III, sloj šuta; inv. br. 288
Datovanje: 14–16. vek *sl. 127*

198. Sečivo britve, istog tipa sa prethodnim, dužine 8,8 cm
Južno dvorište, kv. G/4, sonda; inv. br. 318
Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 127*

Tip III

199. Sečivo britve sa ravnom oštricom i blago prelomljenom gornjom stranom. Pri dnu oštrice je rupa za osovinu, koja povezuje sečivo i korice. Na kraju se nalazi perforacija sa alkom za kačenje.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 12,5 cm
Južno dvorište, kv. G/4–G/5, kota –210; inv. br. 277
Datovanje: 14–16. vek *sl. 127*

200. Sečivo britve, istog tipa sa prethodnim, istanjeno oštrenjem, dužine 8,8 cm
Jugozapadna građevina, IV otkopni sloj; inv. br. 254
Datovanje: 14–16. vek *sl. 127*

201. Sečivo britve, istog tipa sa prethodnim, delimično oštećeno, očuvane dužine 11,2 cm
Južna građevina, prostorija 2, III otkopni sloj; inv. br. 19a
Datovanje: 14–16. vek *sl. 127*

202. Sečivo britve, veoma oštećeno, očuvane dužine 9 cm
Južna građevina, prostorija 2, III otkopni sloj; inv. br. 19b
Datovanje: 14–16. vek

203. Sečivo britve, veoma oštećeno, očuvane dužine 9,5 cm
Prostor između Crkve i Jugoistočnog bedema; inv. br. 165
Datovanje: 14–16. vek

Tip IV

204. Britva sa ravnim sečivom u korici oplaćenoj koštanim pločicama. Kraj korice je uz osovinu ojačan bronzanim prstenom. Usled korozije, sečivo je ostalo u korici.

Gvožđe, kovanje, koštana i bronzana oplata; dimenzije: dužina korice 11,4 cm
Južno dvorište, kv. B/8; inv. br. 326
Datovanje: 16–18. vek *sl. 127*

205. Britva sa ravnim sečivom i blago povijenim gornjim delom. Očuvana joj je u celosti korica-drška, rađena od jednog komada kosti, sa kojom je sečivo spojeno osovinom. Površine koštane oplata ukrašene su urezima.

Gvožđe, kovanje i kost; dimenzije: dužina 9,5 cm
Iz bunara velike cisterne
Datovanje: 14–16. vek *sl. 127*

Brijač

206. Ravno sečivo brijača koje je na jednom kraju zaobljeno, dok mu se drugi kraj produžava u tanku dršku. Na tom kraju je i perforacija za osovinu koja je povezivala sečivo i korice.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 13,4 cm
Severno dvorište; inv. br. 64
Datovanje: 14–16. vek *sl. 127*

Brusevi

207. Manji pravougaoni brus od svetlomrkog pešćara, sa tragom upotrebe na sve četiri strane
Kamen pešćar; dimenzije: dužina 6,2 cm, u preseku 2,2 cm x 1,9 cm

Južno dvorište, kv. G/2; inv. br. 299 *sl. 128*

208. Veći fragmentovani brus pravougaonog preseka, sa tragom upotrebe na dve šire strane
Kamen, pešćar sive boje; dimenzije: očuvana dužina 10 cm, u preseku 5,7 cm x 2,1 cm

Južno dvorište, kv. V/3, II otkopni sloj; inv. br. 234 *sl. 128*

Alatke

209. Nož za obradu kože, sa dva lučno povijena nejednaka sečiva povezana tordiranom drškom

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 32 cm

Severoistočna građevina, sloj na ravni poda; inv. br. 50

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 129*

Analogije: Minić, Vukadin 2007, 138–139.

210. Nož za obradu kože, isti sa prethodnim

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 26 cm

Bunar velike cisterne

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 129*

211. Nož za obradu kože, sa očuvanim jednim lučno povijenim sečivom koje prelazi u tordiranu dršku. Drugo sečivo na suprotnoj strani drške, koja je zalomljena, nedostaje.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: očuvana dužina 15,4 cm

Južno dvorište, kv. G/2, kota –1,30; inv. br. 308

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 129*

Analogije: Minić, Vukadin 2007, 138–139, sl. 88.

212. Dvodelne makaze sa kratkim oštećenim sečivima i dugim kracima, koji se završavaju petljama slobodnih krajeva. Obe polovine spojene su osovinom-zakivkom.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: očuvana dužina krakova 14,5 cm

Severno dvorište, bliže mesto nalaza nije označeno; inv. br. 16a?

Datovanje: 14–16. vek *sl. 129*

213. Dvodelne makaze sa očuvanim sečicama i kracima iste dužine, koji su završeni kružnim fragmentovanim petljama

Gvožđe, kovanje; dimenzije: prvobitna dužina krakova 14,5 cm

Iskopavanja 1976, bliže mesto nalaza nije označeno

Datovanje: ? *sl. 129*

214. Radla sa malim nazubljenim točkicom, koji je povezan osovinom sa telom alatke, koje je na tom kraju prosečeno. U gornjem delu telo se račva u dva vertikalna kraka, između kojih se nalazila drvena drška.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 8 cm, raspon krakova 3,2 cm

Južno dvorište; inv. br. 183

Datovanje: 14–16. vek *sl. 129*

215. Makaze od kojih su očuvana samo dva manja trougaona sečiva sa početkom krakova, koji nedostaju.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: očuvana dužina 6,5 cm, širina sečiva 1,8 cm

Južno dvorište, kv. B/8, nivo peći; inv. br. 334

Datovanje: 16–18. vek *sl. 129*

216. Deo sečiva makaza sa rupom za osovinu i jednim fragmentovanim krakom

Gvožđe, kovanje; dimenzije: očuvana dužina 16,4 cm

Južna građevina, prostorija 1, I otkopni sloj; inv. br. 2

Datovanje: 16–18. vek *sl. 129*

217. Alatka, nepoznate namene, sa dugim valjkastim tulcem i zakrivljenim šiljkom na vrhu

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 17,2 cm

Južno dvorište, kv. B/6; inv. br. 346

Datovanje: 14–16. vek *sl. 129*

218. Struška sa lepezasto proširenom radnom površinom i tordiranom drškom, koja se završava petljom sa alkom za kačenje

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 12,4 cm

Južno dvorište, kv. B/7–B/8; inv. br. 341

Datovanje: 16–18. vek *sl. 129*

219. Gvozdena alatka, srpastog oblika, koja se sastoji od dva lista sa spoljne, donje strane nazubljena i spojena trnom za nasadivanje drške.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: širina nazubljenog dela 2,1 cm

Severno dvorište; inv. br. 61

Datovanje: 14–16. vek *sl. 129*

220. Čekić koji je na jednom kraju račvast, podešen za vađenje klinova, a na drugom, koji je osmougaonog preseka, ima ravnu udarnu površinu. U središnjem otvoru za držalju nalaze se dve šipke, koje su imale funkciju okova drvene drške.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: raspon krajeva 4,5 cm

Južno dvorište, kv. G/4, kontrolna sonda; inv. br. 311

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 129*

Analogije: Minić, Vukadin 2007, 143, sl. 89/18.

221. Svrđlo, četvorougaonog preseka, koje je na donjem kraju spiralno uvijeno, a na gornjem suženo za nasadivanje drvene drške

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 17,7 cm

Prostor između Crkve i Jugoistočnog bedema; inv. br. 164

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 129*

Analogije: Minić, Vukadin 2007, 143, sl. 89/13.

222. Svrldo, slično prethodnom, manjih dimenzija, sa fragmen-
tovanim spiralnim delom

Gvožđe, kovanje; dimenzije: očuvana dužina 9,6 cm

Severno dvorište; inv. br. 71

Datovanje: 14–16. vek *sl. 129*

223. Deo testere sa nazubljenim donjim delom

Gvožđe, kovanje; dimenzije fragmenta 8 cm x 8 cm

Prostor dvorišta južno od Palate, sloj štuta; inv. br. 184

Datovanje 14–16. vek *sl. 130*

224. Gvozdena alatka za duborez, sa povijenom i zašiljenom
oštricom na jednom kraju i suženim delom na suprotnom, za
nasađivanje drvene drške

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 13,2 cm

Jugozapadna građevina, III otkopni sloj; inv. br. 247

Datovanje: 14–16. vek *sl. 129*

225. Šilo, kružnog preseka, koje se ka vrhu sužava i prelazi u
oštar vrh. Na suprotnom kraju je pločasto prošireno, sa rupama
za dva zakivka kojima je bila povezana drvena drška.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: očuvana dužina 12,3 cm

Severoistočna građevina, nivo poda; inv. br. 56

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 129*

226. Gvozdena igla sa oštećenom ušicom

Dimenzije: očuvana dužina 6 cm

Severozapadna građevina; inv. br. 120

Datovanje: 14–16. vek *sl. 129*

227. Koštana igla sa ušicom na gornjem kraju

Dimenzije: dužina 6,4 cm

Južno dvorište, kv. G/1, jama; inv. br. 349

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 129*

228. Dva zupca za greben koja su na jednom kraju kvadratnog
preseka, a na drugom svedena u šiljak

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužine 12,4 cm i 11,6 cm

Severno dvorište; inv. br. 62

Datovanje: 14–16. vek *sl. 129*

Analogije: Minić, Vukadin 2007, 136, sl. 86/10–13.

229. Zubac za greben, kao prethodni

Dimenzije: dužina 12 cm

Jugozapadna građevina, V otkopni sloj, kota –200; inv. br. 270

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 129*

230. Srp polumesečastog oblika, sa delom trna za nasađivanje
drvene drške

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 20,5 cm

Južno dvorište, kv. B/2, sloj iznad stene, kota –085; inv. br. 207

Datovanje: 14–15. vek *sl. 130*

Analogije: Minić, Vukadin 2007, 131–132, sl. 84/3.

231. Kosir sa kraćim polumesečastim sečivom i dugim trnom za
nasađivanje na drvenu dršku

Gvožđe, kovanje, dimenzije: dužina 28,5 cm

Bunar velike cisterne, 1985.

Datovanje: 14–16. vek *sl. 130*

232. Turpija sa trnom za nasađivanje na drvenu dršku i ošteće-
nim vrhom

Gvožđe, dimenzije: očuvana dužina 17 cm

Severno dvorište, sloj nad prvobitnom ravni terena; inv. br. 100

Datovanje: 14–16. vek *sl. 129*

233. Turpija sa očuvanom radnom površinom na obe strane i
trnom za nasađivanje na drvenu dršku

Gvožđe, dimenzije: dužina 33 cm

Nepoznato mesto nalaza

Datovanje: 16–18. vek *sl. 130*

234. Motika, srcolikog oblika, sa ušicom za usađivanje drške

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 17,8 cm

Severoistočna građevina, nivo poda; inv. br. 49

Datovanje: 14. vek – prva polovina 15. veka *sl. 130*

235. Alatka, nepoznate namene, sa kružnim delom oštećenim plo-
často, telom i isturenim delom za dršku, koji na kraju ima malu
kružnu rupu

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 14 cm x 15 cm

Severno dvorište; inv. br. 68

Datovanje: 14–16. vek *sl. 130*

236. Mali klin za cepanje kamenih blokova, izduženog pirami-
dalnog oblika, sa gornjom površinom proširenom iskucavanjem
tokom upotrebe

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 16,8 cm

Glavna kula, u severnom prozoru gornje etaže; inv. br. 208

Datovanje: 14–15. vek *sl. 130*

Analogije: Minić, Vukadin 2007, 145, sl. 90/5.

237. Veća udica, kružnog preseka, sa harpunastim ostrim vrhom na donjem delu i kvadratnim proširenjem sa gornje strane.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 8,5 cm

Južna građevina, prostorija 2, IV otkopni sloj; inv. br. 34

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 129*

Analogije: Minić, Vukadin 2007, 133, sl. 85/5.

238. Horizontalna poluga male vage, fragmentovana. Na sredini ima proširenje i kružnu rupu za kačenje.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina očuvanog kraka 7,5 cm

Južno dvorište, kv. G/4, kontrolna sonda; inv. br. 317

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka *sl. 129*

Građevinski metal i okovi

Baglame i reze

239. Reza u vidu poluge pravougaonog preseka, koja se na jednom kraju završava petljom sa manjom baglamom. Na drugom kraju je elipsoidni otvor koji je služio za provlačenje drugog fiksnog dela reze.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 18,5 cm

Nepoznato bliže mesto nalaza

Datovanje: 14–16. vek *sl. 131*

Analogije: Minić, Vukadin 2007, 111, sl. 71.

240. Manja reza, ista sa prethodnom

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 12 cm

Južno dvorište, kv. B/2, sloj iznad prvobitne ravni tla; inv. br. 206

Datovanje: 14–16. vek *sl. 131*

241. Mala kratka reza sa baglamom na jednom kraju i s elipsoidnim otvorom na drugom

Gvožđe, kovanje; dimenzije: reza 8,2 cm, baglama 9 cm

Južno dvorište, kv. B/2, sloj šuta; inv. br. 185

Datovanje: 14–16. vek *sl. 131*

242. Deo reze sa petljom na jednom kraju i povrnutim šiljkom na drugom. Bliže gornjem kraju nalazi se proboj sa klinom.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 12 cm

Nepoznato bliže mesto nalaza

Datovanje: 14–16. vek *sl. 131*

243. Deo manje reze, delom povijene, sa otvorima na oba kraja Gvožđe, kovanje; dimenzije: 6,5 cm x 1,5 cm

Severno dvorište; inv. br. 67

Datovanje: 14–16. vek *sl. 131*

Spojnice – klamfe

244. Klamfa, pločastog tela, pravougaonog preseka, sa povrnutim zašiljenim krajevima

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 9 cm

Južno dvorište, kv. B/8, nivo peći; inv. br. 333

Datovanje: 14–16. vek *sl. 131*

Analogije: Popović 1999, 272, sl. 237/1–5.

245. Manja klamfa-spojница sa kracima proširenim iskucavanjem. Na jednom kraku očuvan je deo kružne rupe za zakivak. Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 5,7 cm, očuvana dužina krakova 2,4 cm

Nepoznato bliže mesto nalaza

Datovanje: 14–16. vek *sl. 131*

Okovi

246. Ručka pravougaonog oblika, na krajevima spojena sa dve manje baglame savijenih krajeva, koje su bile ukucane u drvenu ploču debljine oko 1 cm. Na baglamama se nalaze dekorativne rozete od gvođenog lima. I povrnuti krajevi drške završavaju se dekorativnim kupastim glavicama.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: drške 8,7 cm x 4 cm, prečnik rozete 3,2 cm

Severno dvorište; inv. br. 69

Datovanje: 14–16. vek *sl. 131*

247. Deo šarke od savijene trake gvođenog lima, sa očuvanom kružnom osovinom

Gvožđe; dimenzije: 6,1 cm x 2 cm

Iz bunara velike cisterne

Datovanje: 14–16. vek *sl. 131*

248. Deo okova u vidu trake gvođenog lima, sa očuvana dva zakivka

Gvožđe; dimenzije: 7 cm x 2,1 cm

Iz bunara velike cisterne

Datovanje: 14–16. vek *sl. 131*

Klinovi

Tip I

249. Klin izduženog tela, kvadratnog preseka, sa piramidalnom glavom koja je sa bočnih naspramnih strana u ravni sa telom klina. Otkriveno je 11 klinova ovoga tipa, od čega 10 predstavlja skupni nalaz.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužine od 11 cm do 19,5 cm

Palata, južni aneks, sloj požara iznad poda; jedan primerak iz bunara velike cisterne

Datovanje: 14–15. vek *sl. 132*

Tip II

250. Klin izduženog tela, kvadratnog preseka, sa masivnom pravougaonom glavom. Sačuvan je samo jedan primerak ovoga tipa.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina oko 10 cm

Mesto nalaza nije bliže određeno.

Datovanje: 14–16. vek *sl. 132*

Tip III

251. Klin izduženog tela, kvadratnog preseka, sa pločastom ovalnom glavom. Otkriveno je više desetina klinova ovoga tipa.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužine od 2,5 cm do 10 cm

Bunar velike cisterne: 9 kom.; Severozapadna građevina, nivo poda: 3 kom.; Jugozapadna građevina, VI otkopni sloj nad podom: 17 kom.; za ostale mesto nalaza nije bliže određeno.

Datovanje: 14–16. vek *sl. 132*

Tip IV

252. Klin izduženog tela, kvadratnog preseka, sa većom kružnom pločastom glavom. Otkrivena su dva primerka ovoga tipa.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 13 cm, prečnik glave 3,3 cm

Kula III, sloj šuta; inv. br. 290

Datovanje: 14–16. vek *sl. 132*

Tip V

253. Klin izduženog tela, kvadratnog preseka, sa pravougaonom glavom

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 11,5 cm

Bunar velike cisterne

Datovanje: 14–16. vek *sl. 132*

Katanci, brave i ključevi

Katanci

254. Katanac sa telom sastavljenim od pravougaonog i cilindričnog dela. Sa jedne strane je kraći deo alke, koji je zašiljen, a sa druge duži, koji je cevast, kružnog preseka.

Gvožđe; dimenzije tela: 6,2 cm x 2,8 cm

Mesto nalaza nije bliže označeno.

Datovanje: 14–16. vek *sl. 133*

Analogije: Поповић, Бикић 2004, сл. 110, кат. бр. 290; Милић, Вукадин 2007, 111–112, сл. 71/6.

255. Katanac, istog tipa kao prethodni

Gvožđe; dimenzije tela: 6 cm x 1,5 cm

Severno dvorište; inv. br. 66

Datovanje: 14–16. vek *sl. 133*

256. Manji katanac valjkastog tela, koje je ojačano sa tri obruča.

Ima polukružnu pokretnu alku povezanu sa osovinom.

Gvožđe; dimenzije tela: 4,6 cm x 2,4 cm

Mesto nalaza nije bliže određeno.

Datovanje: 14–16. vek *sl. 133*

Analogije: Поповић, Бикић 2004, сл. 110, кат. бр. 289.

Brave

257. Pločasti deo mehanizma brave sa perforacijama

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 11 cm x 4 cm

Južno dvorište, kv. B3; inv. br. 212

Datovanje: 14–16. vek *sl. 134*

258. Pločasti deo mehanizma brave, sličan prethodnom

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 12 cm x 4 cm

Mesto nalaza nije bliže određeno.

Datovanje: 14–16. vek *sl. 134*

259. Pločasti deo mehanizma brave, sličan prethodnom

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 8,5 cm x 3,5 cm

Severno dvorište; inv. br. 65

Datovanje: 14–16. vek *sl. 134*

260. Manji deo mehanizma brave, koji je verovatno činio celinu sa prethodnim

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 2 cm x 4,3 cm

Severno dvorište; inv. br. 73

Datovanje: 14–16. vek

sl. 134

261. Mali deo mehanizma brave

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 2,5 cm x 2,2 cm

Severno dvorište; inv. br. 102

Datovanje: 14–16. vek

sl. 134

262. Deo mehanizma brave

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 7,2 cm x 1,2 cm

Mesto nalaza nije bliže određeno.

Datovanje: 14–16. vek

sl. 134

Ključevi

263. Ključ sa pljosnatim i asimetrično zarezanim donjim delom.

Gornji deo je valjkast i prelazi u alku za kačenje.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 8,5 cm

Mesto nalaza nije bliže određeno.

Datovanje: 15–16. vek

sl. 135

Analogije: Minić, Vukadin 2007, 111–121, 71/18.

264. Ključ, sličan prethodnom

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 9 cm

Mesto nalaza nije bliže određeno.

Datovanje: 15–16. vek

sl. 135

265. Ključ sa valjkastim telom koje na jednom kraju ima zakrivljenu pločicu, a na drugom kružnu alku sa kačenje

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 7,8 cm

Mesto nalaza nije bliže određeno.

sl. 135

Lanci i alke

266. Lanac sa 10 izduženih karika, fragmentovan u dva dela. Na poslednjoj u nizu je petljasti deo koji se završava kupastom glavom.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 28 cm

Južno dvorište, kv. G/4–G/5, kota –210; inv. br. 276

Datovanje: 14. vek – početak 15. veka

sl. 136

267. Deo lanca od šest manjih elipsoidnih karika

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 6,8 cm

Južno dvorište, sloj nad prvobitnom ravni terena

Datovanje: 14–16. vek

sl. 136

268. Deo lanca od šest karika oblikovanih u vidu osmica

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 24,4 cm

Severno dvorište; inv. br. 17

Datovanje: 14–16. vek

sl. 136

Analogije: Поповић, Бикић 2004, сл. 115, кат. бр. 345–347;

Minić, Vukadin 2007, 108, sl. 69/17–18.

269. Veća gvozdена alka

Gvožđe, dimenzije: prečnik 4,5 cm

Severno dvorište, sloj iznad prvobitne ravni dvorišta; inv. br. 112

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka

sl. 136

270. Manja bronzana alka

Bronza, livenje; dimenzije: prečnik 3,8 cm

Južno dvorište, sloj šuta; inv. br. 199

Datovanje: 14–16. vek

sl. 136

271. Kružna alka otvorenih krajeva

Gvožđe, kovanje; dimenzije: prečnik 4,6 cm

Severno dvorište, sloj iznad prvobitne ravni dvorišta; inv. br. 116

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka

sl. 136

272. Veća gvozdена elipsoidna alka, fragmentovana

Gvožđe, kovanje; dimenzije: 8,5 cm x 5,6 cm

Severno dvorište; inv. br. 99

Datovanje: 14–16. vek

Metalni predmeti nepoznate namene

273. Poluga kvadratnog preseka, na oba kraja polukružno savijena

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 9,5 cm

Južno dvorište, kv. B/3; inv. br. 215

Datovanje: 14–16. vek

sl. 137

274. Poluga, na sredini proširena, sa ovalnim otvorom. Krajevi su povrnuti pod pravim uglom.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 7,6 cm

Severno dvorište, kv. B/15, nivo zapečene zemlje; inv. br. 119

Datovanje: 14. vek – prve decenije 15. veka

sl. 137

275. Drška, pločastog pravougaonog preseka, sa petljom na jednom kraju. Drugi kraj je proširen i fragmentovan.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 7,6 cm

Uslovi nalaza nisu bliže određeni.

Datovanje: 14–16. vek

sl. 137

276. Predmet u vidu poluge, na krajevima špicasto proširen

Bronza, livenje; dimenzije: dužina 15,3 cm

Južno dvorište, sloj šuta; inv. br. 179

Datovanje: 14–16. vek

sl. 137

277. Predmet sa povijenom ručicom koja se završava kružnim proširenjem sa rupom. Na drugom delu predmeta, koji je fragmentovan, nalazi se tanko nazubljeno proširenje sa nizom kružnih perforacija.

Gvožđe, kovanje; dimenzije: dužina 8,5 cm

Severno dvorište; inv. br. 111

Datovanje: 14–16. vek

sl. 137

MAGLIČ CASTLE

Summary

Maglič Castle undoubtedly holds a special place among the many fortified sites across the medieval Serbian lands. Its well-preserved curtain walls and towers on a commanding elevation above the Ibar River make it one of the best representatives of the military architecture of its age. Its origin and further development, as well as its significance in history, were closely tied to its geo-strategic location.

The Castle sits on the narrow flat ridge of a rocky western spur of the Stolovi massif, on the right side of the Ibar, some twenty kilometres south of the modern-day city of Kraljevo. Since it is surrounded on three sides by steep slopes descending to the Ibar and the cleft cut by the Maglašnica stream, overland access was only possible from the east. As the narrow ridge slopes down from east to west along the length of about 10–12 m, the Castle is between 367 m and 378 m above sea level, or about 120–130 m above the bank of the Ibar. Deserted for centuries, the Castle fell into dilapidation, but its defences have remained comparatively well preserved owing to the fact that it has never been used as a source of building stone. The entire bailey used to be covered with collapsed stones and rubble. Clearly recognizable of the former buildings within it were the ruined palace and a portion of the walls of the church of St George. The archaeological exploration of Maglič Castle was undertaken in two phases. In 1960–63 the collapsed material was cleared and the structural remains within the enclosure exposed. In 1975–85, the curtain walls and towers as well as the entire bailey were archaeologically explored, and extensive conservation and restoration works carried out, largely restoring the defences to their former appearance.

The archaeological investigation at Maglič was primarily designed to prop up the conservation and restoration work on the Castle. It provided detailed information about the curtain walls and towers, about the building method and foundation system, and about traces of earlier fortifications. The remains of stone walls and floors of all buildings in the bailey were also thoroughly explored and recorded. Our knowledge of the structures built of perishable materials has, however, remained scanty. We know that some of them preceded stone construction, and there is no doubt that younger horizons also contained wooden houses.

The study of movable finds has suggested three cultural horizons. The earliest horizon would be the one defined by the remains of an earlier fortification. This horizon is scantily documented in the archaeological record, given that scarce pottery fragments were the only indication of human occupation apart from the structural remains.

The second, and undoubtedly the principal, horizon is defined by the castle defences and buildings. This broadly defined horizon obviously comprised several chronologically distinctive layers, as evidenced by the observed building phases and by the structural analysis of the wall remains. Chronologically, the horizon covers the fourteenth and first half of the fifteenth century, i.e. a period prior to the Ottoman conquest.

The youngest horizon has primarily been identified from the recovered artefacts, given that the surviving structural remains do not indicate any new construction in the period of Ottoman rule. Chronologically, this horizon spans the period from the Ottoman capture of the Castle in the mid-fifteenth century to the end of the seventeenth century, when it seems to have been abandoned by the Ottoman garrison.

* * *

The broader surroundings of Maglič, especially the flatland of the Zapadna (West) Morava river valley and the area of its confluence with the Ibar, have been inhabited from

early prehistoric times. The area rose to some prominence in the Roman period, when local mineral resources began to be exploited. The expansion of mining operations was a long-term process. Its beginnings in the Ibar valley can be traced back to the first half of the second century and it was especially intensified in late antiquity. In order to protect the mineral resources, a number of *castelli* or small forts were built on elevated and difficult-to-access locations, most notably in late antiquity. Especially important for this particular area was a route along the Ibar, connecting the central Balkan regions north of the Morava with Kosovo.

The Ibar route, established as early as Roman times, has retained its importance into the contemporary period. Its strategic significance, recognized quite early, required that it be successfully controlled, which played a role in the origin and further destiny of the fortification at Maglič. The elevation on the right bank of the Ibar overlooking the route, where Maglič Castle was to be built, was neither fortified nor inhabited in Roman times. The need for the organized control and defence of the Ibar route does not seem to have arisen until after 1018, the year the emperor Basil II restored the region to Byzantine rule. It remains an open question as to how the defence system in the recaptured territory, apart from the border areas, was organized initially. According to what is known today, new fortifications do not seem to have been built until the last decades of the eleventh century. In that period, and until the second half of the twelfth century, the Ibar area became quite important for the defence of the Empire, as it struggled to thwart the eastward expansion of the Serbs. Therefore, among other things, the Byzantines constructed new forts. The purpose of some of them was to protect the Ibar route. As suggested by the archaeological remains, in the late eleventh century or in the first quarter of the twelfth, the elevation above the Ibar received a fort, the predecessor of Maglič Castle. Alongside the newly-built forts at Zvečan and Brvenik, Maglič apparently formed part of a single defence system the role of which was to control the Ibar route.

The earlier fort at Maglič is not referred in the historical sources and is only known from archaeological evi-

dence. It undoubtedly was a small *castellum* on a naturally defended location, of the type known to have been built in the Komnenian age. Its fate in the Serbo-Byzantine wars remains unknown. Archaeological evidence suggests a fire and subsequent renovation. It may be assumed that it met its final destruction in another fire, but there is no clue as to when this could have happened. There are no reliable indications that the fort was in use in the thirteenth century. If it suffered destruction in the mid-twelfth century, during the wars, it seems to have lost its previous importance and was not rebuilt in the latter half of the century, under Stefan Nemanja, grand *župan* of Serbia.

Essential to the further destiny of the defences on the elevation above the Ibar and for the construction of Maglič Castle was the founding of the monastery of Žiča. Žiča, a foundation of king Stefan the First-Crowned (r. 1196–1228, as king from 1217), which became the seat of the autocephalous Serbian Archbishopric (1219), was built in the 1210s. As testified by the charters of endowment, the founder endowed it with landed estates, most of which were in the environs of the monastery. The monastery thus came into possession of all villages around Maglič, including the nearby mountains of Željina and Brezna. It is significant, however, that the fort at Maglič is not mentioned in the charters. There are several indications that it had been disused by then, but the issue remains open. We are inclined to believe that the elevation with the ruined fort was donated to the archiepiscopal see, and that it belonged to the monastery's demesne along with the nearby villages and mountains.

It is difficult to understand what led king Stefan the First-Crowned to have his foundation, the monastery of Žiča, built on that particular site, and to have the freshly autocephalous archbishopric seated there. The location near the confluence of the Ibar and Morava rivers was in the northern portion of his kingdom, at a considerable distance from the seat of royal government at Ras (near modern-day Novi Pazar). It was not a naturally defended location, but vulnerable to attack from the north. It seems logical that the archiepiscopal seat, being one of the most impor-

tant institutions in the medieval kingdom, should have been provided with some sort of defence, or at least with a fortified refuge. However, so far nothing suggests that this was the case. It appears that the founding of Žiča was just part of a broader design which remained unaccomplished. Perhaps it reflected the intention to move the capital to the north, in the potential direction of Serbia's expansion. Such design, which could have been devised by Stefan Nemanja's sagacious sons, king Stefan and archbishop Sava, was not carried out by their successors. The seat of royal government remained at Ras practically throughout the thirteenth century. Its transfer to Kosovo, signalling the southward expansion of the realm of the Nemanjićs, left Žiča far in the north, at an even greater distance from the seat of royal government, without any organized defence, even without a fortified refuge. That this situation caused a sense of insecurity seems obvious from the actions of Arsenije I (Arsenius), Sava's successor on the archiepiscopal throne, who had the church of the Holy Apostles built on Žiča's *metochion* near Peć, as a potential alternative seat of the Serbian Church. It remains unknown whether Žiča was damaged and, if so, to what extent, in the Bulgarian incursion into the Serbian realm as far as the Lim in 1253.

Žiča fared much worse in the wars waged in the 1290s. The problem of the security of the archiepiscopal see became painfully obvious at the time of king Stefan Dragutin's war with the Bulgarian lords who held the region of Braničevo. Serbian successes in the fights over Braničevo in 1292 prompted Shishman of Vidin to launch a campaign against Serbia, in which Žiča sustained heavy damage. The Bulgarian attack had far-reaching consequences. Firstly, renovation of the archiepiscopal seat was a drawn-out one, and secondly, in subsequent times heads of the Serbian Church tended to stay there only occasionally. The renovation must have been an occasion to think of possible ways to protect the archiepiscopal monastery and its community. Protection could only be ensured by constructing a strongly fortified refuge on an easily defended site. Maglič, with its steep slopes, a single accessible side and the ruined old fort, would have been a perfect choice.

It was at a distance of about two and a half to three hours on foot from the monastery, and much less on horseback.

The construction of Maglič Castle apparently ran simultaneously with the renovation of Žiča, most likely in the concluding years of the thirteenth century, or in the first decade of the fourteenth at the latest. Convincing reasons for the construction of this fortification deduced from the described historical context are corroborated by the fact that in the area within the walls was the layer of the fourteenth and first half of the fifteenth century, which corresponds to the life span of the Castle. It may be said with a great deal of certainty that there was a gap between this layer and the one roughly dated to the twelfth century, which suggests that Maglič had been deserted by the time the new construction began.

The new fortification, larger than the earlier one, had firm foundations (fig. 27). The earlier structural remains were removed and the new layout made good use of the natural terrain. The walls and towers were arranged in such a way as to ensure an effective defence (figs 33–60). The protruding Main Tower or Donjon was placed on the only accessible side, and protected by a deep rock-cut fosse beneath it. The form of the Main Tower, with its bevelled outer corners, was also adjusted to the terrain or, to be more exact, to the fact that it was the only side of the fortification vulnerable to siege weapons. The other towers, more or less square in plan, were arranged at regular intervals to enable defence even against attack from the less accessible sides. Maglič was unusually strongly fortified on the south side. As many as three sturdy towers were packed close to one another along the shortest curtain wall of the Castle. This pattern lacks close analogies among the coeval fortifications and is quite difficult to explain.

Another open question is whether Maglič Castle was modelled on an earlier fortification, given that, as far as is known, it was the first newly-built fortification under the Nemanjićs. It seems that after the wars with Byzantium, and even in the thirteenth century, the Serbian kings did not attach much importance to fortification, especially in the heartland of the kingdom. Some earlier fortifications,

such as Jelač and Zvečan, remained in the system of defence, and similar examples can certainly be found in border areas. New construction in that period is not referred to by the surviving documentary sources, nor is it indicated by the archaeological record.

Maglič Castle, as a whole and in terms of structural solutions, is closer to earlier Byzantine military architecture than to the contemporary defensive architecture of Italy and the west of Europe. In that sense, its curtain walls and towers are characterized by quality building and skilful use of good traditional solutions, rather than innovations meant to improve the efficacy of defence. This was understandable for smaller highland fortifications on less accessible locations. For them, simpler solutions involving a defensive wall strengthened with a certain number of towers were used, which was the case at Maglič as well.

It is also unknown who the builders were and where they came from. It appears that they were familiar with Byzantine military architecture, which then means that they could have come from the Greek-speaking world, as they often did for the purpose of church building and frescoing. One should not rule out the possibility that the builders came from the Serbian coastal regions (*Pomorje*), where Byzantine traditions were also well known.

Unlike the uncertainties surrounding the origin of some fortification solutions, the place of Maglič Castle in medieval Serbian architecture, and especially its impact on its subsequent development, is much easier to establish. Comparison between some of its defences and the corresponding portions of later Serbian fortifications shows much similarity, even a certain pattern. For example, the thickness of the curtain walls at Maglič and a number of later Serbian fortifications is about 7 feet (*ca* 2.10 m), with the wall-walk at a height of 23–24 feet (*ca* 7 m). The same simple type and proportions of gates occur almost without exception until the early decades of the fifteenth century. Similarities in the type of towers are also observable. At Maglič, and later, there predominate rectangular, as a rule square, towers. It was a very old form, traceable to Roman times. Its weaknesses were recognized early on, most of all

its vulnerability to siege weapons and, later, to cannon fire. In the case of highland fortifications such as Maglič, where the possibility of using siege engines was reduced to a minimum, the square tower would not have been a weak solution. In the case of lowland fortified sites, such as those built in the late fourteenth and first half of the fifteenth century in Serbia (e.g. Kruševac, Ravanica, Belgrade, Manasija, Smederevo), however, such tower form was an archaism, inadequate for effective defence purposes. It remains obscure why this tower type remained the most frequent method of strengthening curtain walls until the Ottoman conquest. It does not seem likely that it was simply a tribute to tradition; there must have been other reasons, but they are difficult to unravel at the moment.

Water supply was vital for the defence of any fortification. Given that hilltop locations, as a rule chosen for fortifications, usually lacked springs or the possibility of accessing groundwater, filter cisterns for harvesting rainwater were used. There were two cisterns within Maglič Castle, one attached to the Main Tower, the other, smaller, in the immediate vicinity of the church. This cistern type was common in medieval Serbian fortifications. It consisted of a sizeable circular pit cut into the rock, lined with stone and coated with waterproof clay. It was filled up with sand and gravel and fitted with a circular well shaft in the middle. The large cistern within the walled area in front of the Main Tower inside the bailey was reliably coeval with the fortification of that area of the Castle, but it cannot be said with certainty how long it was in use (figs 96 and 97). The smaller cistern, cut into the rock near the apse of St George's (figs 98 and 99) cannot be reliably dated. It may have been constructed along with the other castle structures, but it may also be of a later date.

After the curtain walls and towers were built, the enclosure received buildings providing accommodation for the garrison troops. The appearance and layout of these oldest buildings can only be patchily reconstructed from archaeological evidence. They were mostly timber built. Their traces are reliably detectable along the interior face of the western curtain wall. It was then that the original

stone-built Palace with a hall on the upper floor, abutting against the curtain wall, was constructed along with its annexes. This earlier structure, given its position dictated by the natural terrain, must have been quite uncomfortable to use. The analysis of the surviving remains suggests that it had no windows at all, unless they were set in the roof structure. Whether this awkward solution resulted from the builders' lack of skills or from the need to complete construction as fast as possible, remains an open question.

Apparently, the older portion of the church of St George, the single-nave church with a narthex, was built at the same time as the defences. It was allotted the finest location, almost at the centre of the bailey (figs 66–68). The original architecture of this modestly built structure can only be appreciated from its fragmentarily surviving walls.

Maglič Castle was given its final shape at the time of a building project overseen by archbishop Danilo II (Daniel) (1324–37), two or three decades after the completion of the main construction work. The archbishop's biographer, enumerating his God-pleasing deeds, refers to the *beautiful palaces* that he had built at Maglič and to his having *introduced divine law* in the church of St George. The archbishop's interventions, reliably identified during the archaeological exploration, are defined as the younger phase of the Castle. First of all, the church received an exonarthex, which was probably surmounted by a belfry, and the interior of the church was decorated with frescoes. The entire church, including the added western portion, betrays clear Gothic influences. It is open to discussion whether the church had been fully completed before the addition of the exonarthex. In an attempt to interpret the well-known passage from the *Life* of archbishop Danilo II, we are inclined to think that the church was not completed and consecrated until his time.

In this younger phase, the Palace also underwent extensive alterations (figs 71–81). Additions made to correct previously made mistakes resulted in a completely new upper-floor hall with four windows and a portal. New living quarters were also built. The earlier wooden houses were replaced by two-storey buildings with stone walls. These

probably were the *beautiful palaces* referred to by Danilo II's hagiographer. Judging by the discovered remains, at least one of them was luxurious for its time: the so-called North-East Building, which is additionally set apart by being located in the immediate vicinity of the gate. It had an upper floor with rooms decorated with wall paintings, and windows glazed with circular panes of glass, *oculi*.

In terms of plans and building methods, the Castle's residential architecture was simple but apparently functional (figs 83–88). The buildings had massive walls of rough-hewn stones laid in irregular courses and bound by lime mortar. The use of dressed stone, exclusively tufa, was limited, and apparently to details of the Palace. This may explain the fact that except for the vaulted passageway leading to the ground floor of the Palace, there was no other vault within the Castle. Wooden floor structures were used to separate the storeys inside the buildings, and all interior partitions, as well as stairs and porches were also made of wood. The roofs were probably covered with wood shingles, as there is no archaeological evidence of either roof tiles or lead plates. On the whole, wood was a very important building material.

Buildings with massive stone walls and wooden interiors were typical of residential architecture in the central Balkans throughout the medieval period. In the architectural heritage of Serbia, this is evidenced by the explored remains of the palaces at Stalać, Kruševac and Smederevo, and by a number of structures within monastic enclosures. Important houses in medieval urban settlements also had massive stone walls and wooden interiors. Unlike this type, observed across Serbia and Bosnia, the houses on the Adriatic coast were built much more solidly. They had vaulted stone ceilings on the ground floor and made greater use of dressed stone.

Almost all houses at Maglič had corner hearths or fireplaces on the upper floor. Their remains in the form of quadrant-sectioned masonry substructures survive on the ground-floor level. These substructures supported corner hearth pads on the upper-floor level. In that way, the risk of wooden floors catching fire was reduced. A similar way of

building upper-floor corner fireplaces has also been registered in some later residential buildings in medieval Serbia.

The most sumptuous structure within the walls was the Palace with a large hall on the upper floor. The building method was similar to that used for the other two-storey houses, but with more attention paid to the windows and the portal. The surviving portions of the walls make it possible to get a rough idea of its former appearance. Unlike the walls, windows and floors, however, no material remains provide any clue to its roof system. Given that it was a high-status structure, we may rely on the better-preserved buildings that served the same purpose. The halls were always open to a tall roof, which was often decoratively treated. The roof consisted of a series of paired curved rafters fastened to the ridgepole. Wood sheathing placed on top of the rafters was overlaid with the external covering. As evidenced by analogous examples, such roof structures could be fitted with windows. A similar roof, occurring in many Gothic buildings, may have also been used to cover the hall of the Maglič Palace (fig. 139).

The Palace of Maglič Castle with its large upper-floor hall is a rare surviving example of this type of buildings in the medieval Serbian lands. Of relevance in comparative terms are the examples from Smederevo Castle and, especially, from Golubac. In both cases, the palace with a large hall on the upper floor abuts against the simultaneously built curtain wall pierced with carefully crafted windows, which was not the case at Maglič. The Palace at Maglič generally appears more modest than these later examples.

The additions from the time of Danilo II exhibit Gothic details. Gothic elements are also observable in the buildings constructed through the Serbian archbishop's effort, and not only on the level of decorative detail, but also in structural terms. It may be assumed therefore that this was Danilo II's personal preference.

The available evidence leads to the assumption that the construction of the fortification probably began in the concluding years of the thirteenth century and was completed in the 1320s or early 1330s under the care of Danilo II. The actual function and significance of the fortification

poses a much more intricate problem. The physical structures raise no doubts. Maglič fits the definition of a castle widely accepted in European scholarship; in other words, it was a safe high-status residence. Thus, apart from the curtain walls set with towers and the main tower, donjon, a castle includes one or more dwelling buildings. Especially significant is the presence of an essential feature of a castle: the large hall which was the focal point for the public life of a medieval palace. Medieval castles also contained chapels, usually within the residence, and much more rarely as free-standing churches. As we have seen, Maglič, the typical and best preserved castle in the medieval Serbian lands, had all of these features.

Yet, the question remains if such a fortification was only intended as a monastic refuge. That Maglič did serve the purpose at the time of construction is beyond question, considering, among other things, that it was built on the land owned by the monastery of Žiča. But, such a function could have been fulfilled by a simpler fortification. Viewed as a whole, and especially considering its intramural structures, Maglič must have served an additional function. It no doubt was a castle, understood as a fortified residence with a typical medieval palace providing living quarters for a high-ranking person. This is also suggested by the large and carefully built hall, which probably served a predominantly secular purpose. On the other hand, statements contained in the *Life* of Danilo II leave room for the assumption that Maglič was the castle of the Serbian archbishop. The assumption, however, should be taken with much caution, considering that the written sources do not say whether or when Danilo II stayed in the castle. It is difficult to picture this energetic and dynamic ecclesiast as its dweller, as his duties required his frequent presence either in the immediate vicinity of the king or at the archiepiscopal see. An especially delicate question of a general nature is whether it was “befitting” for the head of the Church to dwell in a fortified palace, an archiepiscopal castle, at a time when not even the Serbian king did. For the time being, our scanty information about the daily life of high officials of the medieval Serbian Church leaves these questions without a reliable

answer. Consequently, the assumption that Maglič was an archiepiscopal castle should be taken with great caution. Whatever the case may have been, we are no nearer an answer to the question who, apart from the garrison, could have been accommodated there. It is quite likely that a few members of the Žiča monastic community resided at Maglič to conduct worship services in St George’s church, but they certainly were not the principal users of the hall and the *beautiful palaces*. What we have learned so far, especially from the archaeological investigation, does not provide a solid basis for pinpointing the exact array of functions that Maglič Castle fulfilled in the first half of the fourteenth century. Therefore, the major problems we have sought to recognize and define in our study remain for the most part unresolved and open to further research.

Historical sources shed little light on Maglič Castle in the fifteenth century prior to the Ottoman conquest. What knowledge we have comes from archaeological exploration. Without additional information from other sources, however, the archaeological discoveries can only provide a fragmentary picture and no answers to many important questions. Analysis of the archaeological layers has reliably established that some castle structures suffered destruction at the turn of the fourteenth and fifteenth centuries and were repaired. The ruins of the Palace, of its South Annex, of the South-West Building and of the structures between them showed evidence of fire which destroyed this portion of the Castle. The South Building was also damaged in the fire, but in this case there was evidence of subsequent repair. The finds from the fire layer suggest that the destruction must have occurred after the Battle of Kosovo (1389), but not later than the first or second decade of the fifteenth century. It is not clear, however, whether the fire came as a result of an attack on Maglič or it was an accidental fire, a constant hazard in medieval settlements where wood was the predominant building material.

Our knowledge of the life of the Castle in the fourteenth and first half of the fifteenth century has been considerably expanded by the finds from the corresponding cultural layer, notably from the destruction deposits of the buildings

(figs 82, 88 and 89). Most finds are potsherds and various metal artefacts. Apart from ceramic kitchenware, with pots of various sizes as the most common shape (fig. 104), fragments of glazed tableware, often decorated with painted or sgraffito ornaments, were also recovered. There predominated jugs and pitchers, while bowls were much more infrequent (figs 105 and 106). Most of the glass finds were window *oculi* (fig. 114). Prevailing among the metal finds were various iron tools (figs 126–130) and building hardware such as nails, hinges, padlocks, latches (figs 131–134). Weapons and warrior gear were relatively scarce (figs 121–123). An interesting find were parts of harquebuses, or hook-guns, from the destruction layer of the Donjon, which should probably be dated to the middle of the fifteenth century (fig. 120).

We do not know whether Maglič had been attacked or besieged before the final Ottoman conquest. It is a fact, however, that there is no archaeological evidence of a battle for Maglič or any indication that the curtain walls sustained battle damage. When the Ottomans first seized the Despotate of Serbia in 1439, Maglič was apparently taken without resistance. Whether this was the case during the final conquest in 1455 is difficult to say. The research results suggest that the Ottomans found the defences in a good state of repair and the structures within the walls in ruins. The excavation provided much information about the period of Ottoman rule from the middle of the fifteenth century until the end of the seventeenth. The deposits of this youngest horizon were explored over the entire area of the bailey. Some of them were removed during the 1962/3 campaign, but the excavation records are lost. The records of the later excavation campaigns clearly delineate the areas with Ottoman-period deposits, providing clues as to the location of structures and the intensity of occupation of certain areas within the walls. The evidence allows us to identify with certainty what was in use by the Ottoman garrison and what remained disused and in ruins. The Donjon had sustained fire damage before the Ottoman conquest, or during the capture of the Castle, and was not repaired. The same probably goes for the fortified area with the large cistern in

front of the Donjon. The defences which remained in use, if they had been damaged, were repaired and maintained. The curtain walls show no observable traces of subsequent repair; what is even more significant, there are no Ottoman additions. The defences obviously satisfied the needs of the small garrison. Unlike the walls and towers, the earlier stone-built structures of the Castle were mostly left in ruins.

Contrary to the established Ottoman practice of demolishing the seized fortifications after the final conquest of a region, Maglič was one of the few that were spared and garrisoned. According to the Ottoman sources, Maglič had a small but permanently stationed garrison in the second half of the fifteenth and throughout the sixteenth century. Initially numbering some twenty men, the garrison was reduced by about a half in the early sixteenth century. Villages in the broader surroundings of Maglič were allotted as *timars* to sustain the garrison soldiers. The cultural layer yielded unambiguous archaeological evidence that Maglič was not abandoned in the late sixteenth century, as has been previously believed. The Ottoman garrison was stationed there probably until the very end of the seventeenth century. The role of Maglič, like that of the other few fortresses the Ottomans kept in the inland areas of the Empire, was no longer military or strategic. The task assigned to the garrison was to control major routes or, in modern terms, to perform policing duties. This changed temporarily in the late seventeenth century, because war operations reached previously peaceful areas in the interior of the Empire. There is evidence that during the 1688–90 war the Austrians considered Maglič as being an Ottoman stronghold. The old castles at Maglič and Koznik were temporarily seized by the insurgent Serbs.

In the eighteenth-century wars Maglič was no longer mentioned. The defences of the medieval Castle, inadequate for modern warfare, were abandoned. At the very beginning of the Second Serbian Uprising (1815) against the Ottomans, the Serbian insurgents made use of the dilapidated Maglič walls during the fights for Karanovac (Kraljevo). The last battles for Maglič, symbolically foreshadowing the liberation of Serbia, were fought in the spring of 1815.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Fig. 1 Maglič Castle, general view
Fig. 2 Maglič Castle, aerial photograph, 2006
Fig. 3 Maglič Castle, location plan (1:2500)
Fig. 4 Maglič Castle, view from the west
Fig. 5 Maglič Castle area in a historic map of the lower Ibar Valley
Fig. 6 Maglič in 1689, drawing from the Vienna War Archives
Fig. 7 Maglič in the second half of the 19th century, after F. Kanitz
Fig. 8 Maglič in 1871, after A. Aleksić
Fig. 9 Maglič in 1884, illustration by V. Titelbah
Fig. 10 Plan of Maglič, after M. Radovanović, 1934
Fig. 11 Maglič, sketch by Dj. Bošković, *ca* 1930
Fig. 12 Main Tower and portion of the South-east Wall, 1961
Fig. 13 Remains of the battlement on the South-east Wall, 1961
Fig. 14 Tower II before restoration
Fig. 15 Tower III before restoration
Fig. 16 South Wall with Towers IV–VI during the 1962 excavations
Fig. 17 Area between the Palace and the North-west Building during the 1962 excavations
Fig. 18 Interior of the Palace during the 1962 excavations
Fig. 19 Western portion of the Castle with the Palace after the 1963 excavations
Fig. 20 Area between the Palace and the North-west Building, plan from the 1979 excavation records
Fig. 21 Trial trench north of the Palace: wall of an earlier building cut across by the castle wall
Fig. 22 North-west Building during the 1979 excavations
Fig. 23 Main Tower and a portion of the collapsed North Wall, 1975
Fig. 24 Main Tower before the 1975 conservation works
Fig. 25 North Wall with the Gate and Tower VIII, 1975
Fig. 26 South Wall with Towers IV–VI during the 1978 restoration
Fig. 27 Maglič Castle, site plan with the excavation grid and marked structures (1:400)
Fig. 28 Maglič, plan with remains of the earlier fortification
Fig. 29 Earlier fortification at Maglič, remains of a tower, plan and cross-sections (1:200)
Fig. 30 Earlier fortification at Maglič, remains of the South-east Wall
Fig. 31 Portion of a wall of a building inside the earlier fortification
Fig. 32 Earlier fortification at Maglič, pottery from the 12th-century layer
Fig. 33 Maglič Castle, aerial photograph, view from the south
Fig. 34 South-east Wall: remains of the battlement, field sketch by architect S. Djordjević, 1974 (1:100)
Fig. 35 South-east Wall with Towers IV–VI, detail of the wall walk after restoration, 1985
Fig. 36 Main Tower and a portion of the South-east Wall after restoration, 1985
Fig. 37 Main Tower before restoration, 1961
Fig. 38 Main Tower, plans and cross-sections (1:200)
Fig. 39 Main Tower, detail of the upper-floor entrance, plan, cross-section and elevation (1:100)
Fig. 40 Main Tower, consoles in the interior
Fig. 41 Main Tower, entrance to the Tower with remains of the battlement
Fig. 42 South-east Wall with Towers II and III, external elevation (1:200)
Fig. 43 South-east Wall with Towers II and III, internal elevation (1:200)
Fig. 44 Main Tower and portion of the South-east Wall, external elevation (1:200)
Fig. 45 Tower II, plans, cross-sections and elevations (1:200)
Fig. 46 Tower II, detail of the postern, plan, cross-section and elevation (1:100)
Fig. 47 South-east Wall with Towers II and III after restoration, 2006
Fig. 48 South-east Wall with Tower III after restoration, 2006
Fig. 49 Tower III, plan, cross-sections and elevations (1:200)
Fig. 50 Part of the South-east Wall and the South Wall with Towers IV, V and VI, external elevation (1:200)
Fig. 51 South Wall with Towers IV, V and VI, plans, cross-section and elevations (1:100)
Fig. 52 South Wall with Towers IV, V and VI after restoration, 2006
Fig. 53 West Wall with Towers VI, VII and VIII, external elevation (1:200)
Fig. 54 West Wall, portion behind the Palace with remains of the earlier wall walk, 1979
Fig. 55 Tower VIII and portion of the North Wall, 1981
Fig. 56 North Wall with the Main Tower, Gate and Tower VIII after partial restoration

- Fig. 57 North Wall with the Main Tower and Gate, internal elevation with section through Tower VIII
- Fig. 58 North Wall and Tower VIII, 1981
- Fig. 59 Gate of Maglič Castle during the 1981 restoration works
- Fig. 60 Gate of Maglič Castle, external view after partial restoration, 2010
- Fig. 61 Gate of Maglič Castle, plan, cross-section and elevations (1:50)
- Fig. 62 Church of St George, plan, cross-sections and elevation (1:100)
- Fig. 63 Church of St George, south wall of the naos, 2010
- Fig. 64 Church of St George, south wall of the narthex, 2010
- Fig. 65 Church of St George, south façade with a walled window
- Fig. 66 Church of St George, west façade with a *proskynetarion*, 2010
- Fig. 67 Church of St George, *proskynetarion* with fresco remains, 1974
- Fig. 68 Church of St George: fresco fragment on a stone block, 1962
- Fig. 69 Cemetery inside the castle walls, layout of graves
- Fig. 70 Cemetery inside the castle walls, Grave 2
- Fig. 71 Palace, general view after the 1963 excavations
- Fig. 72 Palace, plan, cross-sections and elevations (1:200)
- Fig. 73 Palace, interior, north side, 2010
- Fig. 74 Palace, interior, south side, 2010
- Fig. 75 Palace, east wall and remains of the entrance, 1985
- Fig. 76 Palace, substructure of the corner fireplace, 1985
- Fig. 77 Palace, shallow niche in front of the entrance to the underground floor, 2010
- Fig. 78 Palace, North Annex, remains of the earlier stairs, 1976
- Fig. 79 Palace, side wall and the South Annex, photo 1985
- Fig. 80 Palace, vaulted passageway descending into the underground floor from the later building phase, photo 2010
- Fig. 81 Palace, fragment of tufa decoration
- Fig. 82 Palace, South Annex, pottery from the layer overlying the floor (1:4)
- Fig. 83 South Building, plan, cross-sections and elevations (1:200)
- Fig. 84 South Building, Room 2, remains of the entrance with traces of a ramp on the rock face, 1975
- Fig. 85 South-west Building, view towards the north, 1985
- Fig. 86 South-west Building, view towards the south, 1985
- Fig. 87 South-west Building, plan, cross-sections and elevations (1:200)
- Fig. 88 Complex abutting against the West Wall in Sqs G/2–G/5, plan (1:200)
- Fig. 89 South-west Building and Sqs G/4 and G/5, pottery from the floor level (1:4)
- Fig. 90 Sqs G/1 and G/2, pottery from the pit and the layer overlying the floor (1:4)
- Fig. 91 North-west Building with Tower VIII, plan, elevation and section through the North Wall (1:100)
- Fig. 92 North-west Building, face of the West Wall with rainwater drainage holes and holes for floor joists, 2010
- Fig. 93 North-west Building, remains of the cooking fireplace, 2010
- Fig. 94 North-east Building, plan (1:100)
- Fig. 95 North-east Building during the 1976 excavations, view from the south
- Fig. 96 Large Cistern in the walled area of the Main Tower during the 1981 excavations
- Fig. 97 Large Cistern in the walled area of the Main Tower, 2010
- Fig. 98 Small Cistern, plan and cross-section (1:100)
- Fig. 99 Small Cistern during the 1981 excavations
- Fig. 100 Area along the South-east Wall with Ottoman-period structural features, 1981
- Fig. 101 Remains of the hearth in the East Ward (1:50)
- Fig. 102 Remains of the stove in Sq B/8 (1:50)
- Fig. 103 Stone balls from Ottoman-period layers, 1962
- Fig. 104 Hearth vessels from medieval layers (1:4)
- Fig. 105 Handled pots, end of the 14th – first decade of the 15th century
- Fig. 106 Ceramic tableware from medieval layers
- Fig. 107 Fragment of the bowl with a Christogram, cat. no. 72 (2:3)
- Fig. 108 Fragment of the bowl with a Christogram
- Fig. 109 Kitchenware from Ottoman-period layers (1:4)
- Fig. 110 Tableware from Ottoman-period layers (1:4)
- Fig. 111 Ceramic candlesticks from Ottoman-period layers (1:4)
- Fig. 112 Types of ceramic stove vessels, recovered from Ottoman-period layers (1:4)
- Fig. 113 Ceramic pipes, late 17th–18th century (1:2)
- Fig. 114 Window *oculi* and glass lamps (1:2)
- Fig. 115 Fragments of metal vessels (1:2)
- Fig. 116 Jewellery and personal accessories: rings (2:3), strap buckles and appliqué (1:2)

- Fig. 117 Heel plates (1:2)
Fig. 118 Weapon finds: darts and war hammer (1:2)
Fig. 119 Hook-guns (1:4)
Fig. 120 Explosive hollow-cast cannonball (1:2)
Fig. 121 Fragments of plate armour (1:3)
Fig. 122 Warrior equipment: spurs and scabbard (1:2)
Fig. 123 Crossbow stirrup (1:3)
Fig. 124 parts of horse tack (1:2)
Fig. 125 Horseshoes (1:2)
Fig. 126 Iron knives (1:2)
Fig. 127 Iron open razors (1:2)
Fig. 128 Whetstones (1:2)
Fig. 129 Iron tools (1:2)
Fig. 130 Larger iron tools (1:3); hoe (1:4)
Fig. 131 Building hardware and metal artefacts (1:2);
cat. nos. 241 and 242 (1:3)
Fig. 132 Iron nails
Fig. 133 Iron padlocks (1:2)
Fig. 134 Parts of lock mechanism (1:2)
Fig. 135 Iron keys (1:2)
Fig. 136 Iron chains and links (1:2)
Fig. 137 Metal artefacts of unknown purpose
Fig. 138 Maglič Castle: conjectured original appearance
(axonometric projection)
Fig. 139 Palace of Maglič Castle with the great hall
(axonometric reconstruction)

BIBLIOGRAFIJA

Алексић 1879 – А. Алексић, Ибар од Рашке до Карановца, *Годишњица Николе Чуйића III*, Београд 1879, 24–67.

Алексић, Ј. 1957 – Ј. Алексић, Жупе у сливу реке Ибра у средњовековној српској држави, *Историјски часопис VII*, Београд 1957, 333–343.

Andrews 1953 – К. Andrews, *Castles of the Morea*, Princeton 1953, 219–236.

Anđelić 1973 – Р. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo 1973.

Бајаловић Хаџи-Пешић 1981 – М. Бајаловић Хаџи-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, Београд 1981.

Бикић 1994 – В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда*, Београд 1994.

Викић 2002 – V. Bikić, The Appearance of Vessels of Majolica in Serbian Towns in the Danube Basin, *Faenza LXXXVIII/1–6*, 2002, 35–46.

Викић 2003 – V. Bikić, *Gradska keramika Beograda (16–17. vek)*, Beograd 2003.

Викић 2010 – V. Bikić, *Vizantijski nakit – modeli i nasleđe*, Beograd 2010.

Благо манастира Студенице 1988 – Благо манастира Студенице, ур. В. Ј. Ђурић, Каталог изложбе 63, Галерија САНУ, Београд 1988.

Богосављевић 1989 – Д. Богосављевић, Прилог проучавању средњовековног рударског алата, *Наша прошлост 4*, Краљево 1989, 51–69.

Вон 1969 – А. Вон, *La Morée Franque (1205–1443)*, Paris 1969.

Бошковић 1933 – Ђ. Бошковић, Белешке са путовања, *Старинар VIII–IX*, Београд 1933, 288.

Брмболић 2009 – М. Брмболић, *Вршачки замак*, Београд 2009.

Булић 2007 – Д. Булић, Извештај са сондажних истраживања локалитета Велика Градина у селу Замчања, *Археолошки њреїлег 1 (2003)*, Београд 2007, 47–49.

Булић 2008 – Д. Булић, Извештај са сондажних истраживања Богут града, *Археолошки њреїлег 2/3 (2004/5)*, Београд 2008, 72–73.

Chatelain 1973 – A. Chatelain, *Donjons Romains des Pays d'Ouest*, Paris 1973.

Clouson 2004 – Ch. Clouson, *Castles in Medieval Society*, Oxford 2004.

Цуњак 1998 – М. Цуњак, *Смедеревска тврђава, новија исцртавања*, Смедерево 1998.

Чанак-Медић 2006 – М. Чанак-Медић, *Архитектура грађевина у Српској средњег века, I*, Споменици српске архитектуре средњег века, Корпус сакралних грађевина, Београд 2006.

Чангова 1992 – И. Чангова, *Перник*, Том III, Софија 1992.

Ђирковић 1981 – С. Ђирковић, Српске и поморске земље краља Уроша I, у: *Историја српског народа I*, Београд 1981, 341–356.

Ђирковић 2000 – С. Ђирковић, Жича као архиепископско седиште, *Манастир Жича, Зборник радова*, Краљево 2000, 11–15.

Ђирковић, Ковачевић-Којић, Ђук 2002 – С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, Београд 2002.

Ђурчић 1943 – V. Đurčić, Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu LV*, Sarajevo 1943, 21–226.

Davidson 1952 – G. Davidson, The Minor Objects, *Corinth XII*, Princeton 1952.

Дероко 1950 – А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950.

Дероко 1963 – A. Deroko, Quelques mots sur les plus anciens gros canon turcs, *Armi Antiche*, Torino 1963, 169–178.

Ђушанић 1977 – S. Dušanić, Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziju, *Arheološki vestnik* 28, Ljubljana 1977, 163–179.

Ђушанић 1980 – С. Ђушанић, Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, *Историјски гласник I–2*, Београд 1980, 7–55.

Ђорђевић 1980 – С. Ђорђевић, Козник, *Рашка баштина 2*, Краљево 1980, 333–336.

Ђорђевић 1980a – С. Ђорђевић, Маглич, *Рашка баштина 2*, Краљево 1980, 329–333.

Ђорђевић 1997 – S. Đorđević, Fortifications of Maglič, Yugoslavia, *Secular Medieval Architecture in the Balkans 1300–1500 and its Preservation* (ed. S. Đurčić and E. Hadjistryphonos), Thessaloniki 1997, 124–127.

Ђурић 1963 – В. Ј. Ђурић, *Сокоћани*, Београд 1963.

Ђурић 1967 – В. Ј. Ђурић, Дубровачки градитељи у Србији средњег века, *Зборник за ликовне уметности Мајнице српске 3*, Нови Сад 1967, 87–103.

Ђурић, Ђирковић, Кораћ 1990 – В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пећка палиријарија*, Београд 1990.

Џајс 2005 – Ф. и Џ. Џајс, *Животи у средњовековном замку*, Београд 2005.

Foss 1982 – C. Foss, The Defenses of the Asia Minor against Turks, *Greek Orthodox Theological Review* 27, Brookline 1982, 145–201.

Foss, Winfield 1986 – C. Foss, D. Winfield, *Byzantine Fortifications: An Introduction*, Pretoria 1986.

Fugedi 1986 – E. Fugedi, Castle and Society in the medieval Hungary (1000–1437), Budapest 1986.

Fournier 1976 – G. Fournier, *Château dans la France médiévale*, Paris 1976.

Гиљфердинг 1972 – А. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972.

Гојковић 1964 – М. Гојковић, Земљотреси и споменици културе, *Зборник заштитне споменика културе XV*, Београд 1964, 21–34.

Хан 1972 – В. Хан, Прозорско стакло XV–XVI века у Србији, *Зборник за ликовне уметности Мајнице српске 8*, Нови Сад 1972, 193–206.

Хан 1977 – В. Хан, *Стакло средњовековно, у: Историја примењене уметности код Срба*, Београд 1977.

Јанковић 1983 – М. Јанковић, Средњовековни укоп на Малом Калемегдану, *Годишњак града Београда XXX*, Београд 1983, 9–19.

Јиречек 1959 – К. Јиречек, Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку, *Зборник Констанићина Јиречека I*, ур. М. Динић, Београд 1959, 205–304.

Јиречек, Радонић 1978 – К. Јиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба*, Књига II, Београд 1978.

Јовановић 1963 – В. Јовановић, Средњовековни град Звечан, *Старинар XIII–XIV*, Београд 1963, 137–150.

Jovanović 1985 – V. Jovanović, Borač et Čestin, *Balkanoslavica* 11–12, Prilep 1985, 153–183.

Jovanović 1991 – V. Jovanović, Bovan near Aleksinac, *Starinar XLII*, Beograd 1991, 153–163.

Јуришић 1983 – А. Јуришић, Мотив волуте и розете на керамици са ужег подручја средњовековне Рашке, *Саопштења XV*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1983, 181–194.

Јуришић 1989 – А. Јуришић, *Манастир Градац, резултати археолошких радова*, Београд 1989.

Јуришић 1991 – А. Јуришић, *Нова Павлица, резултати археолошких радова*, Београд 1991.

Каниц 1985 – Ф. Каниц, *Србија, земља и сџановнишииво*, Књига II, Београд 1985.

Карић 1887 – В. Карић, *Србија, ојис земље, народа и државе*, Београд 1887.

Кашанин 1941 – М. Кашанин, Град Маглич, *Умјетнички ѓреїлед 1/1941*, Београд 1941, 8–14.

Кашанин 1969 – М. Кашанин, Манастир Жича – историја, у: М. Кашанин, Ђ. Бошковић, П. Мијовић, *Жича*, Београд 1969, 5–52.

Кораћ 1965 – В. Кораћ, *Градїиљеска школа Поморја*, Београд 1965.

Кораћ 1976 – В. Кораћ, Порекло утврђења манастира Студенице, *Зборник за ликовне умјетносїи Маїице срїске 12*, Нови Сад 1976, 25–38.

Кораћ 1977 – В. Кораћ, Цртеж манастира Студенице на аустријској ратној карти из 1689. године, *Зоїраф 7*, Београд 1977, 86–87.

Ковачевић 1980 – М. Ковачевић, Профана архитектура средњовековног Крушевца, *Сїаринар XXX*, Београд 1980, 13–28.

Lawrence 1988 – Т. Е. Lawrence, *The Crusader Castles*, edited by D. Pringle, Oxford 1988.

Lawrence, A. W. 1983 – А. W. Lawrence, A Sceletal History of Byzantine Fortification, *The Annual of the British School at Athens 78*, Athens 1983, 171–227.

Madas 1979 – D. Madas, Trial Researches at the Medieval Town of Petrus, *Balcanoslavica 8*, Beograd 1979, 37–45.

Максимовић 1981 – Љ. Максимовић, Почеци освајачке политике, у: *Исїорија срїскої народа I*, 437–448.

Максимовић 1985 – Љ. Максимовић, Зигос на српско-византијској граници, *Зборник Филозофскої факулїетїа XV-1*, Београд 1985, 73–89.

Максимовић, Паламаревић 1987 – Д. Максимовић, О. Паламаревић, Марково Кале код Врања – преглед истраживачких радова, *Врањски їласник XX*, Врање 1987, 141–167.

Манастир Милешева 1995 – О. Кандић, Д. Минић, Е. Пејовић, *Манастир Милешева, исїраживање и обнова*, Каталог изложбе, Београд–Пријепоље 1995.

Manojlović, Đorić 1989 – Srednjovekovna grnčarija sa lokaliteta Norreum Margi – Ravno Ćuprija, *Vesnik Vojnog muzeja 33*, Beograd 1989.

Марковић-Кандић 1978 – О. Марковић-Кандић, Куле звоници уз српске цркве XII–XIV века, *Зборник за ликовне умјетносїи Маїице срїске 14*, Нови Сад 1978, 3–71.

Medvedev 1966 – А. F. Medvedev, *Русное металное оружие*, Moskva 1966.

Мијовић, Ковачевић 1975 – П. Мијовић, М. Ковачевић, *Градови и уїврђења у Црној Гори*, Београд–Улцињ 1975.

Микулчић 1996 – И. Микулчић, *Средновековни їрадини и їврдїни во Македонија*, Скопље 1996.

Милићевић 1876 – М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876.

Милошевић 1997 – Г. Милошевић, *Сїановање у средњовековној Србији*, Београд 1997.

Милутиновић-Сарајлија 1888 – С. Милутиновић-Сарајлија, *Исїорија Србије од їочейка 1813. до конца 1815. їодїне*, Београд 1888.

Миљковић 2004 – Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560*, Београд 2004.

Минић 1980 – Д. Минић, Прилог датовању средњовековне керамике из Крушевца, *Сїаринар XXX*, Београд 1980, 43–48.

Минић 1989 – Д. Минић, Боце и кандила од стакла из цркве III у Трговишту, *Новоїазарски зборник 13*, Нови Пазар 1989, 59–68.

Минић 1990 – Д. Минић, Средњовековно утврђење у Трубареву, *Гласник Срїскої археолошкої друшїва 6*, Београд 1990, 140–144.

Minić, Vukadin 2007 – D. Minić, O.Vukadin, *Srednjovekovni Stalać*, Beograd 2007.

Мишић 2009 – С. Мишић, Српско-бугарски односи на крају XIII века, *Зборник радова Визанїолошкої инсїиїуїїа 46*, Београд 2009, 333–340.

Müller-Wiener 1961 – W. Müller-Wiener, Mittelalterliche Befestigungen im südlichen Jonien, *Istanbul Mitteilungen 11*, Istanbul 1961, 5–122.

Nenadović 1963 – S. Nenadović, Prilog proučavanju grada Resave, *Vesnik Vojnog muzeja JNA 8–9*, Beograd 1963, 305–319.

Neševa 1985 – V. Neševa, Metalooبراتovane, iuvelirstvo, predačestvo, šivačestvo, t'kačestvo i obuštarstvo, in: *Ćerven*, Tom I, ed. S. Mihailov, Sofia 1985, 166–214.

Nicolle 1999 – D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050–1350*, London 1999.

Nikolić 1956 – D. Nikolić, Tipološki razvoj mamuze od XIV do XX veka, *Vesnik Vojnog muzeja JNA 3*, Beograd 1956, 61–78.

Nikolova 1974 – J. Nikolova, Domašniat bit voroženieto v dvoreca na Carevac spored arheologičeskaja material, in: *Carevgrad Trnov*, Tom 2, Sofia 1974.

Новаковић 1966 – Р. Новаковић, Прилог историјској географији, у: *Краљево и околина*, ур. М. Малетић, Београд 1966, 193–207.

Павловић 1948 – Р. Павловић, Подибар и Гокчаница, *Српски етнографски зборник LVI, Насеља и њорекло сѣановништва 30*, Београд 1948, 219–255.

Petrović 1975 – Ђ. Petrović, Fire-arms in the Balkans on the Eve and after the Ottoman Conquest, u: *War, Technology and Society in the Middle East*, eds. V. J. Parry and M. E. Yapp, London 1975, 164–194.

Petrović 1976 – Ђ. Petrović, *Dubrovačko oružje u XIV veku*, Београд 1976.

Piper 1912 – О. Piper, *Burgenkunde*, München 1912.

Роровић 1979 – М. Popović, La résidence du despot Djuradj Branković dans le châtelet de la forteresse de Smederevo, *Balcanoslavica 7*, Prilep 1979, 101–112.

Роровић 1983 – М. Popović, Ordnance in the Defensive System of the Smederevo Fortress during the Fifteenth century, *Balcanoslavica 10*, Београд 1983, 107–130.

Роровић 1985 – М. Popović, Defensive Systems in the Eastern Part of Yugoslavia, *Balcanoslavica 11–12*, Prilep 1985, 11–32.

Поповић 1989 – М. Поповић, Утврђења Моравске Србије, у: *Свети кнез Лазар, Сјоменица о шестој сјојодишњици Косовској боја 1389–1989*, Београд 1989, 71–88.

Роровић 1991 – М. Popović, Les forteresses du system defansif byzantin en Serbie au XIe–XIIe siècle, *Starinar XLII (1991)*, Belgrade 1993, 167–185.

Поповић 1995 – М. Поповић, Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини, *Зборник за историју Босне и Херцеговине 1*, САНУ, Београд 1995, 33–56.

Роровић 1996 – М. Popović, Les forteresses dans les regions des conflicts byzantinoserbes au XIVe siècle, *Byzantium ans Serbia in the 14th century*, Athenes 1996, 67–87.

Поповић 1997 – М. Поповић, Владарски и властоски двор у Босни и Херцеговини, *Зборник за историју Босне и Херцеговине 2*, САНУ, Београд 1997.

Роровић 1999 – М. Popović, *Tvrđava Ras*, Београд 1999.

Поповић 2000 – М. Поповић, Владарско боравиште Стефана Немање у Расу, у: *Стефан Немања – Свети Симеон, историја и предање*, ур. Ј. Калић, Београд 2000, 233–245.

Поповић 2002 – М. Поповић, Средњовековни Добрун, *Сјаринар LII*, Београд 2002, 93–114.

Поповић 2002a – М. Поповић, Липовац – трагови средњовековног властоског боравишта, *Саопштења XXXIV*,

Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2002, 157–177.

Поповић 2006 – М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 2006.

Поповић 2006a – М. Поповић, Замак у српским земљама позног средњег века, *Зборник радова Византолошкој институцији 43*, Београд 2006, 189–201.

Роровић 2007 – М. Popović, Карпије srednjovekovnog Stalaca – analiza konstrukcija i sistema odbrane, u: D. Minić, O. Vukadin, *Srednjovekovni Stalac*, Београд 2007, 268–280.

Поповић 2008 – Нова сазнања о горњоградском Југоисточном беду, *Наслеђе IX*, Београд 2008, 89–104.

Поповић, Бикић 2004 – М. Поповић, В. Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*, Београд 2004.

Поповић, Иванишевић 1988 – М. Поповић, В. Иванишевић, Град Браничево у средњем веку, *Сјаринар XXXIX*, Београд 1988, 125–175.

Поповић, И. 1988 – И. Поповић, *Античко оруђе од јовжја у Србији*, Београд 1988.

Поповић, Д., Тодић, Војводић 2011 – Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска јустиња*, Београд 2011.

Поповић, П. 1930 – П. Поповић, *Сјоменица Смедеревској града*, Београд 1930.

Поповић, С. 1994 – С. Поповић, *Крси у крују*, Београд 1994.

Pribaković 1962 – D. Pribaković, Ostava iz XV veka u Malom gradu Smederevske tvrđave, *Vesnik Vojnog muzeja JNA 6–7*, Београд 1962, 55–96.

Радојчић 1975 – С. Радојчић, Архиепископ Данило II и српска архитектура раног XIV века, у: *Узори и дела сјарих српских уметника*, Српска књижевна задруга, Београд 1975, 195–210.

Радовановић 1934 – М. Радовановић, Маглич-град, *Гласник Земаљској музеја у Сарајеву XLVI*, Сарајево 1934, 83–89.

Ritter 1953 – R. Ritter, *Châteaux, donjons et places fortes l'architecture militaire francais*, Paris 1953.

Родић 2004 – З. Родић, *Традиционално јосује: из збирке Етнографској музеја у Београду*, Београд 2004.

Ruttkaý – A. Ruttkaý, Waffen Reiterausrüstung des 9. bis zur Ersten Halfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei, *Slovenska archeologia XXIV-2*, Bratislava 1976, 245–395.

Симић 1951 – В. Симић, *Историјски развој нашеј рударсјива*, Београд 1951.

Симић, Г. 1984 – Г. Симић, Голубачки град, *Сјаринар XXXIII–XXXIV*, Београд 1984, 71–84.

Симић, Г. 1991 – Г. Симић, Палата Голубачког града, *Саопштења XXII–XXIII*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1990–1991, 77–102.

Симић, Г. 2010 – Г. Симић, *Донжон куле у фортификацији средњовековних градова*, Београд 2010.

Спасојевић 1966 – М. Спасојевић, Нови век, Раздобље Бечког или Великог рата, у: *Краљево и околина*, ур. М. Милетић, Краљево 1966, 208–243.

Stamenković 2009 – S. Stamenković, Kasnoantičko staklo sa gradine u Vrsenicama, у: М. Popović, V. Bikić, *Gradina u Vrsenicama*, Beograd 2009.

Станојевић 1936 – Ст. Станојевић, Краљ Драгутин, *Годишњица Николе Чујића XLV*, Београд 1936, 1–18.

Станојевић 1937 – Ст. Станојевић, Краљ Милутин, *Годишњица Николе Чујића XLVI*, Београд 1937, 1–43.

Стари српски родослови и летописи – *Сџари српски родослови и летописи*, ур. Љ. Стојановић, Београд – Сремски Карловци 1927.

Stephenson 2000 – P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, Cambridge 2000.

Шабановић 1966 – Х. Шабановић, Период турске владавине до краја XVI века, у: *Краљево и околина*, ур. М. Милетић, Београд 1966, 167–192.

Шабановић 1966а – Х. Шабановић, Из прошлости насеља, у: *Краљево и околина*, Краљево 1966, 176–192.

Šerčer 1972 – М. Šerčer, *Staro oružje na motki*, Zagreb 1972.

Шкриванић 1954 – Г. Шкриванић, Жичко епархијско властелинство, *Историјски гласник IV*, Београд 1954, 147–172.

Шкриванић 1957 – Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957.

Шкриванић 1969 – Г. Шкриванић, Градови и утврђења у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику, *Војноисторијски гласник 2*, Београд 1969, 101–149.

Томић 1983 – П. Томић, *Грнчарство у средњовековној Србији*, Београд 1983.

Томовић 2000 – Г. Томовић, Жупа Морава и нахија Морава, у: *Рудо Поље, Карановац, Краљево*, ур. Љ. Ристић, Београд–Краљево 2000, 33–46.

Турски катастарски пописи – *Турски катастарски пописи неких пограничних крајева Србије, XV и XVI век*, ур. А. С. Аличић, Том I, Чачак 1984, Том II и III, Чачак 1985.

Violet le Duc 1856 – E. Violet le Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, Tome III, Paris 1856.

Виз. извори III – *Византијски извори за историју народа Југославије*, Том III (Ана Комнина), ур. Г. Острогорски и Ф. Баришић, Београд 2007.

Вујић 1901 – Ј. Вујић, *Пушешествије по Србији I*, Београд 1901.

Warner 1971 – P. Warner, *The Medieval Castle*, New York 1971.

Живот Данила II – Живот архиепископа Данила II, у: *Данилови насљављачи*, превод Л. Мирковић, ур. Г. Мак Даниел, Београд 1989 (Просвета и Српска књижевна задруга), 79–117.

Живот светог Симеона – Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, Београд 1988 (Просвета и Српска књижевна задруга), 65–101.

Zdravković 1961 – I. Zdravković, Rezultati konzervatorskih ispitivanja i radova u gradu Zvečanu, *Zbornik zaštite spomenika kulture XII*, Beograd 1961, 83–104.

Zdravković 1963 – I. Zdravković, Istraživački i konzervatorski radovi na gradu Magliču u Ibarskoj klisuri 1960. i 1961, *Zbornik zaštite spomenika kulture XIV*, Beograd 1963, 45–56.

Zdravković 1964 – I. Zdravković, Rezultati konzervatorskih ispitivanja i radova na gradu Magliču u Ibarskoj klisuri, *Zbornik zaštite spomenika kulture XV*, Beograd 1964, 61–80.

Zdravković 1965 – I. Zdravković, Stari planovi u zbirkama nekih ustanova u Veču, *Zbornik zaštite spomenika kulture XVI*, Beograd 1965, 219–230.

Здравковић 1970 – И. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, Београд 1970.

Зечевић, Радичевић 2001 – Е. Зечевић, Д. Радичевић, *Керамика Ђурђевих Ступова, Новопазарски зборник 25*, Нови Пазар 2001, 23–68.

Зиројевић 1974 – О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд 1974.

PRILOG

TRPEZNO POSUĐE IZ MAGLIČKOG ZAMKA – *Vesna Bikić*

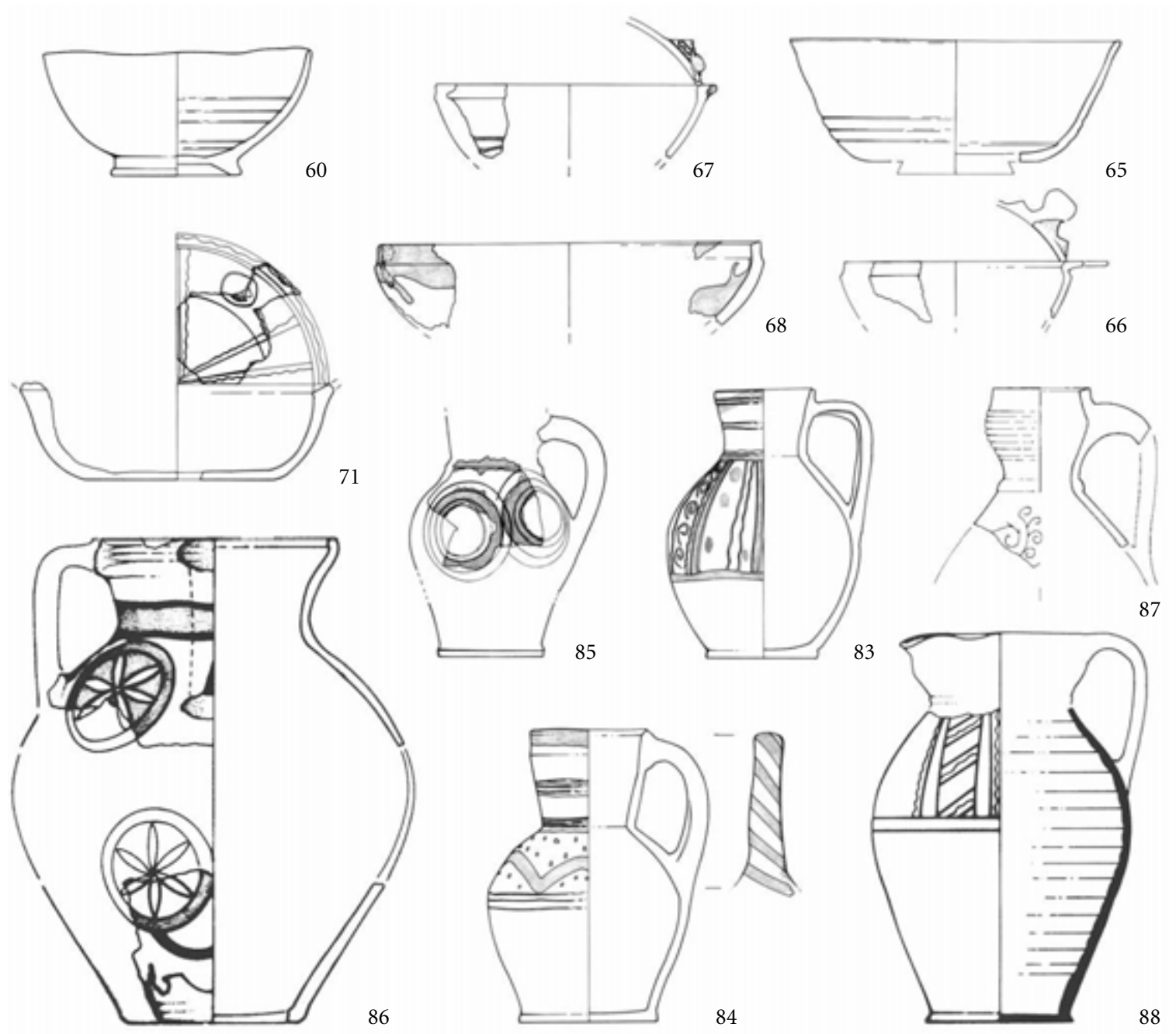
U istraživanjima naše srednjovekovne prošlosti keramičko posuđe zauzima sasvim posebno mesto. Pored mnogo puta potvrđene situacije, da ulomci keramičkih posuda predstavljaju nezaobilazne arheološke nalaze, kao i činjenice da praćenje promena u materijalu omogućava bolje razumevanje stratigrafije kulturnih slojeva i njihove odlike, keramika otkriva i mnogo važnih aspekata jedne sredine, njen socijalni, ekonomski i kulturni status. Sve to se na najbolji način može sagledati na skupini trpezne keramike, koja ima posebnu estetiku, kako oblikovnu tako i dekorativnu. U tom smislu je i pokušaj da se detaljnom analizom trpezne keramike utvrde osobenosti svakodnevice Magličkog zamka i time preciznije odredi njegovo mesto i uloga u odnosu na druge sredine iz istog vremena. To nije jednostavan zadatak, jer je količina trpezne keramike koja je otkrivena prilikom arheoloških istraživanja veoma mala. Ipak, taj uzorak u dovoljnoj meri otkriva osobine ove keramičke celine.

Trpezno posuđe iz Magličkog zamka predstavlja koherentnu celinu u opštem izgledu, iako postoje dve skupine, različite u pogledu obrade površine, time i po kvalitetu i dekorativnosti. Kao što je pomenuto u prethodnom tekstu, neukrašeno trpezno posuđe čine krčazi i bokali, od kojih su preostali sasvim sitni ulomci oboda, nedovoljni za detaljnija razmatranja u vezi sa profilacijom i veličinom (kat. br. 90–93). Međutim, njihove karakteristike su veoma slične, ako ne identične, ognjišnim loncima, zbog čega se može pretpostaviti i zajedničko radioničko poreklo. I druga skupina trpeznog posuđa, koje je glazirano i većinom ukrašeno urezanim i slikanim motivima, pretežno je rađeno je od gline sličnog sastava, ali je pečeno na višim temperaturama, o čemu svedoči njihova crvena boja (od jarko crvene do crvenkastomrke).

Iako je trpezno posuđe iz Magličkog zamka obrađeno u tekstu monografije, ovde ćemo nastojati da ta zapažanja produbimo, imajući u vidu celinu tog nalaza kojem, osim celih i delimično sačuvanih posuda, pripadaju i sitni ulomci (sl. 1).¹ Shodno malom obimu celine, količina ulomaka

takođe nije velika, ali su oni veoma ilustrativni za sticanje potpunije slike o materijalu. U tom smislu, pažnja će biti usmerena prevashodno na glaziranu, dekorativnu skupinu, s obzirom na raspoloživu veću količinu podataka. Građa je grupisana prema dekorativnim tehnikama, kako je to

Sl. 1. Oblici trpeznog posuđa iz Magličkog zamka, R 1:4 (crteži: M. Tomić)

uobičajeno u novijoj literaturi, a na isti način će biti i prezentovana u daljem tekstu.

Uobičajeno, svakodnevno trpezno posuđe najčešće je jednobožno glazirano, u celini ili delimično. Na prostoru Magličkog zamka otkrivene su tri takve posude – dve zdele, jedna kalotasta a druga koničnog oblika, obe na niskim stopama (kat. br. 62 i sl. 1, kat. br. 65), kao i jedan bokal (kat. br. 89). Unutrašnja, a delom i spoljna površina zdela je zeleno glazirana, ali je ta glazura drugačije nijanse u zavisnosti od boje podloge – na kalotastoj zdeli je naizgled tamnija, jer je naneta direktno na crvenkastu površinu suda, dok je na koničnoj zdeli ona bledozelena, gotovo providna na belom premazu. Slična nijansa blede zelene glazure uočava se i na bokalu. Ovoj skupini priključena je i jedna zdela sa vodoravnom drškom koja je žuto glazirana preko belog premaza (sl. 1, kat. br. 66). Međutim, u ovom slučaju opredeljenje u skupinu jednobožno glazirane keramike bi trebalo uzeti sasvim uslovno, jer se ne može isključiti mogućnost da je na najširem delu drške, a možda i na recipijentu, postojao urezani ili slikani ukras, sudeći po sličnim nalazima iz istog vremena.² Na svim posudama, bez obzira na debljinu nanosa glazure i intenzitet boje, površina je ujednačeno sjajna.

U materijalu iz Magliča uočeno je i dvobožno glaziranje posuda. Slično jednobožnom glaziranju, i ovaj postupak se primenjuje nakon sušenja (sa podglazurnim premazom), a pre pečenja posuda. Jedini predstavnik ove skupine je zdela kalotastog oblika, po svoj prilici na niskoj stopi, od koje je nažalost preostao veoma mali ulomak (sl. 1, kat. br. 68). Prema peskovitoj strukturi i crvenkastomrkoj boji posle prvog pečenja ona je slična prethodno opisanim primercima, a slično se može konstatovati i za podglazurni premaz. Završna obrada površine je rađena kombinacijom žutozelene i tamnozeleno glazure, tako da je dobijen efekat prelivanja boja. Ova jednostavna tehnika će svoju punu primenu imati na posuđu ranoturskog perioda na čitavom području Balkana, kada će biti rađene serije posuda sa dvobožnim glaziranjem u više kolornih varijanti, koje uključuju sve tri osnovne boje glazura, zelenu, žutu i smeđu, ali i beli pigment, koji je po sastavu sličan podglazurnom pre-

mazu, mada malo gušći.³ S obzirom na finalni izgled posuda, dvobožno glaziranje bi se moglo smatrati i nekom vrstom jednostavne slikarske tehnike, s obzirom na dekorativnu završnicu. Međutim, slikanom keramikom u pravom smislu smatra se jedino tehnika slikanja četkicom. Iako naizgled jednostavne za prepoznavanje, kod opredeljivanja posuda u ovu skupinu valja biti obazriv, budući da slikane detalje ima većina posuda sa urezanim motivima, ukrašena u tehnici koloritnog sgrafita. U tom smislu, u materijalu iz Magličkog zamka izdvojili smo delove od svega tri slikane posude. Na dve su uočeni zeleno slikani motivi na beloj pozadini, kombinacija listova i latica (sl. 2/1, 3–5) i uspravna polja ispunjena tačkama i, možda, jednostavnim geometrijskim ili biljnim predlošcima (sl. 2/2). Ove posude imaju gotovo identične karakteristike: relativno su tankih zidova, rađene su od gline kojoj je dodat fini sitnozrni pesak, a boja pečenja im je jarko crvena. Iako nije bilo ni približno dovoljno elemenata za grafičku rekonstrukciju oblika, na osnovu raspoloživih ulomaka pretpostavljamo da su u pitanju posude za vodu. Uz to, za jednu od njih (sl. 2/7), moglo bi se pretpostaviti da je oblikom slična bokalu ovalnog tela sa sgrafito ukrasom (sl. 1, kat. br. 88), sudeći po profilaciji dela trbuha i izgledu drške. Treća posuda je dvobožno slikana – na beloj pozadini najpre su smeđim pigmentom iscrtane konture, a potom su motivi slikani zelenom i smeđom bojom (sl. 2/8–12). Iako su preostali sasvim sitni ulomci trbuha, dekoracija na ovoj posudi dosta podseća na pojedine krčage otkrivene u Smederevskom zamku.⁴ Za razliku od prethodno opisanih, ova posuda je nešto grublje, peskovitije strukture, a i boja pečenja je tamnija,

¹ S namerom da predstavimo celinu materijala i olakšamo praćenje izlaganja, odlučili smo da ponovimo ilustraciju sa oblicima trpezne keramike (u tekstu monografije je to sl. 106), koja je ovde donekle modifikovana (sl. 1), u skladu sa ostalim ilustrativnim priložima.

² Ljubinković 1970, 202, T. VI/2, 5, 7–8; Bajalović-Hadži-Pešić 1981, T. XXXV, XXXVI; Blago manastira Studenice 1988, kat. A 34; Jurišić 1989, 40, sl. 43/1; Jurišić 1991, sl. 64; Zečević, Radičević 2001, sl. 5/1, 2; Minić, Vukadin 2007, sl. 51/1–3.

³ Videti: Bikić 2003, 130–133.

⁴ Bikić 2011, 411–412.

Sl. 2. Delovi posuda sa slikanim motivima (1–12); sgrafito zdela (13) (foto: A. Radoman)

crvenkastomrka. Uz to, delovi oboda, kao i profilacija ulomaka trbuha i drške upućuju na relativno malu posudu, najverovatnije krčag loptastog tela koji bi mogao biti nalik jednom iz skupine sgrafito keramike (sl. 1, kat. br. 83).

Poslednja, ujedno i najbrojnija, skupina trpezne keramike iz Magličkog zamka obuhvata nalaze glaziranih posuda sa urezanim ukrasom. Za ovu vrstu keramike kod nas se uobičajio naziv sgrafito keramika, da bi se objasnila tehnika koja na posudama proizvodi jasan kontrast između svetle pozadine, tamne urezane dekoracije i sjajne glazure.⁵ Najveće razlike u primeni tehnike, time i u izgledu posuda, odnose se, zapravo, na postojanje, odnosno nepostojanje, premaza koji se nanosi na prosušeno glineno telo. Primećeno je da u izvesnom broju slučajeva premaz nedostaje, posebno među nalazima iz kasnosrednjovekovne etape produkcije sgrafito keramike, o čemu rečito svedoče primeri sa

područja Srbije, pored ostalih i iz Magliča. Ipak, bez obzira na taj nedostatak, u opštem izgledu ove posude u potpunosti slede ideju i stil sgrafito keramike, stoga bi ih kao takve i trebalo razmatrati. U skladu s tim ćemo postupiti i sa primercima iz Magličkog zamka (kat. br. 60 i 84).

U materijalu iz Magliča uočeno je nekoliko dekorativnih predložaka, koji su međusobno kombinovani u različite motive. Takođe, po pravilu su posude jednobožno glazirane, bilo da je reč o bezbojnoj providnoj ili bojenoj glazuri, pa je utisak dekorativnosti pojačan. Svega jedna zdela je ujednačeno tamna, gotovo neupadljiva, sa ukrasom u vidu koncentričnih ureza i sa smeđom glazurom koja je naneta direktno preko unutrašnje površine (sl. 1,

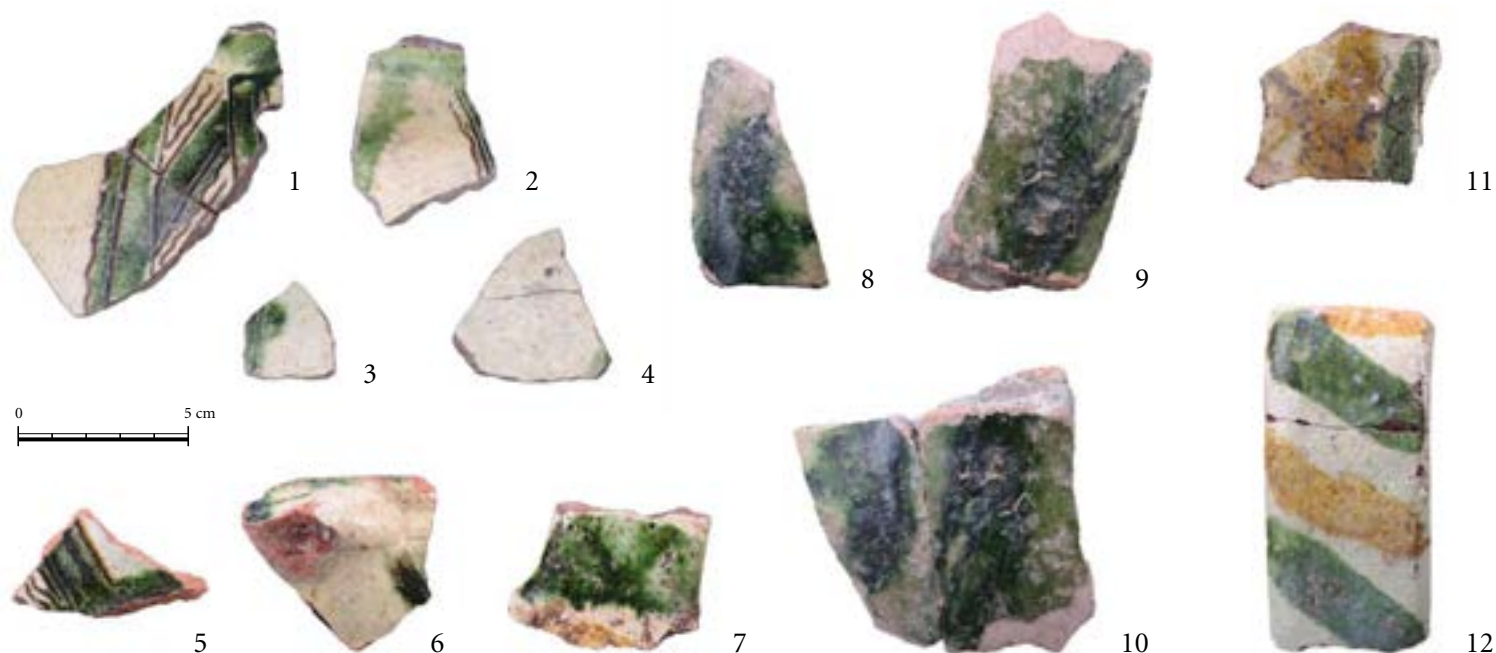
⁵ Byzantine Glazed Ceramics 1999, 17–19; Vogt 1993, 99–110.

kat. br. 60, sl. 2/13). Nešto drugačiju linearnu dekoraciju ima jedna zdela sa vodoravnom drškom, utoliko što se javlja kombinacija vodoravnih i talasastih ureza na beloj pozadini i sa zelenom glazurom (sl. 1, kat. br. 67). Nažalost, od ove zdele je preostao sasvim sitan ulomak, pa smo uskraćeni za podatke koji bi nam omogućili da makar pretpostavimo njen celovit izgled.

Na svim ostalim posudama i ulomcima je uočeno, ili sa velikom sigurnošću pretpostavljeno, ukrašavanje tehnikom tzv. koloritnog sgrafita, koja podrazumeva bojenje urezanih predložaka i, u pojedinim slučajevima, oslikavanje međuprostora, kao i oboda i drški. Ima se utisak da postoji nekoliko dekorativnih modela koji u osnovi imaju tri elementa, uspravna polja, lukove i medaljone. Dekor u vidu uspravnih polja, zapravo traka sa urezanim linearnim ukrasom koji je naglašen zelenom i/ili žutom bojom, uočen je na delovima od tri posude, po svoj prilici bokalima (sl. 1, kat. br. 88 i sl. 3). Motivi su sasvim jednostavni, sačinjeni od ravnih, talasastih ili cik-cak ureza u uspravnom i kosom položaju, ali njihovo kombinovanje, zajedno sa slikanjem

ostavlja utisak šarenolikosti i veće međusobne različitosti. U uspravnim poljima se urezuju mali spiralni ukrasi, i to naizmenično sa bojenim tufnama (sl. 1, kat. br. 83; sl. 4/3), ili u poljima različite širine naizmenično po jedan i dva niza (sl. 4/2). U oba slučaja motivi su urezani u beli premaz, a friz sa uspravnim poljima dodatno je naglašen zelenom bojom, kojom su oslikani obod i drška. Na svega jednom krčagu javlja se ukras u vidu lukova. I ovde je u pitanju friz, sa nizom urezanih i zeleno oslikanih lukova u donjem delu i belo slikanim tufnama ispod gornje linije (sl. 4/1). S obzirom na to da je rađena direktno na crvenkastoj površini, a ne preko belog premaza, dekoracija je prilično diskretna. Skupina posuda sa ukrasom u vidu medaljona je najraznovrsnija. Pažnju najpre privlače medaljoni sa rozetama, rađeni šestarom, koji se javljaju na četiri posude (sl. 5 i 6). Pri tom, sasvim osoben je veliki krčag sa dve drške postavljene blizu jedna drugoj, koji u donjoj zoni ima medaljone povezane obručevima (sl. 5). Osim što je velikih dimenzija – to je najveća posuda otkrivena na prostoru Magličkog zamka – veoma je efektan, zbog krupnih predložaka precizno

Sl. 3. Ulomci bokala i krčaga sa sgrafito dekoracijom (foto: A. Radoman)

Sl. 4. Bokali sa sgrafito dekoracijom (foto: A. Radoman)

oslikanih jarkom zelenom bojom na beloj pozadini. Preostale rozete u medaljonima su slične međusobno, kako po veličini tako i po talasastim urezima u naizmeničnim poljima između latica (inv. br. 79, 80 i 274; sl. 6/1–3). Sve su urezane šestarom i dodatno oslikane zelenim, smeđim ili žutim pigmentom. Po stilu i koloritu drugačije su dve posude sa stilizovanim spiralama (sl. 1, kat. br. 87 i sl. 7/4–5). Ovde se jasno uočava razlika u načinu urezivanja, tako što su medaljoni sa rozetama dublje urezani debljim štapićem (stilom), dok su spirale tanje i pliće urezane. Time je postignut drugačiji efekat koji je dodatno naglašen oslikavanjem žutom, maslinastom i zelenom bojom na beloj pozadini. Takođe bi valjalo istaći da se ove dve posude od ostalih razlikuju po sivoj boji pečenja. Kada je reč o posudama sa medaljonima, u materijalu iz Magliča ima još nekoliko primera. Na jednom malom krčagu uočen je neobičan uzorak, krupni medaljoni urezani jedan uz drugi u talasastom nizu i oslikani žutom i zelenom bojom (kat. br. 85, sl. 7/9–10). Ova posuda ima peskovitu strukturu, a i glazura ima mehuriće, tako da već na prvi pogled deluje hrapavo. Krupni

medaljon ispunjen spiralama koje prate kružnicu i okružen zeleno slikanim tufnama (sl. 7/8) po svoj prilici pripada nekom bokalu ili krčagu srednje veličine. Ovde je nanos glazure sasvim tanak, gotovo proziran. Kao poslednji, ali ne i manje značajan primer, navodimo nalaz jedne velike zdele kod koje je dno podeljeno radijanim urezima na polja i u njima su sitni, rukom rađeni medaljoni, ispunjeni spiralama (sl. 1, kat. br. 71 i sl. 7/6–7). Sudeći po sasvim slabo sačuvanim mestimičnim tragovima, zdela je bila jednobojno, žuto glazirana preko belog premaza. Prema stilu ureza, pre svega linearnih, ova zdela je veoma slična malom bokalu sa spiralama (sl. 1, kat. br. 83 i sl. 4/3).

Pored ulomaka koji je bilo moguće opredeliti prema dekorativnim tehnikama, preostalo je još nekoliko nalaza za razmatranje. Kada su u pitanju delovi oboda (sl. 7/1 i 7/2), čini nam se da sa dosta sigurnosti možemo pretpostaviti da su to delovi malih krčaga loptastog tela, poput ranije opisanog sa spiralama (sl. 1, kat. br. 83 i sl. 4/3). Uz to, jedan od njih, sa zeleno slikanim linijama, ima osobine slične ulomku trbuha sa medaljonom ispunjenim spiralama (sl.

7/3). Zbog toga bi se moglo pretpostaviti njihovo isto radi-
oničko poreklo, ali zbog različitog odnosa veličina i deblji-
na ulomaka ne i pripadnost istoj posudi. Takođe, pojedine
drške, ako ne i sve (sl. 5/11–13), takođe bi mogle pripadati
nekima od sličnih malih krčaga. Upravo na osovu tih ulo-
maka može se pretpostaviti da su drške sa apliciranim dug-
metastim detaljima bile uobičajene na ovim posudama (na
primercima kat. br. 83 i 83, sl. 4/1, 3; drške su potpuno odno-
sno delimično rekonstruisane, tako da se postojanje istih
ukrasa ne može potpuno isključiti). Još dve drške od većih
posuda imaju po dužini ureze, odnosno ubode (sl. 7/14–15).
Međutim, njih nije bilo moguće preciznije identifikovati, bu-
dući da drugi ulomci sličnog kvaliteta u materijalu iz Ma-
gličkog zamka nisu otkriveni. Takođe, oni se u većoj meri
razlikuju od ostalih nalaza, a najviše upravo po dekoraciji.

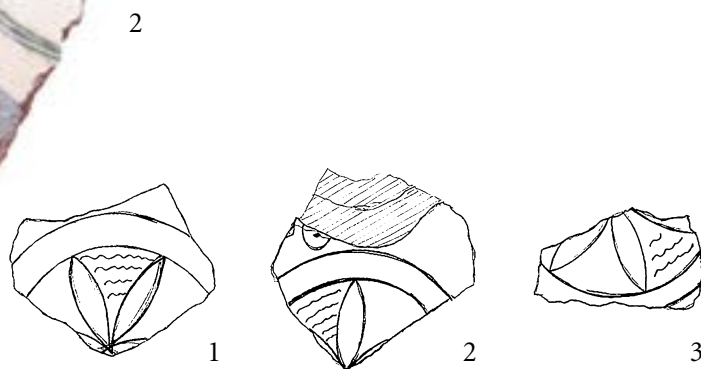
Analiza dekoracije, kao i naznake o kvalitativnim odli-
kama ulomaka, omogućavaju dodatna razmatranja o karak-
teru trpezne keramike iz Magličkog zamka. Ako se posude
posmatra s tehnološkog aspekta, potrebno je pomenuti
nekoliko značajnih zapažanja. Ona su isključivo vizuelna,
s obzirom na to da fizičko-hemijske analize nisu rađene.
Najpre, u čitavom materijalu postoji dosta velika sličnost u
strukturi gline, kojoj je dodat pesak. Najveća razlika između

ognjišnih i trpeznih posuda se uočava u boji pečenja, koja
je kod ognjišnih lonaca u nijansama mrke boje, od crvenka-
stomrke do mrko–sive, dok je kod trpeznog posuda prete-
žno u nijansama crvene, sasvim retko mrke i sive. Pome-
nuta odlika govori najpre o primeni tradicionalnog
postupka pripreme grnčarske gline, dok razlike u tempera-
turi pečenja posuda različite namene svedoče o generalno
dobrom poznavanju grnčarskog zanata. Međutim, i pored
načelne sličnosti, ovo nije u potpunosti ujednačen materi-
jal. Primećeno je da većina ulomaka ima deblje zidove i
krupniju zrnastu fakturu, dok je izvestan, manji broj dru-
gačijeg kvaliteta, naizgled boljeg, zbog kompaktnije struk-
ture i tanjih zidova sudova. Slično se može konstatovati i
kada je reč o odlikama dekoracije. Na prvi pogled materi-
jal deluje prilično ujednačeno, najviše zbog kolorita. Ovde
je reč o približnim nijansama pigmenata, pre svega zelenog
i žutog, kao i gotovo identičnoj pripremi podglazurnog
premaza i zaštitnih glazura, što doprinosi utisku među-
sobne povezanosti.

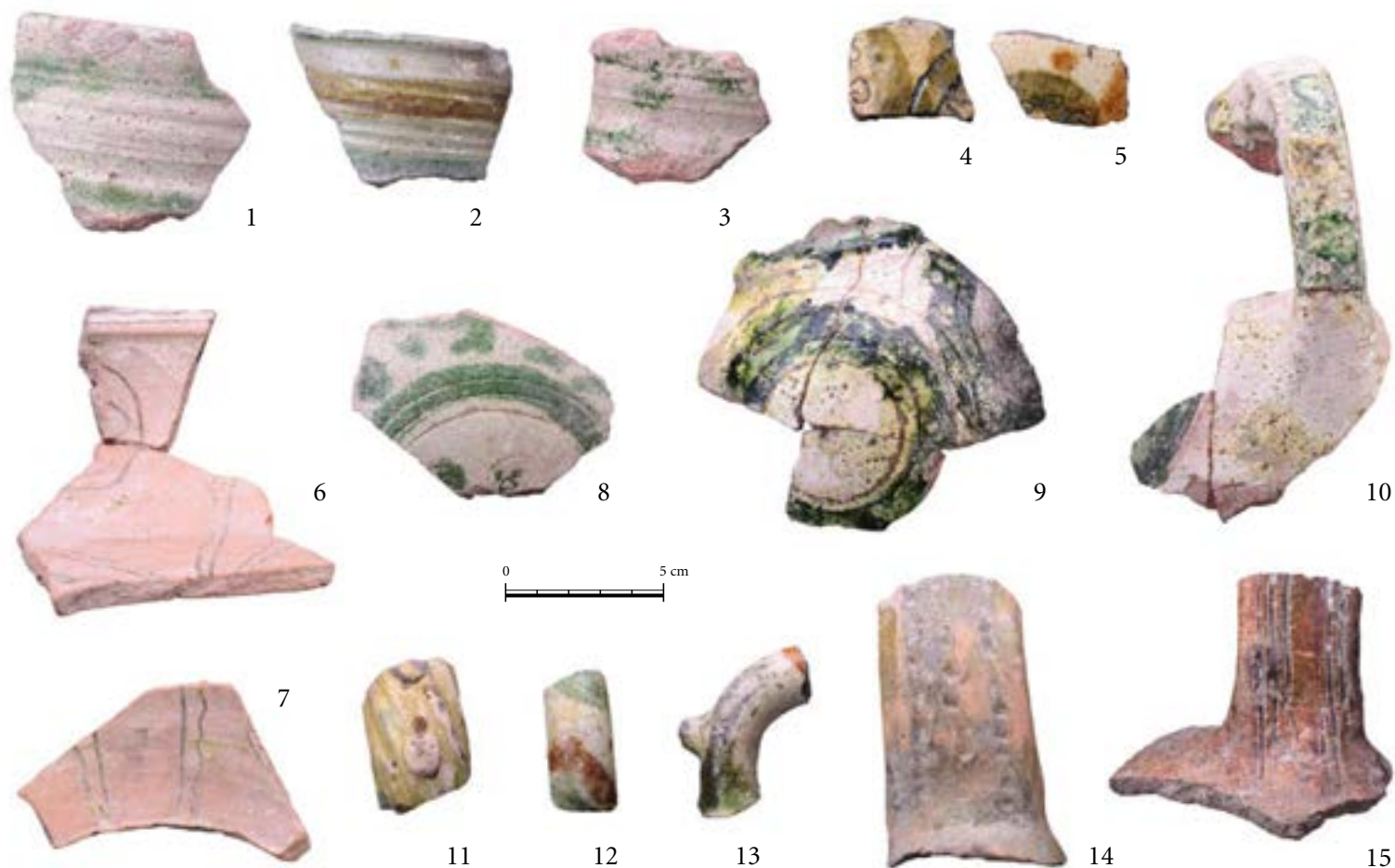
Kada je reč o dekoraciji – motivima i načinu ureziva-
nja – uočeno je nekoliko stilova, koji su prepoznatljivi po
uspravnim urezima, u stvari poljima i trakama, spiralama
i rozetama u medaljonima. Očigledno je umeće u organiza-

Sl. 5. Delovi velikog sgrafito bokala sa rozetama (foto: A. Radoman)

Sl. 6. Delovi sgrafito posuda sa rozetama, R 1:2 (crteži iz terenskog inventara)

Sl. 7. Delovi sgrafito posuda (foto: A. Radoman)

ciji dekora, veština u izvođenju urezanih ukrasa i dizajnu posuda u celini. U tom smislu, prepoznaje se sličnost sa nalazima iz bližeg susedstva, sa poznatim primerima iz Stalaca, Ravanice, Studenice, Gradca, Nove Pavlice, Crkve sv. Petra i Đurđevih Stupova kod Novog Pazara, Sopoćana.⁶

Zaključujući razmatranja o karakteristikama trpeznog posuđa iz Magličkog zamka može se konstatovati da ono, u najvećoj meri, ima regionalne odlike, tj. odlike keramike sa područja Moravske Srbije i radionica koje su tu delovale u 14. veku. S druge strane, nekoliko nalaza se izdvaja iz ove celine. Reč je o delovima zeleno slikanih posuda i drški sa urezima i ubodima (sl. 2/1–7 i 7/14–15) koji imaju kompaktniju strukturu, tanje zidove i ujednačeniju, svetliju crvenu boju pečenja. Ove odlike, kao i stil motiva, indiciraju dru-

gačiju hronologiju, koja bi bila u godinama na prelazu 14. u 15. vek, ili možda samo različito radioničko poreklo. Ako bi se pomišljalo na mlađi datum, ova keramika bi po kvalitetu (ali ne i po dekoraciji) bila približna onoj iz Smederevskog zamka.⁷ Ipak, imajući u vidu skromnu količinu materijala i naša ograničena saznanja o proizvodnji kera-

⁶ Minić, Vukadin 2007, 74, 78–81, sl. 51/1–3, 5 i sl. 54; Madas 1974, 80–81, sl. 5–6; Blago manastira Studenice 1988, sl. 59, kat. br. A 64; Bajalović-Hadžić-Pešić 1980, 49–52, T. I–II; Bajalović-Hadžić-Pešić 1981, T. XXXV, XXXVI; Jurišić 1983, Tab. II/1–3, IV/1, V/2; Jurišić 1989, 40, sl. 43/1; Jurišić 1991, sl. 64; Ljubinković 1970, 169–258; Zečević, Radičević 2001, sl. 5, 12/1, 17/2, 20; Bajalović-Hadžić-Pešić 1979, 469–475; Bajalović-Hadžić-Pešić 2003, 184–189; Bikić 2003a, 191–204.

⁷ Bikić 2011, 409–416.

mike u kasnom srednjem veku, ovo mišljenje bi trebalo uzeti s rezervom. I pored svih naznačenih ograničenja, opšti je utisak da se trpezna keramika iz Magličkog zamka ne razlikuje, bar ne u osnovnim crtama, od ostalih keramičkih celina iz pomenutih utvrđenih gradova i manastira. Repertoar je raznovrstan, od skromnih, jednobojno glaziranih sudova, do reprezentativnih sgrafito primeraka. Ovde prepoznajemo oblike posuda i dekorativne stilove koje o Magliču govore kao o dinamičnoj sredini, dobro povezanoj sa susednim naseljima i zajednicama, što ne iznenađuje, s obzirom na njegov geografski položaj. Nažalost, naša saznanja o tehnologiji, repertoaru i grnčarskim radionica-

ma na području srednjovekovne Srbije još uvek su relativno skromna. Utoliko je i razmatranje o keramici iz Magličkog zamka ostalo nedorečeno u pojedinim segmentima, pre svega u finoj analizi konteksta koja bi vodila ka pouzdanijim zaključcima u vezi sa mestom Magliča u svom vremenu, a posebno ekonomskim i kulturnim nivoom njegovih žitelja. Ostaje da se nadamo da će u skorijoj budućnosti uslediti detaljno objavljivanje keramike sa ostalih nalazišta Moravske Srbije i Srpske Despotovine, što će umnogome pomoći da se srednjovekovna srpska keramika na pravi i potpuni način interpretira i vrednuje, a time i sve one sredine iz kojih nalazi keramike potiču.

LITERATURA

Bajalović-Hadži-Pešić 1979 – M. Bajalović-Hadži-Pešić, O jednom omiljenom motivu srpskih srednjovekovnih grnčara, *Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu IX–X*, 469–475.

Bajalović-Hadži-Pešić 1980 – M. Bajalović-Hadži-Pešić, Dekorirana keramika Moravske Srbije, *Starinar XXX/1979*, 49–53.

Bajalović-Hadži-Pešić 1981 – M. Bajalović-Hadži-Pešić, *Keramika u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd.

Bajalović-Hadži-Pešić 2003 – M. Bajalović-Hadži-Pešić, Ornamentation of Medieval Serbian Tableware – Byzantine Heritage, *Actes du VII congrès de l' AIECM 2: La céramique médiévale en Méditerranée*, Thessaloniki, 181–190.

Bikić 2003 – V. Bikić, *Gradska keramika Beograda (16–17. vek)*, Beograd.

Bikić 2003a – V. Bikić, Byzantine Models of Serbian Medieval Pottery, *Actes du VII congrès de l' AIECM 2: La céramique médiévale en Méditerranée*, Thessaloniki, 191–204.

Bikić 2011 – *Trpezna keramika iz Smederevskog zamka*, u: M. Spremić (ur.), *Pad Srpske despotovine 1459. godine*, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 12–14. novembra 2009. godine, SANU, Odeljenje istorijskih nauka knjiga 32, Beograd, 409–416.

Blago manastira Studenice 1988 – V. J. Đurić (ur.), *Blago manastira Studenice*, Galerija SANU – Beograd.

Byzantine Glazed Ceramics 1999 – D. Papanikola-Bakirtzi (ed.), *Byzantine Glazed Ceramics, The Art of Sgraffito*, Athens.

Jurišić 1983 – A. Jurišić, Motiv volute i rozete na keramici sa užeg područja srednjovekovne Raške, *Saopštenja*, XV, 181–195.

Jurišić 1989 – A. Jurišić, *Gradac – rezultati arheoloških radova*, Beograd.

Jurišić 1991 – A. Jurišić, *Nova Pavlica – rezultati arheoloških radova*, Beograd.

Ljubinković 1970 – M. Ljubinković, Nekropola crkve Sv. Petra kod Novog Pazara, *Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu VI*, 169–258.

Madas 1974 – D. Madas, Arheološki radovi u manastiru Ravanici, *Saopštenja X*, 77–85.

Minić 1980 – D. Minić, Prilog datovanju srednjovekovne keramike iz Kruševca, *Starinar XXX*, 43–48.

Minić, Vukadin 2007 – D. Minić, O. Vukadin, *Srednjovekovni Stalać*, Beograd.

Vogt 1993 – Ch. Vogt, Technologie des céramiques byzantines à glasure d'époque Comnène, Les décors incisés: les outils et leurs traces, *Cahiers archéologiques* 41, 99–110.

Zečević, Radičević 2001 – E. Zečević, D. Radičević, Keramika Đurđevih Stupova, *Novopazarski zbornik* 25, 23–68.

POREKLO ILUSTRACIJA

OSNOVNA TEHNIČKA DOKUMENTACIJA:

Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo
Savezni institut za zaštitu spomenika kulture Beograd
Rudarski institut Beograd

PLANOVI I CRTEŽI:

Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo: 20, 27, 34, 102.
Marko Popović i Danijela Tasić: 72, 138–139.

OBRADA PLANOVA ZA ŠTAMPU:

arh Danijela Tasić: 29, 60, 62, 69, 83, 85, 88, 91, 94, 98 i 101.
arh Kosana Oljačić: 38–39, 42–47, 50–51, 53, 56–57.

CRTEŽI ARHEOLOŠKIH NALAZA:

Milovan Ristić: 115–137.
Milica Tomić : 32, 82, 89–90, 104, 106–107, 109–114.

FOTOGRAFIJE:

Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo: 13, 21–33, 25–26, 30–31, 36, 40–41, 54–55, 58–59, 67, 70, 75–76, 78–79, 84, 86–87, 95–96, 99–100.
Savezni institut za zaštitu spomenika kulture Beograd: 12, 16–19, 71, 68, 81 i 103.
Arheološki institut: 14–15, 24, 27
Javno preduzeće „Beogradska Tvrđava“: 2, 33, 48–49, 52.
Marko Popović: 1, 35, 61, 63–66, 73–74, 77, 80, 92–93, 97.
Aleksandar Radoman: 105, 108.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

725.182(497.11)
904"653"(497.11)

ПОПОВИЋ, Марко, 1944-

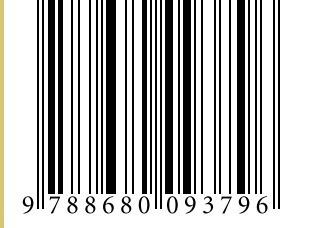
Maglički zamak = Maglič Castle / Marko Popović. - Beograd :
Arheološki institut ; Kraljevo : Zavod za zaštitu spomenika kulture, 2012
(Beograd : Altanova). - 253 str. : ilustr. ; 28 cm.

Tekst štampan dvostubačno. - Tiraž 800. - Napomene i bibliografske
reference uz tekst. - Summary: Maglič Castle. - Bibliografija: str. 239-243.
- Sadrži i : Trpezno posuđe iz Magličkog zamka / Vesna Bikić.

ISBN 978-86-80093-79-6

а) Археолошки налази - Маглич - Средњи век б) Маглич - Тврђава
COBISS.SR-ID 189165324

978886801093796